

16. ÉVFOLYAM

2004

3-4. SZÁM

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI
VÁZLATOK
REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1989



A MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
FOLYÓIRATA

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

Megjelenik 1993-tól évente négy számmal, két kötetben. A második Vatikáni Zsinat szellemében értett Egyház Magyarországon és egyéb magyar nyelvű közösségekben megélt hit történetével kapcsolatos tudományos tanulmányokat, forrásokat és módszertani kérdéseket közöl magyarul, angolul és más, a magyar történelemmel kapcsolatos nyelven.

Essays in Church history in Hungary, a scholarly review, appears beginning with 1993 twice a year with four issues. It publishes studies in Hungarian, English, French and German languages dealing with events, parishes, persons, institutions, monuments, Church activities and writings, as well as photocopies of unpublished documents and sources related to the Church's history in Hungary and to Hungarian linguistic communities.

Megrendelhető: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok

6701 Pf. 245

Tel./fax: +36+62+426+043.

Honlapunk: www.c3.hu/~mev

E-mail: heh@axelero.hu

Előfizetés: 700 Ft.

Subscriptions and membership:

In Hungary: 700 Ft.

Outside of Hungary:

Individual: Can\$ 20.00 or 18 DM; Institutions: Can\$ 30.00.

Subscriptions and remittances should be sent to

METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ontario, Canada M4Y 2R5.

Checks should be made payable to *METEM*.

Az Olvasókhoz!

Folyóiratunk szerkesztősége 1991-től működött Szegeden, a Dugonics tér 12. sz. épületben. Itt voltak az irodák, a könyvraktár és a könyvtárunk is. Ezért érintett mindannyiunkat rosszul, hogy 2005. április végén felszólítást kaptunk a tulajdonostól, hogy néhány napon belül költözzünk ki, mert az épület életveszélyessé vált.

Így májusban – néhány nap alatt mindent ládába csomagoltunk és átköltöztünk egy új helyre. Sikerült megoldani, hogy a telefon, fax, e-mail csak néhány napig nem működött, de azután már igen, így a velünk kapcsolatba lépők semmit nem vettek észre. De az új helyen az irodákat fel kellett újítani (gáz, víz, villany, fűtés), ami sok-sok pénzbe – és főleg hónapokba került.

Ezután került sor a ládák, dobozok kirakására, a berendezkedésre. Mivel csak kevesen vagyunk, a pénzügyi lehetőségeink pedig korlátozottak, a kiadói tevékenység mintegy 4 hónapig, szeptember végéig alig működött. Októberben azonban már ismét teljes erővel dolgoztunk, így került – jókora késéssel – a nyomdába a Vázlatok 2004/3-4-es száma, amit most az Olvasó kézbe vesz. Egy hónap múlva elkészül (2005. december) a 2005/1-2 és 2006 januárjában a 2005/3-4. Szeretnénk felhívni a figyelmet megváltozott adatainkra:

Új postai címünk:

6701 Szeged, Pf. 245

Tel/fax: H 62/426-043

E-mail: heh@xelero.hu

Várjuk szíves küldeményeiket, cikkeket, forrásközléseket, könyvismertetéseket,

Szeged, 2005. október 30.

A MEV Szerkesztősége



MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

REGNUM

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

2004/3-4



MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST

Kiadó – Publisher

**MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
(METEM)**

Pannonhalma-Budapest

**METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**

Toronto, Canada

HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY
Szeged

A kötet megjelenését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alapprogram



Főszerkesztő – General Editor
CSÓKA GÁSPÁR

Tiszteletbeli elnök – Honorary President
GABRIEL L. ASZTRIK

Szerkesztőbizottság – Board of Editors

*HUNGARY: Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Dóka Klára, Érszegi Géza,
Kiss Ulrich, Mészáros István, Rosdy Pál, Sill Ferenc, Solymosi László, Szabó Ferenc,*

Török József, Várszegi Asztrik, Zombori István;

AUSTRIA: Galambos Ferenc; CANADA: Bonkáló Ervin, Horváth Tibor (alapító);

GERMANY: Adriányi Gábor, Tempfli Imre

ITALY: Németh László, Somorjai Ádám, Szilas László;

USA: Steven Béla Várdy

Felelős szerkesztő – Editor
ZOMBORI ISTVÁN

A szerkesztő munkatársa
ZVARA EDINA

Felelős kiadó – Publisher
VÁRSZEGI ASZTRIK

ISSN 0865-5227

Nyomdai előkészítés:
Sigillum 2000 Bt. Szeged
Nyomás és kötés:
Juhász Nyomda Kft.

TARTALOM

TANULMÁNYOK – ESSAYS

KOVÁCS Kálmán Árpád	Az új egyházipolitikai irányvonal bevezetése Erdélyben (1773) <i>New Church Policy in Transylvania (1773)</i>	5
MISKOLCZY Ambrus	Horn Ede zsidó reformtörekvései 1848–1849-ben <i>Ede Horn's Reform Endeavors in 1848-49</i>	41
GLÜCK Jenő	Adatok az erdélyi izraelita hitközségekről (1867–1914) <i>Contributions to the History of Israelite Communities in Transylvania (1867-1914)</i>	75
DREISZIGER, Nándor	The Quest for Spiritual Fulfilment among Immigrants: The Rise of Organized Religious Life in Pioneer Hungarian-Canadian Communities, 1885-1939 <i>A lelki beteljesülés keresése a bevándorlók között: a szervezett vallási élet kialakulása a legelső magyar-kanadai közösségekben, 1885–1939</i>	95
MIKLÓS Péter	Balogh páter, a szeged-alsóközponti plébános (1933–1946) <i>Father Balogh, Vicar of Szeged-Alsóközpont (1933-1946)</i>	125
BÁLINT László	A Bulányi-féle „Szervezkedés” utóhatásai <i>Aftermaths of the Bulányi Conspiracy</i>	155

FORRÁSOK – SOURCES

NÉMETH László	Mindszenty József és a Santo Stefano Rotondo <i>Cardinal József Mindszenty and the Church of Santo Stefano Rotondo. Part 1: 1945-1946</i>	165
---------------	--	-----

MÓDSZERTAN, ADATTÁR, SZEMLE

METHODOLOGY, DATA STORE, SURVEYS

--	Catholic Church's History in Hungary. An Encyclopaedic Presentation <i>A Magyar katolikus egyház története az Encyclopedia of Hungary-ban</i>	195 210
BURA László	Vértanúk és hitvallók Erdélyben. Boldoggá avatási eljárások az erdélyi római katolikus egyházmegyékben <i>Martyrs and Confessors in Transylvania. Beatification Procedures in the Transylvanian Roman Catholic Dioceses</i>	211
SZÖGI László	Emlékezés Cicutti Lajosra <i>Remembering Lajos Cicutti</i>	219

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK
BOOK REVIEW

ALEKSEI L. PETROV: <i>Medieval Carpathian Rus'. The Oldest Documentation About The Carpatho-Rusyn Church And Eparchy.</i> (Ism. Pusztai Bertalan)	223
<i>Szent Ferenc leányai Baján. Háztörténet 1929–1948.</i> (Ism.: Mészáros István)	225
SZOLNOKY ERZSÉBET: <i>Szociális igazságosság és keresztény szeretet.</i> (Ism.: Mészáros István)	227
BUDAI ATLANTISZ: <i>A Budai Szent Imre Kollégium (1900–1948) és az utána következő félszázad (1949–2004) története.</i> (Ism.: Miklós Péter)	230
<i>A nagyváradi szemináriumi nyomda. 1745–1802.</i> (Ism.: Miklós Péter)	231
ADRIÁNYI GÁBOR: <i>A Vatikán keleti politikája és Magyarország, 1939–1978.</i> <i>A Mindszenty-ügy.</i> (Ism.: Mészáros István)	233
<i>Esztergomi érsekek 1001–2003.</i> (Ism.: Teiszler Éva)	237
LAKATOS ANDOR: <i>A Kalocsa-bácsi főegyházmegye történeti sematizmusa 1777–1923</i> (Ism.: Tóth Gergely)	238
<i>Historical Atlas of Central Europe.</i> (Ism.: Pusztai Bertalan)	242



KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

AZ ÚJ EGYHÁZPOLITIKAI IRÁNYVONAL BEVEZETÉSE ERDÉLYBEN (1773)

BEVEZETÉS, FORRÁSDOTTSÁGOK

Ebben a tanulmányomban egy meglehetősen komplex kérdéskörre keresem a választ. 1. Először is szeretném az erdélyi vallásügyön belül tisztázni a katolikus valláspolitikai fogalmát az 1760–70-es évek fordulójára nézve. 2. Másrészt meg szeretném vizsgálni, milyen összefüggések, hasonlóságok és eltérések mutathatók ki Erdély és a Habsburg Birodalom ciszlajtán tartományainak katolikus vallásügyében a tárgyalt időszakban. Ebben az összevetésben szeretnék kitérni arra is, a birodalom egyéb területein az 1760-as évek második felében jelentkező új egyházpolitikai irányvonal mikortól és mennyiben került Erdélyben is bevezetésre, illetve melyek maradtak a katolikus valláspolitikai helyi jellegzetességei az új egyházpolitikai irányvonal Erdélyre való kiterjedésével.

Tanulmányom gerincét egy az Erdélyi Udvari Kancellária anyagai között talált 1773 elején született terjedelmesebb felségelőterjesztés szolgál, de az ebben leírtak megvilágításában, magyarázatában igyekszem széleskörű forrásadottságokra támaszkodni: az Erdélyi Udvari Kancellária anyagain túl a Kabineti levéltárból a Magyar Országos Levéltárnak átadott anyagokra és az Államtanács megmaradt irataira, a jegyzőkönyvekre is. Dolgozatom természetesen csak akkor lesz teljes értékű, ha fokozott mértékben használom ezek mellett a korábbi szakirodalmi munkák megállapításait is.

AZ 1773. MÁRCIUS 15-I ERDÉLYI VALLÁSI ÜGYOSZTÁLY RÉSZTVEVŐI

1773. március 15-én gróf Blümegen cseh-osztrák főkancellár elnökletével ülésezett az Erdélyi Vallási Ügyosztály vagy latinul Consessus in Religiosis Transylvanicis.¹ Az ülésen jelen voltak gróf Auersperg erdélyi gubernátor, Don Pio Manzador újonnan kinevezett erdélyi püspök, báró von der Marck, Horváth Sándor, Cserei Farkas és Reichmann, az Erdélyi Udvari Kancellária tanácsosai, valamint Izdenczi („Isdenzi”) József, a Magyar Udvari Kancellária tanácsosa. Izdenczi, akit leginkább úgy ismerünk, mint II. József bizalmasát és a későbbiekben az Államtanács első magyar tagját. A

1 EUK 1773:1591 d., irat Protocollum Consessus in Religiosis Transylvanicis 15^a Martii 1773. celebrati in puro

praesentatum sorrendje szerint Izdenczi udvari tanácsos rangban megelőzte Reichmant. A tanácskozás titkári feladatait Felszegi udvari titkár látta el.²

A jelenlévők listája meggyőz bennünket arról is, hogy jelen tárgyaláson Erdély, illetve az erdélyi vallásügy szempontjából kiemelkedő fontosságú kérdésekről volt szó. Blümegen együtt tanácskozott nemcsak a kontribúciós ügyekben Bécsbe hívott (és több Erdélybe már vissza sem engedett) Auersperg gubernátorral, a még Erdélybe el nem utazott új püspökkel,³ de jelen van az Erdélyi Udvari Kancellária mind a négy tanácsosa is a tárgyaláson.⁴ Báró Brukenthal, a Kancellária hivatali munkájának vezetője természetesen nem volt jelen, hiszen – amint az alábbiakban is bemutatom – a Consess egész berendezkedése az egyébként rendkívül befolyásos evangélikus tanácsos kirekesztését szolgálta ennek a katolikus szempontból rendkívül fontosnak tekintett igazgatási terület tárgyalásából.⁵ Izdenczi minden bizonnyal Auersperg gubernátornak köszönhette a tárgyalásra való meghívást. Auersperg már 1771-es kinevezésekor, Brukenthal erdélyi bizottsági elnök kifejezett rosszallása ellenére elérte, hogy az akkor a Magyar Udvari Kancelláriánál titkári posztot betöltő Izdenczyt erdélyi kancelláriai tanácsossá nevezzék ki, akit Erdélybe utazásakor segítségül magával is vitt.⁶

AZ ERDÉLYI VALLÁSI ÜGYOSZTÁLY ÁLTALÁBAN

Mielőtt alaposabban szemügyre vennénk magát a jegyzőkönyvet, szeretnék egy kicsit elidőzni az ügy hivatali részleteinél. Ezzel elsősorban a forrás keletkezésének hivatali hátterét szeretném röviden megvilágítani. Kutatásaim szerint az erdélyi *katolikus* vallásügy ügyosztály-típusú kezelése az 1770-es években már nem volt újszerűtlen jelenség. Az Erdélyi Udvari Kancellária hivatali gyakorlatában már az 1710–20-as években rendszeressé vált, hogy a nem katolikusokat kirekesztették bizonyos nagyobb súlyú katolikus egyházi ügyek megvitatásából. Ezekben a tárgyalásokon csak a hatóság tanácsá-

2 Az Erdélyi Vallási Ügyosztályra és Blümegenre részletesen lásd KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: *Adalékok az erdélyi vallásügy államtanácsi, kancelláriai és guberniumi tárgyalásaihoz. 1765–1773*. In: Regnum – Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2002/1-4. (a továbbiakban: KOVÁCS 2002.) 107–141.

3 A teljesen idegen Manzador erdélyi püspökké történt kinevezése uralkodói jutalomnak tekinthető, de személye egyet jelenthetett azzal, hogy Mária Terézia ekkorra már lemondott az erdélyi rekatolizációs törekvések erőteljes keresztülvételéről, lévén Manzador ekkor már igencsak öreg és beteg ember.

4 Kutatásaim alapján van der Mack, Horváth és Cserei rendszeresen referálnak Blümegennek ezeken a tanácskozásokon, de a gazdasági ügyekkel megbízott Reichmann egyébként soha nem vett részt ezeken a vallási ügyosztályi üléseken.

5 lásd EMBER GYÖZŐ: *Egy katolikus államférfi a XVIII. században*. In: Regnum 1936. (a továbbiakban: EMBER 1936.) 336.

6 A kérdés hátterében lopva meghúzódik Mária Terézia és József sajátos viszonya és az udvaron belüli rejtett pozícióharcok. Auersperg és Izdenczi József bizalmasai, Brukenthal töretlenül élvezi az uralkodónó bizalmát (ARNETH, ALFRED RITTER VON: *Maria Theresia, Band IV, Wien 1886*. (a továbbiakban: ARNETH IV.) 140.; 147–151., mindössze a katolikus vallásügy tárgyalásából kell evangélikus válasza miatt kiválnia. Blümegen, a nagy képzettségű és gyakorlatú hivatalnok, akit – vizsgálataim szerint – egyedül a precíz, szakszerű hivatalnoki munka érdekel, és aki emiatt nem köteleződik el semmilyen irányba, de akiben éppen ezért mind a trónörökös, mind az uralkodónó feltétlenül megbízik. Tükröződött ez a magatartása akkor is, amikor 1773-ban Auersperg vádjait, illetve Brukenthal erre válaszul betervezett védekező iratát véleményezte – MOL A108 20. csomó 87r-v; 92r-v

nak katolikus tagjai vettek részt.⁷ Ennek a szabályozásnak az aktualitása akkor veszett el, amikor az 1730-as években a Kancelláriáról sikerült kiszorítani a nem katolikusokat. 1751–61 között viszont az erdélyi vallási ügyek hivatali kezelését nem az Erdélyi Udvari Kancellária végezte, hanem egy ebben a kérdésben illetékes miniszteriális konferencia. Az udvar vezető köreinek megokolása szerint csak így volt lehetséges a szakszerűség és pártatlanság („indifference et impartialitée”) biztosítása ezen a téren is.⁸ Ez az erdélyi vallási ügyekben illetékes miniszteriális konferencia azonban – szakirodalmi megállapítások szerint – utolsó elnökének, Uhlfeld főudvarmesternek a lemondásával valószínűleg nyomtalanul elhalt, és mindössze Kaunitz államkancellár jelenlétét lehetett némileg kimutatni ezen a területen.⁹ Ezt a megállapítást igazítják ki azok a kutatásaim, melyek szerint „egészen 1764-ig az uniós ügyeket és több más egyéb vallási ügyet is az elhunyt báró von Bartenstein alkancellárral együtt tárgyalták.”¹⁰

Az 1764–65 fordulóján viszont az erdélyi vallásügyet – átmenetileg – csorbítatlanul a Kancellária kezelte. Előterjesztéseket tett, rendszeresen fölterjesztendő jegyzőkönyveiben foglalkozott vallási ügyekkel. Néhány kivételes esetben Bethlen kancellár külön iratot is intézett az uralkodónőhöz.¹¹ Az Erdélyi Vallási Ügyosztályt lényegében az 1765. december 6-i uralkodói döntés hozta létre, amelyik elrendelte, hogy „a vallási ügyekben („in Religiosis”) a kancelláriai tanácsosoknak Breunernél kell összejönniük, és őneki kell erről az előterjesztéseket megtennie”.¹² Ez a rendelkezés – véleményem szerint – elsősorban a kancellária tényleges irányítását ekkor átvevő evangélikus báró Samuel Brukenthal ellen irányult. Az 1767. április 16-i döntés lényegében a már létező vallásügyi tárgyalás hatáskörébe utalta a guberniumi elnök és a püspök új típus jelentéseit (lásd később),¹³ illetve az elnök számára lehetővé tette egyéb, nem az Erdélyi Kancelláriához tartozó udvari tanácsosok bevonását a konzílium munkájába,¹⁴ akik alatt egy uralkodói Handbillet kifejezetten a Cseh-osztrák Udvari Kancellária tanácsosát értette.¹⁵ Ezek a változások „az igaz katolikus vallás” erőteljesebb erdélyi terjesztésére való törekvésekkel álltak összefüggésben.¹⁶

7 TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Akadémiai Kiadó 1988. (a továbbiakban: TRÓCSÁNYI 1988.) 327., 369./131. jegyzet

8 Die österreichische Zentralverwaltung (a továbbiakban: ÖZV) II/2/1. Wien 1938. 231. Königsglegg-Erps előterjesztése. Ennek a megállapításnak a tükrében további vizsgálatokra várnak a következő kérdések: Volt-e egyáltalán a vallási ügyekben negatív irányú elfogultság az Erdélyi Udvari Kancellárián belül? Ha igen, milyen természetű elfogultságról volt szó? Képes volt-e a bécsi udvar ezzel a berendezéssel ellensúlyozni ezt az elfogultságot? Esetleg ez az egész csak ürügy a Kancellária fontosabb ügyekben való alárendelésére?

9 TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. (a továbbiakban: TRÓCSÁNYI 1973.) 37.: hivatkozással az ÖZV II/2/1 kötetének 233; 235. oldalára

10 MOL A108 20. csomó 157v

11 KOVÁCS 2002. 109.

12 HHSStA StRP 2750/1765 (von Gr Blümegen brevi manu hergekommen) Nota des Br von Bruckenthal den 4ten Dec (Exp. den 6ten Dec) (Közölve: KOVÁCS 2002. 112.)

13 uo. 559/1767 az Erdélyi Udvari Kancellária két jegyzőkönyve febr 20-i és 27-i dátummal, circ.: március 17., exp.: április 16. (Közölve: uo. 114–115.)

14 uo. 554/1767 Curr Pro Memoria des hiesigen Cardinalen Erzbischofen 1767 (pontos dátumát nem tudták az Államtanács-jegyzőkönyvekbe sem bevezetni) (Közölve: uo. 114.)

15 uo. 4/1772 Billet gróf Breunerhez és gróf Blümegenhez dátum nélkül (Közölve: uo. 132.; KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: *Adalékok a Staatsrat erdélyi valláspolitikájához (1771–72)*. In: *Regnum – Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1999/3-4.* – a továbbiakban KOVÁCS 1999. – 36.)

Míg Erdélyben ezek az évek a római katolicizmus előretörésének biztosítása jegyében zajlottak, a Birodalom nyugatabbra fekvő részeiben egy minőségileg más egyházpolitikai irányvonal vette kezdetét. Bár 1765-ben Lombardiában névleg mindössze megújították és átalakították, valójában teljesen újként hozták létre a Giunta Economale-t. Ez a szerv néhány tanácsosból (közülük egy egyházi személyből) állt, akiknek a helytartó elnöklete alatt tanácskozniuk kellett az állam és egyház viszonyát érintő kérdésekről, illetve minden olyan egyházi ügyről is, amely nem számított tisztán lelki természetűnek. Ezekben kellett dönteniük vagy legalábbis hivatalos véleményt nyilvánítaniuk a Dipartimento d'Italia¹⁷ felé. Ferdinand MAAß szerint ez az esemény szervesen illeszkedett az államhatalmi apparátus centralizálásába, és azt eredményezte, hogy ettől kezdve az egyház számottevő jelentőségű ügyeiben már nem a püspökök vagy az egyház odaadó támogatójának számító milánói szenátus döntöttek, hanem a központtól sokkal inkább függő és általa sokkal inkább felügyelt Helytartóság.¹⁸ A Giunta tevékenysége olyan sikeresnek bizonyult, hogy ennek hatására rendelte el a császárnő 1769-ben, hogy a Cseh-osztrák Udvari Kancellária ügyosztályaként a Birodalom ciszlajtán tartományainak is kapniuk kell egy legfelső államegyházi hatóságot. Az uralkodónő emellett azt is elrendelte, hogy a „Consensus in publico-ecclesiasticis”-nek elnevezett részlegnek a Dipartimento d'Italia és a Giunta Economale államegyházi rendeleteit és törvényeit kellett követnie. Vezetésével a Kaunitz által javasolt Heinke udvari tanácsost bízta meg, hatáskörét pedig nem terjesztették ki Magyarországra és Erdélyre, amelyek saját kancelláriával rendelkeztek.¹⁹

Valószínűleg ettől kezdve nevezték az erdélyi vallásügyi tárgyalásokat is Consensusnak. Bár hipotézisem még forrásszintű igazolásra vár, úgy vélem, Brukenthal 1774-től kezdődő guberniumi elnöksége tette szükségtelemmé a katolikus vallásügynek ezt az ügyosztály rendszerű kezelését. Ez vezethetett azután az Erdélyi Udvari Kancellária 1775-ös első teljes referenciabeosztásához, amely a vallásügyet (latinul Religiosa) két nagy csoportra osztotta: Az általános vallásügyre („Religiosa in generé”-re) és a római katolikus vallás közigazgatási vonatkozású ügyeire („Publico-ecclesiasticá”-ra). Az alapítványi és az iskolaügyek pénz-, illetve oktatásügyi vonatkozásaik miatt nem számítottak a Religiosa részének, mégis erőteljes vallási vonatkozásokkal bírtak.²⁰

Magyarországon 1771-es előkészületek után 1772-ben került sor az új egyházpolitikai irányvonal bizonyos elemeinek bevezetésére. Ezek keretében a királynő saját hatáskörébe vonta saját hatáskörébe a kanonokok kinevezési jogát, maximálta a koldulórendi barátok számát és rendelte el azt is, hogy a novíciusok 24 éves korukig nem tehetnek szerzetesi fogadalmat. A szakirodalom joggal jegyzi meg, hogy ezekkel a rendeletekkel az udvar jóval mérsékeltebb formában érvényesítette az új egyházpolitikai irányvona-

16 uo. 554/1767 lásd korábban

17 A Titkos Udvari és Államkancelláriának az az ügyosztálya, amelyik itáliai ügyekkel foglalkozott

18 MAAß, FERDINAND: *Der Josephinismus. Band I. Wesen und Ursprung des Josephinismus 1760–1769.* Wien, 1951. (a továbbiakban: MAAß I.) 51.

19 MAAß I. 105. és a 160. számú irat

20 TRÓCSÁNYI 1973. 47.

lat, mint az örökös tartományokban. Ennek alapvető oka pedig az volt, hogy a Habsburg-államhatalom kezét Magyarországon megkötötte a rendi alkotmány, s az államegyházi törekvésekkel szemben nemcsak a püspökök, hanem a központi kormányzervek, a Kancellária és a Helytartótanács tiltakozásával is számolni kellett. Az ügy sajátossága volt, hogy 1771 márciusában, amikor Esterházy magyar udvari kancellár a fogadalomtétel korhatára kapcsán utasítást kap a Magyarországon és kapcsolt részeiben található ordináriusok fölmérésére, a külön kormányzott Erdélyben a központi kormányzat ekkor még nem kezdett hasonló munkálatokba.²¹

AZ 1773. MÁRCIUS 15-I ÜGYOSZTÁLY TÁRGYAI

A nevezett vallásügyi tárgyalás öt tárgyat tartalmazott:

N^o 1. Őfelségének azt az uralkodói kéziratban megfogalmazott 1772. július 24-i parancsát, hogy a Cseh-osztrák Kancellária közölje az Erdélyi Bizottsággal az összes néhány év óta egyházügyben („in publico Ecclesiasticis”) kiadott rendeletet, hogy az ügyek azonos szempontú kezelését („die gleichförmige Beobachtung”) Erdélyben is be lehessen vezetni.²²

N^o 2. Őfelségének azt a parancsát, hogy az erdélyi cenzúrabizottság („Siebenbürgische Bücher Censurs Commission”) a bécsi számára kiadott előírás szerint legyen instruálva.

N^o 3. Azt a kérdést, miért maradt el 1771–72-ben a vallásalap („fundus religiosus”) felhasználásáról szóló szokásos éves jelentés beküldése.

N^o 4. A nem sokkal korábban elhunyt unitus fogarasi püspök Redniknek a balázsfalvi szeminárium javára tett („errichtet”) végrendeletét és ennek uralkodói megerősítését.

N^o 5. A Gubernium több jelentését, amelyekben ez tájékoztatást adott egynémely („ein, und andern”) nem katolikusok által tett templomépítési kérelemről, valamint a Zaránd megyében fekvő Csúcs uradalom („Possession”) nem unitus lakosai által önhatalmúlag és Őfelsége előzetes hozzájárulása nélkül elkezdett templomépítésről.

Ezeket a tárgyakat Blümegen főkancellár, van der Mark és Cserei udvari tanácsosok referálták.²³ Írásbeli vótumaikat felhasználva Blümegen állította össze az ülés jegyzőkönyvét és terjesztette ezt az uralkodónő elé. Az öt tárgy közül az utolsó előtti kisebb jelentőségű kérdés, amellyel itt csak érintőlegesen szeretnék foglalkozni. Ezzel szemben az első három, illetve az utolsó pont rendkívül fontos és igen terjedelmes munkálatokat takar. Dolgozatomban ennek a négy tárgynak a részletesebb vizsgálata kapcsán igyekszem a bevezetőben feltett, két egymással összefüggő kérdést megválaszolni.

21 KOVÁCS 1999 62.; *Magyarország és a Szentszék* 180–182.

22 EUK 1773:1631 Billet gróf Blümegenhez 1772. július 24.; uo. 1773:1591 d.,

23 Blümegen főkancellár vótuma az EUK 1773:1591 f., báró Von der Marké (sic!) a g., Cserei Farkasé a h., jelzet alatt található meg

A Publico-ecclesiastica azonos szempontú erdélyi kezelésének elrendelése

1772. július 24-én Mária Terézia egy gróf Blümegen cseh-osztrák főkancellárhoz intézett kéziratban megparancsolta, hogy „a Cseh-osztrák Kancellária közölje az Erdélyi Bizottsággal az összes néhány év óta egyházügyben („in publico Ecclesiasticis”) kiadott rendeletet, hogy az azonos szempontú elbírálás („die gleichförmige Beobachtung”) Erdélyben is bevezetessék”. A bécsi udvar ekkorra látta érettnek az időt arra, hogy a Lombardiában kipróbált, a cseh-osztrák örökös tartományokban is bevezetett és elemeiben már Magyarországon is óvatosan érvényre juttatott új egyházpolitikai irányvonal alkalmazására Erdélyben is kísérletet tegyenek. Mint korábban láttuk, a szűkebb Magyarországon az első lépések másfél évvel megelőzték az erdélyieket, de Erdélyben a bécsi központi kormányzat sokkal határozottabban, mintegy komplex rendszerként szándékozta bevezetni az új típusú egyházpolitikát.

A Cseh-osztrák Udvari Kancellária eleget is tett a felszólításnak, és egy 32 tételből álló jegyzéket („Verzeichnis”) és ennek mellékleteiként magukat a rendelkezéseket 1772. augusztus 1-jén keltezett irattal kísérve közölte is az Erdélyi Udvari Bizottsággal.²⁴

Az örökös tartományi Publico-ecclesiastica rendeletei 1769–1772

1^{mo} 1769. július 15-i („Unterm”); hogy tájékoztatást kell adni, mi a helyzet a püspököknek („ordinariis”), konzisztóriumoknak és más egyházi felsőségeknek fizetendő taxákkal és diszpenzációs pénzekkel, valamint az erdei emberekkel vagy remetékkel

2^{do} 1770. július 14-i, amely szerint az éves és hetivásárokat át kell helyezni a munkanapokra („auf die Arbeits-Täge”)

3^{io} 1770. szeptember 22-i, hogy a mellékelt minta („formulare – esetleg nyomtatvány, úrlap”) alapján föl kell mérni („erheben”) a szerzetesek birtokviszonyait („Vermögens-Stände”), és a mendikánsok gyűjtéseit is korlátozni kell, amely gyűjtéseket azonban

4^{to} az 1770. december 22-i [rendelet] az elkészítendő kimutatásig ismételtelen tétélei szerint kell tanítani

5^{to} 1770. október 17-i, hogy mindkét nemű szerzetesek a 24. életév betöltése előtt nem tehetik le a szerzetesi fogadalmat („Ordens-Profession”)

6^{to} 1770. október 13-i, hogy a szerzetesrendekben minden tantárgyat („Studien”) a bécsi egyetem tantételei szerint kell tanítani

7^{mo} 1771. január 11-i, hogy függetlenül az éves és hetivásárok munkanapra („Werck-Täge) való elrendelt („bestehenden”) áthelyezésétől, a vásárokat ne hosszabítsák meg

24 EUK 1773:1631 Az egyházügyben („in publico ecclesiasticis”) idáig kiadott általános rendeletek jegyzéke

8^{vo} 1771. március 2-i, hogy adják meg a tájékoztatást, hogy egy plébános vagy javadalmazott („Beneficiati”) halálakor mi jár a templomnak („zugeeignet”) és mi a patronusnak

9^{no} 1771. augusztus 17-i, hogy a jövőben Öfelsége beleegyezése nélkül nem alapítható testvérület, és a fennállóknál a visszaéléseket és az esetleges botrányos dolgokat teljes mértékben szüntessék meg

10^{mo} 1771. augusztus 22-i, hogy jelentsék, milyen rendeletek vannak érvényben a búcsújárások tekintetében, és milyen mérséklést kellene bevezetni a tartományi nép számára („für das Land-Volk”)

11^{mo} 1771. augusztus 26-i, hogy hogyan lehetne a jövőben az egyházi vagyonszerzést korlátozni

12^{mo} 1771. augusztus 31-i, hogy azokat a szerzetesrendi előljárókat, akik szükségtelen költségek miatt adósságokba verték magukat, utasítsák jobb gazdálkodásra

13^{to} 1771. augusztus 31-i, hogy a jövőben egyháziakat ne fiúsítsanak („Affiliationen”) külföldi rendházakba, vagy legalábbis rendeljék el, hogy az ilyen emberek javait nem szabad oda átvinni

14^{to} 1771. augusztus 31-i, hogy a netalán kolostorokban található fogdákat („Kerker”) azonnal szüntessék meg

15^{to} 1771. szeptember 4-i, hogy teljes mértékben tiltsák meg az egyháziaknak, hogy végrendeleteket készítsenek el, és szerzeteseknek, hogy ilyeneknél tanúskodjanak

16^{to} 1771. szeptember 4-i, hogy a rendi előljárók semmiféle pénzt nem küldhetnek az örökös tartományokon kívülre, különösen nem a római generálisoknak („an die Generalen zu Rom”)

17^{mo} 1772. január 3-i, hogy hogyan kell viselkedni a vásár- és parancsolt („gebothenen” – valószínűleg „kötelező misehallatással egybekapcsolt” értelemben) ünnepnapokon a szindarabokkal, zenével és más szórakozásokkal („Ergözlichkeiten”) kapcsolatban

18^{vo} 1772. január 4-i, hogy hogyan kell viszonyulni a már fennálló kolostorok („Stiftungen”) vásár- és ünnepnapai áhíthatóságaihoz

19^{no} 1772. január 11-i, hogyan és mi módon kellene az egyházmegye védőszentjeinek („Dioecesan-Patronen”) ünnepeit megülni

20^{mo} 1772. január 15-i, hogy adják meg a tájékoztatást, milyen diszpenzációkat kell Rómában kérvényezni, és minden konzisztóriumtól mellékeljenek a tárgyban egy hat-éves kivonatot

21^{mo} 1772. január 22-i, hogy az egyházi ügyekben („in causis Ecclesiasticis”) külön jegyzőkönyveket kell vezetni, és azokat havonta elő kell terjeszteni

22^{do} 1772. február 22-i, hogy az ünnepnapok számának csökkentése kapcsán hogyan kellene azokhoz az itteni alattvalókhöz viszonyulni, akik külföldi, illetve azokhoz az idegenekhez, akik itteni plébániákhoz tartoznak

23^{to} 1772. február 22-i, hogy milyen elővigyázatossági intézkedések mellett lehetne beengedni a külföldi kalendáriumokat

24^{to} 1772. március 14-i, hogy tájékoztatást kell adni, hogy a szerzetesrendek milyen örökös tartományokon kívüli rendházakkal vannak active vagy passive összeköttetésben

25^{to} 1772. március 20-i, hogy a szerzetesek pénzváltással kapcsolatos pénzügyeit be kell tiltani, és hogy a sör- és borkimérést annyiban gyakorolják, amennyiben az a kolos-

tor szükségleteinek ellátását szolgálja, hogy milyen plébániák és milyen módon vannak a szerzeteseknek („denen Kloster-Geistlichen”) átengedve, és hogy külföldit nem lehet kolostor- vagy tartományfőnöknek elfogadni

26^{to} 1772. április 11-i, hogy az örökös tartományokon kívülre való búcsújárások („Processionen”) már fennálló tilalma mellett az örökös tartományokban is be kell tiltani azokat, ahol az embernek egy éjszakát ott kell töltenie („über Nacht ausbleibet”) csak Mariazellbe kell engedélyezni minden tartományi fővárosból egy, innen pedig három búcsújárást

27^{mo} 1772. május 2-i, hogy hogyan kell értelmezni az egyházi szerzemények korlátozására 1771. augusztus 26-án kiadott törvény („Gesezes”) negyedik paragrafusát.

28^{vo} 1772. május 15-i, a március 20-i rendeletben található, szerzetesek által birtokolt plébániák korlátozását illető negyedik paragrafus magyarázata megadatik

29^{no} 1772. június 13-i, hogy a jövőben előforduló alapítások („Stiftungen”) esetében néhány kérdésben („einiger Maßen”) hogyan kell eljárni

30. (sic!) 1772. június 20-i, hogy a püspökök („Ordinarios”) mérjék fel („erhoben”) a világi papok számát, és ezek jelentsék, hogy hogyan lehetne a szerzetesek számát anélkül lecsökkenteni, hogy ez fennakadást okozna a lelkigondozásban

31^{mo} 1772. július 18-i, hogy hogyan kell eljárni egy plébános vagy egyházi javadalmozott („Beneficiati”) [ügyében], ha van végrendelet, és akkor, hogy ha nincs („in casu testati, aut intestati”) a cseh, illetve az osztrák örökös tartományokban

32^{do} 1772. július 25-i, egy két hónapos határidőt ad, hogy a teljes mértékben egyháziak által készített vagy a szerzeteseknek által tanúsított végrendeleteket megváltoztassák

A rendeletek jellemzői, világi vonatkozásai és alapvető céljai

A fenti jegyzék szemléletes metszetét alkotja az új egyházpolitikai irányvonal 1769–1772 közötti keletkezett rendeleteinek. A rendeleteket – amelyekben kulcsszóként újra és újra a „KORLÁTOZÁS” szó kerül elő – véleményem szerint alapvetően hat, gyakran egymással is átfedésben lévő nagy csoportba lehet sorolni: 1., gazdasági; 2., erkölcsi; 3., külpolitikai. Ezekben a vonatkozásokban a rendeletek külön foglalkoznak A., az egyház tevékenységének; B., a közemberek vallásgyakorlásának gazdasági, erkölcsi és külpolitikai vonatkozásaival. Az egyház esetében pedig különbséget kell tennünk az a., (világi és szerzetesi) felső; b., (világi és szerzetesi) alsópapság, illetve c., az egyházi intézmények (elsősorban a szerzetesrendek) vonatkozásairól. Ezt a három, nagyobb jelentőségű és terjedelmesebb csoportot egészíti ki három kisebb jelentőségű csoport: 4., államigazgatási; 5., oktatásügyi; 6., jogi vonatkozású rendeletek.

A fenti osztályozás alapján:

1/A/a A rendeletek korlátozzák egyházi felsőségeket a részükre fizetendő járadékokban (1.). Mivel a különböző taxák nagy részét az alsópapság fizette, ez a rendelkezés minden bizonnyal hozzájárult az ő anyagi helyzetük rendezéséhez is. A főpapság gazdálkodását állami ellenőrzés alá vonják (12.), a rendi előjárók külföldi (elsősorban Rómába történő) pénzküldéseit betiltják (16.).

1/A/b A rendeletek a plébánosok végrendelkezése kapcsán szabályozzák a templomok javadalmait (8.; 31.), korlátozzák a szerzetesek által a világi papság rovására birtok

kolt plébániákat és javadalmakat (25.; 28.), amely rendeletek végső célja véleményem szerint a világi alsópapság anyagi helyzetének biztosítása volt. A államhatalom a szerzetesek számát egyértelműen csökkenteni szeretné, de véleményem szerint a világi papság számának felmérése is a plébániabeosztás racionalizálását szolgálja, amelyben benne van bizonyos területeken a csökkentés lehetősége is (30.).²⁵ A plébánosok előnyben részesítése a szerzetesekkel szemben az lehetett, hogy az előbbieket kizárólag lelkigondozói tevékenységet végeztek. A lelkigondozás fontosságát mutatja az államhatalom számára, hogy ez a tevékenység nem szenvedhet fennakadást (30.). Ezzel szemben a szerzetesek kontemplatív életgyakorlatát az állam ugyanezen szempontból haszontalannak és improduktívnak tekintette.

1/A/c Általában véve korlátozzák az egyház vagyonszerzését (11.; 27.), de a szerzetesrendekkel külön is foglalkoznak (3.). A szerzetesrendi birtokok esetében jellemző jelenség lehetett a hanyag igazgatás, ha erre az államnak külön figyelmet kellett fordítania (12.). Az egyházi birtokok ugyanakkor holtkézi birtokoknak („manus mortua”), tehát a birtokforgalomból kivett földeknek számítottak.²⁶ Az egyházi birtokok túlzott súlya pedig az adófizetők anyagi helyzetét rontotta. Az egyháziak teljes kitiltása a végrendelekből (15.; 32.) tovább korlátozta az egyházi vagyonszerzést. Csökkenteni igyekeztek a szerzetesek számát (30.), a szerzetesi fogadalom letételét betöltött 24 évhez kötötték (5.); az államhatalom meg kívánta akadályozni, hogy éretlen fiatalok befolyásolásával az állam munkászeket, leendő családapákat és családanyákat veszítsen, illetve javaik kikerüljenek a gazdasági élet körforgásából. Ez a törekvés az impopulacionisztika alaptételére vezethető vissza, ami egyszerűsítve így hangzik „Ubi populus, ibi obulus”, vagyis „Ahol a nép(esség), ott a(z adó)pénz”

A szerzetesek gazdasági tevékenységét jelentős mértékben korlátozták: pénzváltással kapcsolatos pénzügyeit betiltották, a sör- és borkimérést a kolostorok szükségleteinek ellátására szűkítették (25.). További vizsgálatokra vár az a kérdés, a kolostori konkurencia eltávolításával az állam mennyiben segítette elő a világi árutermelés és pénzforgalom fejlődését. A belépők által a szerzetbe vitt javakat ugyanakkor igyekeztek a határon belül tartani (13.). A szerzetesi előjárók pénzküldéseinek betiltása, valamint a külföldi kolostorba lépők vagyonának kiviteli tilalma hozzájárult a nemesfém pénz határon belül tartásához, ezért ezek az intézkedéseket merkantilista-kameralista jellegűek.

1/B Nagyon széleskörűek ugyanakkor a laikusok vallásgyakorlatának gazdasági vonatkozásait szabályozó rendeletek is. A különféle taxák és a diszpenzációs pénzek (1.; 21.), a mendikálás (énekelve kéregetés) (3.; 4.) és a testvérületek (9.) korlátozásával elsősorban az adófizetők tehermentesítését akarta az udvar elérni. A búcsújárásokat korlátozták a tartományi nép érdekében: eltiltották a külföldi, valamint az egy napnál hosszabb búcsúkat (10.; 26.). Mint az Erdélyi Vallási Ügyosztály jegyzőkönyve kimondja, ezek a rendeletek „a kereseti helyzetre irányuló („auf die Nahrungs Stand gerichtete”) legfelső szándék”-ból születtek.²⁷ Az ünnepnapok számát lecsökkentették (22.). Horde-

25 Példa erre Alsó-Ausztriában Schöngrabern esete. Az itt lévő gyönyörű román templom homlokzatát akkor rombolták le, amikor II. József rendeletére összevontak két szomszédos egyházközséget, és a másik templom építőanyagából egy barokk toldást, homlokzatot és tornyot emeltek elcsúfítva ezzel az egész templomot.

26 EUK 1773:1591 N^o 1. Hetedszer (lásd később)

27 EUK 1773:1591 N^o 1. Hatodszor (lásd később)

rejében talán ezek a jelentősebb intézkedések, mivel velük az államhatalom a barokk vallásosság túlburjánzásainak lenyesegetésével munkaidőt biztosított alattvalóinak, ezáltal növelve gazdálkodásuk versenyképességét. A heti és éves vásárokat az államhatalom más megfontolásból függetlenítette az ünnepek szakrális, vallási eseményeitől (2.). Ez megmutatja, hogy az államhatalmat korántsem pusztán materiális érdekek vezérelték, hiszen anyagi szempontból nézve ez munkaidő-vesztéshez vezet. A hatékonyságvizsgálatok érdeklődésének ma is homokterében állnak azok a kérdések, mi a munka és a pihenőidő optimális aránya, illetve mennyiben szükséges feltétele a lelki feltöltődés a hatékony munkának. A vásárok áthelyezésével megjelentek olyan törekvések, amelyek ezek meghosszabbítását vagy kiegészítését kívánták elérni. Ez viszont a közvetlen termelőidő további csökkentéséhez vezetett volna, ezért az államhatalom gátat vetett ezeknek (7.). Az Erdélyi Vallási Ügyosztály jegyzőkönyvéből kiderül, hogy ez a megfontolás a hosszabb, valószínűleg egy hétig tartó vásárookra volt érvényes.²⁸ A külföldi kalendáriumok beengedésének korlátozása (23.) pedig részben pénzük határokon belül tartását szolgálta.

Erkölcsei vonatkozásban a rendeletek alapján az alábbi kép tárul elénk.

2/A/a Jobb gazdálkodásra és a felesleges költségek kerülésére utasítják a szerzetesrendi elöljárókat (12).

2/A/b Kiltitják az egyháziakat a végrendeletek készítéséből (15.; 32.). Mint az Erdélyi Vallási Ügyosztály alább tárgyalandó irata mondja, ez a tiltás az idegenek – vagyis a laikusok – végrendeleteinek elkészítésére vonatkozott.²⁹ Meglehetősen sötét foltja ez az időszak katolikus papságának, hiszen ezeket a rendeletet a végrendeletek elkészítése során gyakorolt részrehajlásuk („Partheylichkeit”) és a haldoklókra gyakorolt nyomásgyakorlásuk („Zureden”) tette szükségessé.³⁰ Ez a gyakorlat pedig lelki hatalmukkal visszaélő, haszonleső, önző, anyagi, családellenes, álszent színben tüntette fel őket a hívek előtt, amely amellett hogy magát a katolikus vallást tette gyűlöletessé előttük, a katolikus emberek előtt is visszhangra találó témát adtak az örökös tartományokban is létező kriptoprotestantizmus számára.³¹ Különösen szomorú a kép a szerzetesekre néz-

28 „Erdélyben az éves vásárok amúgy is csak három napig tartanak, ennek megfelelően azoknak a megfontolásoknak sincs meg teljes mértékben a helyük, amelyek a kivett („ausgesezten”) napok kiegészítésével vagy meghosszabbításával szemben a német örökös tartományokban adódtak” – lásd később

29 EUK 1773:1591: Az 1773. március 15-i Erdélyi Vallási Ügyosztály jegyzőkönyve N^o 1 Kilencdszer (lásd a tanulmányban a teljes szöveget)

30 Uo.

31 Hangsúlyozni szeretném, hogy ezek a gondolatok nem saját magyarázataim, hanem magukban a forrásokban kerülnek elő: „Másképp viszont ezáltal a katolikus papság rendkívüli mértékben megvetendővé lenne, mivel a református és az ágostai hitvallásúaknál, akik maguk nem az ő káptalanjaiknak és templomaiknak, hanem legnagyobb részt az ő feleségüknek és gyermekeiknek szereznek”. EUK 1773:1591 Kilencdszer (lásd később) Az 1773. március 15-i Erdélyi Vallási Ügyosztály jegyzőkönyve N^o 1 Kilencdszer; a kriptoprotestantizmus vádjaira lásd a katolikus papság kongruájának rendezése: Österreichisches Staatsarchiv Alter Kultus 21 ex Februario 1761 innen Österreich folio Protocollum Directorii in Publicis de dato 26. Jan. 1761 Die Kärntnerischen Religions Sachen 8v „Die Glaubens-Gegner nehmen hiervon den Anlaß auszusprengen, als ob sogar das heilige Sacrament der Buß bey denen Catholiquen gegen die Uralte kirchen disciplin verkäuflich wäre, und die priester nicht soviel aus Christlicher liebe, und nach Anleitung ihres Berufes, als vielmehr um des zeitlichen schnöden Nuzens willen sich darzu gebrauchen liessen.”

ve, hiszen a plébánosokkal szemben nekik még a végrendeleteknél való tanúskodást sem engedte meg az államhatalom.

2/A/c A fennálló testvérületeknél elrendeli az államhatalom a visszaélések és esetleges botrányos dolgok teljes mértékben való megszüntetését (9.). A szövegkörnyezetből úgy tűnik, a visszaélések gazdasági-pénzügyi vonatkozású dolgokat jelentettek, a botrányos dolgok pedig inkább egyéb erkölcsi természetű kihágásokat. Előbbiek meglehetősen gyakori és elterjedt, utóbbiak ritkább és esetleges jelenségeknek számíthatnak ezeknél az egyházi intézményeknél. Szabályozták a már fennálló kolostorok („Stiftungen”) vasár- és ünnepnapok áhíthatóságait is (18.).

2/B Az államhatalom a világiak erkölcsének megjavítása érdekében az éves és hetivásárokat áthelyeztet munkanapokra (2.) szabályozza az ünnepnapok színdarabjait, zenéjét és más szórakozásait (17.).

A külpolitika terén a terezianista egyházpolitika kijelölte a jozefinizmus későbbi irányvonalait. Az alábbi intézkedések mind a Habsburg Birodalom államegyházának megteremtését szolgálják. A ténylegesen megvalósult intézkedések itt is elsősorban a szerzetesrendeket érintették.

3/A/a. Az állam korlátozta a rendi előjárók és a római felsőbbség kapcsolatát (16.), kizárta a külföldieket a kolostor- és a rendtartomány-főnökségből (25). A diszpenzációk kérdésében elkezdte vizsgálni a Rómától való függés kérdését (20.). További vizsgálatokra vár, Mária Terézia idején mennyire jutott a kérdés rendezése, és mennyiben haladta meg ezeket a terveket a József-féle radikális megoldás.³²

3/A/b Eltiltották a szerzetesek külföldi rendházakba menetelét (13.).

3/A/c Elkezdődött a szerzetesrendek aktív és passzív összeköttetéseinek felmérése (24.).

3/B Az ünnepnapok számának csökkentése kapcsán rendezték a kettős plébániai-állampolgári illetékességű személyek helyzetét (22.). Korlátozták a külföldi kalendáriumok behozatalát (23.), eltiltották az örökös tartományokon kívülre való búcsújárásokat (10.; 26.). Ezeknek a rendelkezéseknek – véleményem szerint – a már látott gazdasági vonatkozások mellett céljuk volt a laikusok külfölddel való nemkívánatos szellemi kapcsolatainak megszakítása is.

4. Államigazgatási szempontból három rendelet érdemel figyelmet. Az egyik a tartományi szervek számára előírja az egyházi ügyek elkülönített kezelését (21.). Valószínűleg az egyházmegyei védőszentek ünnepeinek megünneplésével foglalkozó rendelet (19.) nem erkölcsi szempontból, hanem az állam és az egyház viszonyának szempontjából vizsgálja ezt a kérdést. Az állam szabályozza továbbá különböző egyházi intézmények alapításának kérdéseit (9.; 29.)

5. Az oktatásügyet mindössze a kolostor iskolákkal foglalkozó egyetlen rendelet képviseli (6.). Ennek oka az, hogy az 1760-as évek elejétől, az Udvari Tanulmányi Bizottság felállításától kezdve az oktatásügy elkülönült a vallásügytől. Az iskolák reformjával tehát nem a *Consensus in Publico-ecclesiasticis* foglalkozott, mindössze kötelezővé tette ennek a reformnak az eredményeit a kolostori iskolák számára. A rendelkezés így sem csekély jelentőségű: A központi államhatalom célja bécsi egyetemen használt köny-

32 II. József eltiltotta a püspökök kapcsolattartását a pápával, a diszpenzációk kérdésében pedig őket jelölte ki végső fórumnak (*Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Budapest, 1996. – a továbbiakban: *Magyarország és a Szentszék* – 186–188.)

vek és tézisek kötelezővé tételével a felsőbb szintű oktatás szellemiségének egységesítése volt. Ismeretes, hogy ekkoriban az államhatalom a katolikus államegyház megteremtésének ideológiai alapjául szánva egyre inkább előtérbe helyezte a Római Kúria által elítélt febroniánus tanításokat, amely törekvés egyes források szerint igen negatív következményekkel járt az egyházi életre nézve: elősegítette a felvilágosodás racionalizmusának térhódítását a katolikus egyházon belül és hozzájárult a papság és a hívek hitéletének kiüresedéséhez.³³

6., Hivatali ügymenet szempontjából a jogi munkálatok helyzete hasonlít az oktatásügyéhez. Mindössze egy rendelet írja elő, hogy a netalán kolostorokban található fogdákat azonnal szüntessék meg (14.). Ekkor már működött a kérdésben első renden illetékes, a Mária Terézia-féle büntető törvénykönyv (Codex Criminalis Theresiani) összeállítására felállított Compilations Commission.

Összefoglalva a fentieket az alábbi kulcsszavakban szeretném összegezni a rendelkezések legfontosabb céljait: 1., a plébánosok anyagi helyzetének rendezése; 2., az alattvalók kereseti helyzetének („Nahrungs Stand”) javítása; 3., a papság és a szerzetesség erkölcsének megjavítása és hivatásához méltó tevékenységre szorítása; 4., államegyház megteremtése; 5., a felsőbb szintű oktatás szellemiségének egységesítése.

AZ ÚJ EGYHÁZPOLITIKAI IRÁNYVONAL ERDÉLYI BEVEZETÉSÉNEK AKADÁLYAI

Ezeket a rendeleteket átnézve az Erdélyi Vallási Ügyosztály úgy találta, hogy közülük számos Erdélyben egyáltalán nem alkalmazható. Ellenérveit az Ügyosztály két dologra alapozta: 1. Az erdélyi katolicizmus jellegzetességeire. Bizonyos ügyek Erdélyre egyáltalán nem jellemzőek („nicht wohl sich äusseren können”). 2., Erdély vallási viszonyaira. Erdélyben több vallás van, részben bevett, részben megtűrt jogállásban. Az Ügyosztály szerint bizonyos rendeletek változatlan („generaliter”) publikálása, úgy ahogyan az a német örökös tartományokban történt, [nem kívánt] benyomást („Eindruck”) tenne ezekre a vallásokra.³⁴ Más módon kellene tehát ezeket a rendeleteket az Ügyosztály véleménye szerint bevezetni ahhoz, hogy ez a jelenség csökkenthető legyen.

A Ügyosztály előterjesztését illetően a fent alkalmazott módszert kívánom alkalmazni: először közlöm a felsorolt rendelkezéseket, a kérdéses megfontolásokat és véleményezést. Ezek után 1., összegyűjtöm, miben látja az Ügyosztály az erdélyi katolicizmusnak a német örökös tartományokétól való eltérő helyzetét; 2., megvizsgálom, hogyan igyekezett az Ügyosztály elkerülni, hogy a katolikus vallás jó hírére a többi vallás előtt csorba essék, és esetleg felmerültek-e egyéb megfontolások is a többi, nem katolikus vallásra való tekintettel. 3., Áttekintem, az erdélyi katolicizmus eltérő helyzete és Erdély több vallású népessége tartalom és forma szempontjából hogyan változtatta meg a tárgyalt rendeleteket. 4., Bemutatom, mely rendeleteket ajánl az Ügyosztály vál-

33 *Magyarország és a Szentszék* 191.

34 A szöveg másik lehetséges fordítása: „más módon kellene őket bevezetni ahhoz, hogy csökkenthető legyen az a behatás („Eindruck”), amit a többi, részben bevett, részben megtűrt erdélyi vallásra kifejtenének.” A későbbi szövegkörnyezetből azonban egyértelműen kiderül, hogy itt egyáltalán nem a nem katolikus vallások önállóságának tiszteletben tartása volt a bécsi udvar célja, hanem a katolikus vallás imázsának fenntartása

toztatás nélkül bevezethetőnek. 5., Megvizsgálom, a változásokkal és változatlanul előterjesztett rendeletek mennyiben szolgálták a fent tárgyalt öt végső cél hatékony előmozdítását Erdélyben.

Előszőr: Noha a sub N° 2 mellékelt rendelkezés, hogy nevezetesen a vasárnapokon és adódó ünnepnapokon semmi éves vagy hetivásár nem tartható, annál is inkább a legkisebb akadály nélkül publikálható lenne, mivel magukban a tartomány törvényeiben is található egy hasonló rendelkezés a vasárnapokat illetően, és ezért mindössze a visszaélések megszüntetéséről lenne szó. Mivel viszont Erdélyben az éves vásárok amúgy is csak három napig tartanak, ennek megfelelően azoknak a megfontolásoknak sincs meg teljes mértékben a helyük, amelyek a kivett („ausgesezten”) napok kiegészítésével vagy meghosszabbításával szemben a német örökös tartományokban adódtak. Így az Ügyosztály („man”) a sub N° 7 csatolt további rendelkezést sem véli jelenleg publikálandónak, hanem előzetesen mindössze a Gubernium által ki kellene hallgattatni a magisztrátusokat és Folytonos Táblákat („Tabulas Continuas”), hogy idáig milyen gyakorlat („Gebrauch”) volt azon éves vásárok tekintetében, amelyek vasárnapra esnek, és vajon a kivett napok meghosszabbítása vagy kiegészítése korlátozható-e („festgesezet” – őrizetbe vesz) azoknak a szomszédos falvaknak a kára nélkül, amelyek az ő éves vásáraikon ezzel egy időben kereskednek (welche mit ihren Jahr-Märckten zogleicher Zeit concurriren)?

Másodsor: A sub N° 3^{tió} mellékelt rendelet, amely a kolostorok személyi állományával („Statum Personalem”) és a jövedelmeikkel kapcsolatban lenne kibocsátandó a gubernátor részére, az Ügyosztály („man”) csekély módon úgy vélte, hogy azt, ami a mendikánusok gyűjtésével kapcsolatban előkerül, függőben kellene hagyni. [Ennek oka] („weil”) egyrészt, [hogy] ez a rendelet a német örökös tartományokban is módosított egy másik 1770. december 22-ival. másrészt [hogy] az ilyen gyűjtések Erdélyben amúgy is csekély eredménnyel járnak, és ha ebben a dologban a legcsekélyebb korlátozás hirdetnék ki („kund gemacht würde”), akkor a legfelsőbb kincstárát még több megkeresés érné a szerzetesek („Ordens-Geistlichen”) ellátásához és javadalalmazásához való hozzájárulásért.

Hasonlóképpen az ennek a rescriptumnak a végén található a szerzetesek [számának] korlátozása („Restringirung”) miatt mellékelt kérdések is elmaradhatnának, mivel nagyon kevés kolostor van. Ezzel szemben az Ügyosztály („man”) úgy véli, hogy sokkal inkább be kéne kérni az összes kolostorról azt a tájékoztatást, hogy ezekből alkalmaznak-e lelkigondozásra („zur Seel-Sorge”), és ha igen, hány egyházit, és mindeképpen („allenfalls”) hány szomszédos falu részesül az egyes kolostorok egyházi tevékenységében (an den Geistlichen Functionen)?

Harmadszor: A sub N° 5^{to} mellékelt rendelet azt a megfontolást vetette fel, hogy enélkül is nagyon kevés erdélyi („Landes-Kind”) választja a kolostori életet, és maguknál a kolostoroknál, amelyek *enélkül* is nagyon kevés javadalommal bírnak („dotirt sind”), sem szükségesek a többi olyan előírások („Vorsichten”), amelyeket ez a pátens tartalmaz. Ezért az Ügyosztály („man”) alázatosan úgy gondolta, hogy ezt jelenleg nem kellene publikálni, hanem csak a püspökkel közölni, hogy ő a jelenleg fennálló állapotokat és az ezekkel összefüggő körülményeket pontosan vizsgálja ki, és érett megfontolás után a további jelentést („den fernern Bericht”) tegye meg, hogy szükséges lenne-e egyáltalán, és ha esetleg igen, milyen módon kellene egyik-másik pontot Erdélyben elrendelni.

Negyedszer: Azoknak a könyveknek és téziseknek („Grundsätzen”) a bevezetésével kapcsolatban, amelyek alapján az itteni egyetemen tanítanak, szükségesnek látszik különbséget tenni a szerzetesrendek kolostorai és a nyilvános iskolák között, mivel az

előbbieket legnagyobb részt mindössze tollba szokták mondani a filozófiát és teológiát („die Philosophie und Theologie nur zu dictiren pflegen”), és ezért ezeknek problémás lenne számukra („selben hart fallen würde”), ha azok helyett a könyvek helyett, amelyeket sok év alatt az egész konvent számára gyűjtöttek, egyszerre, nagy költséggel újakat kellene szerezniük.

Az Ügyosztály („man”) tehát azon a legalázatosabb állásponton van, hogy az itt alkalmazott könyvek és tézisek jegyzékének közlése mellett mindössze a püspököt kellene egy utasítással („per modum delegationis”) megbízni, hogy nézze át a kolostorokban jelenleg oktatásra használt könyveket és írásokat, és ha az itteniektől tetemesebb különbséget észlelne, tegye meg ide a további jelentését.

A Kolozsváron, Besztercén és Medgyesen lévő szemináriumok, mint ahogyan az összes többi nyilvános iskola tekintetében viszont a sub N^o 6^{to} mellékelt rendelet értelmében el lehetne rendelni a Gubernium által, hogy a következő iskolaév kezdetével a nevezett könyvek és tézisek legyenek alkalmazva.

Ötödösör: A sub N^o 9^{no} mellékelt rendeletet egy olyan országban („Land”), amely ilyen sok akatolikussal van eleyítve, nem közvetlenül kellene publikálni, hanem mindössze a püspökkel kellene közölni, hogy a következő („vorzunehmenden”) vizitációk alkalmával a kért tájékoztatásokat kérje be, és egyúttal intse a teljes papságot, hogy a jövőben Őfelsége beleegyezése nélkül ne hozzanak létre új testvérületeket.

Hatodszor: Előnyösebb a sub N^o 10. et 26. a távoli zarándoklatok és processziók tekintetében mellékelt rendeleteket pusztán a püspök részére intimálni azzal a megbízással, hogy előzetes vizsgálat után tegye meg a további jelentését, hogy végeznek-e Erdélyben ilyen többszöri vagy gyakori („mehrere oder öftere”) zarándoklatokat vagy processziókat. [Azt is jelentse], a kereseti helyzetre irányuló („auf die Nahrungs Stand gerichtete”) legfelső szándékot milyen módon és milyen mérsékléssel lehetne véghezvinni anélkül, hogy egy olyan országban, ahol ilyen sokféle vallás létezik ez feltűnést („Aufsehen”) és visszás benyomást („Eindruck”) keltene.

Hetedszer: Ami az egyházi szerzemények és különösen azokat a javaknak a korlátozását illetően, amelyeket a novíciusok („Candidaten”) visznek a kolostorokba, Őfelsége már 1747-ben azt a legfelsőbb döntést hozta, hogy a javaknak mindössze tizedrésze adható („gebracht”) a kolostoroknak, de ezt nem vezették be a gyakorlatba („nicht in Übung gekommen”). Valószínűleg azért nem, mert a legtöbb erdélyi születésű embernek amúgy sem túl jelentős a vagyona. Emiatt, továbbá azért, mert mindegyik nemzet törvényei („Gesetz-Stellen”) és státútumai az ingatlanok szerzését és elidegenítését, és különösen a vagyonokét („Activorum”) korlátozzák és megállapítják a testvérek együttes öröklését („die Condivisionaliteten inter fratres feststellen”), és ezért nem olyan sok ingatlan tud holt kézre („ad manus mortuas”) kerülni, mint más tartományokban. Ennek megfelelően az Ügyosztály („man”) legalázatosabban úgy vélte, hogy a sub N^o 11 mellékelt pátens publikációja annál is inkább elmaradhatna, mivel ha az amúgy is teljes általánosságban kevés javadalommal rendelkező kolostorok földeket („Grundstücke” – vagy telkeket) vagy házakat akarnak venni vagy utóbbiakat építeni, majdnem minden esetben Őfelségétől kérelmeznek legkegyelmesebb segítséget, következésképpen a gubernátor és a kincstartó előterjesztéseinek felesleges terjengősségére kerülhet sor, akik ebben az ügyben mindenkor kihallgattatnak.

Nyolcadszor: Erdélyben nincsenek olyan kolostorok („Stifter”) vagy [szerzetesi] előljáróságok, amelyekre az előljárók pazarló gazdálkodása („Unwirtschaft”) miatti 12.

számú rendelet vonatkozik, és ilyenről idáig még soha nem érkezett jelentés. Ezért pedig hasonlóképpen nem tűnik szükségesnek ezt a rendeletet publikálni, hanem csak a püspököt lehetne egy utasítással („per modum delegationis”) megbízni, hogy a következő („vorzunehmenden”) vizitációk alkalmával adja a kolostorok előjáróinak tudtára ezt a legfelsőbb akaratot, hogy ezt ők is követhessék, végrehajtását pedig időről időre gondosan kísérelje figyelemmel („obachtsame Auge zu tragen”).

Kilencedszer: Az előző hetedik pontban csatolt véleménynek („angeführte Anlage”) megfelelően nem tűnik szükségesnek a 15. számú pátens publikációja, amelyben megtiltatik az egyházi személyeknek („Geistlichen”), hogy idegenek végrendeleteit megfogalmazzák. Annál is inkább megfontolandó pedig [ez a publikáció], mivel egyrészt Erdélyben sok faluban, sőt néhány mezővárosban is kevés ember tud olvasni és írni, vagy rendelkezik más olyan szükséges tulajdonságokkal („Eigenschaften”), hogy nekik egy nyilvános végrendeletet biztonsággal elő lehetne adni („ein Testamentum nuncupation [sic!] angegeben werden könnte”). Másrészt viszont ezáltal a katolikus papság rendkívüli mértékben megvetendővé lenne, mivel a református és az ágostai hitvallásúaknál, akik maguk nem az ő káptalanjaiknak és templomaiknak, hanem legnagyobb részt az ő feleségüknek és gyermekeiknek szereznek („aquiniren”) és az ilyen esetekben („in derley Actibus”) világiaknak tekintendők, bizonyára nem lép hatályba. Ennek ellenére a püspökkel közölhető lenne, hogy az ő vizitációi alkalmával intse a szerzeteseket („Ordens-Geistliche”), hogy annál is inkább tartsák távol magukat az ilyen esetekben minden részrehajlástól és rábeszéléstől („Partheylichkeiten und Zureden”), mivel ellenkező esetben Ófelsége kénytelen lenne egy hasonló tiltást publikáltatni, mint a német örökös tartományokban.

Tizedszer: Az a 21. számú rendelkezés, hogy minden olyan tárgyat („Gegenstände”), ami a katolikus papságra vonatkozik, egy külön jegyzőkönyvbe kell bevezetni („einzuschalten”), úgy véli az Ügyosztály („man”), hogy a gubernátorral kellene közölni azzal a különbséggel, hogy mivel idáig nem volt szokásban, hogy a referensek aláírják a jelentéseket, ezek nevét mindössze magában a jegyzőkönyvben kell feltüntetni. És mivel továbbá különböző katolikus vallási ügyekről a gubernátort és a püspököt külön szokták kihallgatni („über verschiedene Religiosa Catholica der Gubernator, und der Bischof in separato vernohmen zu werden pflegen”), az Ügyosztály („man”) úgy véli, hogy egyúttal mindkettőt meg kellene bízni, hogy erről ők maguk is vezessenek egy rendes jegyzőkönyvet, [hogy] legalább [ezzel segítsék] a saját visszaemlékezésüket, utódaiknak pedig mércéül és követésre [szolgáljon].

Tizenegyedszer: Legalábbis idáig nem érkezett be Erdélyből olyan jelentés, hogy ott a szerzetesek („Ordens-Geistliche”) bármelyiket is a 25. szám alatti rescriptumban megjegyzett, az ő hivatásukhoz és életmódjukhoz nem illő dolgokat művelnének. Ezért hasonlóképpen nem tűnik szükségesnek, hogy ebben az ügyben egy általános publikációval kellene eljárni, hanem mindössze a püspökkel kellene közölni, hogy valamikor vizsgálja ki, mennyiben jellemző jelenleg Erdélyben egyik vagy másik ebben a rescriptumban található pont, és tegye meg jelentését, hogy vajon kell-e, és ha igen, milyen intézkedésekkel kellene ezeket a visszaéléseket („Misbräuche”) megszüntetni?

Tizenkettedszer: A 30. és 32. szám alatti rendeleteket a fönti második és kilencedik pontban leírt megfontolások miatt hasonlóképpen nem kellene publikálni.

Tizenharmadszor: Az ország törvényei már tartalmazzák a megfelelő előírásokat („Vorsichten”), hogy hogyan kell cselekedni olyan esetben, amikor egy egyházi végren-

delet nélkül („ab intestato”) vagy végrendelettel hal meg. De mivel a 31. számú rescriptum különböző közelebbi meghatározásokat tartalmaz arról, hogyan kell a hagyatékot felosztani, ez a leghűségesebb Ügyosztály a legalázatosabban úgy véli, hogy meg kellene hallgatni a Guberniumot, a latin és a görög rítusú unitus püspököt, hogy mennyiben lehetne alkalmazni egyik vagy másik pontot a törvények javára (salve legibus”). A fent nevezett püspököknek mellékelniük kellene még további véleményüket, hogy hol használják fel azokat a hagyatékokat, amelyeket általánosságban véve és [közelebbi] meghatározás (generaliter, et indeterminate”) nélkül a szegényekre hagytak.

Erre korlátozódtak tehát azok a legalázatosabb megjegyzések, amelyek néhány egyházügyben („in publico Ecclesiasticis”) kiadott rendelet tekintetében adódtak. Ezzel szemben a többi, ebben a jegyzőkönyvben nem érintett Ófelsége kiadott döntése alapján részben közvetlenül a gubernátorhoz, részben a Guberniumhoz és a püspökhöz akadály nélkül kiadható.

Az erdélyi katolicizmus eltérő helyzete

1., Miben áll tehát az Ügyosztály szerint az erdélyi katolicizmus eltérő helyzete?

- a) Az erdélyi katolicizmus helyzetét az uralkodói rendeleteken túl az erdélyi törvények és egyéb jogforrások szabályozzák (1.; 7.; 13.). A legnagyobb jelentőségű tény ebben az, hogy Erdély Habsburg-alkotmánya, a Diploma Leopoldinum néven nevezi Erdély továbbra is érvényben tartott jogforrásait. Ezek között szerepelnek többek között a Tripartitum, amelyben szerepel az 1351-es Aranybullának az ősiségről szóló cikkelye, valamint a szász nemzet statútumai, amelyben lefektetik a szász universitas kollektív birtokosságát és a szász földek elidegenítésének tilalmát. Bár a papok hagyatékrendezésének ügyében a szöveg (13.) csak a 31. számú rendeletet említi, az országos törvények valószínűleg rendelkeztek a plébános hagyatékának templom és patrónus közötti megosztásáról is (8.). Más kérdés, hogy az örökös tartományokbelihez hasonló patrónusrendszer mennyiben volt jellemző Erdélyre.
- b) Erdélyben a gazdasági élet számos körülménye eltért az örökös tartományokbelitől. Például az éves vásárok is csak három napig tartottak. Egy hosszú vásár áthelyezésekor az elveszett vásár- vagy ünnepnap pótlása az örökös tartományokban további időt vett volna el a termelőmunkától. Ezzel szemben az erdélyi rövid vásárok esetében az elveszett napok pótlása létkérdés lehetett a kereskedelem zavartalanságának biztosításához (1. illetve 2.; 7.).³⁵ Ezért javasolta az Ügyosztály a vásárok ügyének pontos kivizsgálását.³⁶
- c) Az erdélyi katolicizmus anyagi feltételeit az előterjesztés tükrében meglehetősen rossznak kell mondanunk. Kevés vagyon, pénzforrás és javadalom, általános sze-

35 A továbbiakban normál betűvel szedem az Erdélyi Vallási Ügyosztály véleményezésének pontjait, és *dőlttel* a Cseh-osztrák Kancellária jegyzékéét.

36 Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ebben a nagy jelentőségű ügyben az Ügyosztály a Folytonos Táblákat (Tabula continuákat) javasolja a város magisztrátusok mellett alsóbb fokú vizsgálati közegeknek. Meglátásom szerint a szakirodalom éppen csak tud ezeknek az alsóbb fokú szervezeteknek a felállításáról, de személyi feltételeiket, tevékenységüket, a rendi közigazgatáshoz (megyék, székek) való viszonyukat nem dolgozta fel még senki.

gényesség jellemezte (2.; 3.; 4.; 7.). Az Ügyosztály mindössze érinti az okokat: megemlíti a nagy vagyonok hiányát, előterjesztéséből kiderül, Erdélyben a birtokforgalom akadályait nem a hatalmas egyházi vagyonok jelentik, hanem az egyházi birtokok gyarapodását is megakadályozó – fentebb említett – tartományi törvények. Talán mégsem járunk messze a valóságtól, ha az erdélyi katolicizmus rossz anyagi feltételeinek igazi okát elsősorban a katolikusok csekély számában látjuk. Szeretném hangsúlyozni, hogy ebben az összefüggésben az erdélyi katolicizmus szegénysége és Erdély gazdaságának elmaradottsága semmilyen viszonyban nem állnak egymással. Véleményem szerint az erdélyi katolicizmus szegénységének egyik fontos következménye, hogy egyszerűen szóba sem kerülhetnek nála a gazdagság jellemző kísértései, a hivalkodó pazarlás (12. és 8.) és a magát világ dolgokba ártó anyagiasság (25. és 11.).³⁷ Az anyagiasság bűnétől való mentességet támasztja alá az is, hogy valószínűleg a végrendeletek készítésénél sem voltak annyira jellemzőek az erdélyi katolikus egyháziaknál az örökös tartományiakhoz hasonló visszaélések (15.; 32. és 9.). A másik refrénszerűen hangoztatott következmény, hogy a kincstár anyagi segítségére szorul. Az anyagi rászorultság pedig kiszolgáltatottá, ellenőrizhetővé is teszi az erdélyi katolicizmust az államhatalom számára. Láttuk, az anyagi segítségnyújtás okán az államhatalom mindig elbíráhatja az ingatlanvásárlások szükségességét (7.). Az örökös tartományok katolicizmusa anyagilag független az államtól, az államnak ezért a közjó nevében külön harcot kell indítania ahhoz, hogy befolyását kiterjeszthesse rá. Ezzel szemben az erdélyi katolicizmus anyagi rászorultsága magában hordozza az állami ellenőrzés lehetőségét és szükségességét. Talán ez a legalapvetőbb különbség az örökös tartományok és Erdély katolicizmusa között az új típusú egyházpolitika szempontjából.

- d) Az erdélyi katolicizmus személyi adottságait is meglehetősen hiányosaknak festi le a jegyzőkönyv. Különösen a kevés kolostorra és novíciusra panaszkodik. Ezért Erdélyben nem szerzetesek fölös számának csökkentése, sokkal inkább a lelki gondozásba való minél aktívabb bevonásuk volt az államhatalom célja (2.; 3.; 12.). A világi papok számának felmérése és esetleges csökkentése (12.) sem volt aktuális, hiszen az erdélyi katolikus vallásügy egyik legfontosabb feladata éppen a templomok, plébániák, iskolák, valamint a plébánosok és iskolamesterek megszorítása volt elsősorban a szórványkatolikusság számára. A lelkigondozásnak ezeket a nélkülözhetetlen feltételeit a szórványkatolikusság maga saját erejéből nem tudta előteremteni, ennek megfelelően lelkigondozásban elégtelen mértékben részesült. Így a más vallású közegekben hatványozottan veszélyeztették a hitben való elgyengülés természetes következményei: a hasonulás és a hitehagyás. A templomok, plébániák, iskolák, plébánosok és iskolamesterek kérdésére később a harmadik pont kapcsán még egyszer vissza fogok térni. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy a fenti feladatok fedezésére szolgált a 400 ezer forint tőkét jelentő Portugál Alap vagy más néven Vallásalap. A rossz személyi feltételek oka egyébként valószínűleg ugyanúgy, mint a rossz anyagi feltételeké az erdélyi katolikusok kis számában rejlett.

37 Jellemző ugyanakkor az időszak Erdélyére, hogy a nagy anyagi jólétben élő evangélikus szász lelkipásztorok hatlovas hintón jártak és inkább gazdaságukkal mintsem a rájuk bízott lelkek pásztorolásával voltak elfoglalva – *Erdély története II.* 996.

- e) Az erdélyi katolicizmus helyzetét meghatározó további fontos körülmény, hogy az előterjesztés tükrében Erdély az örökös tartományokhoz képest kulturálisan elmaradottnak számított. Különösen szembetűnő ez a tény az írni-olvasni tudás előadott általános állapotában (9.). Ebben a helyzetben a papság bizonyos műveltsége a mindennapi írásbeliség szempontjából is nélkülözhetetlennek számított.

A fenti állítások és velük összefüggő vizsgálatok mellett az Ügyosztály további vizsgálatokat is javasolt az alábbi kérdésekben a sajátos erdélyi viszonyok felmérésére:

- f) Szükséges-e, és ha igen, milyen módon kellene a szerzetbe lépést korlátozni vagy szabályozni Erdélyben?
- g) Mennyiben különbözik az erdélyi kolostori iskolákban folyó tanítás a központitól?
- h) Mi a helyzet az erdélyi testvérületekkel?
- i) Végeznek-e Erdélyben az örökös tartományokhoz hasonlóan távoli, többszöri vagy gyakori zárandoklatokat vagy processziókat?
- j) Miben lehetne javítani a papi hagyatékok felosztását, és hol használják fel azokat a hagyatékokat, amelyeket általánosságban véve és [közelebbi] meghatározás (generaliter, et indeterminate”) a szegényekre hagytak?

A katolikus vallás jó hírének védelme

2., Hogyan igyekezett az Ügyosztály elkerülni, hogy a katolikus vallás jó híre a többi vallás előtt csorba essék?

- a) Nem javasol az Ügyosztály nyilvános rendeletet a távoli, többszöri vagy gyakori zárandoklatok és körmenetek ügyében, mivel ez véleménye szerint a nem katolikusok között feltűnést és visszás benyomást keltene (6.). Az Ügyosztályt valószínűleg az a megfontolás vezette, hogy ez a rendelet a bigottság és a dologtalanság képét közvetítené a katolikusokról.
- b) Bár a jegyzőkönyv szerint a rendelet eleve szükségtelen, valószínűleg a katolikus vallás jó hírének sem tett volna túl jót a kolostori előjáróságok pazarló gazdálkodása (8.) és a szerzetesek hivatásukhoz méltatlan foglalatosságai ellen (11.) született rendeletek erdélyi kibocsátása.
- c) A katolikus egyháziak kirekesztése a végrendeletek készítéséből az Ügyosztály véleményezése szerint rendkívüli mértékben megvetendővé tenné őket (9.; 12.). Ennek oka, hogy míg az erdélyi katolikus papságra – minden bizonnyal igaztalanul – az örökös tartományra jellemző képet vetítené (pártosság, lelki hatalmával való visszaélés, a családelленesség és ezzel az önzés, anyagiasság és álszentség), addig ebben a fényben a „legnagyobb részt az ő feleségüknek és gyermekeiknek” szerző, konkurrens református és evangélikus lelkipásztorokat egyenesen felmagasztalná. Erdélyben pedig az ellenreformációs törekvések egyik kulcskérdése volt a nem katolikus hívekben a katolikus papságról való pozitív kép kialakítása, hiszen az államhatalom itt sokkal korlátozottabban tudott erőt alkalmazni a katolikus vallás érdekében, mint az örökös tartományokban.

3., Hogyan változtatta meg a tárgyalt rendeleteket tartalom és forma szempontjából az erdélyi katolicizmus eltérő helyzete és Erdély több vallású népessége?

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az Ügyosztály véleményezése igen gyakran javasolja egy-egy rendelet elhagyását az erdélyi katolicizmus örökös tartományokbeli eltérő helyzete miatt. Ritkább, ha ilyen esetben tartalmi változtatást javasol a rendeleteken, és ez a tartalmi változtatás is leginkább egy a kérdésben tartandó erdélyi vizsgálatot jelent. Ezek közül a vizsgálatok közül egyedül a processziók és zarándoklatok ügyében a püspökhöz intézett kérdésekben rejlik benne egy a népjólétet és gazdaság-élénkítést szolgáló, a sajátos erdélyi viszonyoknak megfelelő rendelet lehetősége (6.). Megállapítható, hogy az államhatalom a katolikus vallásügy kapcsán egyéb szempontból nem foglalkozik az erdélyi bevett és megtúrt nem katolikus vallásokkal, minthogy rendeleteivel ne ébresszen bennük ellenérzést a katolikus vallás iránt. A katolicizmus imázsának a többi vallás előtti fenntartása érdekében az Ügyosztály következetes módon egyetlen formai, ügymeneti változtatást javasol a rendeleteken: ne nyilvános rendeletként, hanem a püspöknek szóló belső utasításként (intimáció) kerüljenek kibocsátásra. Sajátos a helyzete a görög szertartású egyesült egyháznak. Bár bizonyos szempontból a katolikus vallás részének számít, az Ügyosztály egy kivétellel (és akkor is csak igen érintőlegesen) meg sem vizsgálja, milyen lehetséges vonatkozásai lehetnek ezeknek a rendeleteknek az unitus egyházra nézve. Ennek oka meglátásom szerint az, hogy az erdélyi vallásügy irányításában illetékes udvari szervek az uniós ügyek csoportját teljesen külön egységnek tekintették.³⁸ A kérdést lezárva megállapíthatjuk, hogy az Ügyosztály sem a tartalmi, sem a formai változtatás szempontjából nem mutat túl sok eredetiséget.

4., Mely rendeleteket ajánlja az Ügyosztály változtatás nélkül bevezethetőnek?

A egyházi taxák és remeték felmérésével foglalkozó (1.), a szerzetesek külföldre távozását gátló (13.), a rendi előljárók külföldi pénzküldéseinek tilalmáról szóló (16.), a ünnepnap szórakozásokkal (17.), a kolostori áhítatosságokkal (18.), az egyházmegye védőszentjeinek ünnepeivel (19.), a római diszpenzációkkal (20.), a kettős illetőségű hívekkel (22.), a külföld kalendáriumokkal (23.), a szerzetesrendek külföldi kapcsolataival (24.) és a jövődöbéli alapításokkal (29.) foglalkozó rendeletet. A 25. számú kolostorokkal foglalkozó rendeletben az Ügyosztály nem kifogásolta a külföldiek kolostorfőnökségének tilalmát.

Figyelemre méltó, hogy a változtatás nélkül beterjesztett rendeletek között van általános érvényű és kisebb jelentőségű, de ott szerepel közöttük szinte valamennyi külpolitikai vonatkozású.

5., Mennyiben szolgálták a változásokkal és változatlanul előterjesztett rendeletek a fent tárgyalt öt végső cél hatékony előmozdítását Erdélyben?

Mint legalázatosabb udvari szerv, az Erdélyi Vallási Ügyosztály nem bírálhatta felül az örökös tartományi rendeletekben lefektetett alapvető célokat, különösen nem, mivel

38 A kérdésre lásd KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: *Állam – Szent Unió – Skizma*. JATE Press, Szeged 2002. 16–17.

az uralkodónó éppen „az azonos szempontú elbírálás”-t („die gleichförmige Beobachtung”) írta elő számára. Az Ügyosztály feladata ennek megfelelően legfeljebb az alapvető célok erdélyi körülményekre való alkalmazása lehetett.

- a) Az Ügyosztály a plébánosok Erdélyben is égető kongruagondjaival külön nem is foglalkozik Ennek oka az lehetett, hogy a., Erdélyben nem birtokoltak a szerzetesek a világi papság rovására plébániákat; b., Erdélyben inkább a lelkigondozók számának növelése volt az aktuális feladat, nem a plébániabeosztás újraszabályozása; c., a kérelmekkel amúgy is túlterhelt kincstár mellett az állam a Portugál Alap odaszánásával kimerítette saját lehetőségeit.
- b) Az alattvalók kereseti helyzetének („Nahrungs Stand”) javítása érdekében az Ügyosztály a püspöktől várt az erdélyi viszonyoknak megfelelő javaslatot. Kérdéses, hogy az idegen és még az Erdélybe való elutazás előtt álló Don Pio Manzador püspöktől mennyire volt belátható időn belül elvárható ez a helyi viszonyok igen alapos ismeretét igénylő, igen fontos munkálat. Az is kérdéses, hogy a korábbi évszázadok protestáns közegében túlélt erdélyi katolicizmusra mennyiben voltak jellemzőek a barokk vallásosságnak azok a túlbujánzásai, amelyek lenyesegetésével a bécsi udvar az örökös tartományokban életszínvonalat tudott emelni (munkaidő, holt kézi birtokok).
- c) Az Ügyosztály mindössze kimutatja, hogy a jegyzék rendeleteinek alkalmatlanok arra, hogy meg lehessen velük javítani az erdélyi egyháziak erkölcsét és hivatásukhoz méltó tevékenységre lehessen őket szorítani. Valószínűleg azért nem esik külön szó az erdélyi papság sajátos erkölcsi problémáiról, mert azok nem ilyen természetűek voltak, hanem olyanok, amelyeket első renden a püspököknek kellett ismernie és orvosolnia.
- d) A (birodalmi) államegyház megteremtése érdekében hozott külpolitikai tárgyú rendeletek ügyében az Ügyosztály nem tett semmilyen felvetést. Ennek oka az lehetett, hogy Erdély meglehetősen keleti bástyája volt a nyugati kereszténységnek, a protestáns dominanciájú fejedelmi időkben pedig tovább gyengülhettek az erdélyi katolicizmus külföldi kapcsolatai.
- e) A felsőbb szintű oktatás szellemiségének egységesítése kiemelt cél maradt. Némi engedményt csak a kolostori iskolák esetében javasolt az Ügyosztály takarékosági megfontolásokból. Ezzel szemben a kolozsvári, besztercei, medgyesi szemináriumok és az összes többi nyilvános iskola tekintetében már a következő tanévtől javasolta a rendelet bevezetését. A nyilvánossági jog azt jelentette, hogy az iskolában végzett diák bárhol máshol folytathatta tanulmányait. A (nyilvánossági joggal amúgy sem rendelkező) kolostori iskolák teológiai és filozófiai tanulmányai között amúgy sem szerepelt az államegyházi szempontból kiemelkedően fontos egyházjog (febronianizmus).

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy hiába kívánta Bécs Erdélyben sokkal határozottabban érvényesíteni az új egyházpolitikát, az örökös tartománytól eltérő vallási viszonyok és a katolicizmus gyökeresen különböző helyzete mindezt nagyban megnehezítették.

A cenzúrával kapcsolatos tárgyalások

Az Ügyosztály ezek után legalázatosabban fölvette a tárgyalási pontok közé Ófelségének azt a parancsát, hogy az erdélyi cenzúrabizottság („Sebenbürische Bücher Censurs Commission”) a bécsi számára kiadott előírásnak megfelelően legyen instruálva.³⁹ Figyelemre méltó tény, hogy a nem csak vallási és nem csak katolikus vonatkozásokkal bíró cenzúraügyet mégis a vallásügyi tárgyaláson veszik elő. Ezek szerint az Erdélyi Udvari Kancellária értékelésében a cenzúraügy elsősorban vallási ügyet jelentett. A nevezett parancs végrehajtása a következőképpen zajlott: először is teljes tartalmában felolvastatott az erdélyi cenzúrabizottság éppen akkor érvényben lévő instrukciója és a bécsié, hogy a köztük lévő különbségeket át lehessen látni („eingesehen”). Az Ügyosztály egyszerre nézte két utasításban lévő megoldásokat és nem vette a bécsi cenzúrabizottság instrukcióját eleve jobbnak, hiszen célja – a szöveg szerint – az volt, hogy az azokban netalán kölcsönösen („hin und wieder”) mutatkozó fogyatkozásokat vagy tökéletlenségeket ki lehessen küszöbölni és ki lehessen javítani. A tárgyalás során valószínűleg kiderült, hogy csak a bécsi instrukció a modernebb, részletesebb és körültekintőbb, hiszen úgy terjesztette elő („zu Fuß en zulegen”) Ófelségének mindkét instrukciót, hogy csak a bécsi cenzúrabizottság instrukcióját vette alapul, ennek fordítottjára nem akadt példa. Az Ügyosztály a bécsi bizottság instrukciójának mindegyik pontjánál nyilvánította legalázatosabb véleményét, hogy az adott pont megtalálható volt-e már az erdélyi bizottság instrukciójában. Ha nem volt benne, akkor az Ügyosztály – a korábban látott módon – számba vette az eltérő erdélyi körülményeket és megfontolásokat, majd véleményezte, hogy az adott pont alkalmazható-e Erdélyre, és ha igen, hogyan. Blümenen ezzel a módszerrel azt kívánta még elkerülni, hogy a jegyzőkönyv feleslegesen terjengős legyen. Így nem kellett előadnia („Erzählung”) mindazt részletesen, amit az erdélyi cenzúrabizottság érvényben lévő instrukciója, illetve a bécsié tartalmazott.

A fentiek alapján adódik az az elemzési szempont, hogy hogyan tükröződnek az örökös tartományokbeliektől eltérő erdélyi viszonyok (és az erdélyi katolicizmus eltérő viszonyai) az elhagyásra és a módosításra javasolt bécsi cenzúrarendeletekben?

Rögtön az ügyosztályi vizsgálat elején („gleich Eingangs”) kitűnt az az alapvető különbség, hogy az itteni cenzúrabizottság katolikus vallású egyházi és világi személyekből állt, ezzel szemben az erdélyiben a másik két (sic!) ott bevett valláshoz tartozó cenzorok is részt vehettek („dahin gelassen”).⁴⁰ Mivel viszont ez megfelelt az erdélyi alkotmánynak („Grund Verfaßung”) és éppen ezért ezt a különbségtételt az Erdélyi Udvari Bizottság 1769. január 21-i legalázatosabb előterjesztésére Ófelsége is elfogadta, így minden oldal részéről adott votum megegyezett abban, hogy most sem szükséges az erdélyi cenzúrabizottság személyi állománnyal kapcsolatban rendeletet hozni. Ennek megfelelően az Ügyosztálynak inkább csak annyiban kellett az erdélyi bizottság inst-

39 A jegyzőkönyv továbbiakat nem mond erről a parancsról, de elképzelhető, hogy ez a tárgyalás az Államtanács-jegyzőkönyvekben 1347/1772-es szám alatt bejegyzett uralkodói döntés következménye (közölve KOVÁCS 1999. 60.)

40 Fontos adalék ez arra nézve, hogy a bécsi udvar a közhivatalok viseléséből kizorított unitárus vallást csak megtűrt, de nem bevett felekezettként kezelte.

rukcióját a bécsihez hozzáigazítani („nachzutragen”), amennyiben úgy ítélte, hogy az a botrányos dolgok („Ärgernus”) hatékonyabb elhárítását, vagy a revízió meggyorsítását vagy bármilyen más szempontú megkönnyítését szolgálta.

Ennek tükrében másik két elemzési szempont adódik: 2., Milyen javaslatok születtek az ügymenet gyorsítására, egyszerűsítésére? 3., Milyen javaslatok születtek a botrányos dolgok hatékonyabb elhárítása érdekében?

Javaslatok az erdélyi cenzúraügy harmonizálására

A korábban látott minta szerint az elemzés előtt itt is teljes egészében közlöm az Ügyosztály által adott vótumot.

„[Ad 1.]⁴¹ A legalázatosabb vélemény („Dafürhaltens”) első pontjával kapcsolatban:⁴² Miután Erdélyben közel sem kerül olyan sok könyv revízió alá, mint itt („hier Orts”), ezért nem lenne szükséges az erdélyi bizottságot arra kötelezni, hogy minden hónapban tartson ülést, hanem mindössze, mint eddig, az elnök belátására lehetne bízni, a fölmerülő körülmények szüksége szerint intézkedjen.

[Ad 2.; 3.] Hasonlatosképpen az Ügyosztály („man”) nem gondolja a második és a harmadik pontot az erdélyi bizottságra alkalmazhatónak, mivel azt, amit a harmadik pont a két cenzúrafogalmazóról mond, a bizottsági jegyzőre kellene bízni („dem Commission Actuario aufzulegen wäre”), mivel az erdélyi cenzúrainstrukció egy másik, harmadik pontjában nemcsak kifejezetten meg van nevezve ennek a bizottságnak a személyzete, hanem az utolsó paragrafus arról is gondoskodik, hogy minden a harmincadhivatalokba beérkezett könyvet is be kell küldeni a cenzúrabizottságba.

[Ad 4.] Mivel a könyvek kiosztása, amit a negyedik pont ír elő, Erdélyben nem a jegyző, hanem magának a bizottsági elnöknek a jelenlétében történik („besorget”), ezért ez a jövőben is így maradhatna. Ezzel szemben a gyors ügyintézés érdekében („zu schleunigen Abfertigung der Partheyen”) a cenzoroknak meg kellene adni a jogot arra, hogy azokat a könyveket, amelynek nem tartalmazznak semmi megbotránkoztatót, megjelöljék az *admittitur* szóval és saját nevükkel, és azután az elnök előzetes tudomása mellett kiszolgáltassák a tulajdonosaiknak.

[Ad 5.] Az ötödik pontot Erdélyben enélkül is figyelembe veszik („beobachtet”), minden esetre azzal a különbséggel, hogy a bizottsági jegyzőkönyveket nem havonta, hanem évente küldik be.

[Ad 6.] Ezzel szemben a hatodik pont, [ami] nevezetesen [arról szól], mit kell a bizottsági elnöknek abban az esetben rendelkeznie, ha a cenzorok eltérő véleményre jutnak nála, az erdélyi instrukcióban nem található meg, következésképpen pótolni („nachzutragen”) kell.

[Ad 7.] Noha a hetedik pont Erdélyre való alkalmazása azért ütközik nehézségbe, mivel az ottani cenzúrabizottságon belül az elnököt kivéve nem található [más] egyházi cenzor, mivel azonban az erdélyi instrukció utolsó paragrafusában az elnöknek meg-

41 Általam beszúrt, a szövegben való tájékozódást segítő számozás

42 „In Betref des ersten Puncts des allerunterthänigsten Dafürhaltens”. Általam értelmezési szempontból módosításra javasolt javított szövegvariáns: „In Betref des ersten Puncts der hiesigen Instruction”, vagyis „Az itteni instrukció első pontjával kapcsolatban.”

adatott az a jogosítvány, hogy ha nem elegendő a cenzorok száma, akkor más, a revíziós bizottság grémiumán kívül található tanult embereket és egyháziakat vonjon be segítségül. Ezért az elnökeknek semmi esetre sem lesz nehéz ezen az úton ezt a hiányt is pótolnia, és eszerint kellene őt utasítani.

[Ad 8.; 9; 10.] A nyolcadik, kilencedik és tizedik pont már megtalálható az erdélyi cenzúra instrukcióban, annak kivételével, hogy a botrányos rézkarcokról és rajzokról nem történik semmi említés, amelyet meg kellene tenni a pótlásban.

[Ad 11.; 12.; 13.] Az Ügyosztály („man”) úgy véli, a tizenegyedik és a tizenkettedik pontot csak a bizottság elnökével lehetne közölni, hogy tudjon róla és ehhez tartsa magát, mivel az ebben érintett babonás cselekedeteket nagyobb részt katolikus szerzők tárgyalják („die darin angeregte abergläubische Wercke mehrern Theils von Catholischen Auctoribus herrühren”), következésképpen az akatolikusoknak gúnyolódásra és más rossz szándékú feltételezésekre („ungleichen Zumuthungen”) adhatna alkalmat. Ebből a megfontolásból tehát a 13. pontot annál kevésbé kellene az erdélyi instrukcióba beiktatni, mivel ezt enélkül is tartalmazza ennek az instrukciónak az első pontja.

[Ad 14.] Ezzel szemben ez előbbi instrukció 14. pontját teljes egészében („Inhalt”) át lehet ültetni („nachgetragen”).

[Ad 15.; 16.] A 15. és a 16. pont részben megtalálható („begriefen”) az erdélyi instrukcióban, részben egy 1772. június 8-i dekrétummal, a Gubernium útján lettek közölve („intimiret”) az erdélyi revíziós bizottsággal.

[Ad 17.] Ami utoljára a 17. pontot illeti, a már fennálló más rendelkezéseket annyiban lehetne Erdélyre alkalmazni, hogy a nyomtatott tiltott [könyvek] jegyzékében („in dem gedruckten Catalogo Prohibitorum”) még nem található könyvek közül azokat, amelyek a könyvvitel szempontjából megfelelőek („welche des Buchführes [sic!] Gut sind – esetleg: számvevői javak”), ne semmisítsék meg, hanem szállítsák őket a határon túlra („auser Landes”). Ebből az egészből („von allem”) még azt lehetne hasznosítani, amit ez a pont azokról a könyvekről mond, amelyek már benne vannak a tiltott [könyvek] jegyzékében, illetve azt, amit azoknak a büntetéséről mond, akik ilyen könyveket olvasnának.

[18.] A többit illetően Erdély udvari szerve („von Seiten der Siebenbürg[ischen] Hof-Stelle”) gondoskodni fog arról, hogy időről időre beszerezze az itteni cenzúrabizottságtól az itt elvetett („verworfenen”) könyvek jegyzékét, a Magyar Udvari Kancelláriától pedig az oláh és illír könyveket, és ezeket közölje az erdélyi cenzúrával. Illetve fordítva, az itteni két cenzúra részére [beszerezze] az erdélyitől azt, ami esetleg az itteni jegyzékekben nem szereplő, Erdélyben fölbukkant tiltott könyvek tekintetében rendeltetett el.

[19.] Végezetül az Ügyosztály („man”) bátorkodik Ófelségének alázatosan előterjeszteni, hogy Erdély Magyarországgal és a Bánáttal szembeni határaitól az összes könyv beküldése Nagyszebenbe az ottani cenzúrabizottsághoz különösen azoknak a tulajdonosoknak („Eigenthümern”) okozhat gyakran jelentős költségeket és késedelmet, akiknek útjukat nem Nagyszebennek veszik. Az itteni vélemény szerint a továbbiakban úgy lehetne ezen a dolgon botránkozás nélkül segíteni, hogy ha Ófelsége legkegyelmebben méltóztatna megengedni, hogy azokat a könyveket, amelyek netalán itt Bécsben vagy Pozsonyban már átestek a cenzúrára, az arról kapott tanúsítvány vagy útlevél bemutatása ellenében („gegen Vorweisung”) a határokon lévő illetékes harmincadhivatalok a harmincadpénz lefizetése után minden további nélkül engedjék be a tarto-

mányba („ohne weiters in das Land zuverführen passiret werden sollen”). Ófelsége pedig ne mulassza el („nicht entstehen würde”) eszerint meghozni az Udvari Kamarának szóló további rendelkezéseket.

Eltérő erdélyi viszonyok a cenzúraügyben

1., Hogyan tükröződnek az örökös tartományokbeliektől elért erdélyi viszonyok (és az erdélyi katolicizmus eltérő viszonyai) az elhagyásra és a módosításra javasolt cenzúra-rendelkezésekben?

A válaszban van némi hasonlóság az előző munkálat szempontrendszerével:

- a) A hivatalsszervezés némiképpen más, mint Bécsben. Az erdélyi bizottság személyezte több szempontból különbözik a bécsitől (3.; 7.). A különbségek legfontosabbika, hogy míg Bécsben több egyházi revizor is ül a bizottságban, Erdélyben a bizottság elnökén kívül (aki minden bizonnyal a római katolikus püspök) nincs más egyházi a testületben. A más személyezettséghez más feladatbeosztás járult: ez részben az ellátandó feladatok másfajta voltából következett (3.). Erdélyben mások voltak az ügymeneti szabályok. Talán a legfontosabb különbség ezen a téren a bizottsági elnök nagyobb szerepe volt. A bizottsági elnök két legfontosabb ügymeneti hatásköre a bizottság összehívása (1.) és külső emberek lehetséges bevonása a bizottságba (7.) voltak. Ezek mellett könyvek szétosztásának felügyelete (4.) kisebb jelentőségű, szakátsbeli kérdésnek tekinthető.
- b) Az erdélyi rossz közlekedési viszonyok akadályozzák az erdélyi cenzúraügy nyugati birodalomfélhez hasonló központba koncentrálását (19.). Az erdélyi cenzurabizottság elé kerülő kevés könyv (1.) ebben a vonatkozásban éppen azért nem jelzés értékű Erdély kulturális viszonyaira nézve, mivel Bécs és a nyugati birodalomfél sem nagyságában, sem népességében nem összevethető Erdéllyel. A ritkább ülésezéssel összefüggésben természetesen ritkábban kell a jegyzőkönyveket is betekintésre fölterjeszteni (5.).

Modernizáció az erdélyi cenzúraügyben

2., Milyen javaslatok születtek az ügymenet gyorsítására, egyszerűsítésére?

Az Ügyosztály javaslataiban épít az erdélyi cenzurabizottság elnökének széles jogkörére. Az elnök előzetes tudomása (ellenőrzése) mellett javasolja a cenzoroknak megadni a jogot arra, hogy azokat a könyveket, amelynek nem tartalmazznak semmi megbotránkoztatót, megjelöljék az *admittitur* szóval és saját nevükkel, és azután kiszolgáltassák a tulajdonosaiknak (4.). Elnöki eljárásmodot ír elő véleménykülönbség esetére (6.). Az erdélyi rossz közlekedési viszonyok miatt, pedig egyszerűsíti a Bécs vagy Pozsony felől behozott könyvek – jobb (a csempészéstől eltekintve) esetben – amúgy is felesleges cenzúráját (19.). A bécsi vagy pozsonyi cenzúrára egyszer már átesett könyvek szebeni újracenzúrázása annál is inkább felesleges, mivel a Kancelláriákon keresztül élő hivatali kapcsolat van a bécsi, a pozsonyi és a nagyszebeni cenzurabizottságok között (18.), amelyen keresztül egységesíteni lehet a birodalmi cenzúrák működését. Ez az egységesítés az 1770-es évek elején már érzékelhetően a felvilágosodás szellemében történt, hi-

szen egy ilyen eset kapcsán az Államtanácsban született döntés engedélyeztette Erdélyben is Montesquieu-nek „A törvények szelleméről” és Dupinnek „A tridenti zsinat” című ott korábban elvetésre ítélt műveit.⁴³ Az a tény egyébként, hogy a püspök elnöksége alatt működő nagyszebeni cenzúrabizottság elvetette ezeket a műveket, jelenti azt is, hogy Erdélyben ekkor még a felvilágosodás eszméi nem igazán voltak elterjedve, de azt is, hogy a nagy műveltségű és külföldi látókörrrel rendelkező püspök sem számított Erdélyben a felvilágosult eszmék harcos képviselőjének.

Inkább a kincstár érdekeit, mintsem az ügymenet gyorsítását szolgálja az a rendelkezés, amely bizonyos – valószínűleg a nem teljesen káros – könyvek esetében a megsemmisítés helyett a külföldi eladást írja elő (17.).⁴⁴ Meg kell ugyanakkor említeni, hogy a kincstári érdek nem általános érvényű: a szellemi méreg további terjedését és – felebaráti szeretetből – megsemmisítéssel kell megakadályozni, és nem – önző anyagi érdekből – nyereszkedést folytatni vele.

3., Milyen javaslatok születtek a botránys dolgok hatékonyabb elhárítása érdekében?

A tartalmi változtatásokban két törekvést figyelhetünk meg: modernizációt, az instrukció új jelenségekhez való hozzáigazítását, illetve a katolikus vallás jó hírének védelmét a többi vallás előtt. Az első szempont alapján pótolták például az erdélyi instrukcióban az illetlen képek és rézkarcok említésének hiányát. Elsősorban katolikus szerzők propagáltak műveikben olyan hitgyakorlatokat (néprajzi szempontból népi vallásosságot), amelyek a bécsi udvar ekkori értékelése szerint már babonának számítottak. A vallási gyakorlatok ilyen megkülönböztetésében már a felvilágosodás racionalizmusának megnyilatkozását láthatjuk. Az Ügyosztály azért nem javasolta ennek nyílt kárhözátatását, mert a katolikusokat a nem katolikusok gúnyolódásának célpontjává tette volna, és arra a rossz szándékú feltételezésekre adott volna nekik alkalmat, hogy a katolikusok általában mind ilyen babonás gyakorlatokat követnek.

N^o 3. A KIZÁRÓLAG KATOLIKUSOKRA TARTOZÓ ÜGYEK BIZOTTSÁGI KEZELÉSE

A bizottsági rendszer átmeneti megszüntetése Auersperg gubernátor alatt

A harmadik pont felvételére egy Auersperg gubernátor által előidézett zavar miatt kellett sort keríteni.⁴⁵ Báró Bajtaytól („Bajtaj”) erdélyi püspök 1771–72 folyamán nem tett semmiféle jelentést az a vallási alap („fundi religiosi”) felhasználásáról.⁴⁶ A püspök még a szokásos év végi fő kimutatást („Hauptausweis”) sem küldte be arról, hogy hány templom és plébánia épült meg és hány plébános és iskolamester kapott újonnan támogatást („dotiret”). Az ügyben tájékoztatás kéretett be tőle. A kérdésre válaszul a püspök kimutatta az 1771. július hónapig történeteket, egyúttal azonban hozzátette („beyege-

43 HHSa St.R.P 1347/1772 (lásd korábban)

44 További vizsgálatra vár az a kérdés, milyen nyomtatott tiltott [könyvek] jegyzékéről van szó, és hogyan kell értelmezni a „welche des Buchführes [sic!] Gut sind, kifejezést.

45 Az ügy nagyban alátámasztja azt a képet, amelyet báró Brukenthal rajzolt Auerspergről: ismeretlen az erdélyi viszonyokkal, ezért csak összezavarni tudta az erdélyi ügyeket – ARNETH IV. 151.

46 Báró Bajtay 1772 végéig volt Erdély püspöke, amikor egészségi állapotára nézve Mária Terézia elfogadta lemondását. Hazautazás közben Aradon érte a halál 1773 legelején.

rucket”), hogy a további eredményről nincs tudomása, mivel a gubernátor a Gubernium ágendái közé vonta ennek az alpnak a kezelését és felhasználását („Besorgung und Verwendung”).⁴⁷ Báró Bajtay iratában megjegyezte, hogy ezek az ügyek korábban egy külön bizottsághoz voltak áthelyezve („einer eigenen Commission obgelegen”). Ezekkel a felvetésekkel a kérdés tulajdonképpen kettévált: 1., a katolikus vallásügy guberniumi tárgyalásának és 2., a Vallásalappal kapcsolatos jelentések elmaradásának kérdésének.

A vallási ügyosztály ülésén („Zusammentretung”) a gubernátor saját eljárásának az okát abból vezette le, hogy Ófelsége egy legfelsőbb döntésével nem fogadta el az előterjesztett Katolikus Ügyek Bizottságát („Commission in Catholicis”), hanem sokkal inkább azt parancsolta, hogy a vallásügyet („Religiosa”) is a Guberniumban kell tárgyalni. Ami pedig ennek az alpnak az 1771 júliusától történt felhasználását illeti, a gubernátor („Selber”) elmagyarázta, hogy noha éppen a kezénél van egy a kincstartósági könyvvitel („Thesaurariats Buchhalterey”) által készített kivonat, de erről a későbbiekben még egy részletesebb jelentést vár.⁴⁸

A bizottsági rendszer helyreállítása és megerősítése

Az Ügyosztály vótumában úgy találta, hogy ha Ófelsége többször kinyilvánított akaratát („die wiederholt erklärte allerhöchste Gesinnungen”) gondosan mérlegeli, különösen pedig az 1772. június 25-én tett előterjesztésre született, a gubernátorral július 20-án közölt („intimirt”) legfelsőbb döntést,⁴⁹ akkor kitűnik, hogy Ófelsége mindössze azt az általános bizottságot nem fogadta el, amelyen belül az összes a katolikus vallást illető tárgyat („alle auf die Catholische Religion sehende Gegenstände”) tárgyalni akarták.

Auersperg gubernátort az a tény tévesztette meg, amit egy korábbi tanulmányomban kimutattam, az uralkodói döntésekben nem használják következetesen a „Religiosa” kifejezést: van ahol mindenféle vallás ügyére, de van, ahol kizárólag csak a katolikus vallásügyre vonatkozik. A „vallásügy” ez utóbbi használatának szinonimája a „fontos vallási ügyek” kifejezés.⁵⁰ Az Ügyosztály előterjesztése kimondatlanul téves értelmezéssel és ebből következő helytelen eljárással vádolta meg Auersperg gubernátort. A jegyzőkönyv szerint ugyanis a fenti legfelsőbb döntés következtében éppoly kevéssé kellett [volna] megszüntetni azt a külön („besondere”) bizottságot, amelyet Ófelsége azért rendelt el még 1767-ben hogy gondoskodjon a templomépítésről, plébánosok és iskolamesterek támogatásáról, mint az árvaház számára létrehozott Judicium delegatumot.⁵¹ Mivel a templomépítés, plébánosok és iskolamesterek támogatása a

47 Bajtay iratát Blümegen mellékletben csatolta előterjesztéséhez; Bajtay 1772. december 26-i irata az EUK 1773:1591 a., jelzet alatt található meg.

48 A kivonat az EUK 1773:1591 b., jelzet alatt található meg, alább röviden szeretnék vele foglalkozni

49 Valójában egy évvel korábbi döntésről van szó: HHStA StRP 2575/1771 irat az erdélyi gubernátorhoz, expedálva: július 21., közöltem: KOVÁCS 1999. 37–38., illetve KOVÁCS 2002. 128.

50 KOVÁCS 2002. 115.

51 A jegyzőkönyv magyarázatot ad két jelenségre. 1., Arra, hogy miért vezettek külön jegyzőkönyveket az árvaház ügyeiben (TRÓCSÁNYI 1973. 139.) 2., Miért nem tartottak 1771 második felétől kezdve jó ideig katolikus ügyekben külön bizottsági ülést (Commission in Catholicis-t) – MOL F53 Commission in Publico-ecclesiasticis

Mária Terézia által 1765-ben erdélyi katolikus célokra odaszánt Portugál Tőke kamataiból volt lehetséges, ezek az ügyek tulajdonképpen a Vallásalap ügyeit jelentették.

Az Ügyosztály a gubernátor által a Vallásalap ügyében okozott zavar kiküszöbölésére először is a vele foglalkozó bizottság megerősítését javasolta („bestättigte”). Ehhez először is visszavezette ezeknek a bizottságoknak a szükségességét három okra, majd két további javaslatot fogalmazott meg a bizottsági munka javítása érdekében:

Az Ügyosztály szerint a bizottságok szükségességének okai:

1., Ezekben a tárgyokban a többi vallásnak semmi keresnivalója sincsen („bey diesen Gegenständen die übrige Religionen keine Concurrenz fordern können”).

2.,⁵² A különös legfelsőbb kegyből odaszánt („ausgezeichneter”) alapok felhasználásának igazgatását („Direction”) tulajdonképpen közérdekű [állam]igazgatási ügynek („als ein publico-politicum”) kell tekinteni. Annak ellenére („Obgleich”) így van ez, hogy a[z alapok odaszánásának] szándék[a] a katolikus vallás terjesztésére („Verbreitung”) irányult.

3., Ez utóbbi tárgyat azért sem szabadna a Gubernium plenumán („in pleno Gubernii”) tárgyalni, mivel egy ilyen tekintélyes („beträchtlichen”) alap felhasználását minden esetben gondosan mérlegelni kell, főképpen pedig, hogy minden oda tartozó ügyet a megfelelő összefüggésben kell tárgyalni.

A három ok közül a szöveg egyértelműen másodikat mondja a legfontosabbnak. Ezt a tényt fontossága miatt még egyszer meg szeretném ismételni: A bizottság létének legfontosabb oka az, hogy különös legfelsőbb kegyből odaszánt alapok felhasználásának igazgatását tulajdonképpen közérdekű [állam]igazgatási ügynek (publico-politicumnak) kell tekinteni, még ha odaszánásuk szándéka a katolikus vallás terjesztése volt is. Az új egyházpolitikai irányvonal kulcsgondolata ez: az állam a közjó érdekében befolyása alá vonja az emberi élet minden közérdekű területét, így az egyházi és vallási életét is.

Fontos megemlítenem ugyanakkor, hogy a korábban látott rendeletnek megfelelően minden olyan tárgyat, ami a katolikus papságra vonatkozott, egy külön jegyzőkönyvbe kellett bevezetni.⁵³ Ezzel szemben az erdélyi katolikus papságra vonatkozó ügyek a vallási ügyek guberniumi tárgyalásának rendszerében korábban – az örökös tartományokétól eltérően – valószínűleg nem a vallási bizottság, hanem a nem katolikus vallások közigazgatásra tartozó ügyeihez hasonlóan a Gubernium plenumának hatáskörébe tartoztak. Véleményem szerint ezért javasolta az Ügyosztály, hogy a 21. számú rendelkezést csak a gubernátorral közöljék. A katolikus papságra vonatkozó ügyek így – véleményem szerint – azokhoz kerültek, amelyeket a gubernátor maga terjesztett elő a Guberniumban, és amelyekhez csak a katolikus tanácsosok véleményét kérte ki („eingehohlet”).⁵⁴ Ennek megfelelően, bár ezeket az ügyeket formailag a Gubernium plenumán, valójában azonban a vallási bizottság előtt tárgyalták, és ezért ezeket az ügyeket is be lehetett vezetni a bizottság jegyzőkönyvébe is. További kutatásokra van szükség annak kiderítésére, hogyan mutatható ki ez a felemás kezelés a guberniumi, valamint a katolikus vallásügyi jegyzőkönyvekben.

52 A szövegben: „Ezen túlmenően („ja sogar”)”

53 EUK 1773:1591 d., Tizedszer (lásd korábban)

54 MOL A108 20. csomó 513r báró Joseph von der Mark levele Blümegeenhez 1772. április 24-i dátumozással (Közölve: KOVÁCS 2002. 134.)

Javaslatok a bizottsági munka javítására

Az Ügyosztály javaslatai a bizottsági munka javítása érdekében ez utóbbi, a hivatali racionalitásra hivatkozó megfontolást egészítették ki két elővigyázatossági intézkedéssel:

1., A bizottsághoz tartozó iktatmányokat („Exhibita”) hasonlóképpen kellene elővenni, mint az árvaház gondozására rendelt judicium delegatumnál.

Ennek az elővigyázatossági intézkedésnek az volt a célja, hogy a személyzet a bizottságok megsokasodása által ne legyen más munkálatoktól („Ausarbeitungen”) túlzottan elvonva.

2., Arra a továbbiakban is figyelni kellett, hogy ezekről a bizottságokról külön jegyzőkönyvek legyenek vezetve. Ez egyben azt is jelentette, hogy az ügymenet egységesítése a két bizottságban ekkor még nem jelentette összevonásukat. A két bizottság elválasztott ügykezelésének az volt a célja, hogy ezek külön jegyzőkönyvei az eltérő természetű ügycsoportokat a továbbiakban is a maguk összefüggésében mutassák meg („ausweisen”).

Javasolt munkálatok a Vallásalap ügyeinek rendbetételére

Az Ügyosztály a továbbiakban javaslata szerint az így („Sothane”) megerősített („bestättigte”) bizottságnak az alábbi lépésekben kellett volna az Auersperg gubernátor által okozott zavart és ügyhátralékot fölszámolnia:

Mivel 1771 júliusa után nem érkezett be újabb előterjesztés az Alap felhasználását illetően, ezért mindennek előtt („vorzüglich”) az elhunyt püspök által említett, 1771 júliusáig elrendelt („eingeleitet”) intézkedéseinek végrehajtását kellett volna ellenőriznie. A vizsgálat tárgya az lett volna, vajon teljes egészében végre lett-e mindez hajtva („berichtigtet” – vagy: teljes egészében ki lett-e fizetve), illetve megfelelő módon halad-e előre („seinen Fortgang habe”). Ennek megfelelően a bizottságnak figyelmét az 1771 júliusától 1772 végéig hozott intézkedésekre kellene fordítania, és pontosan ki kellene vizsgálnia („zuerheben”) mind a kiutalt pénzekkel kapcsolatos magatartást, mind ezek („derselben” – a kiutalt pénzek) eredményét, valamint a netalán adódó nehézségeket és akadályokat. Mind az eredményekről, mind az akadályokról („Über beedes”) pedig be kellene küldenie hasznos („fördersamen” – esetleg: gyors) jelentését. Ehhez kellett volna mellékelnie egy esedékes tervet arról, hogy mit kellene a még kéznél lévő alapból az 1773. év folyamán elsődlegesen elintézni („zu berichtigen” – kifizetni).

A vallásalap kezelésére elrendelt bizottság fölterjesztendő iratai

A következőkre nézve viszont az Ügyosztály négyféle irattípus felküldését („anhero”) javasolta a bizottságtól, hármát rendszeresen, a negyediket különleges alkalmak esetén: 1., Év elején egy úgynevezett esedékes tervét („eventueller Entwurf”): talán nem járnánk akkor sem túl messze az igazságtól, ha ezt a kifejezést „költségvetés”-nek fordítanánk. 2., Félévente egy összesítő kimutatását („Summarischen Ausweis”) ehhez az év elején beküldött esedékes tervhez viszonyítva („nach Gemäßheit”). Ennek az

összesítő kimutatásnak – az Ügyosztály javaslata szerint – tartalmaznia kellett a kitalt összegeket („ausgewiesenen Ausgaben”) és a [még] meglévő („vorräthigen”) alap összegét is. 3., Legalább negyedévenként a jegyzőkönyveit. 4., Ezeken túl („über alle”) különleges jelentéseket a féléves összegző kimutatások között⁵⁵ is minden [olyan esetben], ha az uralkodónótól („von hieraus”) különleges megbízást kap, vagy ha a körülmények alapján az előzetes terven („auser erstgedachten eventuellen Entwurf”) kívül új intézkedéseket talál szükségesnek. Úgy gondolom a guberniumi jelentések mindegyikére jellemző volt az az örökös tartománytól való formai eltérés, hogy a referensek nem írták alá a jelentéseket, hanem ezek neveit mindössze a jegyzőkönyvekben tüntették fel.⁵⁶

A Vallásalapból fedezett munkálatok felgyorsítása a 4000 Ft-os tőkefelretét hatéves szüneteltetésével

Ezeknek a javaslatoknak a kapcsán viszont az Ügyosztály nem mulaszthatta el Őfelségének legalázatosabban előterjeszteni, hogy még számos katolikus templom várt megépítésre, különösen olyan járásokban („Kreysen”), ahol az akatolikusok – a jegyzőkönyv fogalmazása szerint – tekintélyes számban vannak jelen. Hasonlóképpen [még sok] plébániát és iskolaépületet [kellene] létrehozni, ezen kívül még [jó] néhány („einige”) plébános és iskolamester maradt, akik számára kongruát [kellene] kiszabni, sőt még különböző régi katolikus templomok is maradtak, amelyek közel vannak a beomláshoz, és ki [kellene őket] javítani. Mindez a Portugál Tőke 1767-ben kiszabott kamataiból még sok évig nem valósítható meg. Az Ügyosztály („man”) ezért bátorzkodott Őfelségét a legalázatosabban arra kérni, hogy azt a 4000 f-ot, amelyet az első meghatározás alapján a keletkezett kamatokból minden évben a tőkéhez kell tenni, legalább hat évig szabadjon a legkegyesebb szándék meggyorsítására fordítani. Az Ügyosztály javaslata szerint ezáltal a kamara („das Camerale”) is némiképpen megszabadulna azoktól a hozzájárulásoktól, amelyeket az elmúlt évben néhány szerzetes („Ordensgeistliche”) kért, hogy helyreállítsák régi, romladozó templomaikat, mivel ebből a növekményből lehetne azoknak némi hozzájárulást folyósítani, akik semmilyen más alapítvánnyal („Fundum”) nem rendelkeznek.

Az Auersperg gubernátor által előterjesztett kivonat fontosabb adatai

Az Auersperg gubernátornál lévő kivonat, amely a Vallásalap anyagi helyzetét világitotta meg, valójában alig valaminek a kimutatására volt alkalmas. Bár a Portugál Alap erdélyi célokra fordítását már 1765-ben kimondta egy legfelsőbb döntés, valami oknál fogva a kamatokat csak 1767. január 1-jétől számítva fordították erre a célra. A tőke 1767-ben a (Wiener) Stadt-Banconál volt elhelyezve 4%-ra, ez a következő évben ugyanilyen kamatra átkerült a Kupfer Amthoz. A fent látott 4000 forintos rendelkezés lehetővé tette, hogy az 1767-es 17492 forint kamat 1771-re 18132 forintra nőjön, de kö-

55 Vagy: „az éves tényleges tervek között is”

56 EUK 1773: 1591 d., Tizedszer (lásd korábban)

vetkeztében a vallási célokra fordítható pénz csak 13492, illetve 14132 Ft volt. 1772 októberében három helyen összesen 9516 Ft 5 l k fel nem használt pénz állt rendelkezésre (2497 Ft 20 k maradványpénz a Stadt-Banconál, 266 Ft 40 k a Kupfer-Amtnál és 6752 Ft 5 l k készpénzben a Cameral-Zahl-Amtnál). Ennek következtében az 1767 és 1772 októbere között eltelt öt és fél évben erdélyi katolikus vallási célokra – számolásom szerint – valamivel kevesebb, mint 71454 Ft-ot lehetett fordítani. Sajnos ezeket a kiadásokat egyáltalán nem bontja tovább a kivonat, hanem csak annyit jegyez meg: „Szükségletekre” („Zu Nothdurften”). Az összeg nagyságrendjéről úgy alkothatunk fogalmat, ha tudjuk, hogy Bajtay püspök 150 Ft-ra tette az egy plébános rangjához méltó élet biztosításához szükséges kongruát.⁵⁷ Vagyis a vallási célokra fordítható kamatok 1767-ben körülbelül 90, 1771-ben 94 plébános teljes eltartására voltak elegendőek.

Ezek után a rendkívül fontos és nagy jelentőségű pont után következik a jegyzőkönyvben.

N° 4. REDNIK ERDÉLYI UNITUS PÜSPÖK VÉGRENDELETÉNEK URALKODÓI MEGERŐSÍTÉSE

A negyedik pont uniós ügygel foglalkozott. A Királyi Gubernium a csatolt jelentéssel átküldte a görög rítusú vikárius Philoteus László kérvényét, amelyben ez legalázatosabban esedezett, hogy Őfelsége erősítse meg Redniknek a nemrégiben elhunyt unitus fogarasi püspöknek a balázsfalvi szeminárium javára tett („errichteten”) végrendeletét.⁵⁸

A jegyzőkönyv szerint a kérdésben nem alakult ki véleménykülönbség az Ügyosztály résztvevői között: „Mivel ez a testamentum az unió javára tétetett és az Aaron püspök által Őfelsége beleegyezésével („Bestättigung”) alapított szeminárium javadalmasát szolgálja, ezért a legkevésbé sem illetékes („ohnvorgreifigste”) vélemény is egyhangúan amellet van, hogy Őfelsége ezt az Aaron-féle testamentum feltételeivel („Bedungnißen”) kegyeskedhet megerősíteni.”⁵⁹

N° 5. A KATOLIKUS VALLÁST IS ÉRINTŐ TÁRGYAK KATOLIKUS SZEMPONTÚ KEZELÉSE

A gubernátori és püspöki titkos különvélemények vagy emlékeztetések

A jegyzőkönyv harmadik pontja bizottsági rendszerben rendezte annak a két ügycsoportnak a hivatali kezelését, amelyek a katolikus vallás terjesztését szolgálták, ezért tisztán katolikus ügynek számítottak (a vallásalap és az árvaház igazgatása). Ezekhez az ügyekhez kívánták a püspök és Erdély vezető katolikus körei a vegyes vallásügyből is mindazt, ami a katolikus vallást is érintette („alle auf die Catholische Religion sehende

57 MISKOLCZY 1914. 101.

58 a mellékletek között nem található, de [vide] 1595 A° 1773

59 Aron püspök végrendeletének feltételeivel: HHSStA StRP 1052/1765 Az Udvari Kamara 1765. ápr. 16-i előterjesztése; cirk.: ápr. 26., exp.: máj. 1. és 1077/1765 Az Erdélyi Kancellária 1765. ápr. 18-i előterjesztése; cirk.: ápr. 30., exp.: máj. 30.; közölve Állam – Szent Unió – Skizma 20-21. old.; alaposabban elemezni egy készülő tanulmányomban szeretném

Gegenstände”). Egy ilyen általános érvényű Katolikus Ügyek Bizottságát („Commission in Catholicis”) bizottságát azonban az udvar a többi erdélyi vallásra (és első sorban is a bevett vallásokra) való tekintettel elvetette. A valóság ugyanakkor az volt, hogy kétféle módon ilyen esetekben is megoldott volt az ügyek katolikus szempontú tanácsolása. 1., Véleménykülönbség esetén a guberniumi elnök vagy gubernátor (a Kancellária megkerülésével) közvetlenül az uralkodónőhöz fordulhatott legfelsőbb döntést kérni.⁶⁰ 2., A katolikus szempontok fokozott figyelembe vételét szolgálta az is, hogy különböző katolikus vallási ügyekről a gubernátort és a püspököt külön szokták kihallgatni.⁶¹ Bár valószínűleg listám még nem egészen teljes, a legfontosabb ilyen természetű ügyek az alábbiak voltak: 1., Állásbetöltési vagy más néven kandidációs ügyek.⁶² 2., Unitáriusok által betöltött helyek kivizsgálása.⁶³ 3., A vallás javára kibocsátott uralkodói döntések végre nem hajtása.⁶⁴ 4., Nem katolikusok templomépítési kérelmei (beleértve a bővítve felújítást is).⁶⁵ Az ezekben az ügyekben teendő gubernatori és püspöki jelentésekre nézve javasolta az Ügyosztály, hogy ezekről előterjesztői maguk is vezessenek egy rendes jegyzőkönyvet, [hog]y legalább [ezzel segítsék] a saját visszaemlékezésüket, utódaiknak pedig mércéül és követésre [szolgáljon].⁶⁶ Formailag ezek a jelentések titkos⁶⁷ különvéleménynek⁶⁸ vagy emlékeztetőnek (Erinnerung, promemoria) számítottak.

A püspöki véleményezés átmeneti elmaradása

Az 1773. március 15-i erdélyi vallási ügyosztály ötödik pontja éppen olyan természetű ügyekkel foglalkozott, amelyekre vonatkozott [volna] a fent látott gubernatori vagy püspöki különvélemény-adás. Fölvétetett ugyanis a tárgyalásba a Gubernium több jelentése [is], amelyekben [ez] tájékoztatást adott egynémely („ein, und andern”) ágostai hitvallásúak és reformátusok, néhány nem unitus románok („Wallachen”) által tett templomépítési kérelemről, valamint a Zaránd megyében fekvő Csúcs uradalom

60 KOVÁCS 1999. 37–38.; KOVÁCS 2002. 128. Ezt a helyzetet változtatta meg az evangélikus Bruckenthalnak a Gubernium élére állítása 1774-ben. Ezzel összefüggésben terjesztették ki valószínűleg 1774-ben a korábbi bizottság hatáskörét és tették általános értelemben vett Katolikus Ügyek Bizottsággá (uo 139.)

61 EUK 1773:1591 d., N^o 1. Tizedszer

62 HHStA StRP KOVÁCS 1999. 45–46.; HHStA StRP 559/1767: Közlve: KOVÁCS 2002. 115.

63 Uo.

64 Uo.

65 KOVÁCS 1999. 48.; EUK 1773:1591 d., N^o 5. (lásd alább)

66 Kérdéses, hogy a korábban látott 1774-es változások (lásd . jegyzet) mellett ez a javaslat át tudott-e menni a gyakorlatba.

67 HHStA StRP 559/1767 rezolúció a február 20-i jegyzőkönyvre; Ad 13^{um} rezolúció a püspöki javaslatokra Ad 1^{um}

68 Lásd alább: „hog]y ő is külön („besonders”) kifejttesse véleményét („Gutachten”) az ügyben”. A különvélemény meghatározott irattípus a kollégium típusú (Habsburg-)kormányservek számára, ahol véleménykülönbség esetén a tanácsosok szavaztak, a többségi vélemény ment tovább a kormány szerv véleményeként (szavazategyenlőség esetén az elnök szavazata döntött), de különvéleményként egy vagy több tanácsos csatolhatott különvéleményt hozzá.

(„Possession”) nem unitus lakosai által önhatalmúlag és Ófelsége előzetes hozzájárulása nélkül elkezdett templomépítésről.

Ebben a pontban az Ügyosztály nem tett konkrét javaslatokat az egyes ügyek elintézési módjára nézve. Ennek oka az volt, hogy hivatali szempontból egy olyan kisebb zavart kellett elhárítania, amelyet Bajtay püspök halála okozott. Az Ügyosztály véleménye szerint ugyanis Ófelsége vonatkozó rendeleteinek előírása szerint abban az esetben, ha az akatolikusok új templomot akartak építeni, vagy a régit megnagyobbítva akarták felújítani, a Gubernium mellett minden esetben a püspököt is meg kell erről hallgatni, hogy további mérlegelésre és tanácskozásra beküldje esetleges külön emlékeztetéseit. Ennek megfelelően az Ügyosztály („man”) egyhangúlag azon a nem mértékadó („ohnvorschreibligsten”) véleményen volt, hogy a jelen guberniumi jelentéseket is [először] a fenti célból közölni kell az újonnan kinevezett Manzador püspökkel.

Módosítások a különvéleményekkel kapcsolatos ügymenet gyorsítására

Az Ügyosztály ezen túl a jövőre nézve a következő rendelkezést javasolta az ügyek gyorsabb elintézése érdekében: A gubernátor minden esetben közölje az ilyen kérelmekről a Guberniumban készített jelentéseket a püspöknek, hogy ő is külön („besonders”) kifejthesse véleményét („Gutachten”) az ügyben. Véleményem szerint ennek a módosításnak akkor volt különösen nagy jelentősége, ha – ami igen gyakran előfordult – a püspök éppen Szebenben kívül tartózkodott.⁶⁹ Az, hogy a jelentést a gubernátor és nem a Gubernium közölte különvéleményezésre a püspökkel, legalábbis nem piszkálta fel újra meg újra a Gubernium nem katolikus tanácsosainak ezzel kapcsolatos ellenérzéseit.

Az Ügyosztály ezen túl javasolta, hogy ebből az alkalomból a mind a gubernátornak, mind a püspöknek újonnan tudtára kellene adni, hogy a különleges leiratok által („mittels besondern Rescripten”) katolikus vallásügyben („in Religiosis Catholicis”) közvetlenül tőlük bekért jelentéseket az 1768-ban született legfelsőbb döntésnek megfelelően Ófelsége kezeihez kell címezniük („ad manus Altissimas zu dirigiren”) és egy külön borítékkal („mittels eines besondern Überschlags”) gróf Blümegen cseh-osztrák udvari kancellárhoz kell küldeniük.⁷⁰ Azoknak a vallási ügyeknek a tárgyalásában és kifejtésében („Erörterung”) viszont, amelyeknek a Guberniumban kell előkerülniük, az 1772. július 20-i leirat értelmében kell eljárniuk.⁷¹

AZ URALKODÓI DÖNTÉS

Az 1773. április 18-i, Mária Terézia által aláírt legkegyelmesebb döntés mindössze egy ponton módosította a javaslatokat.⁷² A módosítás a jegyzőkönyv figyelmes átolva-

69 MOL A108 20. csomó 513r báró Joseph von der Mark levele Blümegenhez 1772. április 21-i dátumozással (közölve: KOVÁCS 2002. 134.)

70 Vö. HHStA StRP 729/1771 Auersperg gubernátor titkos instrukciója. Közölve teljes egészében: KOVÁCS 2002. 126.

71 lásd korábban

72 EUK 1773:1591 e.,

sásáról és szakszerű óvatosságról tanúskodik.⁷³ „Ad 3^{tium} a mellékelt, Auersperg által beterjesztett elszámolást el kell küldeni a vallásalap („Religions-Fundi”) kezelésére elrendelt bizottságnak, hogy fejtse azt ki közelebről, és a más tervezett rendelkezések mellé azt is hozzá kell tenni, hogy a már megcsinált, de az eddigi bevételt meghaladó kiutalásokat („Anweisungen”) először fizessék ki és kivitelezzék, mielőtt új kiadásokra tennének javaslatot”. Ez utóbbi módosítás a körülményekhez képest elhagyhatóvá tette a rendszeres év eleji „esedékes terv”-et.

Trócsányi Zsolt is foglalkozott a jegyzőkönyv és az uralkodói jóváhagyás alapján elkészített egyik rescriptummal.⁷⁴ Szerinte az 1773. április 18-i rescriptummal szabályozták a Publico-ecclesiastica kérdését. Ennek a leiratnak értelmében ehhez a Gubernium és az erdélyi római katolikus püspök által felküldendő jelentések, továbbá a Cseh-osztrák Kancelláriától áttett ügyek tartoztak. Az ügykör az alábbi csoportokra bomlott: 1., a szerzetesrendek személyi állományának és jövedelmének ügyei; 2., novíciusok felvétele és esküjük; 3., szerzetesrendek birtokszerzésének megszorítása; 4., confraternitások (meglevők vagy létesítendőek) ügyei; 5., körmenetek vagy egyházi szertartások ügyei; 6., kolduló rendek ügyei; 7., szerzetes vagy világi papság végrendeletekkel kapcsolatos ténykedésének ügyei; 8., a világi papság hagyatéki ügyei. A fent közölt és elemzett jegyzőkönyv alapján TRÓCSÁNYI megállapításai némileg tévesek, ezért ezek javítását az alábbiak szerint javaslom: A „Publico-ecclesiasticá”-hoz kerültek az 1773. április 18-i rescriptum értelmében azok a guberniumnak és a római katolikus püspöknek azon jelentései, amelyeket ezeknek a Cseh-osztrák Kancelláriától által közölt rendeletek alapján kellett beküldeniük.

BEFEJEZÉS, ÖSSZEZÉS

A tanulmány végén röviden összegzem a legfontosabbak gondolatokat és megválaszolom a tanulmány bevezetőjében feltett két kérdést.

Az 1773. március 15-i erdélyi vallási ügyosztály különleges jelentőségű, hiszen öt tárgya közül négy szinte teljesen újrendezte Erdély katolikus vallásügyét ügymeneti és tartalmi szempontból egyaránt. Kétségtől a legnagyobb jelentőségű munkát az új egyházpolitikai irányvonal örökös tartományi rendeleteinek Erdélyre alkalmazása volt. Kimutatható, hogy Bécs óvatos magyarországi politikájától eltérően Erdélyben gyorsan és egész rendszerszerűen szerette volna az új egyházpolitikát érvényre juttatni. Igen sok rendelet azonban Erdélyben egyáltalán nem, vagy csak módosításokkal volt alkalmazható. Ennek alapvetően kettős oka volt: 1., Az erdélyi katolicizmus eltérő állapota és körülményei egészen más problémákat vetettek föl, mint a ciszlajtán tartományoké. 2., A többvallású Erdélyben vigyázni kellett arra is, hogy az állam ne csorbitsa bizonyos rendeleteivel a katolikus vallás jó hírét.

Az Erdélyi Vallási Ügyosztály véleményezéséből kirajzolódik előttünk egy számbeli, anyagi, műveltségbeli szempontból egyaránt gyengébb katolicizmus képe. Ez az államhatalomra sokkal inkább rá volt utalva, mint a nyugati tartományokban, de hiányoztak

73 Különösen ezért meglepő számomra, hogy az Államtanács jegyzőkönyveiben nem talákoztam ezzel az üggyel.

74 TRÓCSÁNYI 1973. 47.

nála a gazdagság bűnei és kísértései (lelki feladatainak elhanyagolása, lelki hatalmával való visszaélés, önzés és ebből eredő családelленesség, anyagiasság és álszentség) is. Az erdélyi római katolicizmusra kevésbé voltak jellemzőek a barokk katolicizmus túlbúrjázó hitgyakorlati formái (hosszú, időrabló hitgyakorlatok). Bár az erdélyi papság anyagi és erkölcsi gondjai egészen mások voltak, mint az örökös tartományokbelié, az Ügyosztály mégis igyekezett az ott lefektetett alapelveket alkalmazni Erdélyre. Ez különösen az adózók anyagi helyzetének javítása, az államegyház megteremtése (a katolikus egyház külföldi kapcsolatainak elvágása) és a felsőbb szintű oktatás szellemiségének egységesítése iránti elkötelezettségben nyilvánult meg. Az örökös tartományi rendeletek kapcsán Erdélyre nézve is számos vizsgálat megindítása határozatott el, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a központi államhatalom még alaposabban megismerhesse az erdélyi katolicizmus sajátos helyzetét. További vizsgálatokra várnak ugyanakkor azok a kérdések, hogy milyen komolysággal végezték el ezeket a vizsgálatokat, illetve hogy születtek-e ezekből a javaslatokból a római katolikusok anyagi helyzetét és műveltségi szintjét előrevivő termékeny reformjavaslatok.

A cenzúraügyben egyszerre valósult meg a tartalmi modernizáció, az ügymeneti reform és a katolikusok jó hírének védelme.

A Guberniumon belül a kizárólag a katolikusokra tartozó ügyek (elsősorban a válásalap ügyeinek) kezelésében helyreállt és ügymeneti reformokkal megszilárdult a bizottsági rendszer és felgyorsultak a katolicizmus terjesztésére irányuló befektetések. A különös legfelsőbb kegyből a vallás terjesztése szánt alapok igazgatását az udvar közérdekű [állam]igazgatási ügynek (publico-politicumnak) tekintette. Vagyis az állam a közjó érdekében vonta befolyása alá a római katolikus egyházi és vallási élet egyre több területét is.

A nem katolikus templomépítések érintették a katolikus vallás missziói lehetőségeit is. Ennek megfelelően az udvar lehetővé tette, hogy ezeket a kérelmeket a gubernátor és püspök titkos emlékeztetésekkel külön is véleményezhesse, így oldva meg a katolikus szempontok fokozott figyelembe vételét.

Összegzésként elmondható: Erdélyben a bonyolult vallási viszonyok miatt a katolikus vallásügy fogalma alapvetően három részre oszlik: 1., A vallási bizottság(ok) által kezelt kizárólagosan katolikus illetőségű ügyekre (a katolikus vallás terjesztésének ügyei). 2., A katolikus papság azon ügyeire, amelyeket a gubernátor terjeszthette elő és a katolikus tanácsosok véleményezhettek, ezzel rekesztve ki a nem katolikusokat ezekből az ügyekből. 3., Azok a katolikus vallást is érintő ügyek, amelyekben az udvar gubernátori és püspöki titkos különvéleményekkel oldotta meg a katolikus szempontok fokozott figyelembe vételét.

Az Erdély és a Habsburg Birodalom ciszlajtán tartományainak katolikus vallásügyében lévő azonosságokat leginkább az uralkodó által képviselt azonos célok jelentik (a világi papság anyagi helyzetének rendezése, a lelkigondozás helyzetének megjavítása, népjólét emelése, államegyház megteremtése, oktatás szellemiségének egységesítése, stb.). Az eltérések a célokhoz vezető módszerekben és eszközökben vannak, és az erdélyi és az örökös tartományi katolicizmus eltérő állapotára és körülményeire, illetve Erdély többvallású voltára vezethetők vissza. A legalapvetőbb különbség az új típusú egyházpolitika szempontjából az volt, hogy míg az örökös tartományok katolicizmusát az állam a közjó nevében korlátozta és vonta befolyása alá, addig az erdélyi sokkal inkább rá volt utalva a központi államhatalomra, ez pedig magában hordozta az állami ellenőr-

zés lehetőségét és szükségességét. Ezzel összefüggésben az erdélyi katolikus valláspolitikai legfontosabb helyi jellegzetessége az új egyházpolitikai irányvonal erdélyi bevezetése után is alapvetően a katolikus vallás terjesztéséhez nyújtott tevéleges állami támogatás maradt.

A FELHASZNÁLT FORRÁSOK JEGYZÉKE

EUK	– Magyar Országos Levéltár Erdélyi Kancelláriai Levéltár B2 (Acta Generalia)
HHStA StRP	– Haus-, Hof- und Staatsarchiv Staatsratsprotokollen
MOL A108 20. csomó	– Iratok gróf Blümenen megbízott kancellárságának idejéből
ÖstA Alter Kultus	– Österreichisches Staatsarchiv Alter Kultus

A FELHASZNÁLT SZAKIRODALMAK JEGYZÉKE

- Állam – Szent Unió – Skizma* – KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: *Állam – Unió – Skizma. Válogatott dokumentumok a bécsi udvar erdélyi uniós politikájához 1765–74.* Documenta Historica 58. kötet. Szeged 2002.
- ARNETH IV. – ARNETH, ALFRED RITTER VON: *Maria Theresia*, Bd. IV., Wien 1886.
- EMBER 1936. – EMBER GYŐZŐ: *Egy katolikus államférfi a XVIII. században*, in: *Regnum* 1936.
- Erdély története II.* – *Erdély története három kötetben* (főszerk. KÖPECZI Béla) II. kötet. Akadémiai Kiadó. Bp. 1986.
- KOVÁCS 1999. – KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: *Adalékok a Staatsrat erdélyi valláspolitikájához (1771–72)*. in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1999. évfolyam 3–4. szám
- KOVÁCS 2002. – KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: *Adalékok az erdélyi vallásügy államtanácsi, kancelláriai és guberniumi tárgyalásaihoz 1765–73*, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2002. évf. 1–4. szám
- MAAB I. – MAAB, FERDINAND: *Der Josephinismus Bd. I. Ursprung und Wesen des Josephinismus (1760–69)*. Wien 1959.
- Magyarország és a Szentszék – Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Budapest 1996.
- MISKOLCZY 1914. – MISKOLCZY ISTVÁN: *Bajtay J. Antal. Élet* Irodalmi és Nyomda Rt. Bp. 1914.
- ÖZV II/2/1 – *Die österreichische Zentralverwaltung II/2/1*, Wien 1938.
- TRÓCSÁNYI 1973. – TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973.
- TRÓCSÁNYI 1978. – TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez*
- TRÓCSÁNYI 1988. – TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.

NEW CHURCH POLICY IN TRANSYLVANIA (1773)

The work carried out by the Church Committee of Transylvania held on 15th March 1773 is of great significance, since four out of five issues discussed at the committee had almost entirely resettled Catholic church affairs in Transylvania from point of view of administrative procedure and content.

The application of the regulations of the new church policy regarding the hereditary provinces in Transylvania may be considered without any doubt as most remarkable among the acts. It seems obvious that Vienna unlike its careful policy regarding Hungary, intended to introduce its new church policy in Transylvania as a whole system relatively quickly, while in the case of Hungary, they followed a far more careful policy. Nonetheless, it turned out that many of the regulations could be applied in Transylvania only with certain alterations. It can be explained with two reasons. Firstly, the different status and features of Catholicism in Transylvania posed other problems than in the Austrian provinces. Secondly, in Transylvania, where several denominations lived side by side, the State could not risk the good reputation of the Catholic Church by introducing certain regulations.

The introduction of the new church policy made the administration in Transylvania aware of the most important objectives of the Court (such as settling the financial situation of lay priests, improving pastoral work, improving social welfare, establishing the state church and standardizing spirituality in education). While Catholicism in the hereditary provinces was restricted and directly influenced by the State in the name of public welfare, Catholicism in Transylvania had to rely more intensively on central state power, which involved the possibility and necessity of state control. The evaluation given by the Church Committee of Transylvania outlines a Catholicism that was weaker in terms of numbers, finance and education, on the other hand lacking the sins and temptations of becoming wealth (such as neglecting pastoral work, abusing spiritual power, selfishness, money grubbing and hypocrisy). The excrement forms of religious practice (long, time-consuming retreats) so common in Baroque religiosity were not characteristic of Roman Catholicism in Transylvania. However, it was exactly due to this, that the most significant objective of the central state power - namely to improve the financial situation of tax-payers - could only be partly achieved in Transylvania through the measures of church policy. The most typical feature of Catholic church policy in Transylvania remained the remarkable state support provided for spreading Roman Catholic faith even after the introduction of the new church policy.

The role of committees was strengthened in handling the church funds, owing to administrative reforms. The number of investments contributing to the spread of Catholicism also increased. As a special sovereign favor, the Court considered the control of funds founded for spreading Catholic faith as an administrative issue of public interest (publico-politicum). Thus the State got several fields of Roman Catholic religious life under its control in favor of public welfare.



MISKOLCZY AMBRUS

HORN EDE ZSIDÓ REFORMTÖREKVÉSEI 1848–1849-BEN

Horn Ede (1825–1875) az emigrációba szorított magyar szabadelvűség és demokrácia egyik legsikeresebb szóvivője, nemzetközileg is elismert közgazdasági közíró. Ha az 1850–51-i magyar szellemi tájra egy pillantást vetünk, akkor munkássága alapján Eötvös József és Kemény Zsigmond mellett a helye. Legjelentősebb műve alighanem *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. 1851-ben jelent meg Lipcsében – németül – először,¹ magyarul pedig néhány éve látott napvilágot a német újrakiadásával együtt.² Ismeretlen és izgalmas világ tárul fel a visszapillantó szem előtt: az emancipációra törő zsidóság és világa. Ebben a nagy fermentum a radikális reform, vagy pontosabban: reformáció. Ennek központi szereplője ő maga, Horn Ede.

AZ ÖNEMANCIPÁCIÓ ÉS A ZSIDÓEMANCIPÁCIÓ DIALEKTIKÁJA

Horn Ede született forradalmár volt, mint nemzedékéből oly sokan. Vágújhelyt született 1825. szeptember 25-én, ő volt a második gyermek a családban, a nyolc közül. Apja gyapjúkereskedő volt, a gyülekezet előjárója, különböző jótékonsági egyletek tagja. Fiát nem járatta zsidó iskolába, házitánitót fogadott mellé. Mihelyt betöltötte tizenharmadik életévét, Nyitrán, majd Pozsonyban és Prágában tanulhatott. Rabbinak készült. Tizennyolcevesen hazajött szülővároskájába, és aztán mint fia, Horn Emil – a családi hagyomány alapján – emlékezett: „akkor kellett az első és nem a legkevésbé féltelmetes küzdelmét megvívnia a gondolatszabadságért, ami egész életére rányomta bélyegét. Mivel a helyi zsinagógában akart prédikálni, először alá kellett vetnie magát a helyi rabbi – aki egyébként tanítója és barátja volt – cenzúrájának, majd el kellett viselnie, hogy ez elutasítsa őt, mert a vallások testvériségére és egyesülésére vonatkozó eszméit perverznek találta.”³ Két világ került egymással szembe. Horn Ede öccse, Antal így emlékezett bátyjára és annak hitközségi konfliktusára: „... már tízéves koromban

1 I. EINHORN: *Die Revolution und Die Juden in Ungarn. Nebst einem Rückblick auf die Geschichte der Letztern*. Befürwortet von Dr. Julius Fürst, Lehrer an der Universität zu Leipzig. Leipzig, Carl Geibel, 1851.

2 EINHORN IGNÁC (HORN EDE): *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. Ford. Fenyő István. Bp. Universitas, 2000. Német újrakiadása: IGNAZ EINHORN (EDUARD HORN): *Die Revolution und die Juden*. MISKOLCZY AMBRUS: *Nachwort. Ein Lebenskampf für die Freiheit. 181–189*. Bp., Universitas, 2001.

3 [HORN EMIL: *Horn Ede*]. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK) Oct. Hung. 900/17.

bizalmasa és előőrse voltam, ha a vágújhelyi rabbinus a szószéken kelt ki ellene, és szegény anyám nagy keserűségére, de rebellis fiai nagy multságára a zsinagógában kijelentette, hogy ilyen emberek számára nálunk nincs hely, vándoroljanak ki Amerikába.”⁴

Az ifjú Horn Ede tehát hamarabb találta magát szembe a hagyományhűséggel mint azt életrajzírói jelezték, még mielőtt Pestről írni kezdett volna a szabadelvű német zsidó lapokba. Ez az összeütközés törvényszerű volt. Ekkortájt a magyarországi zsidók eleve valamiféle belső konfliktushelyzetbe születtek. „Magyarország – olvasható az egyik lipcsei zsidó lapban – önmagában zárt világ, amely a zsidóság mindkét hemiszféráját és szembenálló nézetét: az ultraracionalistákat és ellenlábasait, a merev ortodoxokat egyesíti.”⁵ Más szóval Magyarország a hagyomány és újítás, az ortodoxia és reform frontországá lett Kelet és Nyugat között. A közép- és kelet-európai zsidóság sajátos belső dinamikával jellemezhető vallási-etnikai közösséget alkotott. Vallása valamiféle nemzetekfölötti jelleget kölcsönzött neki. Jogi helyzete miatt nemzetekalatti státust foglalt el. Mint etnikai közösség nemzetekközötti életet élt. Ugyanakkor jogi helyzetét tekintve rendkívül sokszínű az európai világ. Franciaországban emancipálták a zsidókat, teljes jogú francia állampolgárok voltak, Angliában egy-két szimbolikus mozzanattól eltekintve majdnem emancipálnak tekinthetők, Németország – hogy ahistorikus kifejezéssel éljünk – a jogviszonyok valóságos mozaikja, volt olyan része, ahol kivitelezték az emancipációt, volt ahol középkori gettóviszonyok uralkodtak, de a fejlődés iránya egyértelműnek tűnt. Német nyelvterületen bontakozott ki az a zsidó felvilágosodás és liberalizmus, amely Magyarország fejlettebb területein, egyes városaiban is teret hódított. Ez a felfogás a zsidót vallásnak és nem nemzetiségnek, etnikumnak tartotta, és ezt a vallást meg is akarta egyben reformálni, a feleslegesnek tűnő hagyományokat, szokásokat fel akarta számolni. Keleten – Magyarország peremterületein és keleti és észak-keleti részein – viszont a zsidóvilág megőrizte zártságát, hagyományait zártan élt. A zsidóság zöme a maga táji és társadalmi differenciáltságában is valamiféle etnikai foglalkozási csoportot alkotott. A zsidók zöme – eltekintve értelmiségi rétegtől – kereskedő, kézműves, vállalkozó volt; földműves ritkaságszámba ment. A Habsburg Birodalomban Magyarország valamiféle – korabeli kifejezéssel élve – paradicsomnak számított, természetesen csak a maga viszonylagosságában. Bár a városok igyekeztek kirekeszteni a zsidókat, mégis Pesten, Pozsonyban biedermeier életformát élő polgári réteg alakult ki, és a nemesi birtokokon élhették világukat, hiszen a földesúrnak érdeke volt megbízható vállalkozókat befogadni. A központi hatalom sem adott ki olyan országos rendeleteket, amelyek például korlátozták volna a zsidók házassági lehetőségeit, mint Morvaországban, ahol csak az elsőszülöttnek volt joga házasodni, vagy Galíciában, ahol a házassulandóknak a hatóságok előtt kellett vizsgáznia erkölcsstanból. Ugyanakkor mégis valamiféle társadalomkivüliségben éltek, vallásuk megtűrt jellegű volt, 1846-ig ún. türelmi adót kellett fizetniük, ami természetesen sok konfliktus forrása volt.⁶

4 HORN ANTAL: *Márczius 15. Magyar Ujság*, 1898. márc. 15.

5 *Der Orient*, 1840. 32. Id.: HÄUSLER, WOLFGANG: *Assimilation und Emanzipation., Studia Judaica Austriaca III.* 44.

6 KARÁDY VIKTOR: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás.* Bp., 1997. 16–21., 249–274.; VICTOR KARÁDY: *Gewalterfahrung und Utopie. Juden in der europäischen Moderne.* Frankfurt am Main, 1999. 30–31., 92–94.

Magyarországon nem volt földrajzilag is intézményesült zsidó gettó csak Pozsonyban. Viszont létezett társadalmi gettó. Innen kellett kitörni. Önemancipáció és zsidó-emancipáció a magyar nemzetté válásban elkötelezett felvilágosult zsidók számára létkérdés lett. Helyzetük drámaiságáról az *Első magyar zsidó naptár és évkönyvben* vallottak. Ez a mű valamiféle politológiai kézikönyvnek is tekinthető. Benne igazán úttörő Horn Ede harmadik közleménye, mert ez a korabeli politikai erők zsidókkal szembeni magatartásának a lényegre törő elemzése. „Visszapillantás” a címe, de a jövő útjait és lehetőségeit fürkészi – briliáns érveléssel. A magyar–zsidó rokonság alapító mítoszával indul, és a sorsközösség gondolatában teljesedik ki a gondolatmenet. Tudjuk, a reformáció prédikátorai vetették fel először, hogy 1526 és ami utána következett Isten büntetése, próbára teszi az ő népét, amelynek eleit a Biblia választott népével rokonították. Horn Ede a magya-zsidó sorsközösség ezen hagyományát folytatott, anélkül hogy talán tudta volna, tudatosan akarván hagyományt teremteni, hagyományteremtésnek a feltételét kialakítani. Mert:

„Köztudomású dolog, mily nagy a hasonlóság a héber és a magyar nyelv közt. Még szembetűnőbb pedig sorsábani hasonlatossága e két népfajnak, habár csak a jelenkort is vesszük tekintetbe. A magyar, például, még a legközelebb külföld: Ausztria, Németország előtt nagyrészt ismeretlen, valódi terra incognita; tőlük természetesen illő méltánylást nem is igényelhet. A zsidóval szintűgy áll a dolog. Legközelebb körülete t.i. Magyarország őt nem ismervén, földieinknél sem elismerésre, sem méltánylásra nem találhat...”

A magyar ebben az érvelésben másik zsidó. A zsidó pedig rosszabb helyzetben lévő magyar. Hiszen: „A valódi, minden hazafi szívét mélyen megszomorító baj abban rejlik, hogy maga a magyar még maga magát ismerni, elismerni s méltányolni nem tudja. Sem földének erejét s áldástelt termékenységét, sem maga a nemzettestben rejlő erőt s kifejlődhetést, sem tettűs voltát, sem a bűcsírájű jűvűt ismerni, elismerni s igazán méltányolni nem tudja. Ez a második s pedig fontosb baj, a nehezebb akadály, mely a magyarnak kifejlődését s előrehaladását tetemesen csűkkenti... S éppen úgy áll a dolog a zsidóval. A külföld, maga a hon őt nem ismeri. Ez sajnos ugyan, de még nem oly káros, mert csak a külvilággali viszonyait érinti. De van még más, s pedig bensű baj. A zsidó maga magát nem ismeri, sem voltát, sem jelenét, sem jűvendűjét. Természetesen sem ennek, sem annak követeléseit s igényeit. Ezeket nem ismervén, még természetesb, hogy nem teljesítheti. S ez bensű baj, és ez elűmenetelét gátolja, szellemi fejlűdését s fűlvirágzását akadályozza, s ez szomorű, nagy megszomorítű...”

Az önismeret hiányának oka is közös: a restség. A magyar a külföld számára nem írja le hazáját. A zsidó nem tárja elő a maga bajait, hogy orvosoltassanak – fejtegette Horn Ede, aki korántsem öncélűan akarja a zsidó „bensű bajait” elűtűrni a „szellemvilágban”. Célja:

„Fűlűbresztessék az által [mármint a helyes önkép által] a zsidóban a tetterű s önbecsűlet, keresztűny polgártűrsaiban pedig elismerés s tűrekvéseirű irűnti méltánylás; nyilvánítűssanak itt külsű mind belsű bajai; de mutattűssanak egyszersmind a gyűgyszerk, melyektűl gyűkeres segítséget várhatni.”

Az eurűpai zsidók újkori tűrtűnetébűl a felvilágosodás nagy tételének, az emberi természet egytetemeségérűl szűlű tétel igazolását olvasta ki Horn Ede. Mert: „Ha valahol, úgy itten legjűbban kiviláglott: *hogy azzű vűlik az ember, amivű a kűrűlműnyek őt nevelik*. Emberrű vűlt a zsidű, mihelyt annak ismerték, embertűrsai. Polgárrű lett, mihelyt az ál-

ladalom őt keblébe fogadta vala, és annak hatáskörét kinyitották előtte. És világpolgárrá lett, mihelyt a világ őt polgárának elismeré...”

A fordulatot Magyarországon az 1840-i diéta jelzi. A nagy nekilendülés utáni fejlemények jellemzése a lehető legpontosabb: „A zsidóügy iránti lelkesedés azóta majdnem egészen leszállt a magyar politika színpadjáról. Csak igen szűk helye maradt fenn még a lelkesedésnek, szívében azon nemeseknek, kik a magasztos és üdvös Triász: szabadság, jog és emberiség körül harcolnak. Általánosan véve a józan gondolkozás és a szűkeblű számítás helyét foglalák el az előbbi lelkesedésnek.” Mi várható ilyen körülmények között a különböző politikai erőktől?

Horn Ede „a zsidó ügyben” három „különvált nézeteket” különböztetett meg. A *forradalom és a zsidók Magyarországon* című könyvében is idézi saját magát, olykor jelentősen eltérve a következőkben idézésre kerülő eredeti – teljes – szövegtől. „Élén állanak a szabadelvűek. Ezek a zsidók polgárosítását kívánják azért, mivel ez követelése korunk szellemének, és múlhatatlanul szükséges a zsidónak üdvös fejlődésére és az ország fölvirágzására. Elismerik, hogy a polgárosítás nem kérendő és nem kikoldulandó engedmény: hanem joga a haza minden fiának, jogszerű tulajdona, melyet elvenni tőle csak akkor szabad, ha vele visszaélt, és ha érdemtelennek találtatott arra. Tőle azt megtagadni – mivel *talán* nem a reménylett módon élend vele – mindenesetre igazságtalan előítélet... Elismerik ők, hogy a zsidó ügy nem különvált egy kérdés, hanem hogy közvetlen összeköttetésben áll a más teendőkkal; hogy csak az lehet érdemes a valódi szabadságra, ki mást attól meg nem foszt; és hogy csak akkor reményelhetni fölvirágzását összes hazánknak, ha minden törzsöknek és néposztálynak minden lehető alkalom és tér engedtetik erejének s tehetségeinek szabad és illendő fejlesztésére és használatára.”

Jelentős eltérés az, hogy „törzsök” és „osztály” kifejezés helyett az idézett 1851-i műben „lakos” áll, holott az 1847-i kifejezések használatát igazolta a történelem. Az ellenzék társadalmi és nemzeti érdekegyesítő politikájának tényleges és szimbolikus sikelei: a jobbágyfelszabadítás és a szegedi nemzetiségi határozat. Ez utóbbit maga Horn Ede is pozitív fejleménynek tartotta, igaz, *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című művében pontatlanul írt arról, hogy a szegedi nemzetiségi dekrétum nemzetiségek egyenjogúságát emelte törvényerőre, mert az osztrák egyenjogúság formulával szemben tudatosan a frankfurti parlament „alapjogok” tervzetéből kölcsönzött nemzetiségi fejlődés tézisét állította szembe, és alkalmazta – egyedülálló módon az akkori Európában: „A magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad fejlődése következőkben ezennel biztosíttatik”. Különös játéka az emlékezetnek: amikor Horn Ede 1850-ben a „lakos” kifejezéssel élt, a francia nemzetkonceptiót alkalmazta, amelyhez a magyar ellenzék még 1847-ben közelebb állt, mint a szegedi nemzetiségi határozathoz.

A továbbiakban az eltérések az 1847-i szöveg és annak német fordítása között már inkább csak stilárisak.

„De e főpártban észrevehetni két különböző véleményárnyzatot. Az egyik testestül-lelkestül akarja, kívánja is a polgárosítást, s teljes meggyőződéssel harcol ez ügy mellett, s törekszik annak elérésére... A másik csak azért szól mellette, mivel *kell*, mivel politikai rendszerének egy részét teszi, és hogy az egész rendszeren csorba ne ejtessék, szükség azt is fenntartani, vitatni. És kiismerhető mind beszédükből, mind írásaikból ezen kénytelenség, melyen e szabadelvűség alapul, s ha adnának is a zsidónak polgári jogot, más záradék által elvonnék tőle, mit az elsőben megengedtek... Az első felekezet-

től – ha csak oly kicsiny nem lenne – mindent remélhetnénk. A másodiktól csak akkor, ha egykor el lesznek döntve az országnak minden más kérdései, s kielégítve látandják saját követeléseit; csak akkor remélhetni, hogy zárkóvét a szabadelvűség épületének fölteendő, a zsidónak is majd a neki tartozó jogokat megadandják.”

Érdeemes egy pillanatra ezen passzusnál megállni. Nemcsak a fogalomhasználat leleményessége miatt. A felekezet kifejezés ugyanis találó, mivel a kérdésnek, mint már utólag látjuk, van némi vallásos jellege, hiszen hitre épül. Ami ennél fontosabb, az a jóslat. A történelemből sokat tanuló Irányi Dániel – akiről éppen Horn Edétől tudjuk, a képviselőválasztáskor rájátszott a pesti burzsoázia antiszemitizmusára – így tekintett vissza 1860-ból az 1849-i emancipációra: „A zsidók *egyhangúlag* egyenjogúnak nyilvánították a keresztényekkel. Elbeszélésünk elején nem rejtettük véka alá, mennyi lesújtó előítélet akadályozta azonnali emancipálásukat. Egy év leforgása alatt ezek az előítéletek elpárologtak, mert az izraeliták valóban hazafiasan viselkedtek.” És így „a magyar parlamentarizmus történetének záróköve [...] a nemzetiségek megbékéléséről szóló nyilatkozat és a zsidóemancipáció megszavazása”.⁷ Horn Ede is a zárkóról írt, akár Irányi zárkóról. (Később jó barátság szövődött közöttük, Horn Ede – látni fogjuk – több könyvével is megajándékozta.)

„Szabadelvűek ellenében – fejtegette Horn Ede – állnak a konzervatívok, a statusquo barátai. Ezek Németországban is ellenei a zsidók polgárosításának, és ahol e párt hatalomra vergődött fel 1814 óta, például: Porosz-Hannoverben, a zsidóügy majd mindenkor hátralépéseket tett, előrehaladást sehol se. De hazánkban konzervatívjait jól meg kell különböztetnünk a németországiaktól. Hála a Magyarok Istenének! Hazánkban »történeti oskola« még nem képződött, mely minden jogtalanságot jognak tart, ha csak ősi, minden intézményeket jogszerűeknek mond, ha csak ősiségszentelték; minden újításnak ellentáll csupán azon okból, mivel az elavultat helyéből kiszorítja; és következképp a zsidót is ezen szabdátlan helyzetében hagyni akarná, mivelhogy eddig is olyan volt. Nem ismerik a mi konzervatívjaink a »keresztényi álladalom«-nak elvét, mely nemkeresztények hozzájárulása által veszélyeztetnék, ha t.i. ezek is földjét mivelik, iparát előmozdítják, a tudományokat és mesterségeket elősegítik, és az álladalomnak javára, mint ügyvédek, bírák, tisztviselők, stb. szolgálnak. Konzervatívjaink a zsidóügyben is fontolva haladók, és míg erős talpon alapuló jövőt bizonytalannal nem remélhetni: a statusquo parányi részét sem akarják helyéből kimozdítani, – és mindig a régienél marasztaltatni törekszenek... Veszélyes ugrásokra azoknak nincs kedvük. A polgárosítást pedig veszélyesnek azért tartják, *mivel a zsidót nem ismerik*. És onnan az örök ellenvetés a zsidó állított erkölcstelensége, durvasága, és az abból következtetett polgárosításrai képtelenségéről!... Honnan ez az általános félreismerés? Már e cikk kezdetén megmutatók. Könnyen átlátni, hogy e párttól csak kevesek és lassan nyerendők az engedmények; teljes polgárosítást csak akkor remélhetni, ha a zsidó magát bensőleg, külsőleg is, amennyire tőle kitelhető, átalakította légyen, és így de facto már annak birtokába jövendett volna, amit most kérnie kell. Bizony oly közel nincs az idő ennek elérésére. De ha az idő egykor beköszön, ezen párt nem átalandja a fait accomplit a jognak címével is fölruházni.

7 IRÁNYI DÁNIEL – CHARLES-LOUIS CHASSIN: *A magyar forradalom politikai története 1847–1849. II.* Bp., 1989. 344–345.

E két párt elvekből indul ki. És ámbár a másodiké nekünk nem kedvez, az mégis örvendetes, hogy elv szolgál az ellenzésnek alapjául, és önkény áldozata többé nem vagyunk. Az elv észben terem, ésszel is harcolhatni ellene. Az elv szüleménye az időnek és körülményeknek, s ezeknek elváltozása mellett annak megváltoztatását is remélhetni. Nem így áll a dolog az önzéssel; ez ellen sem ésszel nem harcolhatni, sem idő- s körülményektől nem remélhetni gyógyítását. Mindig és örökké hatalmas befolyása van az önzésnek; mert az önfenntartási ösztön örökké meg örökké hatalmas. És ez az ellenség kezdettől fogva a zsidóügy ellen lépett föl, ez az, mely napról napra keményebben, hevesben is lép föl a polgárosítás ellen; mert önérdekét veszélyeztetettnek véli. Képviseltek azon párt a honfiak azon osztálya által, mely érintkezésbe jó a zsidóval, a polgártól t. i., mely a zsidónak tudományok, tiszték és mesterségek szabad gyakorolhatása esetében önérdekének tönkrementjétől fél. És annál inkább, mivel eddig is szokva volt: céhek, szabadalmazott testületek, s más efféle eszközök által önérdekeit minden keresztény ellen is megőrizni és maga érdekeit inkább mint a közjóét tekintetbe venni. E párttól – ha a törvény közbe nem lép – jobbulás csak akkor várható, ha polgáraink közt földerülend a műveltség jótevő szelleme, és tanulandnak az álladalommal összeolvadni s a közjó felvirágzásában maguk üdvét lelteni meg...

Az első párt az 1840-i országgyűlésen többségben volt. Az akkor Magyarhonban föltűnt polgárosítási eszme: egy negyed millió honfiakat az elavult iga alól kiszabadítani, és az emberiség szent kötelekei által a hazának megnyerni, sokkal magasabbnak és istenibbnak vala, mintsem hogy feltűnésekor kicsinyszerű kétkedéseknek és szűkkeblű számlálgatásoknak helyet engedett volna, és azért meglepőleg kedvező eredménye is volt. 40–43-ig kétkedés és számlálgatás nyérének tért, és meg is kezdte bukni az ügy. Onnan mostanig a harmadik párt mindinkább veszélyeztetve látja külön érdekeit a mesterségek szabad gyakorlása elleni gátok és akadályok eltörölése által; és azért a törvénytől tett engedmények a valódi életben mindig gátokra akadnak, és azért a gyakorlat nem éreztetni velünk a törvény jóságát, minket a nyert engedményektől megfosztani törekszik, és ezen törekvésében napról napra veszélyesebbé, meg nyomasztóbbá válik...

Általánosan véve a köznemesség az első párthoz tartozik s képviseltek a *Pesti Hírlap s Jelenkor* által; a felsőbb rendek – Zay, Eötvös s még néhány dicső hazafit kivéve – a második párthoz; képviselője a *Híradó*; tulajdonképi polgárság s a klérus nagyobb része a harmadik párthoz; ezeket képviselik a *Nemzeti Újság* és a *Pester Zeitung*.”

Horn Ede jobban figyelt az életben jelentkező pozitív mozzanatokra, mint az irodalmi élet fejleményeire. Például Kassa esetében, ahol a polgárság ki szerette volna a zsidókat telepíteni a városból. Jelezte, hogy a városkapitány ezt ellenezte, de rákényszerítették. Aztán rejtélyesen hozzáfűzte, hogy „közbejött akadályok” a kitelepítést megakadályozták. Politikai taktikából nem tette közzé: a Helytartótanács tiltotta meg a helyi (lumpen)burzsoá kezdeményezést. Aprólékosan felsorolta, hogy zsidók, hol és milyen állásokat foglalnak el. Saját párt-diagnózisának némileg ellentmondva több arisztokratát említett, akik anyagilag segítették zsinagógák építését. Okkal emelte ki, hogy Bloch Mórt a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választotta, csak arról hallgatott, hogy a nagy nyelvtudós, aki a Ballagi nevet vette fel, nemsokára áttért a protestantizmusra. Külön kiemelte, hogy a Bihar megyei Darvason „parasztoktól zsidó bírós is választatik...” A három pont sokat sejtetett, az alaptézist: a magyar nép nem zsidóellenes. A példák viszont nemcsak azt kellett hogy jelezzék: a magyar társadalom befogadó, hanem egyben azt is, hogy van lehetőség az érvényesülésre. Már csak a vádat kellett el-

utasítani, miszerint a zsidók magyarosodása „speculatio”. Hiszen: „A zsidó – úgy mondák – színlelt magyarsággal akarja a szabadelvű pártot megnyerni, és az által könnyű szerrel polgárosítást szerezni magának. De hiszen a szabadelvű párt azóta nézeteiben megváltozott, és a zsidó a polgárosítást nem nyerte. És ellankadt-e a zsidók magyarosodási buzgalma? Semmiképpen. A leggonoszívűbb zsidóellenesség sem tagadhatja, és mindenhol nyilvánosan el is ismertetett, hogy Magyarhonnak nemmagyar lakosai közt a zsidók legtöbben és legnagyobb készséggel magyarosodnak meg, úgy, hogy most sok helyen már társalgási nyelvvé kirekesztőleg a magyar nyelv lett, és a gyermekek csak 8–9 évi korukban kezdenek német vagy más idegen nyelvet tanulni...” De nemcsak így „törekednek a zsidók a magyarokkal fölolvadni, és a nemzettel egyesülni. Jegyzésre méltó még az, hogy maguk a vakhitű rabbik, kik tanítványaiknak (Bachurim) a német olvasást és idegen nyelv tanulását eltiltják, a magyar nyelv tanulását nekik nemcsak megengedik, de őket arra buzdítják is.”⁸ Ha arra gondolunk, hogy Horn Ede *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című művében milyen élesen nyilatkozott az ortodoxokról, akik egyenesen az emancipáció elhalasztását kérték, idézett cikkének a célzata egyértelmű: Horn Ede egyrészt tartott a zsidóság belső meghasonlásától, másrészt nem akarta a zsidóság egy részét feláldozni bűnbakként; teljes és kivétel nélküli emancipációt akart. Ha az ortodoxok anacionalizmusát is megemlíti, óhatatlanul bekerül a szelektív antiszemitizmus zsákutcájába, elfogadja, hogy van jó zsidó és rossz zsidó, emancipációra érdemes és érdemtelen, és ezzel maga is csak érvet szolgáltat az emancipáció külső ellenségeinek. Ugyanakkor egyre inkább azt a radikális reformot képviselte, amely miatt a zsidóság nagy része már nem is tartotta őt zsidónak. 1848–1849 a radikális reform nagy esztendeje.

REMÉNYEK ÉS CSALÓDÁSOK A NÉPEK TAVASZÁN

Horn Ede „Visszapillantás”-a jóslatnak is beillik, az 1849. július 28-i emancipációs törvényhez vezető fejlemények igazolták. Ezek a fejlemények: a zsidók magyar tűzkeresztsége a szabadságharcban, a magyar radikálisok egy-egy kezdeményezése és a liberálisok valóban óvatossága, aztán az ellenforradalmi megtorlás, amely zsidóközösségeket kollektív felelősségre vont, és alaposan megsarcolt, hogy aztán a neoabszolutizmus léptessen életbe újabb zsidóellenes megkötéseket. De addig még van néhány év. Igaz, a magyar zsidó évkönyv újabb száma nem jelenhetett meg, amelybe Horn Ede „a honi zsidók belviszonyait tárgyaló cikk”-et ígért. 1848-ra elkészült viszont ennek alapja: „A zsidókérdés Magyarországon”. Eötvös Józsefnek ajánlotta „határtalan tisztelettel és megbecsüléssel”, és németül írta, egyrészt azért, mert a politikai vezetőrétegekhez szólt, másrészt azért, mert a zsidó közvélemény nagyobb része számára még a német volt a kultúra nyelve.

Szomorú aktualitása volt Horn Ede könyvének. Meg is vallotta az április 10-én keltezett előszóban. Március 15-e éjszakáján, amikor örömittasan tért ő is haza, úgy gondolta, írása mehet a tűzbe, az emancipáció befejezett tény. „Így gondolta velem valamennyi pesti izraelita, talán kivétel nélkül. Így gondolta és ilyen értelemben szólt a nemzsidó közvélemény nagyobb része is...” Csakhogy: „Még nem emancipáltak. Szé-

8 EINHORN IGNÁC: *Visszapillantás. Első magyar zsidó naptár és évkönyv*. Pest, 1848. 241–288.

gyenletes, de nem a mi szégyenünk, Magyarországé.”⁹ Annál is inkább, mert a március 15-i forradalom a szekuláris megváltás élményével kecsegtetett. Ugyanakkor Horn Edében élhetett valami kétely. Miután két testvérével tanúja lehetett annak, hogy Petőfi elszavalta a *Talpra magyar!*-t, Móric testvérével öccsüknek, Antalnak megtiltották, hogy kimenjen. A tilalmat persze nem lehetett betartani. Mindenütt ott voltak: a városháza előtt, Táncsics kiszabadításánál, aztán Móric és Ede a vendéglőben megünnepelték az eseményt, Móric kissé elázott, majd amikor Antal hazatámogatta, az esőben a kalapja is. Másnap a kijózanodott báty’ elküldte öccsét, hogy kalapját vasaltassa ki, de ezt „azzal a megjegyzéssel tagadtam meg, hogy tegnap kivívtuk a szabadságot és egyenlőséget. Erre a »testvériség« nyert kifejezést egy hatalmas pofonban, mely azonnal felvilágosított, hogy elmélet és gyakorlat némileg eltérnek egymástól, a kalapot elvittem magammal...”¹⁰

Nagyobb baj volt, hogy nemsokára már érlelődtek a zsidóellenes zavargások a városokban. Mégis a két nagy évre: 1848–1849-re azonban érvényes az április 10-i remény: „Az idő nagy tettekkel terhes. Ami ma lehetetlennek látszik, holnap már elismert tény. Bárcsak emancipációnknak is ily szép lenne az osztályrésze.”

Csalódottság és remény, félelem és elszántság jellemezte a zsidók világát. Ezt tolmácsolta Horn Ede. Példa lehet erre az is, ahogy Löw Lipót rabbi és hittudós, a hazai mérsekelt zsidó reformirányzat fő tekintélye 1848. április 8-án Pápán fejtegette: „Sőt mi is, izraeliták, őszintén veszünk részt azon örömben, mely a haza minden fiait felvidámítja. Mert ha nem titkolhatjuk is, hogy polgártalanságunkat most még fájdalmasabban érezzük, mint azelőtt; mégis abban találunk vigasztalást, hogy éppen ezen polgártalanság csaknem egyetlenegy emléke a régi rendszernek, melynek megbukása után sokáig fenn nem tarthatja magát.”¹¹

„A zsidókérdés Magyarországon” izgalmas és tanulságos könyv, előrevetíti *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című mű születését. Össze is fogjuk hasonlítani egyes nagyobb problémák elemzésekor. Egelőre csak azt jelezzük, hogy a helyzetből következően az 1848-i eszmefuttatás még polémikusabb mű, a szerzőnek le kellett szállnia a zsidóellenes röpiratokkal való vita terére. Például az antiszemitizmus azon érvére, hogy a zsidók gyorsan szaporodnak és sokan vannak stb., így felelnek az utolsó sorok:

„A zsidók száma mára valóban négyszer 75 000, azaz: 300 000-re [1785-ben 75 000] emelkedett; tönkre tette az országot? Ezt még ön sem meri állítani! Csak attól fél, hogy ez a zsidó lakosság eme növekedésével megtörténhet. Javasolhatok önnek ez ellen egy biztos eszközt?... Az ország törekedjen a zsidók egyenjogúsításával arra, hogy Magyarországot testestül-lelkestül átalakítsa, és így a zsidó lakosság növekedésével a magyar lakosság, az ország jólétét elősegítve, napról napra szebben virágozzék...”

Izrael Istene és a magyaroké adja, hogy ez a boldog idő mihamarabb beköszöntsön!...”¹²

A végső már a harcos hitszónoké, majd tábori lelkészé. De lássuk először miként járta Horn Ede a zsidó reformáció útjait, és meddig jutott. Amikor 1847-ben a rabbinövendék Pesten a szószékre lépett, határozott volt, de óvatos. Vigyáznia kellett,

9 I. EINHORN: *Zur Judenfrage in Ungarn*. Ofen, 1848. V., VII.

10 HORN ANTAL: *Márczius 15. Magyar Ujság*, 1898. márc. 15.

11 *Löw Lipót beszédei*. Szerk. HIDVÉGI MÁTÉ. Bp., 1999. 53.

12 EINHORN: *Zur Judenfrage*, 81.

hogy ne ő legyen az ortodoxok és reformerek közötti esetleges belső felekezeti szakítás oka. Hiszen ez a belső önmarcangolás mellett még kínos hatósági vizsgálódást is hozhatott volna, mint Pápán vagy Sátoraljaújhelyt. Jelképszerű, hogy 1847-ben az engesztelés napján tartotta első nagy olyan beszédét, amely már nyomtatásban is megjelent.

Alighanem komoly belső feszültségek oszthatták meg a gyülekezetet, mert amikor az ifjú rabbijelölt úgy érvelt a vallási egység megőrzésének szükségessége mellett, hogy mind a régi, mind az új híveit kemény kritikával illette: „Egyesek azért harcolnak tüzzel és vassal a művelődés és felvilágosodás ellen, mert ezen égi javak hiányával vannak, és ha ezen javak általánossá válnak, ők háttérbe szorulnak.” Ezzel szemben: „Mások nem a sötét eloszlására gyűjtják meg a felvilágosodás fáklóját, és azért, hogy a mi isteni vallásunk teljes dicsőségében ragyogjék, hanem azért, hogy a vallás egész épületét lángba borítsák.” Emellett, még „gúnyolnak minden szent és nemes dolgot, csupán azért, mert nem értik, és saját tudatlanságukat és szellemi ürességüket minden vallásos és rituális lényeg zseniálisnak tetszeni akaró lekezelésével és megvetésével próbálják leplezni”. A két szélsőség között az arany középutat javasolta Horn Ede, hangoztatva: „A mi Örökkévaló Istenünk egyetlen, Izrael egy, és tanítása egy.”¹³

„Tette” – szól második nagy – nyomtatásban is megjelent – beszédének címe, (amelynek sajnos csak címét ismerjük a Szinnyei-féle lexikonból, mert nem maradt fenn egy sem nagy könyvtárainkban). 1848 januárjában szólt a szószékről. És nemsokára a tettek mezejére kellett lépnie. Az újságalapítás és az újságírás kínálkozott lehetőségként. Aktuálisá tette ezt az emancipáció elmaradása miatt a zsidó önérdékvédelem. Így alapította meg a *Der ungarische Israelit* című lapot, az első zsidó sajtó fórumot, mert bár korábban több zsidó lapszerkesztő is működött, lapjaikban kifogások és gyanúsítások elkerülése végett nem foglalkoztak kiemelten zsidó kérdésekkel. Horn Ede lapja, a *Der ungarische Israelit*, „A magyar izraelita” keserű, majdnem naplószerű krónikája a zsidó csalódásoknak. Ironikus krónika, a helyzet keserű iróniáját kiemelő krónika. Kár, hogy – szándékai ellenére – magyar változatban nem tudta megjelentetni.¹⁴

Mivel Horn Ede keserűen kellett megállapítsa, hogy miközben tüneményes változások zajlanak, „az »örök zsidó« régi mítosza” Magyarországon még nem ért véget,¹⁵ csak teljes helyesléssel közölhette az „Örök zsidó levelei”-t, amelynek szerzőjét: Ahasvérust személy szerint nem ismerjük, jóslatainak beteljesülését viszont már inkább. A legjobb példa: „Amikor korábban a felelős magyar kormány léte még oly bizonytalan volt, akkor vörös kokárdákat tűztek ki, kiáltványokat terjesztettek a nép körében és beszédeket intéztek hozzá, hogy mindenki születési és vallási különbség nélkül legyen életét adni a hazáért. Látjátok testvéreim, hogy a képviselők akkor nem taszítottak el. Meg fogjátok látni, ha majd az orosz ágyúk fenyegetik országotokat, akkor a katonai összeíráskor nem fognak benneteket elfelejteni. Akartok-e ennél többet?! ...

Tiszta bolondság, ha azt hiszitek, hogy a zsidó, miután a csatamezőn, a tudományban fáradozott és vérét ontotta, jutalomra vagy kitüntetésre igényt támaszthat; vagy a 300 000 zsidó jogot formálhat országgyűlési képviselőválasztásban való részvételre; vagy ha azt hiszitek, hogy 300 000 ember kufárkodásra kényszerítése az egész ország-

13 I. EINHORN: *Israel's vier Vergehen. Predigt, gehalten am Versöhnungstage 5608 (20. September 1847.) im Kultus-Tempel der Ofner israel. Jugend.* Ofen, 1847. 19., 22.

14 GRÜNVALD FÜLÖP: *A zsidó ifjúság a magyar szabadságharcban.* Évkönyv, IMIT, 1948. 203.

15 EINHORN: *Zur Judenfrage*, VI.

nak káros. Az ilyen esztelen képzelgéseket verjétek ki a fejetekből. A bölcs törvényhozók jobban tudják, hogy mi válik az ország javára.”¹⁶

Ahasvérus a hatás kedvéért is talán túlzott, mert nem ugyanazok ígértek teljes egyenjogúságot, akik kravallokra társultak, és a zsidókat a nemzetőrségből eltávolították. Viszont, amikor aztán napirendre került a forradalom és az ellenforradalom fegyveres megütközése, a zsidóknak a honvédségbe való besorozása ellen nem vetődtek fel akadályok, sőt, volt példa arra, ahol maguk helyett pénzért zsidó önkéntest fogadtak fel...¹⁷

A mából is visszatekintve egyértelműnek látszik, hogy a zsidók egyenjogúsításának halogatása bűn volt, de talán a körülmények kényszeréből is fakadó. Politikai hibának az adott helyzetben azért nem nevezhető egyértelműen, mert a kormánynak nem volt elég ereje ahhoz, hogy a helyi burzsoából és proletárból zsidóellenes zavargásokra, fosztogatásra, kravallra összszerveződő csőcselék ellen azonnali hatékonysággal fellépjen. Nem tudjuk, mi történhetett volna akkor, ha törvénybe foglalják az emancipációt, és kemény kézzel fellépnek a csőcselék ellen, kiemelve belőle a hangadókat. A magyar politikusok 1848 tavaszán kerültek először szembe városi tömegekkel. És katonai erő hiányában kénytelen-kelletlen, rossz lelkiismerettel vállalniuk kellett az erkölcsi élet ódiúját.

A magyar liberálisok és a zsidóellenes tömegek konfrontációja már 1847-ben előrevetette árnyékát. 1847 decemberében – a honosítási törvényjavaslat tárgyalásakor – Kossuth határozottan ellenezte, hogy csak a bevett vallásokhoz tartozók lehessenek „honpolgárok”, azaz: állampolgárok, és óvatosan jelezte, hogy eleget kellene tenni a – zsidó részről is megfogalmazott – részleges asszimiláció igényének. „Midőn – idézzük Kossuth Lajost a *Pesti Hírlap* tudósítása nyomán, amely sokban eltér Horn Ede *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című műben olvasható beszédváltozattól, melynek forrását nem ismerjük – alkalmat veszek itten kijelenteni, hogy általában véve a politikai jogoknak gyakorolhatóságát vallástól föltételezni nem akarom, megvallom, hogy különösen a zsidó vallást követő hazai lakosokra nézve sajnálom, hogy a közvélemény legújabb időben olyan irányt vett, miszerint az e vallást követő népfaj számos söpredékének vétke miatt a méltányosság megtagadatik azoktól is, kik ezen ellenszenvre nem érdemesek, és ez ellenszenv annyira vitetik, hogy p. o. Pesten Kunewalder méltatlannak találta politikai jogokra csak azért, mert Máramarosban vagy Pozsonyban söpredék zsidótömeg van”.

Ez a „söpredék” – bár nem fejtegette Kossuth, de feltehetően: – az uzorásoké, kocsmárosoké, kereskedőké – akik a vidéki és városi zsidóellenesség céltáblái lettek, főleg gazdaságilag nehéz időkben. Hajdan még maga az ifjú Kossuth is elfogadta és továbbadta a torzképet; 1828-ban az éhínségek okairól és elhárításáról szóló értekezésében a paraszti lustaság, a nők divatárú igénye, a férfiak italozása, a földesúri mohóság mellett a zsidó kocsmárosok haszonlesése is az egyik mozzanat a romantikus színezetű körképben. „A megyénkben tanyát vert sok zsidó, valamint az iparkodással egyben kötött erkölcsiségnek valóságos mótelye, úgy a földmivelő népnek, amellyel legszorosabb egybenkötetésben él, súlyos ostroma, bővölködésének telhetetlen sírja, iparkodásának rothasztó nyavalyája.” Stb.¹⁸ Később megsemmisíthette volna a szerző ezen

16 AHASVERUS: *Briefe des ewigen Juden*. Der ungarische Israelit, 1848. ápr. 15. 1.sz.

17 SCHWEITZER GÁBOR: *A toleranciától az emancipációig. A magyar zsidóság az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején. Valóság*, 1998. 9.sz. 83–114.

18 *Kossuth Lajos összes munkái*. VI. Szerk. BARTA ISTVÁN. Bp., 1966. (továbbiakban: *KLÖM*) 179..

munkáját, amikor agg korában elővette, de inkább reszketeg kezekkel ráírta az intést: „maradékaim lássák [...] minő fejletlen volt értelmem 26 éves koromban”. Egyébként már néhány év múlva, amikor újabb válság rázta meg Felső-Magyarország életét, akkor Kossuth látva, hogy a gazdaság és társadalom egésze milyen rendszert alkot, megváltoztatta véleményét.¹⁹ Ami pedig a „söpredéket” illeti, a kifejezés használata általában egyrészt a pauperizációtól, a szegény tömegek léte miatti aggodalmat tükrözi, másrészt elhárítási reflex: a gazdag zsidótól félték, a szegényen bosszút álltak. Vajon 1848 februárjában az egykori torzkép árnya vetült fel Kossuthban? – miközben már-már a zsidó körökben is kísértő szelektív antiszemitizmust elfogadja. Kossuthnál a „söpredék” nem annyira visszatérés a torzképek világába, hanem inkább politikai taktikai fogás a részleges asszimiláció érdekében – a hasznossági elv jegyében.²⁰ Mert:

„Egyhamar – folytatta Kossuth – nem fogjuk megóvni a hazát ezen söpredék-nép bűneitől, de ennek súlyát nem akarom éreztetni azon műveltebbekkel, kik között és mi köztünk más különbséget nem ismerek, mint hogy más templomban imádjuk a mindenhatót.”²¹ Más alkalommal ugyancsak ebben a vitában – korabeli sajtótudósítás szerint – Kossuth „figyelmezteti a rendeket, hogy a külföldi zsidókról [...] külön törvény fog rendelkezni; ő ezeknek beköltözését idejében ellenezni fogja, de a már hazánkban levőkről, kik jogok élvezésére műveltségök s jellemök által képesítve vannak, gondoskodást kíván”.²² Nem sok sikerrel járhatott el. Amikor viszont – 1848. február 19-én a kerületi ülésben Arad megye követe, Bohus János azt javasolta, hogy a városokban ne csak a bevett vallások hívei élvezhessenek polgárjogot, akkor – ugyancsak a *Pesti Hirlap* szerint – „ezen indítványt, mely ily alakban sikerre nem számíthatott a tábla mostani iránya mellett, Kossuth Lajos úgy módosította, hogy a városi képviselő testületnek legyen joga egyes izraelitákat, kiket erre érdemeseknek talál, választói joggal felruházni.” Javaslatát csak 19 megye pártolta, és így megbukott.²³ Viszont már a javaslat hírére Pozsony városában heveny zsidóellenes tüntetés vette kezdetét, míg aztán a katonaság rendre nem bírta az erejét próbálgató csöcseléket. Ennek az első kravallnak az ódiuma még a régi feudális kormányzatra hárult. Március derekától viszont már egyre inkább a magyar liberálisoknak, aztán a forradalmi kormányknak kellett szembe nézni a zsidóellenes megmozdulásokkal. Paradox módon a polgári átalakulás törvényhozásának városa, Pozsony járt elől a zsidóüldözésben. Mintha a város nyárs- és lumpenpolgársága bosszút akart volna állni a történelmen, hiszen amikor Pest-Buda válik az ország fővárosává, és így anyagiakban és presztízszben jelentős veszteséget szenvedett, a kudarcot pedig csak fokozta volna a zsidók emelkedése és jogi egyenjogúsága. Csak olaj lehetett a tűzre, hogy március 18-án a bécsi forradalom hangadója, Adolf Fischhof tizenkét izraelitából álló küldöttséggel jelent meg.²⁴ A pozsonyi nyárspolgárokat még egyébként az is ingerelhette, hogy Fischhof honfitársuk volt, hiszen Óbudán született.²⁵ Aztán április 9-én ugyancsak Fischhof bécsi egyetemi küldöttség élén megint felkereste a várost. Há-

19 BARTA ISTVÁN: *A fiatal Kossuth*. Bp., 1966. 51.

20 ISIDOR KAIM: *Ein Jahrhundert der Judenemanzipation und deren christliche Vertheidiger*. Leipzig, 1869. 66.

21 *Kossuth Lajos összes művei*. XI. Szerk. BARTA ISTVÁN. (Továbbiakban: *KLÖM*) Bp., 1951. 383.

22 *KLÖM*, XI. 387.

23 *KLÖM*, XI. 551.

24 Preßburg, 19 März. *Pressburger Zeitung*, 1848.márc.19. 38.sz.

25 FENYŐ ISTVÁN: *Adolf Fischhof és a Habsburg Monarchia*. Bp., 2002.

lanyilatkozatukat, amelyben megköszönték, hogy márciusban az egész Ausztria számára követeltek alkotmányt,²⁶ magyarul az a Kálazdy János olvasta fel, aki maga is Horn Ede reformtörekvéseihez hasonlókat sürgetett,²⁷ és aztán Wesselényi Miklós választott.²⁸ (Kálazdy aztán a magyar szabadságharc orvosi ellátásának szervezésében és fenntartásában játszott jelentős szerepet.²⁹) Az elégedetlen polgárok és a lumpen elemek felismerték, hogy a forradalmat, a liberalizmust és a magyar kormányt zsidóellenes megmozdulással lehetett kompromittálni a nyílt szembe fordulás kockázatának vállalása nélkül.

Március 19-én azon zúdultak fel a polgárok, hogy néhány zsidó jelentkezett a nemzetörségbe, és aztán hiába léptek vissza, a tömegeket már nem lehetett megállítani: loptak, raboltak és verekedtek. De a belvárosba és a gettóba nem törtek be. Hála a diétának sikerült megfékezni a csöcseléket, az országgyűlési ifjúság is fegyvert fogott és – mint az események egyik részese később emlékezett – „gróf Batthyány Lajos (későbbi miniszterelnök) által vezényelve, karddal kezünkben futásra kényszerítették” egy kisebb hordát.³⁰

A városi polgárság körében elharapozó agresszív félelem eredménye az alábbi beadvány, amelyet a polgárórség, azaz: „a pozsonyi fegyveres polgárság közgyülekezete nevében” terjesztettek fel a nádornak és az országgyűlésnek március 23-án.

A beadvány szövege azt példázza, ahogy a kravalltól el akarták magukat határolni, de abból hasznot is akartak húzni.

„Azon sajnálatos események, melyek két nap óta városunkat nyugatalaníták, indítanak bennünket a csend biztosítása s a kebelbeli polgárság, valamint lakosaink nagy száma felingerült kedélyeinek megnyugtatása tekintetéből következő kérelmeiket, mentől hamarabbi elhatározás végett felterjeszteni. Esedezünk tehát –

1. Felhatalmaztatni szabad királyi Posony Városa Tanácsát az iránt, hogy a Posonyi Hírlap és Pannonia szerkesztését eddigi szerkesztőjétől Neustadt Adolftól okvetetlen elvehesse, és zsidó felekezeti igénylők kizárásával azt más keresztény szerkesztőre bízassa, valamint a rend felbontásának elmellőzése tekintetéből, Neustadt Adolf személye iránt az illető utasításokat megadatni.

2. Felhatalmaztatni továbbá a Város Tanácsát, hogy a posonyi serház bérlő meghatalmazottjától Hirsch zsidótól, a serház kezelését okvetetlen elvehesse, s amennyiben a bérlő Preysach, a kezelést keresztényre maga bízni s minden zsidókat a serházból kivonni nem akarná, a haszonbéri szerződést megsemmisíthesse, és a serház szereinek rendes átvétele után már keresztény serfőzőnek átadhassa.

Esedezünk továbbá törvény által megállapítatni:

26 Wien. (Studenten Wiens an die ungarische Nation). *Der Spiegel*, 1848. ápr. 12. 30.sz.

27 M. TELLER: *Reform für den gebildeteren Theil der Israeliten dem Zeitgeiste des neunzehnten Jahrhunderts (vor oder nach?) angemessen*. Von dr. I. N. KALAZDY. Wien, 1848. *Österreichisches Central-Organ für Glaubensfreiheit, Cultur, Geschichte und Literatur der Juden*, 1848. okt. 20. 48.sz. 417.; Dr. Joh. Nep. KÁLAZDY: *Reform für den gebildeteren Theil der Israeliten dem Zeitgeiste des neunzehnten Jahrhunderts angemessen*. Wien, 1848.

28 *Der Ungar*, 1848. ápr. 13. 88.sz. 697.

29 KAPRONCZAY KÁROLY: *Honvédorvosok török emigrációjában*. *Magyar Tudomány*, 2000. 3.sz. 293.

30 PASKAY GYULA: *A jurátus-élet 1847/48-ban*. Bp., 1885. 85.

3. hogy jövőben e város kebelében eddigelé üzött házaló kereskedés a zsidók részéről, szintűgy mint keresztények részéről megszűnjön, mivel ez által e város kereskedő osztályának, mely adót fizet, és minden közterheket visel, végromlásra juttatnia kell.

4. hogy minden zsidó családok, kik városunk kebelében laknak, a lehető legrövidebb idő alatt, abból kiköltözni tartozzanak, – valamint boltjaikat, raktáraikat, pincéiket és magtáraikat, szóval minden bármi néven nevezett localitásaikat, melyeket a város határán belül bírnak elhagyni és bezárni köteleztessenek, úgyannyira, hogy az úgynevezett Várhegy (Schloßberg) kapui mögé visszavonulva, ott magokban élvén és kereskedésüket üzvén, – lakásaikra nézve rövid határidő múlva, boltjaikra nézve pedig azonnal az előbbi határok közé viasszaszoríttassanak.”³¹

Ezek a „kérelmek” sok mindenről árulkodnak. Mindenekelőtt az antiszemita szimbolizáció természetéről. A zsidó értelmiségi szimbólum, ugyanakkor a veszélyesnek tetsző nyilvánosság, szólásszabadság megtestesítője. Neustadt Adolf eltávolítása egyben sunyi bosszú a magyar liberálisokon, akikkel szemben nyíltan nem mertek lépni. Részeg suszterinasok aligha olvasták a pozsonyi német sajtót. A lapszerkesztő eltávolítását újságolvasók kezdeményezhették. A sajtószabadság számukra annak a szabadságnak a szimbóluma lehetett, amelyből nem kértek. A „kérelmek” jelzik, hogy újságolvasó alsó – és középrétegekhez tartozók igényeit tükrözik: Neustadt Adolf lapszerkesztő eltávolítása, a városi serház zsidó bérlője, (mindketten adják át tisztjüket egy-egy kereszténynek), bármiféle házalás – zsidó vagy keresztény részről egyaránt – legyen tilos. Az antiszemita „tolerancia” határait is jelzik a kérések. A gettót (még) megtűrik. (A várhegyi kapu a várhegyi gettót szimbolikusan és valóságosan lezáró vasrácsos kapu volt, pontosabban egy-egy kapu, amelyek a Várhegy alján a városfalakkal párhuzamosan húzódó Zsidó utcát zárták le mindkét oldalról. Horn Ede *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című munkájában ezt a kaput úgy emlegeti mint a rács vagy a rácsok.) A csőcselék fellépése klasszikus városi polgári követelésekkel párosult. A kérelmek jelzik a városi polgárság és a városi, valamint külvárosi proletariátus egymásra találását, azt, amint az öntudatos, „önmagában való” csőcselék és deklasszálódástól tartó elemek „önmagáért való” társadalmi alakzattá szerveződnek a zsákmány vonzásában.

A pozsonyi kravall a nyárspolgárság válasza is volt a márciusi forradalomra. Kosuth a halogatás és a megbékítés taktikáját választotta. Március 21-én, amikor az országgyűlési többség a városi törvényjavaslatban olyan módosítást eszközölt, amely a városi szavazati jogot nem „valláskülönbség nélkül”, hanem „törvényesen bevett valláskülönbség nélkül” biztosítja, azaz a zsidók további kizárásával, úgy határozta el magát a zsidóellenes zavargásoktól, hogy – mint a *Pesti Hirlap*ból tudjuk – hangsúlyozta: ezekben „Pozsony értelmes polgárságának része nincs”, és különben is beszélt a város „több érdemes polgárával, kik úgy nyilatkoztak, hogy a tegnapi jelenetek forrása nem a gyűlölség, hanem a félelem, s a félelem eloszlásával a gyűlölség is eloszlik; a lakosság nem mint egyéneket gyűlöli a zsidókat, s nem azért, mert más templomban járnak, hanem, mert magukat az életben elkülönözik, p. o. ünnepeikre, szokásaikra, ételeikre sat. nézve. Tagadhatatlan, hogy mind Pozsonyban, mind másutt szomorító jelenetek történtek, s fáj az ember lelke, ha mindenütt látja a szabadság országának terjedését, s abból csak a zsidó népet látja kizárva. De az előítélet megvan, s annak vakságával, a költő szerint,

31 MOL, H12, Belügyminisztérium, 1848:3269.

istenek is hiába küzdenek” – hangoztatta Kossuth Schillert idézve.³² Hiába is fejtegette Bónis Sámuel, Szabolcs megye követe, hogy elv és az igazság a mérvadó, hiába hivatkozott Bécs példájára, arra, hogy ott a zsidók is elől jártak a forradalomban. Hiába ítélte el a pozsonyi zsidóellenes kilengéseket: „Ily jelenettől a törvényhozásnak vezetettnie nem szabad, különben hivatásának meg nem felel. Az ily hősoket meg kell büntetni, kezünkben a hatalom” – fejezte be figyelmeztetését, amelyet helyeslés követett.³³ De ennek ellenére Kossuth kiegyenlítő javaslata sem ért célt. Ő ugyanis szükségesnek látta, „hogy külön törvénycikk alkottassék, melyben ki legyen mondva az elv, hogy jogok és köteleességekre nézve a vallás különbséget nem tesz, s a miniszterium megbízassék, hogy a kiegyenlítés módjait illetőleg törvényjavaslatot készítsen”.³⁴ De ezt már a következő országgyűlésre halasztotta volna, és nem sok jót ígért, hogy a programszerűen emlegetett „egybeolvadás” érdekében „zsidó községek” eltörlését is felvetette.³⁵

Tíz nap múlva, amikor Schnée László, Heves megye képviselője „megpendíté” a zsidóemancipációt, Kossuth „megjegyzé, hogy a jelen körülmények közt éppen azoknak, kik baráti az emancipációnak, kívánni kell, hogy e percben ne történjék semmi e részben; mert vannak akadályok, mikkel bizonyos percekben istenek sem küzdhetnek meg; most a zsidókra nézve rendelkezni annyi volna, mint e népfaj közül tömérdeket áldozatul vetni ellenségeik dühének”.³⁶ Április 2-án is úgy érezte – a *Nemzeti Újság* szerint –, „ha a zsidókra nézve a tökéletes valláseggyenlőséget kimondjuk, az annyit tenne mint vagy 20 000 zsidót a mészárszékre hurcolni”.³⁷

Nehéz eldönteni, hogy ez a politika az engedmények – oly negatív fejleményekhez vezető – politikája, vagy egyszerűen a tehetetlenség megvallása és hangzatos kijelentéssel való álcázása – kissé élesen fogalmazva, Kossuthnak a költőre, mint tudjuk: Schillerre való utalására gondolva: nem az impotencia átpoetizálása? Nehéz azt is mérlegelni, hogy ezt a politikát milyen mértékben határozta meg a polgárháborútól való félelem? Hiszen húszezres emberáldozat hatalmas tömeg. De ha túlzott is Kossuth, már pár száz halott is csak közelebb hozhatta volna a polgárháború rémét, amely már egyre inkább ott kísértett.

Horn Ede *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című művében úgy látta, hogy az emancipációról való lemondás csak lovat adott a nyárspolgárság alá, és kifejezetten elősegítette azt, amit el akartak kerülni a liberálisok: a zsidóellenes kravallokat. Kossuthnál pedig „két tekintélyes izraelita” járt közben, ők beszélték be neki, hogy az emancipáció Szent Bertalan éjszakát vált ki.³⁸ Horn Ede nem nevezte meg a két férfiút, de elképzelhető, hogy éppen a pozsonyi ortodoxok közül ketten így próbálták eltéríteni a magyar liberálisokat az emancipációtól. Mindez csak találgatás, Horn maga is megvallja, hogy az egyik férfiú tagadta, aztán az egész kínos ügyet mellőzte, és Kossuth-életrajzában már két konzervatív diétai képviselőnek a szájába adja a polgárháború fenyegetésével való érvelést.³⁹

32 KLÖM, XI. 685.

33 *Budapesti Híradó*, 1848. márc. 22. 792.sz. 278.

34 KLÖM, XI. 685.

35 *Budapesti Híradó*, 1848. márc. 22. 792.sz. 278.

36 KLÖM, XI. 706.

37 KLÖM, XI. 718.

38 EINHORN IGNÁC (HORN EDE): *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. Bp., 2000. 91.

39 I. E. HORN: *Ludwigh Kossuth*. Leipzig, 1851. 179.

Ma diadalmenetnek, hatalmas ünnepnek látjuk a forradalmat. A fejleményeket irányító személyiségek elszántsága feledteti a sok félelmet, a szorongást és bizonytalanságot, amivel a jövőnek néztek elébe, nem is beszélve a keserűséggel, amely a nemesség zömét vagyoni helyzetének rosszabbra fordulása miatt töltötte el. Kétségtelen, Kossuth nagysága éppen abban rejlett, hogy ha kellett Isten nevében szembeszállt az istenekkel. A nemesség lemészárlását – mitől az 1846-i galíciai fejlemények után még jobban tartottak, mint korábban – az érdekegyesítő politikával háritották el. Igaz, a nemesi nagylelkűség mítoszára is rácsáfolt a történelem, amennyiben a paraszti hála mértéke is elmaradt a várt mögött.⁴⁰ Az emberi emancipáció eszményének térhódítását viszont erősen korlátozta az antiszemita újmitológia. Kérdés: miért nem próbált ezzel Kossuth szembefordulni olyformán, hogy tételesen cáfolja kitételeit? Mint láttuk, megpróbálta. A *Pesti Hírlap* már említett apró megjegyzései tanúsítják. Feltehetően azért nem írt hosszabb értekezéseket, mert a rövid és kis állásfoglalások felsorakoztatását tartotta hatékonyabbnak. Nemzetépítő stratégiájának lényege: egybeolvadás és egycélúság. Úgy vélhette, ez veheti elejét annak, hogy az előítéletek elvonják a figyelmet az átalakulás nagy kérdéseiről; elejét veheti az elégedetlen, frusztrált elemek pusztító, rabló és gyilkos csőcselékké szerveződésének. Az előítéletek és torzképek mozgósító veszélyét fokozta az, hogy a keresztény egyházak – és különösen a katolikus⁴¹ – még nem voltak felkészülve arra, hogy a zsidó vallást egyenjogú felekezetnek tekintsék. Így amikor a Népek Tavaszán a lumpenburzsoázia és lumpenproletáriátus közös fellépései a zsidók ellen megbotránkoztatták, dühvel és félelemmel töltötték el a magyar polgári társadalmat, az első felelős magyar kormány kényszerű felemás politikával próbált kikecmeregni a nehéz és szegényletes helyzetből. Felkísérthet még a párhuzam az 1848-i politikai megtorpanás és az 1930–40-es évek kormánypolitikája között, hiszen sokan a helyzet kényszerére hivatkoztak ekkor is. Csakhogy a párhuzam kísértését okkal háritották el, hiszen 1848-ban a jogkiterjesztés volt a cél, és nem a jogkorlátozás vagy jogfosztás.⁴² A zsidók kifosztása sem volt még törvényhozás által szentesített hatalmi eszköz az elégedetlenség csökkentésére, hiszen tisztában voltak azzal, hogy a magántulajdon szentségének megsértése milyen precedensként szolgálhat. A pozsonyi nemzeti gárda parancsnoka, Zichy Ottó felhívásában hangsúlyozta is, hogy „Szabadság, Egyenlőség és Testvériség az jelszó, amely az emberiség lobogóját megszenteli. [...] A lelkiismereti szabadság üldözői – a személy- és tulajdonbátorság ellen vétének – az ellenségeink; ha mi egyek vagyunk a szabadságban, egyenlőségben és testvériségben – ki ellenünk?”⁴³

A bizonytalanság ezen légkörében Pozsonyban – feltehetően Szentkirályi Móric, Pest megye követe aktív közreműködésével – olyan törvényjavaslatot állítottak össze, amely a zsidóemancipációt célként jelölve ki, elnapolta azt,⁴⁴ így „a maga egészében szöges ellentétben áll az 1848-iki reformtörvények szellemével,” és – bár a pesti liberális német lap, amelynek szerkesztőjére, Klein Hermannra majd rátámad a pesti antisze-

40 VARGA JÁNOS: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp., 1971.

41 REINHARDT KOSELLECK: *The European Revolutions of 1848 and Jewish Emancipation – A Comment. Revolution and Evolution*. 1848 in German-Jewish History. Szerk. WERNER E. MOSSE, ARNOLD PAUCKER, REINHARD RÜRUP. Tübingen, 1981. 59.

42 CSORBA LÁSZLÓ: *Zsidó ezüst Kossuth „oltárán”*. Remény, 1998. 3.sz. 37–40.

43 Preßburg, 21. März. *Der Ungar*, 1848. márc. 25. 72.sz.

44 MOL, Archivum Regnicolare, Diaeta Anni 1847/48. N 69 Lad. XX.21. C. 96. Közli: MISKOLCZY AMBRUS: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben*. Bp., 1999. 58–59.

mita csőcselék is, pozitívan értékelte, hogy megengedi a zsidó-keresztény vegyesházasságot⁴⁵ – okkal nem tüzték napirendre.⁴⁶ Úgy vélték, az emancipáció elnapolásával meg lehet akadályozni, hogy a zsidókat egyes helyekről elűldözzék a megvadult tömegek. „Mindenkiben tiszteljük az embert, vallás különbség nélkül, és az egyenlőség kivívott diadalát hasonló türelmetlen kitörésekkel beszennyezni tartózkodjanak” – írta március végén a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány – amelynek élén Szemere Bertalan állt – Kassa város polgármesterének.⁴⁷ Április 3-án a Miniszteri Bizottmány körlevélben utasította a megyék és városok előljáróit, hogy „igyekezzék ön oda munkálni, hogy az izraeliták elleni előítélet, vagy ellenszenv is elenyésztetvén, a törvények megoltalmazó erejének jótékonyágát ők is teljes mértékben érezhessék. Itt nincs szó arról, hogy ők a legközelebbi országgyűlésen hozandó rendeletig új jogokat gyakoroljanak, hanem, hogy megnyert törvényes jogaikban ne háborgassanak.”⁴⁸ Jelentősebb sorkatonaság hiányában azonban nem sikerült elejét venni annak, hogy a pozsonyi példát ne kövessék. mintegy – korabeli becslés szerint – 25-30,⁴⁹ vagy talán – mai becslés szerint – félszáz helységben.⁵⁰ Április 19-én, a nagyhét szerdáján éppen Pesten került sor zsidóellenes zavargásokra. Aztán április 22-23-án Pozsonyban elszabadult a pokol.

KOLLEKTÍV ERŐSZAK PESTEN ÉS POZSONYBAN

A mából visszatekintő olvasót okkal foghatja el valamiféle rossz érzés akkor is, amikor Horn Edétől, megtudja, hogy Batthyány és társai már-már éppen a zsidókra próbálták hárítani a pesti kravall ódiomát, amikor a miniszterelnök a nála jelentkező zsidó küldöttséget arra kérte, hogy szolgáltassák ki a nemzetőrségi fegyvereket, és így fakadt ki: „Uraim! [...] Én nem tudom, Önöket kényszeríteni, mert az új országgyűlési törvény a nemzetőrségről Önöket a nemzetőri szolgálatra nemcsak feljogosítja, hanem kötelezi is; de én semminő más módon nem vagyok képes az általános elkeseredésnek véget vetni, és én az Önök fejére hárítom a felelősséget, ha mindez vérontáshoz vezetne.”⁵¹

Ugyanakkor még aznap április 19-én a „Városházán”: a rendfenntartó választmány ülésén – mint egyik pesti polgár naplójában írta – „Batthyány helytelenítette a lázadást, [mármint a zsidóellenes népgyűlést] és azt mondta, hogy a zsidók lefegyverezését más módon tudja majd keresztül vinni.”⁵² Aztán a választmányi ülés végét be sem várva, lóra ült, és az ordítózó csoportokat ő maga próbálta meg lecsillapítani. Csakhogy Pest nagyobb volt, mint Pozsony. Ott márciusban sikerült megfékezni egy ideig a cső-

45 *Der Ungar*, 1848. márc. 26. 73.sz.

46 BERNSTEIN BÉLA: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. Bp., 1939. 30-31.

47 *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. I.* (továbbiakban: *Batthyány ... iratai*) Szerk. URBÁN ALADÁR. Bp., 1999. 199.

48 *Batthyány ... iratai*, 237.

49 *Die Konskription der ungarischen Israeliten. Der ungarische Israelit*, 1848. jún. 3. 8.sz.

50 Haraszi György szíves szóbeli közlése.

51 EINHORN: *A forradalom*. 106.

52 OSZKK, Quart. Germ. 713. I. JOSEPH KEHRER: *Die Ereignisse von 14ten und 15ten März 1848 in der Stadt Pest*. 20. Vö: SPIRA: *A pestiek.*, 131.

53 PASKAY GYULA: *A jurátus-élet 1847/48-ban*. Bp., 1885. 85.

cseléklet, az országgyűlési ifjúság is fegyvert fogott és – mint a márciusi események egyik részese később emlékezett – „gróf Batthyány Lajos (későbbi miniszterelnök) által vezényelve, karddal kezünkben futásra kényszerítéink” egy kisebb hordát.⁵³ Pesten ismételtelen látni kellett, hogy a nagyváros kis szenvedélyeit nem lehet olyan könnyen megfékezni. Ezek után Batthyány három nap múlva közölte a polgárokkal, amint az a *Pesti Hírlapban* is megjelent, hogy „a zsidó község elöljáróinak saját kérelmére, a zsidókat ideiglenesen a nemzetőrségi szolgálattól felmenti, fennmaradván azoknak kötelessége, ha a közcsend és rend helyreáll, a nemzetőrségi főhadikar bármikori felhívására a törvény rendeletének eleget tenni”. Azt a népi-polgári kérést viszont egyértelműen elvetette, hogy az 1838 óta törvényesen megtelepedett zsidókat a városból kiutasítsák. Ami pedig a harmadik polgári követelést illeti, hogy a *Der Ungar* szerkesztőjét, Klein Hermannt távolítsák el, polgári peres útra utalta őket.⁵⁴ A törvényességet tehát egyértelműen védte a magyar kormány, tisztában lévén azzal, hogy a zsidók jogi helyzete elmentmond a modern jogfelfogás követelményeinek. A zsidóellenességgel a csőcselékbe szerveződő polgárok a forradalmi ifjúságon is akartak ütni, és tegyük hozzá: egyben a liberális kormányon is. A pesti radikális ifjak április 11-én éjszaka elhatározták, hogy feljárnák erőiket a zsidóellenes atrocitások megakadályozására.⁵⁵ Másnap pedig népgyűlést tartottak, amelyen mintegy 500-an vettek részt, és Vasvári Pál éppen azt hangzottatta, hogy készek közreműködni a rend fenntartásában. Ezt közölte a magisztrátussal is. Zsidó részről azonban együttérzéssel, de némi fenntartással fogadhatták ezt. Hiszen többen foglalkoztak az aktív ellenállás gondolatával és szervezkedni is kezdtek. Ugyanakkor a politikai mozgalmakban való „szorosabb” részvételtől – láttuk – már Diósy Márton is óvott az *Első magyar zsidó naptár és évkönyv* nem sokkal korábban megjelent programadó cikkében.⁵⁶ Ennek ellenére Horn Ede és Szegfi Mór belépett az *Egyenlőségi Társulatba*. De miután a kormányzat is igyekezett az emancipáció kérdését a jövőre halasztani, érthető, hogy a pesti radikálisok és a zsidók nem működhettek szorosabban együtt. De az megint nemes gesztus volt, hogy az egyetemi ifjúság április 30-i gyűlésén lelkesen kiállt a felekezeti és társadalmi egyenlőség mellett.⁵⁷

Később a visszatekintő szem – Horn Ede is – jobban látta a kormány szorongatott helyzetét is. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy engedmények politikája egyben felbátorítja a csőcselékét, ha csak az események nem vesznek kedvezőbb fordulatot, és nem engedik feltörni a kisszerű, ám gyilkos indulatokat. Horn Ede *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című művében még úgy vélte, hogy a magyar kormányzat valamiféle alkut kötött a főleg német nyárspolgársággal a zsidók rovására, hiszen a nemesi liberálisoknak rossz volt a lelkiismerete a polgárság követeléseinek elhanyagolása miatt. Ez tudós, ám kétségkívül kézenfekvő spekulatív feltételezés. A Népek Tavaszán Kossuth javaslatára a diétai városi követek is szavazati jogot kaptak, és ezzel megnyerte őket a polgári átalakulásnak. A zsidóemancipáció megbontotta volna a városokkal való szövetséget, annál is inkább, hogy a városokban már 1840 után határozottan fel léptek a zsidóság emancipálása ellen. Érvek és ellenérvek bűvös köréből nehéz kitörni. A történelem tanúsága a döntő, de hát eddig is azt próbáltuk leszűrni...

54 *Batthyány ... iratai*, 374.

55 *Der ungarische Israelit*, 1848. ápr. 15. 1. sz.

56 SZALAI ANNA: *Ábrahám és Árpád. Irodalomismeret*, 1998. 1-2.sz. 79-86.

57 *Der Ungar*, 1848. máj. 3. 105.sz.

Ma már azt is tudjuk, hogy május derekán erősödött a külső és belső fenyegetettség, a szeptemberi-októberi habsburgiánus katonai ellenforradalom és a nem magyar nemzeti mozgalmak szövetsége már előre vetette árnyékát, amikor katonai vezetők már a kemény fellépés gondolatával kezdtek játszani, az osztrák kormány a magyarnál szóvá tette a közös ügyek rendezését, ami az ország önállóságának intézményes korlátozásával fenyegetett, a szerbek, szlovákok és románok nemzeti követeléseiket minden korábbinál határozottabb formába öntötték. Ilyen körülmények között a radikálisok kormánybuktatási játéka nem bizonyulhatott szerencsés fejleménynek.⁵⁸ Hogy az anarchia, a zsidóellenes tömegmozgalmak kinek és minek használtak, azt jól mutatja a neoabszolutizmus egyik bértollnokának előadása, amelyben a zsidó szemtelenség és a magyar aljasság mozgatták a tömegeket, amelyek a népszuverenitás eszméjét tették neveltségessé, és bizonyították életképtelenségét. Konkrétan: amikor március 15-én felhangzott a „szabadság üvöltése”, akkor „a zsidó, született és szerzett mocskában”, emellett „a család és az uzsora becstelen jegyeivel megbélyegezve” magyar viseletet öltött, „mintha azt akarta volna mondani: Csodálkozz csak rajtam te keresztény csócselék. [...] Most mi leszünk az urak, ti pedig rabszolgák lesztek!” Ehhez járult még a „zsidó szégyensajtó” szemtelensége, majd az, hogy amikor megtudták Kossuth pénzügyminiszterre való kinevezését, kitették a vörös zászlót és éltették a köztársaságot, és – szerzőnk előadásában – ez a zsidó provokáció váltja ki a zsidóellenes népgyűlést, és azt, hogy a tömegek hármaskövetelésükkel a Városházára vonuljanak, és Batthyány kérése ellenére sem oszoljanak el, mire Nyáry Pál „ördögi csel”-hez folyamodott, felbérelte a csócseléket, hogy a Váci utcában törjenek rá a zsidókra, és így a Városháza előtt felgyűlt tömeget elcsalják, miközben Moga tábornok összevonta a katonaságot, és miután a miniszterelnök felszólítására sem tángítottak a tömegek, a katonák parancsát kaptak és megtisztították az utcákat, a kormány aztán másnap betiltotta a népgyűlések tartását, és Klein Hermann pedig „még szemtelenebbül és arcátlanabban szerkesztette tovább a lapját”.⁵⁹ A magyar- és zsidóellenességet ezen ellentmondásos – légből kapott történetekkel – ellentmondásos konglomerátummá ötvöző fenti mese az ellenforradalom és az abszolutizmus apológiája. Ugyanakkor jelzi, hogy a városi, megyei és országos vezetés milyen erőfeszítéseket tett, hogy a helyzeten úrrá legyen. Ennek veszélyességét éppen az adta, hogy a mindennapi életet meghatározó szociális követelések (laktér elengedése) fonódtak össze a zsidók kiűzésének követelésével. A kormány viszont bűnvádi eljárást is kilátásba helyezett, Klein Hermann – aki egyébként Eötvös Józsefnek a zsidóemancipációs röpiratát németre fordította – „szemtelensége” pedig abban állt, hogy nemcsak közölte a keményhangú kormányrendeletet, hanem még háláját is kifejezte:

„A felelős minisztérium energikus intézkedéseinek, a minisztériumtól teljhatalommal felruházott Rottenbiller úr körültekintő buzgalmának kell köszönnünk, hogy ezen alkalommal szerencsésen megmenekültünk a féktelen és veszélyes, részben nyíltan agitáló, részben a sötétben kúszó bujtogatók által felheccelt, elvakított és félrevezetett tömegektől.”⁶⁰

58 URBÁN ALADÁR: *Agitáció és kormányválság 1848 májusában. Történelmi Szemle*, 1973. 3.sz.

59 JOH. JANOTYCKH v. ADLERSTEIN: *Federzeichnungen. Eine Reihe von Skizzen, den sozialen und politischen Zuständen in Ungarn vor und während der Revolutionszeit*. Wien, 1850. 164–188.

60 *Der Ungar*, 1848. ápr. 21. 95.sz. 754–755.

Alighanem a magyar kormányférfiak a zsidók helyzetének, a bevándorlás arányainak és az egész kérdés horderejének megítélésében is némileg elbizonytalanodtak, és ezért is rendelte el Szemere Bertalan a zsidók összeírását. Okkal tartottak sokan attól, hogy az összeírás csak lovat ad a csöcselék alá, ugyanakkor meglehetősen az a jótékony hatása, hogy az antiszemita hiedelmeket tételszerűen cáfolta. Cáfolta a tömeges bevándorlás vélelmét, az erkölcstelenség vádját, hiszen családonként fel kellett tüntetni, hogy mikor és honnan kerültek jelenlegi lakhelyükre, milyen az erkölcsi magatartásuk.⁶¹ Az hogy az erkölcsi minősítés rovatában általában csak jót olvashatni, nem lepette meg a minisztériumi tisztségviselőket. A megyei közigazgatás embereinek általában jó véleménye volt a zsidókról, nem voltak komoly konfliktusaik. Amikor Batthyány Pest megye alispánját, Nyáry Pált nevezte ki az egyik nemzetőrségi zászlóalj parancsnokává, akkor ez rögtön felszólította a zsidókat, hogy ne lépjenek ki a nemzetőrségből, mint azt kinevezője célszerűnek tartotta.⁶² Vasvári is tiltakozott. Petőfi Sándor május 1-én megjelent útinaplójában a német polgárookra hárította a felelősséget: „Bevádolkak benneteket a nemzet és az utókor előtt”, mert felbontották az egyetértést a fővárosban.⁶³ Csakhogy magyarok is itt-ott bekapcsolódtak a zsidóellenes mozgalmakba. Petőfi a magyar név beszennyezésétől tartott, és a zsidóellenes polgárságot bélyegezte németnek, mint egyike „a tiszta igazság és humanizmus barátai”-nak, aki azért – ezen alkalommal – némileg élt az áthárítás politikai eszközével. Magyarok zsidóellenessége, vagy részvétele a kravallokból és kilengésekben viszont úgy eltörpült a német polgári vagy szlovák paraszti megnyilvánulások mögött, hogy a zsidó történelmi emlékezetbe nem is került be. „A magyar paraszt eleve liberális és nem klerikális, a zsidónak békés szomszédja” – összegezte tapasztalatait egy pozsonyi származású bécsi polgár.⁶⁴

A zsidóellenes megnyilatkozások szerzői egyébként nem a közhivatalt viselő megyei nemességből kerültek ki. A nemesség magatartását is esetenként kell vizsgálni. Mert lehet, hogy sokan zsidóellenesek voltak, de tudták, hogy a személy- és vagyonszűrés elleni fellépés tovaterjedhet, rájuk is. Batthyány július elején papírra vetett miniszterelnöki beszámolója egy mondatban számot is adott a népi és urbánus társadalmi kilengésekről: „több városokban az izraeliták elleni lázongás a szabadság és jogosság szűgyenére rabló merényekben tört ki; a mezői helységeken a földbirtokosok tulajdonát támadtatott meg azok által, kiknek panaszait az úrbéri tartozások megszüntetése által örökre véltük elnémitani”.⁶⁵ Mai észjárással fel lehet róni, hogy a miniszterelnök nem említette a gaztettek halálos áldozatait, de alighanem tudatosan, mert gondoljunk arra, hogy Franciaországban ekkortájt tilos volt az állatok nyilvános vágása, nehogy a csöcselék vérszagot fogjon, mint a nagy francia forradalomban, vagy csak egyszerűen kedvet kapjon a verekezésre, mint Pozsonyban, ahol egyébként valamiféle hatalmi vákuum alakult ki, miután az országgyűlés feloszlott, a katonaság egy részét pedig éppen a központi és szombathelyi zsidóellenes zavargások, valamint esetleges parasztmozgalmak miatt Nyugat-Magyarország ezen részeibe vezényelték..

61 HARASZTI GYÖRGY: *Két világ határán*. Bp., 1999. 185-219.

62 SPIRA: *A pestiek*. 139.

63 ENDRÓDI SÁNDOR: *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842-1849*. Bp., [1911.] 1972. 415.; ZSOLDOS JENŐ: *1848-1849 a magyar zsidóság életében*. Bp., 1998. 67.

64 SIGMUND MAYER: *Die Wiener Juden. Kommerz, Kultur, Politik 1700-1900*. Wien – Berlin, 1917. 511.

65 *Batthyány ... iratai*, 834.

A pozsonyi kravall már európai hírre tett szert, így is illeszkedve az európai zsidóellenes mozgalmak sorába, amely Franciaország elzászi megyéiben, Németország, valamint Ausztria és Csehország egyes részein vonult végig: „Amszterdántól Rómaig, Lombardiától Galíciáig és Franciaországtól Szerbiáig”.⁶⁶ Jellemző, hogy a pozsonyi – húsvéti – fejleményeket korabeli röpiratok alapján ismertette Horn Ede.⁶⁷ Ami elgondolkoztató, az éppen ezen harmadik kravall szervezettsége volt. Április 23-án este felé hat óra tájban mintegy 200 mesterinas gyülekezett össze a ligetben látszólag katonásdit játszani; majd botokkal felfegyverkezve, rendben a városnak tartottak, de aztán egy-két tüzes szónoklat után a Várhegynek mentek a hozzájuk csatlakozó söpredékkal, ahonnan a nemzetőrség és a katonaság kiszorította őket, és így a városi zsidó üzleteket, házakat fosztották ki, és még másnap is „mindkét nembeli proletáriusok” a lopott és rablott holmival jókedvűen jöttek-mentek...⁶⁸ Míg a *Jelenkor* ezen beszámolója nem szólt az áldozatokról, hitelesnek látszó pozsonyi tudósítás szerint a Mihály-kapunál egyik katona fegyvere elsült és talált, mire a tömeg megvadult, és a katonák többször is lőttek, úgy hogy hat embert le is terítettek.⁶⁹ A zsidó áldozatokról a sajtóbeszámolók nem tudnak. Jellemző, hogy Pesten is, Pozsonyban is délután kezdték a kravallt, aminek oka az lehetett, hogy az éjszaka sötétjét akarták kihasználni, ami Pozsonyban sikerült is. Az időzítés összefügg az alkoholizálás természetével. Délutánra rúgtak be annyira, hogy elveszítsék az önkontrollt.

Érdeemes a kora beszámolóba és emlékiratokba belepillantani. A leghosszabb beszámoló Sandhass Kázmér János, a pozsonyi harmincadhivatal felügyelőjének a század második felében írt önéletírásában maradt ránk. Emlékiratírónk szemtanú volt, a március derekán felállított „önkéntes nemzeti gárda” tagja. Emlékezetében a groteszk mozzanatok maradtak meg a legerősebben:

„Április 23-át, húsvétvasárnapját Farkasvölgyében (Wolfsthal) töltöttem. Mikor este 7 órakor hazajöttem, már várt a parancs: azonnal fegyveresen a városházán megjelenni, hogy a zsidók ellen kitört botrány elnyomásában közreműködjek. Gyülekezés után az Alexander-ezredbeliekkel a Kapucínus térre meneteltünk, ahol az üzletek fosztogatása már javában folyt, és mi köesővel üdvözlöttünk. Miután végre sikerült a zsidó utcát elzárni, parancsot kaptunk a csőcselék szétszórására és egynéhány dragonyossal sikerült a tömeget egészen a Zöld térig visszanyomni. Közben a mellékutcákba menekült tömeg hátunk mögött újból csoportosult. Ezért hátat fordítottunk és a Széplak utca felerészben a katonaság, felerészben pedig a nemzeti gárda által lezárattott. Ez egészen jól sikerült volna, ha a zavargók égő fáklyáitól a dragonyosok lovai nem annyira megbokrosodtak volna, hogy azok sorainkra rohantak és azokat áttörték. Miután a fegyverbe szólított csapatok fegyvereiket nem használhatták, és így a rend helyreállítására elégtelenek voltak, a mindig növekvő csőcselék a gárdistákat kigúnyolni és inzultálni kezdte, a legjobbnak találtatott a legközelebbi házakba visszahúzódní és dicsőségteljes működésünknek színhelyét elhagyni. Éppen úgy a katonaság is bevonult

66 STEFAN ROHRBACHER: *Gewalt im Biedermeier*. Frankfurt am Mai, 1993., 182.

67 LEOPOLD SCHICK: *Die jüngste Preßburger Judenverfolgung; Die Revolution zu Preßburg in Ungarn, oder die blutigen Juden-Ostern*. Leopoldstadt, 1848.; HERRMANN BREUER: *Die wahren Ereignisse der gräßlichen Juden-Verfolgung in Preßburg*. 1848.; *Die gräßliche Juden-Verfolgung in Preßburg*. Leopoldstadt, 1848.

68 r[endes].l[evelező].: Pozsony april 23kán. *Jelenkor*, 1848. ápr. 27. 50.sz. 206.

69 J. WEYL: *Preßburgs blutige Ostern. Pannonia*, 1848. ápr. 25. 46.sz. 181.

laktanyáiba. Az izgatott csőcselék is lassanként az előváros bor- és pálinka csapszékeibe vonult vissza.

24-én húsvéthétfőn a zavargás korán reggel kiújult, a még megkímélt boltokat feltörték, az árukat is utcára dobálták, és különös, hogy azok nem ostromló csőcselék, hanem egészen tisztességesnek látszó személyek által szedettek fel fesztelenül és elvitettek. Közben nagy tömeg gyülekezett a közel fekvő helységekből bejött parasztokból. 8 óra felé a csőcseléknek jól esett a Kecske utcában levő zsidó iskolát tetejétől kezdve lerontani, amelynél minden osztálybeliekből való nézők nem hiányoztak. A romboláson részt vevők ezen poros munkától megszomjaztak, és miután arról értesültek, hogy a Pálffy kert pincéiben pálinka és szeszraktár van, a jó emberek előbbre valónak tartották a tetőlerakás és tégladobás fárasztó és hálátlan munkáját megszakítani és magukat az erősítő pálinkával felüdíteni. Senkitől megakadályozva feltörték a pinceajtókat, kigurították a pálinkás hordókat és bátran addig ittak, míg majdnem az összes résztvevők lerészegedve köröskörül a földön heverték. A csak félig részeket kiütötték a szesz-hordók fenekét, kifolyatták a tartalmát és végül meggyújtották, úgy hogy a pázsit egy pillanat alatt lángban állt, és a lángok magasan az égig nyúltak. Szerencsére szélmentes idő volt, és a melléképületek megkíméltettek a tűzveszélytől. Dacára annak, hogy a katonaság a laktanyákban volt összpontosítva és a nemzeti gárda a Főtéren sorakozva, még sem adatott ki parancs a rend helyreállítására. Feltűnő volt és maradt, hogy a rendellenességek kezdetétől a polgárórség sehol sem mutatkozott, ami különböző véleményekre adott alkalmat. Csak amikor már attól tartottak, hogy a fosztogatás a keresztény kereskedők boltjaira is fog kiterjeszkedni, tekintetbe nem véve az azokon fehér krétával alkalmazott szép kereszteteket, indítatva érezte magát a polgárórség, annak elnyomásán erőlyesen közbelépni. A Várhegy és a Zsidó utca estig megtisztították a csőcseléktől és a katonaság által záratott le, míg a polgári és nemzeti gárda 40-50 emberből álló járőrei a város és az elővárosok utcáin vonultak át, és a gyanúsnak látszókat letartoztatták. Mikor a polgárórség végre hozzáfogott a zavargások elnyomásához és az égő szesz lassanként elaludt, nekifogtak a még mindig részeg állapotban levők felkérésére. Teherkocsikat szereztek, azokra az eszméletleneket, mint a borjúkat feldobálták és néhány gárdista kíséretében egyelőre a városi kórházba szállították. [...]

A következő napot arra szánták, hogy az elrabolt tárgyakat felkeressék. Én egyenéhány gárdistával Blumenthalba küldtettem, ahol azok legnagyobb részét reméltük megtalálni. Hogy szidalmakkal fogadtak, ha a lakások egyikébe beléptünk, nem lepett meg bennünket, mert előre nem számítottunk barátságos fogadtatásra. Azon szerény kérésre, hogy nem-e sajátítottak el valamit az utcára dobott tárgyakból, a feleket mindig egy bosszús »nem« volt, ami nem tartott vissza bennünket attól, hogy házkutatást tart-sunk, ami mindig kedvező eredménnyel járt. Különféle zugokban, az ágynemű alatt se-lyem és lenáruk, esernyők, napernyők és más különféle tárgyakból álló csomagokat ta-láltunk. Rendesem csak a kifogásolt felek neveit, a házszámot és a talált holmit írtuk fel. Ezt természetesen elvettük a nem jogos tulajdonostól, egy készen tartott kocsi-ra tettük és a városházára szállítottuk. Legtöbbször az asszony búcsúzásul odakiáltotta nekünk: »Mi, engem akarnak feljelenteni, menjenek a szomszédnőhöz, annak még egy-szer anyyija van!« Erre a szomszédnőhöz mentünk, és beigazolván láttuk a feljelentést. Miután ezen kutatások 2 napon át folytatódtak, a harmadik napon azt a parancsot kap-tuk, hogy éjjel 11 órakor jelenjünk meg a városháztéren. 12 órakor a közel 200 letartóz-tatott ember a városháza udvarán felállított, előbb azonban az Alexander-ezred egy

százada lezárta a kaput. Mindkét oldalon a polgári és nemzeti gárda 4 embere csatlakozott a katonaság soraihoz, ezen sorok pedig szintén az Alexander-ezred egy századához csatlakoztak. Most parancsot adtak a puskák töltésére, amihez egyenként két darab éles töltényt kaptunk. Az első század a kapunál utcát nyitott és a foglyok a zárt négyszögbe hajtottak. Így körülzárva azok a legnagyobb csendben a Blumenthalban levő Walterskirchen-féle laktanyába kísértettek, és miután sötét éjszaka volt, a négyszög oldalán dragonyosok lovagoltak égő fáklyákkal. A közepén menetelő foglyok körül néhányan elkezdtek imádkozni, mások átkozódni, a legtöbben azonban semmi mást nem gondoltak, minthogy a vesztőhelyre viszik őket, bógtek, jajveszékelték és életükért esedeztek. 2 óra felé a menet elérte a laktanyát, a foglyok átadattak, bezárattak és egy 20 emberből álló őrség hagyatott ott, amelynek ezzel a csőcselékkel sok baja volt. Azt nem tudom megmondani, hogy azokkal az emberekkel mi történt, bár Budáról megjelent egy császári biztos a tényállás felvételére és a közönség között forgó különféle híresztelések után kutatni, ez a vizsgálat azonban elhúzódott és a homokban elsekélyesedett. A foglyok és a kifogásoltak legnagyobb része szabadságvesztés árán szabadult ki.”⁷⁰

De vajon így igaz? István nádor április 26-án Pozsony városában és Pozsony megyében rendkívüli állapotot hirdetett, rögtön ítélési eljárást helyezve kilátásba „gyilkosság, rablás, fosztogatás [...] eseteire”.⁷¹ Igaz, amikor még március 21-én országgyűlési küldöttség kereste fel a nádort, hogy a csőcselék kicsapongásai ellen hozzon megfelelő rendelkezéseket, ez úgy nyilatkozott, hogy Batthyány már mindent megtett, és a pozsony német lap szerint, még a statáriumot is elrendelik.⁷² Az április 26-i nádori rendeletet Kossuth Lajos fogalmazta, mert az ő kezeirásával maradt fenn. Április 30-án pedig Batthyány megtagadta a pozsonyi nemzetőrségnek fegyverek juttatását, mert „a héberek elleni méltatlan tények előidézésében sok részben segédkezet is nyújtott”.⁷³ Szemere Bertalan pedig Tarnóczy Kázmért küldte ki kormánybiztosként, hogy érvényt szerezzen a törvénynek.

Horn Ede *A forradalom és a zsidók Magyarországon* című művében a Pozsonyba és környékére küldött kormánybiztosat alaposan elmarasztalta, mert nem vonta felelősségre a tetteseket. Márpedig ez a pozsonyi pogrom körülményeit lehetőség szerint alaposan kivizsgálta,⁷⁴ augusztus végére el is küldte jelentését. A kivizsgálás jegyzőkönyvének ismeretében elfogadhatjuk, hogy okkal érezte, „a dialektika minden fortélyainak felhasználásával” járt el, igaz óvatosan, de olykor a „kelletinél” túlmenve. Végül is csak egy megvesztegetett „rábló”-t sikerült szóra bírni, általában hallgattak a tettesek és az áldozatok egyaránt. Diagnózisa mégis pontos és egybevág Horn Ede okfejtésével: a pogrom „ama számos Sidók elleni nyilatkozatoknak, melyek országgyűlése alatt és után is számtalan egyének által nyilván és magányos helyeken e város kebelében elszavaltak, nagy részben következése lehetett”. Mai ismereteink alapján látható, hogy a csőcselék szerveződését a hatalmi vákuum tette lehetővé. A zsidóellenességben a süllye-

70 OSZKK, Sandhass Kázmér János önéletrajzából. (Másolat, feltehetően a XX. századból) Quart. Hung. 2858. 5-9.

71 MOL, N 31 István nádor iratai, Miniszteri iratok, 1848:940.

72 Pr. 21 März. *Pressburger Zeitung*, 1848. márc. 22. 38.sz. 308.

73 *Batthyány ... iratok*, 427.

74 MISKOLCZY AMBRUS: *Zsidóüldözés Pozsonyban 1848. április 23-24-én. Magyarhontól az Újvilágig*. Em-lékkönyv Urbán Aldár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. ERDŐDY GÁBOR, HERMANN RÓBERT. Bp., 2002. 227-248.

déstől féltő mesteremberek és tettekre szuhancok egymásra találtak a kocsma közönségével, és tisztesebb polgárok sem átalították az eredményt lefölni, bár akadt köztük, aki bujtatta az üldözötteket.⁷⁵ Tarnóczy szerint a városi vezetés több ízben is mulasztott. Először is „a biztosságra ügyelő választmány”, amely elfogadta a városi tanács azon érvelését, hogyha a zsidók városi boltjait nem zárják be, és emiatt „a helybeli Sidók ellen a nép részéről valamely megtámadás történne”, akkor „a polgári katonaságra számolni nem lehet”. A polgárórság ezzel a nyilatkozatával maga is erősítette a zsidóellenes hangulatot. Ezek ellen a polgárok ellen hatékonyan kellett volna fellépni – hangoztatta a miniszteri biztos. A városbíró – hogy kerülje a polgárságon belüli ellentétek élezését – inkább nem hívta össze a választmányt, és a sorkatonaság parancsnokát sem szólította fel írásban a fellépésre. Kerülte a nemzetőrség, a nemzeti gárda parancsnokával való érintkezést is. Így „a katonaság félig semlegesen, félig csak védőleg lépve fel”, nem tudta elejét venni „a legborzasztóbb rablási botránynak”. Végül a megyei hatóság sem lépett fel kellő határozottsággal. Így: „aligha találhatik a város területén létező valamely osztály, avagy hatóság, mely kötelesség mulasztási, értelemességi közömbösségi vád nagyobb-kisebb súlya által ne terheltetné”. Tarnóczy úgy tárta fel a pozsonyi pogrom körülményeit, ahogy azt korábban a sajtóban Szarvady Frigyes szorgalmazta.⁷⁶ Viszont végül a megfelelő katonai erő hiányában a kormánybiztos a kemény felelősségre vonás helyett az engedékenységet tartotta célszerűbbnek.⁷⁷ Hiszen ekkor, augusztus végére pedig már az ország önállóságának védelme és a fegyveres önvédelmi harc kérdése került napirendre.

A pozsonyi példa mutatja, hogy olyan hatalmi vákuum alakult ki, amelyben senki sem merte vállalni a fellépés felelősségét. Nem véletlen, hogy arisztokraták és nemesek, jobb érzésű polgárok és lelkészek tettelegesen vették fel a harcot a népi és urbánus csőcselékkel. A „valóban bátran” viselkedő,⁷⁸ papíron 1600, valójában 200–250 fős – és ebből április 23-án száz emberrel harcoló⁷⁹ – pozsonyi nemzeti gárda újabb parancsnoka is arisztokrata volt, gróf Esterházy Kázmér. Viszont vigyázniuk kellett, hogy a konfliktus ne az egykori nemesség és a polgárság hagyományos szembenállását mérgecse el. Kisebb településen nagyobb sikerrel járt a társadalmi ellenállás. „Apponyi gróf, Savitz Ferenc, Dohány István jegyző szóval, bátorsággal és cselekedett bizonyították, hogy a felebaráti szeretet isteni parancsa szívükben kitörölhetetlen. [...] Isten jutalmazza meg őket és bocsásson meg elleneinknek” – írták Jabloncról nyilvános köszönő levélben „valamennyi izraelita nevében” május 1-én.⁸⁰ Amikor május 1-én a szlovák nemzeti jelszavakat is hangoztató ittas parasztok – Horn Ede szülőhelyének – Vágújhelynek a zsidóságára támadtak, és még gyilkoltak is, akkor Csáky Móric vezetésével mintegy tizenkilencen „oroszláni bátorsággal párosult igaz heroizmussal” megfutamították „a részeg barbárok százait” – hogy a trencsényi zsidó gyülekezetek főjegyzőjét

75 SIGMUND MAYER: *Ein jüdischer Kaufmann 1831 bis 1911*. Leipzig, 1911. 139.

76 FRIEDRICH SZARVADY: *Die Judenverfolgung in Preßburg und die verantwortliche Regierung. Pannonia*, 1848. ápr. 27. 47.sz. 183–184.

77 DERCSÉNYI MÓRIC: *Az 1848–1849-i magyar szabadságharc néhány zsidótárgyú irománya*. Évkönyv (MIOK) 1973/74. 294–311.

78 J. WEYL: *Ueber die Ereignisse der letzten Tage. Pannonia*, 1848. ápr. 29. 48.sz. 187.

79 K. *Nationalgardist*. Preßburg, am 29. April 1818. *Beilage zur Pannonia* Nr. 49..

80 *Oeffentlicher Dank. Pressburger Zeitung*, 1848. máj. 3. 55.sz. 455.

idézzük.⁸¹ A polgári nemzeti társadalom önvédelme volt ez, tisztában is voltak vele, hogy a magántulajdon, a személyi biztonság elleni merényletek – a dolgok természetéből következően – a zsidóellenességgel kezdődnek, és könnyen általánossá válhatnak.

Tanácsosabbnak látszott az óvatoskodás azért is, mert fenyegetett még a keresztény egyházakkal való konfrontáció akkor, ha a zsidó vallást bevettnek nyilvánítják. Nem tudjuk, milyen politikai aritmetikai számításokat végeztek, amikor mérlegeltek, és belekényszerültek a modern politika azon csapdájába, mely a csőcselékhez való igazodás szomorú valósága; tegyük hozzá, 1848 tavaszán: kényszerből és nem olcsó politikai taktikából. Nyilván úgy érezték: a kisebb bünt kell vállalni a nagyobb elkerülése miatt, a kisebb hibát, egy esetleges nagyobb hiba elhárítása érdekében. A taktika – lehet – rossz volt, a stratégia azonban már nem. A honvédelem, a szabadságharc új távlatot nyitott. Addig viszont fojtogatóan hatottak a húsvéti fejlemények. Nem véletlen, hogy többen komolyan felvetették, Amerikába kellene kivándorolni. Hiszen – mint például Dux Adolf kivándorlásra szólító körlevelében írta –, „művelt emberek, keresztények között voltunk, és egyszerre kannibáloktól voltunk körülvéve, civilizált országban laktunk, és a föld megnyílt alattunk és szörnyeket okádott ellenünk”.⁸²

Ahasvérus idézett jóslatása nem olcsó szellemeskedés. A magyar törvényhozói háládatlanság hangsúlyozásának nemcsak öncélú zsurnál-retorikai szerepe lehetett. A helyzet iróniájára akarta felhívni a figyelmet: azokat tagadják meg a haza nevében, akik vérüket ontják érte. Az irónia ugyanakkor rejtett reménnyel párosult: hátha elkerülhető az abszurd helyzet. Ahasvérus kilétét sajnos nem ismerjük. Lehetnek esetleg Horn Ede testvérei: a már tollforgató Horn Móricz, aki az erdélyi hadszíntéren vesztette életét 1849-ben, Bem tüzérétségében, ágyúja mellett esett el. De lehet még a majdani nagy zsurnaliszta, a pétervári francia lap szerkesztője: Horn Antal is, aki Világosig harcolt.⁸³ És lehet maga Horn Ede is.

ZSIDÓ REFORMÁCIÓ?

Horn Ede, a rabbinövendék számára a felekezeti reform, a hitújítás nyitott működési teret. A forradalom forgószelében a radikális reform igénye óhatatlanul mozgalommá erősödött, és két tűz közé került; pontosabban fokozódott a kereszténység és a zsidóság hagyományhűségének a nyomása. És nem egyszerűen csak a pogromok miatt. A pesti gyülekezet és „a honi izraeliták ügyeit kezelő választmány” elnöke, a nagy tekintélynek örvendő Kunewalder Jónás maga is gyökeres reformokra hívott – és aztán váratlanul, áttért a kereszténységre.⁸⁴ A „kikeresztelkedés” vérmesebb tollnokok képzeletében tömegmozgalommá vált – legalábbis így képzelte Zerffi Gusztáv, akinek már szülei áttértek a katolikus vallásra, és most lelkesen köszöntötte azokat, akik Kunewalder példáját követték, mert az áttérés „óriási lépéssel viszi közelebb sírjához az ó zsidó vallást, de meg vagyunk győződve, hogy azon népmaradék, melynek mostani

81 MORITZ HÜBSCH: *Obernotär sämtlicher israel. Gemeinden des löbl. Trentschiner Komitats: Bitsch, 7 Mai. Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1848. máj. 29. 23.sz. 333.

82 GRÜNVALD: *A zsidó ifjúság*. Évkönyv, IMIT, 1948. 198.

83 KEMPELEN BÉLA: *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok. II.* Bp., 1938. 43–44.

84 BÜCHLER SÁNDOR: *A zsidók története Budapesten*. Bp., 1901. 443.

alakjában jövője úgy sincs, az által vesztetni nem, hanem csak nyerni fog”. Ezek az áttérők, nem hitehagyottak, hanem „a vallásosságot nem kézmosások és kóser étkekben helyezik, hanem az élet, tettek, jellem tisztaságában”.⁸⁵ Ami ez utóbbit illeti, az áttérők indítékait, jellemét nem ismerjük, ahhoz, hogy általánosítani tudjunk. Zerffi Gusztáv pályaképét viszont igen. Követhetjük, amint a minapi konzervatív kritikus radikális forradalmárrá vedlett át, majd 1849 után osztrák besúgóként tevékenykedett, aztán Angliában karriert csinált: a „szekularizmus prédikátora”, a brit imperializmust megideologizáló fajelmélet egyik apostola lett, hogy aztán – életírójának feltételezése szerint – irathagyatékát, sötét múltjának tárgyi emlékét, megsemmisítse.⁸⁶

A radikális vallási reform kitörési lehetőség volt a kettős szorításból. A zsidó Magyarító Egylet állt a reform élére, miközben még Pécsen, Nagyváradon és Aradon tört fel a hitújító mozgalom. Az aradi fiatalok április végén látványosan hat pontba is foglalták követeléseiket, a szombat és a körülmetélés eltörlését, hangsúlyozva, hogy a kinyilatkoztatás egyetlen tanúsága a tízparancsolat.⁸⁷ A radikális reform hívei 1848 júliusában Pesten új gyülekezetet alapítottak: az ún. Reformtársulatot, és rabbinak Horn Edét hívták meg. A példa a néhány éve megalakult berlini reformtársulat volt. Ez – olvashatjuk az egyik nagy zsidó történeti kézikönyvben – „elszigetelt maradt és Európában nem aratott tetszést, csak Amerikában”.⁸⁸ Tegyük hozzá Pesten is. A pesti reformegyletnek lehetett annyi híve mint a berlininek, társadalmi összetételét tekintve pedig kereskedők és értelmiségiek alkották a hívek zömét.⁸⁹ Rögtön felvették a kapcsolatot Berlinnel, ifjú rabbijukat küldték oda, aki szeptember 3-án már ott hirdette az ígét, és ott fohászolt Istenhez „a fény és igazság örök ősforrásához”: „Tekints segítően és támogatón a Magyarországnak a drága haza megmentésére összegyűlt képviselőire. Légy tanácskozássukban azon, hogy végre sikerüljön nekik a belülről és kívülről behálózó árulást átlátni és hatástalanná tenni.”⁹⁰

A hitegylet-alapítás a hazaalapítás nagy élményét nyújthatta Horn Edének, viszont elszigetelődéssel is fenyegetett. Az ifjú radikális reformrabbi éles hangú vitába keveredett Schwab Löw, magyarosan: Schwab Arszlán pesti rabbival, aki a mérsékelt reform híve volt és helytelenítette a hagyományokkal való radikálisabb szakítást, így azt, ahogy a radikális reformerek a hetedik napot szombat helyett, szükség esetén vasárnap tartanák, és elvetnék a körülmetélést, hiszen így magából a zsidóságból zárják ki magukat.⁹¹

A viták hevében a nagy feladat a reform hitelveinek a kifejtése és magyar alapvetése lett. Horn Ede 1848 novemberére már elkészült ezen hitelvi alapvetés német változatával,⁹² és 1849 nyarának elejére kiadhatta a rövidebb magyart is,⁹³ melyet Horváth

85 KOMLÓS ALADÁR: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. I. Bp., 1997., 63.

86 FRANK TIBOR: *Egy emigráns alakváltozásai*. Bp., 1985. 218.

87 *Pannonia*, 1848. máj. 4. 50., 197.

88 H. GRAETZ: *Geschichte der Juden von ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*. XI. Leipzig, 1900. 521.

89 MICHAEL K. SILBER: *A pesti radikális reformegylet 1848–1852 között*. *Múlt és Jövő*, 1998. 1.sz. 125–142.

90 I. EINHORN: *Mund und Herz*. Predigt über 5. Buch Mose 30, 11–14. Gehalten am 3. September 1848 im Gotteshause der Genossenschaft für Reform im Judenthum zu Berlin. Berlin, 1848.

91 I. EINHORN: *Einige Bemerkungen über das „Gutachten“ des Herrn L. Schwab, Rabiner der israelitischen Gemeinde zu Pesth*. Pesth, 1848.

92 I. EINHORN: *Grundprinzipien einer gelaüterten Reform im Judenthum*. Pest, 1848.

93 EINHORN IGNÁC: *A reformált izraelita valláselvei*. Pest, 1849.

Mihály vallás és közoktatási miniszternek ajánlott, aki június 24-én hivatalosan is elismerte a Reformtársulat önállóságát, és így sikerült elérni azt, amit a berlininek sem: esketési jogot nyert, és arról anyakönyvet vezethetett. Közép-Európában példa nélküli fejleménynek bizonyult.⁹⁴ Horn Ede abban bízott, hogy ez békét hoz a reform és az ortodox párt között – a szabadság harmóniájának jegyében. Hiszen ami történt: „Fényes elismerése ez az újkor egyik legszebb elveinek: a szabad községek alapításának.” [...] „És ez által az előhaladás szent ügye minden tekintetben csak nyerhet.”⁹⁵ De milyen is legyen a megreformált zsidó vallás?

A radikális zsidó reformot a szakirodalom nem is nagyon veszi komolyan. Vagy egzotikus mozzanatnak tartja, vagy valamiféle ideológiai félresiklásnak, amely külső hatásra következett be, mint valami baleset. Példa erre a Habsburg Birodalom zsidóságának legújabb monográfiája, amelynek pillanatfelvételében a Reformtársulat így szerepel:

„Kossuth és elvbarátai régóta úgy vélték, hogy a judaizmus nagymérvű reformjára van szükség, mielőtt a politikai emancipációt meg lehet szavaztatni a törvényhozással. Most Pesten a zsidó gyülekezet elnöke drámai módon áttért, így jelezve, hogy ezen módon talán az egész zsidó nyáj támogatásra lelhet a magyar oldalon. Bár az ő példáját nem nagyon követték, sok más zsidó reformer javasolta a judaizmus szertartásainak »megtisztítását«. A nyár folyamán Pesten egy csoport odáig ment, hogy új gyülekezetet alapított, amely a szabbatot vasárnap tartotta.”⁹⁶

Némileg hasonlóképpen ítéli meg a helyzetet az ortodox és neológ szakítást elemző monográfia is:

„A forradalom szelleme a zsidó társadalmat is megérintette, és akadtak olyan zsidók, akik elfogadták a radikális forradalmárok álláspontját. A fiatalok egy része társaságokat alapított, melyek a szertartások és vallási parancsolatok terhéől való elszakadást hirdették, különös tekintettel a szombattartásra és a *brit-milára*, az újszülöttek körülméletelésére. A társaságok tagjai kiváltak gyülekezeteikből és a szélsőséges németországi reformközösségek mintájára saját imaházakat alapítottak. Szinte a forradalom kitörésével egyidőben nyitott meg egy ilyen zsinagógát Einhorn Ignác a fővárosban, hasonló csoportok alakultak Nagyváradon, Pécsen és még néhány más gyülekezetben is. Ez volt az egyetlen olyan korszak, amelyben a szó szoros értelmében vett reformok támogatókra találtak a magyarországi zsidóság soraiban. A forradalmi lelkesedés hulláma által útnak indított mozgalom azonban a bukás által meg is szűnt. Mivel a forradalom leverése után az osztrákok a felkelés szellemi maradványait is gyökerestül ki akarták irtani, a hatóságok bezáratták Einhorn zsinagógáját.”⁹⁷

Horn Ede hiába kérte hitelveinek német előszavában, hogy írását vagy egészében olvassák el, vagy egyáltalán nem, még csak kézbe sem vették, vagy legalábbis úgy tettek, amikor – a historiográfiai térben – törvényt ültek fölé. Ugyanakkor a szerző német és magyar műve nem egymásnak hű fordítása, csak értelmében egyezik a két írás. A német a zsidó olvasókhöz szólt, még a reform ellenzőihez is, abban a reményben,

94 SILBER: *A pesti radikális reformmegylet. Múlt és Jövő*, 126.

95 EINHORN IGNÁC: *Zsidóügy. Respublica*, 1849. jún. 28. 10.sz.

96 WILLIAM O. MCCAGG: *Zsidóság a Habsburg-Birodalomban 1670–1918*. Bp., 105.

97 JAKOV KATZ: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Bp., 1999. 52.

hogy „egyes paragrafusok vagy összefüggéseiből kiragadott részek talán – főleg Magyarországon – nem nagyon harmonizálnak a zsidóság eddig uralkodó vallásos szemléletével, míg eszmefuttatásunk figyelmes követése talán némely antireformert is megbékíthet...”⁹⁸ A magyar „valláselveket” elsősorban a keresztény magyar olvasóknak készíthette. Az alaptételek azonosak, magyarázatuk, kifejtésük terjedelme különbözik, a két közeg ún. „várakozási horizontjához” igazodik. És ne felejtjük, a német és a magyar változat megjelenése között nagyot fordult a világ. A második változat, a magyar „valláselvek” bevezetése is derülátóbb, ami a reform esélyeit illeti. Az egész zsidóság nevében szólt már Horn Ede, amikor az hangsúlyozta, hogy „azon kifejezés »reformált Izraelita« alatt nem kizárólag az itteni vagy más Reformtársulat tagját értem, hanem általában a mívelt, fölvilágosodott s korszellemileg gondolkozó Izraelitát. Mert minden bizonnyal az itten kimondott elvek az övéi is, habár alkalmá vagy bátorsága még nem akadt ezeknek nyilvános bevallására. Ha ezen iratka intra et extra muros némileg elősegíti bizonyos előítéletek és balfogalmak eloszlását, dúsan jutalmaz kis fáradozásáért.”⁹⁹

Horn Ede hittudománya a tartalom és a forma kettősségére épül. Minden vallás, és így a zsidó is, szerinte „két részből: anyag és alakból áll”, a pontosabbnak tetsző bővebb német szöveg szerint „lényegből és formából vagy szellemből és anyagból”. Az első alkotja a „belső vallást”, a második: a szertartás és a rítus: a „külsőt”. A lényeg: „Egy és örök az Isten, egy és örök az erkölcs.” Ezért: „Az eleven eszme ne veretessék a holt betű láncába.”¹⁰⁰ A magyar szabadságharc sikerei is felszabadító hatást gyakorolhattak a szerzőre, magyarságában és zsidóságában egyaránt megerősítve őt:

„A bölcs gondviselés minden nemzetnek kijelölé külön hivatását e földön, mint p.o. a Németnek a tudományok mívelését, a Magyaroknak a szabadság fenntartását és terjesztését, az Angoloknak a világkereskedést stb.”¹⁰¹

De mi a zsidó hivatása? Kora magyar olvasójának így magyarázza el:

„Több századokon át élt Izrael Palestinában, míg meg volt érlelve dicső hivatása kivételére. És akkor össze kellett bomlani Izrael birodalmának, szét kellett oszlatnunk a világ minden részeiben, hogy buzgólkodjunk és munkálkodjunk mindenhol és mindenkor az Isten igaz megismerése és az élet erkölcsös megtisztítása mellett. És bizonyosat tesz arról a történet, hogy valóban munkálkodtunk. Mert ez tagadhatatlan tény, hogy ama két nagykiterjedésű vallásfelekezet, mely kelet és nyugot népeit az Isten megismerése és az erkölcs gyakorlására tanította, szülöttje a mi vallásunknak.

Kitetszik innen, hogy Izraelnek Palestinában leélt napjai annak csak előkészülési korát képezik. Izraelnek igazi és valóságos hivatás- és hatásköre pedig – a földkerék. A gondolkozó s népfajának dicső hivatását tisztán felfogó Izraelitának esze ágába se jöhet, idegennek nézni magát mostani hazájában és Palesztinába visszavágyódni. Az ilyen vágyódás által egyenesen ellene szegülne az Isten világos akaratának.

Ama szép hivatásunk pedig most kettős kötelességgel ruház fel minket:

a) el kell távolítanunk hit- és erkölcsstanunkból a sötétkor hátramaradott salakjait, hogy ismét egész fényében ragyogjon amaz a világ szeme előtt és hogy elértesék azál-

98 EINHORN: *Grundprinzipien*, VII-VIII:

99 EINHORN: *A reformált izraelita*, V-VI.

100 EINHORN: *A reformált izraelita*, 2.

101 EINHORN: *A reformált izraelita*, 8.

tal minél előbb az óhajtvá óhajtott nap, melyen »a föld minden fiait tisztán és igazán megösmerni és imádni fogják az Egyetlenegyed«

b) el kell távolítanunk vallási éltünkől mind azon rendszabályokat, melyek az erkölcsiséget elő nem mozdítják, vagy még gátolják is, megnehezítik egyszermind összeolvadásunkat nemzsidó embertársaink – és a külvilág érdekeivel; s amazok helyébe olyanokat kell tennünk, melyek a lélek fölemeltetése, a szív megnemesítése és ezáltal az élet megtisztítására jótévő befolyással bírnak, hogy szent legyen a mi életünk és követésre méltó, követésre buzdító például szolgáljon a világ többi népei- és embereinek.”

A nagy megújulás feltétele a belső reform:

„Helyre akarjuk mindenk előtt állítani hit- és erkölcsstanunk eredeti tisztaságát. Mert – mi tagadás benne – a középkor sötét századaiban, a nyomor völgyébeni tartózkodásunk alatt nemegye balfogalom és álvélemény ragadott ama isteni adományra, elhomályosítva eredeti fényét. Ilyenek péld. a híres álmok a zsidónép örök kiválasztottságáról és fényes nemzeti újjászületéséről, az idegenkedés másvallású emberek iránt stb. stb. Ezeket gyökerestül kiirtani, és összhangzásba hozni hit- és vallásstanunkat Mózes tiszta tanával és az örök valóság és igazság tételeivel: ezt feladatunk egyik főpontjának tekintjük.”

„Eltávolítani akarjuk másodszer vallási életünkől mindama rendszabályokat s szertartásokat, melyek mostani míveltségünk foka és viszonyaink tetemes változásánál fogva cél- és haszontalanná váltak: sőt még káros következtésüknek is mutatkoznak, minthogy a külvilággal való tökéletes egybeforrásunkat, teljes erővel munkálkodhatóságunkat, család, haza és az emberiség javára tetemesen megakadályozzák. Ilyenek például az étel- és italféle törvények, a vegyesházasság megnemengedése, a Talmud által csudálatos szörszálhasogatással tervezett szombati törvény egész tömkelege stb. stb.... Zsidók akarunk mi ugyan lenni, de emberek is a szó legnemesb értelmében. Teljes szívvel és lélekkel követjük ugyan vallásunk tanait, de teljesíteni akarjuk egyszermind minmagunk, családjunk, hazánk és az emberiség iránti kötelességeinket legtágab kiterjedésükben.

A benső meggyőződés e kettős, nagyon sürgetős szükségletéről vezetett minket a Reform pályára. És előhaladva ezen, mi semmiképpen nem szándékozunk teljesen elválni többi zsidó testvéreinktől és külön hitfelekezetet alkotni. Mert az igazság érdekében szívesen elismerjük s a világ hallatára nyíltan kimondjuk: hogy néhány évtized óta többé – kevésbé az egész zsidóság – még a magát úgy nevező orthodox párt is – a stabilismus életelő mocsarából ki- és az előhaladás kies réjtjére átlépett. Csakhogy ezen előlépések oly lassan történnek, hogy csak a szüntelenül figyelmező által észrevétetnek. Teljes biztossággal mégis várhatjuk, hogy nemsokára Jákob minden ivadéka követendi a mi lépteinket és egygé leszünk aztán mindnyájunk vallási külfomáiban is, valamint most egy vagyunk és maradunk szív s lélekben, hit- és erkölcsstanunk benső lényegében.

Hit- és erkölcsstanunk első és főforrása az isteni jelentés (Offenbarung), melyben bölcs atyáink és ezek közt legkitünőbb módon vallásunk alapítója – Mózes – részesült.”

Ellenfeleivel szemben Horn Ede könyörtelen és kegyes:

„A Talmud s a Rabinismus a sötét középkornak szüleménye, romba dült emez, s vele amaz is. Ne bántsátok a halottakat...”¹⁰²

102 EINHORN: *A reformált izraelita*, 9-11.

A német „alapelvek” érvelésébe még nem játszott be a gondviselés, a szétszórátást sem állította be ilyen diadalmas perspektívába, mint a magyar „valláselvek”-ben láttuk. A zsidó univerzalizmus eszményét másképpen fejtette ki:

„A bibliai kor, különösen a mózesi (a próféták kora már kevésbé határozottan) Izrael »kiválasztottságát« testi jellegűnek tekintette. A magasabb szellemi megvilágosodásnak és Isten tisztább megismerésének köszönhetően, ami atyáinknak az ókor többi népe előtt sajátjává vált, valamint a különös isteni gondviselés révén, ami atyáink csodálatos sorsában megnyilvánult, eljutottak oda, hogy a szellemi köteleket Izrael és Jehova között »szerződés«-nek tekintsék, melyet Isten ősatyjukkal, Ábrahámval kötött, hogy utódait testi mivoltukban örökké pártfogolja, és az ő »elsősülött fiát, Izraelt« mint »saját tulajdon népét« szereti és védelmezi... Hogy anyagilag áldottak legyenek az izraeliták, természetesen egyetlen országba zártan kellett élniük, »melyet Isten szeme vigyáz az év kezdetétől az év végéig«; és miután innen kiűzetek és a különböző országokba szétszórattak, ezen állapotot természetesen csak átmenetinek tekintették, és állandóan bízva abban, hogy Jehova »a föld minden szegletéből« visszavezeti őket »az ígért földjére«, ahol ismét az »ő népe« és ő »Uruk« lesz, aki régi szeretettel fordul feléjük... A mi megtisztított vallási fogalmainkkal – amelyeket Isten, a föld valamennyi gyermekének kegyes atyja, szeretetének bőségszarujából valamennyi népnek és nemzetnek egyformán juttatva, tisztelni tanít – Izrael ilyen kiválasztottságának eszméje összeegyeztethetetlen; és ez már minden művelt, a jelen szellemi magaslatán álló izraelita szívében régóta kihuny...”¹⁰³

A radikális reform Horn Ede pillanatnyi ihletében nemcsak szakítás a múlttal, amelynek jegyében – a mérsékelt reform hívei számára is naiv módon – a Palesztinába való visszavágyódástól és a Talmudtól határolta el magát, ami akkor az emancipáció igenelésének és a polgári társadalomba, nemzetbe illeszkedésnek programjához kapcsolódott, hanem ennek megfelelően új jövő kezdete, hiszen a vallás és a lét, valamint az adott nemzeti és vallási közösségbe tartozó ember és az emberiség viszonyát is gyökeresen meg akarta változtatni: „Ahelyett, hogy az életet mint a lét célját tekintsük, és a vallást mint az élet megszentelésének eszközét, a zsidó a vallást tekintette a lét céljának, és az életet, mint a vallás beteljesítésének eszközét...” Most itt a lehetőség „minden más vallásnak valóban megtisztított Isten-ismeret példaképeként szolgálni”.¹⁰⁴

A „megtisztított” zsidó vallás már-már a felekezetfölötti felekezeti példaképe lett, különösen a magyar szövegben. Németül még így határozta meg a zsidót Horn Ede: „Igaz zsidónak ismerünk el minden olyan embert, aki Isten eszméjét és a zsidóság vele egybekötött erkölcsi elvét igaznak tartja, és gondolkodása, érzései, cselekedetei zsinórmértékévé teszi.”¹⁰⁵

A magyar szövegből eltűnt a zsidó, amikor ezt a gondolatot így fejezte ki:

„Mi pedig azt hisszük, hogy tiszta lélek, nemes szív és ezekkel összhangzásban álló erkölcsös élet a legszebb látvány Isten és ember előtt.”¹⁰⁶

A zsidó reformáció egyik leg súlyosabb tartalmi és formai kérdése az ima. Hiszen ez „érzéseink és gondolataink tiszta kifejezése”. Ezért:

103 EINHORN: *Grundprinzipien*, 14.

104 EINHORN: *Grundprinzipien*, 26., 30.

105 EINHORN: *Grundprinzipien*, 59.

106 EINHORN: *A reformált izraelita*, 14.

„Gondosan el kell távolítani minden olyan kifejezést, amely olyan érzéseket fejez ki, amilyeneket szívünk nem ismer, olyan vágyakat, amelyeket nem táplálunk, olyan gondolatokat, amelyeket már rég helytelennek tartunk... Ilyenek például azok a helyek, amelyek teokráciáról, azaz Isten és Izrael testi szövetségéről szólnak. Ezt a szemléletet már rég leküzdöttük, ezért imáinkból, amelyeknek mindenekelőtt igaznak kell lenniük, el kell tűnnie... Hasonlóképpen azon helyeknek, amelyek más hitűekkel szemben gyűlölködő kifejezéseket tartalmaznak. Ezek születése a korábbi időkben, amikor a zsidók ellenében mindenütt embertelen szörnyűséggel viseltettek, érthető. Ma azonban maguknak az ortodox zsidóknak a szájában is hazugság, mert szájával gyűlöletet hirdet, miközben szívében a nem zsidóval szemben is éppen olyan szeretetet táplál, miként a zsidóval szemben. És még jobban idegenkedünk érthető nyelven – mely szívünk igaz tolmácsa kell legyen – azt vinni a Mindenható elé, ami ellen bensőnk ünnepélyesen tiltakozik. Épp ily kevésbé őrizhetjük meg azokat a fordulatokat, amelyek a fogságból való szabadulásunk, Palesztinába való visszavezetésünk tartalmazzák.”

„A Messiás vagy a megváltás, amit Istentől kérünk, szellemi és általános kell hogy legyen. Az egész emberiség megváltása a rabszolgaság láncából, az előítélet és a téboly kötelékéből, a gyűlölet és üldöztetés csapdájából, a föld valamennyi gyermekének szellemi megvilágosodása, hogy a szent testvéri kötelékben kéz a kézben éljenek az emberiség nagyszerű céljaiért: az igaz, a jó és a nemes megvalósításáért, valamint az ezzel szorosán egybekötött általános boldogság megalapozásáért...”¹⁰⁷

A magyar szöveg pragmatikusabb, mert csak azt hangsúlyozza, „hogy érzésink és gondolatink hű tükre legyen az ima, kitöröltük belőle mind azon gondolatokat és helyeket, melyek mostani gondolkozásunk és állásunk által üres haszontalan beszéddé lettek. Ilyenek péld. Izrael elleneire az Istennek bosszúját felhívó könyörgések, a visszavágyódás Palesztinába stb. stb. Hogy ünnepélyesb és hathatósab legyen az isteni tisztelet, letett kalappal és illő zene kíséretében véghez vitetik...”¹⁰⁸

A német szöveg bőven fejtegeti, hogy hajdan a vegyesházasságot azért tiltották, nehogy a bálványimádás üsse fel újra a fejét a zsidók körében. Viszont:

„Ma, amikor nem zsidó szomszédaink köréből eltűnt a bálványimádás és helyére tisztább Isten-ismeret lépett, ezzel a félelemmel a rajta alapuló tilalomnak is el kell tűnnie, és meg kell engedni az ún. vegyesházasságot...”¹⁰⁹

A magyar szöveg más oldalról világítja meg a kérdést:

„Mint már előbb érintettük és itt még nyíltabban kimondjuk: a vegyesházasságot mi nemcsak megengedjük, hanem örömmel fogjuk látni, ha olyan esetek minél gyakrabban előfordulnak. Mert ezen intézmény tagadhatlanul a legjobb eszköz a hazának különvallású gyermekei társalmi és polgári összeolvadásuk- és egybeforradásukra... Adjon Izrael s a Magyarok Istene, hogy ez minél előbb teljesen s tökéletesen bekövetkezzék!...”¹¹⁰

Ezzel a fohással véget érnek a magyar „valláselvek”, míg a német „alapelvek” vége – Horn Ede stílusára jellemző három ponttal – arra emlékeztet, hogy bokros teendőink közepette is legalább naponta egyszer meg kell emlékezni a teremtőről, és azon re-

107 EINHORN: *Grundprinzipien*, 77–78.

108 EINHORN: *A reformált izraelita*, 16.

109 EINHORN: *Grundprinzipien*, 54.

110 EINHORN: *A reformált izraelita*, 16.

ménynek adott kifejezést, hogy nemsokára elkészülhet a „reformált zsidóság vallásos szemléletének” megfelelő imakönyv.¹¹¹

Ez a mű nem készülhetett el. Közben 1849. április 14-e Horn Ede számára új korszakot nyitott: a köztársaságét, és nagy európai forradalomét – legalábbis reményeiben.

A *Magyar-zsidó szellemtörténet* okkal feszegette Horn Ede forradalmi messianizmusának és vallásosságának belső ellentmondásait. Mert a harcias rabbi újra és újra tagadta, hogy „törekvéseink mélyén politikai rugók volnának, mintha a reformot az emancipáció megszerzésének eszközéül tekintenénk. Mégis 1849. május 27-én a magyar függetlenségi nyilatkozat alkalmából a pesti reformgyülekezetben mondott beszédében így szólt: »Isten a mi napjainkban nagyszerűbben és csodálatosabban nyilatkozott meg, mint valaha.« [Az idézet a beszéd német változatát tolmácsolja magyarul, az eredeti magyar szöveg a következő: „Dicsőbben s csodálatosban mint valaha, jelent meg mi nekünk az Úr Isten.”] A kinyilatkoztatás fogalmának oly tág értelmezése ez, mely többé már aligha egyeztethető össze bármely pozitív vallás tanításaival. S ha előbb nem, ezen a ponton kiviláglik előttünk Einhorn első pillanatban oly megvesztegető gondolatmenetének veszélyessége. Ha a szabadságeszme Isten legkülönb kinyilatkoztatása, akkor az Ótestamentumnál fontosabb vallási okmány a *Déclaration des droits de l’homme*, s Mózes helyett Dantont és Kossuthot kell vezérül elfogadnunk. S ha a szertartások csak jelképek, amelyekre a művelt embernek már nincs is szüksége: minek akkor bármely pozitív vallás? Lehet tehát, hogy a reform vallásfilozófiája sok igazságot tartalmaz, de tendenciája oly lejtő, mely előbb-utóbb a vallás nélküli életre vezet. A zsidóság nehéz dilemmája, hogy viszont az is veszedelmes számára, ha nem fogadja el.”¹¹²

Ebben az értelmezésben sok igazság rejlik, mint még visszatérünk rá. Alapvetően a hitleri idők sötét árnyéka vetül rá, és innen a vezér-iszony, a figyelmeztető áthallás is, bár mondhatnánk a felismerés is, hogy a vallás szekularizációja mivel járhat. A hegeli teodicea, Heidegger azon tétele, hogy a lét egy embernek fejezi ki önmagát, és Hitler Istenre és istenekre való hivatkozásai mind felötlenek a visszatekintő szem előtt, és azt is tudjuk, hogy a náciizmus egyes elemei is kapcsolódtak a felvilágosodáshoz a maguk partikuláris jellege ellenére. Horn látomása viszont egyetemes jellegű. Ő a romantika gyermeke, az önmegvalósítás embere, aki legnagyobb kortársát azért helyezi az emberi hierarchia csúcsára, mert az számára az emberi önmegvalósítást példázza. Beethoven Napóleont mutatta (volna) így fel, míg meg nem gondolta magát, Horn Kossuthot – nem egyedül kortársai közül. Költők magánvallását egyesítette a maga hitújító igyekezetével, olykor mintha Petőfit fordítaná prózába. A költői ihlet mintha legyűrte volna a vallásbölcselet és a rabbit, miközben mint minden költő maga is a saját magánvallásának teológusa és lelkésze lett. A „haszkála örömei” a romantika és nacionalizmus extatikus élményéhez kapcsolódtak. „Egyedül a virtus vezet a boldogságra, és mi nem tetszhetünk a teremtőnek másképen, hanem ha a mi valóságos boldogságunkra törekedünk” – fejtegette Mendelssohn, hozzátéve: „Az Isten követése által lassan-lassan lehet közelíteni az ő tökéletességeihez, és a közelítésbe áll a lelkeknek boldogsága: de az azokhoz vezető út végzetlen, és sohasem lehet végét érni.” A nagy harc hevületében már átértelmeződött és viszonylagos értékűvé vált a mendelssohni intés: „Aki ez

111 EINHORN: *Grundprinzipien*, 81.

112 KOMLÓS: *Magyar-zsidó szellemtörténet*, I. 46.

életbe az Isteneket és embereket megsértette, aki baromi gyönyörűségekbe hevergödött, aki a megistenesített becsületnek emberáldozatokat ölt, és a más nyomorúságába lelte gyönyörűségét, a retteghet a halál küszöbén”.¹¹³

A tételes és intézményesített vallás, a felvilágosodás általános pacifista humanizarmusa helyett vagy azzal szemben Horn Ede vallása a szabadság vallása, a megváltást ígérő áldozatvállalás hite; és a nagy kérdés már az, hogy ezt a szabadságot mire fordítsuk, miért hozunk áldozatot.

Valóban úgy állította be Horn Ede 1849 tavaszát, mint azt az időt, amikor Isten nyilvánkozta Mózesnek a tíz parancsolatot. Hiszen mindedig: „Az ember kebelébe lerakott isteni szikra az esztelenség és gyarlóság ónsúlyától elfojtatott.” Most viszont: „Soha és sehol az Isten szava és ereje oly világosan, oly észrevehetőleg nem nyilatkozott, mint éppen Magyarország szabadságharcában.” Nem öncélú hadakozás ez, egyetemes küzdelem: „az utolsó és eldöntő harc, jog és önkény, kényuralom és szabadság, népfenség és zsarnokság között... És Árpád bajnok nemzedékéé lett a nagy szerencse, a világszabadító háborúnak zászlóvivője lenni”. Miután Görgeyt idézte a hitszónok: „Előre a harcra, előre a győzelemre”, Kossuth nevét foglalta könyörgésbe:

„Áld meg a nemzetgyűlés és a hadsereg *lelkét*, a köztiszteletű kormányelnököt **KOSSUTH LAJOST!**

Áld meg törekvései legnagyobb jutalmával: Hadd legyen honunk megmentője, honunk megtartója, és Pannonia megszabadítója az összes Európa megváltója is. Ámen!”

Valóban messiásként kell elfogadnunk Kossuthot? – mint azt feljebb olvashattuk, bár e szót kerülte Horn. Igen – érzékelteti a hitszónok: ha teljesíti küldetését. Kossuth nem isten, de mintha több lenne mint maga Mózes. Pedig élt az igény, hogy legyen a magyaroknak Mózes, és ez a Mózes a zsidó-magyar sorsközösség romantikus metaforájaként Erdélyi Jánostól Petőfin át Madáchig élt irodalmunkban. Jellemző a messianisztikus közhangulatra, hogy amikor a magyar kormányzat Pestről Debrecenbe tette át székhelyét, és az új „főváros” határába érkezett a majdani országkormányzó, a debreceni kordonőr a „magyarok Mózes”-ének írta őt be listájába.¹¹⁴

Horn Ede miközben az isteni jelenséget elvilágiasította, idézett a Bibliából, és hangoztatta: „Egyedül Ő legyen a király a földön, egyéb senki.” De milyen legyen ez a föld?

„Európa közepette mindennemű fejedelmi trónusokból máglyát látok készíteni, melyen a zsarnokság és a zsarnokok legutolsó maradványai hamuvá égetnek. És ezen óriási máglyának lángja magasra fellobog, és kitisztítja a levegőt mindennemű öldöklő gőzöktől, melyekkel koronás hóhérok és fejedelmi szörnyetegek századokon át az Isten dicső földét megmérgezték, s az emberiségnek annyi bajt okozának.

* * *

És elérkezettnek látom az aranykort, s teljesülve Messiás országát, és átváltozik – mint lelkes jósaink jövendőlék – a kard sarlóvá, a harcmező termékeny szántófölddé és a véres harcok békés polgárrá. Mert hegy és patak, nyelv és származás nem választ el többé országot országot és népet néptől. Egy magasztosb égi láng olvasztja szíveiket

113 MENDELSSOHN MÓSES: *Fédon vagy a lélek halhatatlanságáról*. [Ford. PAJOR GÁSPÁR] Pest, 1793. 147., 222., 224.

114 *A szabadságharc fővárosa Debrecen*. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Debrecen, 1998. V. illusztráció.

eggyé: t.i. a szabadság égi lángja. Egy rózsalánc kapcsolja őket egymáshoz: a szeretet rózsalánca. Egy ország fűzi őket össze egy nemzetté: az egyenlőség és testvériség országa... Mit kívánhat az többet ahhoz, hogy igazán boldog legyen, és hogy az eget bírja itt a földön??..."¹¹⁵

Ezt a beszédet háromezer példányban adta ki Ullmann Frigyes, aki már Horn Ede német lapjában is cikkezett. Ezen beszéd alapján minősítette őt 1850-ben a budai Hadseregparancsnokság rendőri osztálya úgy mint „a vörös köztársaság híve és hirdetője”.¹¹⁶ Sajnos további részleteket nem tudtak kideríteni. Horn Ede választóinak szóló életrajzában arról szól, hogy magyar lap kiadásában működött közre. Ez a Ludasi Mór által irányított *Szegedi Hírlap* lehetett. A *Magyar Zsidó Lexikon* szerint a *Die Theiss* című lapot szerkesztette, amelyből egyetlen példányt sem ismerünk.¹¹⁷ Világos után Horn Ede Komáromba ment, ahonnan aztán október 3-a után amnesztiával távozhatott.

Az embert, az emberi nem egészét felszabadító szabadságharc teljesedik ki Horn látomásában, a forradalmi eufóriában. A vereség vajon nem azt jelentette, hogy Isten elfordította arcát? Sőt, még azt is, hogy nem nyilatkozik meg a történelemben? Az említett „magyar-zsidó szellemtörténet” szerint „gondolatainak szükségszerű következménye, hogy Einhorn hamar felhagy a felekezeti életben való szerepléssel”.¹¹⁸ Valóban – mint látni fogjuk – előbb-utóbb le kellett vonnia a tanulságot: a történelem alakítása – amennyire ez lehetséges – az ember feladata, és aki nagy időket élt át, annak tanulságot kell tennie a nagy időkről, amelyekből azonban nem hiányozhat a felekezeti kérdés, ill. annak szublimált formája és tartalma.

AMBRUS MISKOLCZY

EDE HORN'S REFORM ENDEAVORS IN 1848-49

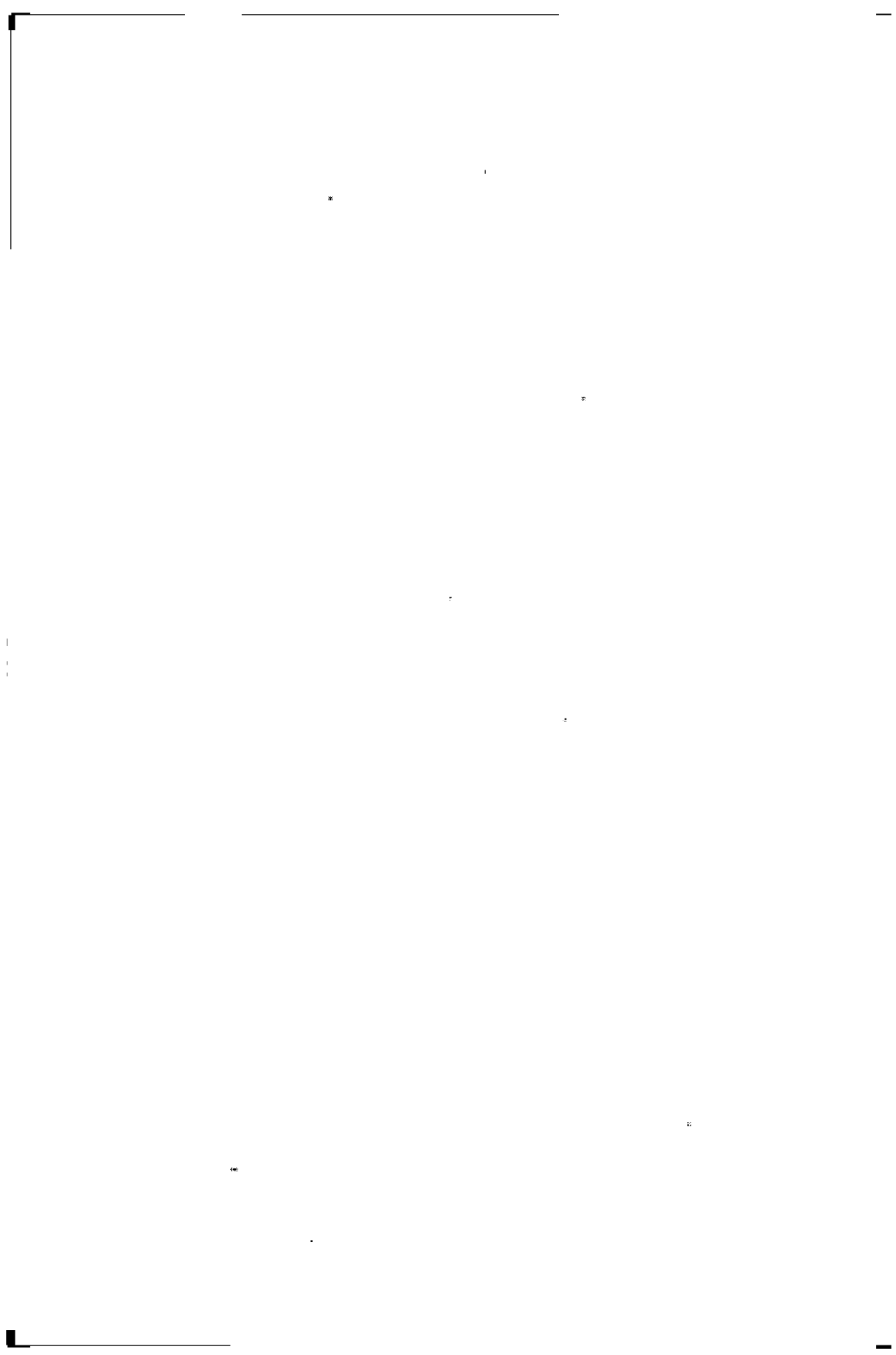
During the 19th century Hungary became a frontline of tradition and improvements, as well as that of orthodoxy and reform movements between the East and the West. A radical reform movement having Berlin as its center also developed in Hungary. Today this movement has supporters only in the USA. Ede Horn (1825-1875) was the most prominent representative of this reform movement. He was also considered as the most effectual spokesman of liberalism and democracy. Horn became a writer of economics also known internationally. Before 1848 he rose to notice due to his studies on the possibility of emancipation. Nonetheless, in 1848 he had to face with the fact that the Hungarian government did not dare to support the issue of emancipation seeing the anti-Jewish movements taking place in cities. Although the chance of emancipation being realized was increased by the Jewish participation in the Hungarian war of independence. Consequently on 28th July 1849 the Hungarian Diet codified the act of emancipation. Through enforcing the radical reform, Ede Horn intended to advance the issue of emancipation. The Reform Association of Pest was founded, and later approved officially also by the government. However, in a short time the Austrian government dissolved the association. Ede Horn having been acting as an army rabbi in Komárom, escaped abroad. Present paper introduces Ede Horn's abundant journalistic activity, his arguments for realizing emancipation and setting up the Reform Association.

115 Komlós Aladár a beszéd német változatából idézett, saját fordításában. Mi a magyar változatból idéztünk: EINHORN IGNÁCZ: *Kettős ünnep*. Pest, 1849.

116 Hadtörténelmi Levéltár, Pesti Kriegesgericht, 1850/6/45.

117 *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk. ÚJVÁRI PÉTER. Bp., 1929. 77.; BUSA MARGIT: *Magyar sajtóbibliográfia 1705-1849*. I./1. 283.

118 KOMLÓS: *Magyar-zsidó szellemtörténet*, I. 47.





GLÜCK JENŐ

ADATOK AZ ERDÉLYI IZRAELITA HITKÖZSÉGEKRŐL (1867–1914)

Az 1867-ben bekövetkezett történelmi fordulat napirendre tűzte a modern jogállam kiteljesítésének feladatát is. E keretben, a napirendben szerepelt az évtizedek óta tárgyalt, de egyre halogatott zsidóemancipáció kérdése is. A magyar törvényhozás két háza sürgősséggel, még ugyanazon évben törvénybe iktatta az izraelita lakosok jogegyenlőségét a keresztényekkel és hatályon kívül helyezett minden ellentétes tartalmú törvényt, rendeletet és szokást.

A törvényhozás intézkedése a népesség többségének helyeslésével járt, itt-ott felhangok is megjelentek. Így például a brassói *Gazeta Transilvaniei* kifogásolta a törvényhozás álláspontját, mivel nem a nemzetiségi törvényt részesítette előnyben. Kraszna megye, formai okokra hivatkozva elutasította az illetékes minisztérium leiratát, amelyben a törvény életbeléptetését közölte. Nagyváradon és néhány más helyen ortodox izraeliták azonosságukat féltették az emancipációtól.

Mindez nem akadályozta meg az izraeliták nagy többségét, hogy megünnepelje egyenjogúsítását, és egyben hangot adjon hazafias érzéseinek. Temesváron a belvárosi zsinagógában, a törvény életbeléptetése alkalmából rendezett ünnepségen jelen voltak a városvezetés és a katonaság képviselői is. Hasonló ünnepségekre került sor Aradon, Szatmár-Németiben, Gyulafehérváron stb.¹

Az emancipáció értékelése a további évtizedek visszatérő témája, főképpen a helyi viszonyok összehasonlítása az oroszországi és romániai állapotokkal.

Az 1867-es történelmi fordulatot követő években, a mai értelemben vett Erdély zsidósága számbelileg növekedett, elsősorban a természetes szaporodás révén, amihez mind csekélyebb külső bevándorlás járult. Az 1881-ben, illetve 1910-ben végzett népszámlálás adatai szerint:²

1 *Magyar Izraelita*, 6/1868 II.7, 43–44, *Gazeta Transilvaniei*, 90/1867, XI. 19 – XII. 1, 360, 95/1867, VII. 6/18, 377–378, *Magyar Zsidó*, 7/1868, I. 10, 9/1868, II/1, 71–72, Országos Levéltár Bp. f. 276, 685/1868.

2 *A Magyar Korona országaiban az 1881 év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, némely hasznos háziállatok kimutatásával együtt*. I-II. Bp. 1882, *Magyar Statisztikai Közlemények*, 27, 42, 61, 64.

Népszámlálás 1881–1910-ben

Törvényhatóság	Népesség 1881	Izraeli- ta	%	Népesség 1910	Izraelita	%	% 1881- 1910
I. Máramaros –Partium							
Máramaros	227436	33463	14,71	357705	65694	18,36	3,65
Szatmár	273384	18036	6,59	361740	22274	6,15	-0,44
Szatmár-Németi	19708	2855	14,48	34892	7194	20,61	6,13
Ugocsa	65377	7835	11,98	91755	11850	12,21	0,23
Szilágy	170022	6944	4,08	230140	9849	4,27	0,19
Bihar	416510	13021	3,12	582132	17307	2,97	-0,15
Magyvárad	31324	8186	26,13	64169	15155	23,61	-2,52
Arad megye	268408	3603	1,34	351222	3807	1,08	-0,26
Arad	35556	4415	12,41	63166	6295	9,96	-2,45
Csanád	109011	2587	2,37	145248	3353	2,30	-0,07
Összesen:	1,616736	110945	6,24	2,282169	162778	7,13	0,89
II. Bánság							
Temes	340013	2984	0,87	400910	2263	0,56	-0,31
Temesvár	33694	4019	11,92	72555	6728	9,27	-2,65
Torontál	513861	6083	1,18	594343	5408	0,90	-0,28
Krassó-Szörény	380313	3246	0,85	466147	4795	1,02	0,17
Összesen:	1,267881	16332	1,28	1,533955	19194	1,25	-0,03
Történelmi Erdély							
Alsó-Fehér	178021	2806	1,57	221618	3845	1,73	0,16
Beszterce-Naszód	95017	2963	3,11	127843	7254	5,67	2,56
Brassó megye	83929	679	0,80	101199	1503	1,48	0,68
Csík	110940	528	0,47	145720	2357	1,61	1,14
Fogaras	84571	675	0,79	95174	905	0,95	0,16
Háromszék	125277	486	0,38	148080	1222	1,82	0,44
Hunyad	248464	1996	0,88	340135	5679	1,66	0,86
Kolozs	165944	3158	1,90	231137	5600	2,42	0,52
Kolozsvár	30363	1624	5,34	60808	7046	11,58	6,24
Kisküküllő	92214	1246	1,35	116091	1766	1,52	0,17
Nagyüküllő	132454	722	0,54	148826	1089	0,73	0,19
Szolnok-Doboka	193677	7589	3,91	248076	12797	5,15	1,24
Maros-Torda	145807	2152	1,47	194072	4795	2,47	1
Marosv.hely	13192	847	6,42	25517	2755	10,79	4,37
Szeben megye	141627	586	0,41	176921	1565	0,88	0,47

Törvényhatóság	Népesség 1881	Izraeli- ta	%	Népesség 1910	Izraelita	%	% 1881- 1910
Udvarhely	105520	581	0,55	124173	1313	1,05	0,50
Torda-Aranyos	137031	1355	0,98	174375	2648	1,51	0,53
Összesen:	2,084048	29993	1,44	2.679765	64993	2,42	0,98
Mindösszesen:	4,968665	147290	2,96	6,495889	246965	3,80	0,84

A kimutatás adataiból kiderül, hogy a vizsgált területen és időszakban az izraeliták létszáma 1,67-szeresére nőtt, szemben az összlakosság 1,28 szaporulatával.

A történelmi előzmények továbbra is éreztették hatásukat és 1910-ben is az izraeliták zöme, azaz 175575 (71,09%) az északnyugati nyolc törvényhatóságban lakott (Máramaros, Szatmár, Szatmár-Németi, Ugocsa, Szilágy, Bihar, Nagyvárad, Szolnok-Doboka). Ugyanakkor a telepedés hosszas akadályai folytán a történelmi Erdély délkéleti részén elterülő tíz törvényhatóság területén csupán 19270 (15,60%) izraelita lakott. (Udvarhely, Csík, Háromszék, Brassó, Szeben, Fogaras, Maros-Torda, Marosvásárhely, Nagyküküllő, Kisküküllő).

Az izraelitáktól leglakottabb vármegye továbbra is Máramaros maradt, ahol abszolút számokban létszámuk 1881-1910 között 2,53-szorosára nőtt, részvételük azonban a helyi lakosságon belül csupán 1,24-szeresére emelkedett, mivel a bevándorlók tömegében háttérbe szorultak.

A korabeli általános városba özőnlés legjobban a hat törvényhatósági város esetében követhető (Szatmár-Németi, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Kolozsvár, Marosvásárhely). Összlétszámuk 1910-ben elérte a 43727 főt, (17,71%). Érdekes azonban megjegyezni, hogy 1881 és 1910 között Nagyváradon, Aradon és Temesváron az izraeliták létszámnövekedése ellenére jelentőségük valamelyest csökkent az összlakosságon belül. Ugyanakkor részarányuk jelentősen növekedett Kolozsváron (6,24%), Szatmár-Németiben (6,13%), Marosvásárhelyen (4,37%).

A vizsgált területen 1907-ben, izraeliták 3097 településen éltek (75,44%). Ezek között 2203-ban (53,66%), létszámuk nem haladta meg a 10 főt. Ugyanakkor 10-50 izraelita lakos élt 1521 településen (37,05), míg e színvonalat csupán 381 (9,28%) esetben haladták túl. A fenti települési adatok jelentős mértékben meghatározták a hitközségi szervezet létrehozását.

Az 1867-1910 közötti időszak meghatározó jelentőségű volt az izraeliták anyanyelvű állapotának fejlődésében. A XIX. század elején felgyorsuló magyarosodási folyamat eredményeképpen 1881-ben a fennálló 31 törvényhatóság közül 17-ben jeleztek 50% feletti magyar anyanyelvet. A legmagasabb szinten volt található Szilágy megye (95,3%). Nagyvárad (92,5%), Marosvásárhely (87,9%). Bihar megye (86,5%), Csanád megye (87,2%). A legalacsonyabb szintet képező vármegyék Fogaras (15,9%), Krassó-Szörény (15,3%), Máramaros (5,9%) és Szeben (3,5%) voltak.

A következő mintegy harminc évben a magyarosodás eredményeként, immár 12 törvényhatóságban jeleztek az izraeliták 90% feletti magyar anyanyelvet. Az élen állt Nagyvárad (97,4%), Bihar (97%), Arad-város (96,3%) és Csanád (95,9%). További 17 törvényhatóságban a számarány 50-89% között mozgott. Csúpn Beszterce-Naszód (36,6%) és Máramaros (17%) maradt vissza.

Ugyanezen időszakban a szefárdok ladinó nyelve csupán istentiszteleti szerepre korlátozódott, beleértve Temesvárt is. A főleg Galíciából behozott idis, illetve a német nyelv 1881-ben még döntő szerepet játszott Máramarosban (82,06%), Krassó-Szörényben (79,11%), Temesben (74,32%). A későbbiekben csupán Máramarosban és Beszterce-Naszódban játszott vezető szerepet.

A román anyanyelv 1881-ig, különösen az abszolutizmus viszonyai között foglalt teret. Szerepe 1867 után csökkent és 1881-ben, csupán 8112 román anyanyelvű izraelitát jegyeztek fel. Jelentősebb részarányuk mutatható ki Szolnok-Dobokában (35,56%), Kolozsban (13,96%), Fogarasban (12,44%) és végül Alsó-Fehérben (10,44%). Az 1910-es népszámlálás a területen mindössze 787 esetet jegyzett fel (0,32%).

A cionizmus hatására előtérbe került a héber majd ivrid nyelv. Használata azonban igen szűkkörű maradt, mint például Szatmár-Németiben és Temesváron felállított felekezeti óvodákban.

Az 1867-ben bekövetkezett történelmi fordulat polgári egyenjogúsításuk után előtérbe helyezték az izraelita felekezet helyzetének rendezését. A holtpontról a kimozdulást Eötvös József, vallás- és közoktatásügyi miniszter valósította meg és 1868. február 17-ére tanácskozást hívott össze a felekezet vezérférfiai részvételével. Közöttük szerepel a haladást sürgető Walfisch Pál (Arad), Scharmann Sámuel (Temesvár) és Fischer Lajos (Kolozsvár), valamint az ortodox álláspontot képviselő Pollatschek Sámuel (Nagykároly).³

A kormányzat által jóváhagyott véghatározat nyomán megindult egy izraelita kongresszus küldötteinek megválasztása. Szavazati jogot biztosítottak minden írni és olvasni tudó, adófizető izraelita férfi számára. Mivel a szoroson vett vallási kérdések a kongresszus napirendjéből eleve ki voltak zárva, nem biztosítottak szavazati jogot a rabbik, illetve a fizetett hitközségi szolgálattevők számára. Később a tiltakozások nyomán hatálytalanították ezen intézkedést.⁴

A választási kampányban ortodox részről vezető szerepet játszott a megalakult „Hitőr” egyesület. A haladó párt vezetői is sorompóba léptek. Így például Walfisch Pál aradi választóihoz fordulva, feladatként jelölte meg többek között a felekezeti oktatás rendezését, a rabbi- és tanítóképzés korszerűsítését, központi felekezeti szervezet létesítését. Ezzel szemben Nagyváradon a Pollák Henrik által képviselt program állást foglalt a rabbik vezetőszerképének biztosítása, valamint az ősi vallási szabályok csorbíthatatlansága mellett.⁵

A mai értelemben vett Erdélyben mintegy 40 választókerületből rendelkezünk adatokkal. A legjelentősebb szavazókerületek között említhetjük Szamosújvárt (465), Dést (468), Marosvásárhelyt (432), Nagyszentmiklóst (474).⁶

A választások eredményeképpen 34 erdélyi küldöttségről vannak pontosabb adataink. Többségük az ortodoxok soraiból kerültek ki, főképpen rabbik voltak. Így jutottak mandátumhoz Paneth Mendel dési, Weinberger Ármin margittai és Reich Ignácz

3 *Magyar Izraelita*, 7/1868, II. 14, 55.

4 Uo. 33/1867, XI. 14, 257-259, *Izraelita Közlöny*, 16/1868, IV. 17, 128.

5 Uo. 15/1868, IV. 10, 120, 30/1868, VII. 24, 271, 41/1868, X. 11, 380-382, *Magyar Zsidó*, 9/1868, II. 1, 1, 26/1868, VI. 14, 207.

6 *Hivatalos Statisztikai Közlemények*, II. évf. 1. füzet, Pest 1869, 180-187, *Izraelita Közlöny* 39/1868, IX. 28, 359-360, 40/1868, X. 4, 372, 376, 42/1868, X. 16, 391, 44/1868, X. 30, 412.

temesvári-mekalai rabbik, az utóbbi a későbbiekben az országos szervezet élén tevékenykedett. Perls Mayer nagykárolyi főrabbi a kongresszus egyik ortodox szóvivője volt. Szerepet játszottak részükéről Grün Izrael (Kolozsvár), Steinberger Ábrahám (Szatmár) stb. Máramaros egyedül nyolc ortodox küldöttel támogatta az irányzatot.

A reformpártban döntő szerepe volt Steinhardt Jakab főrabbinak (Arad), valamint Eisenstädter Ignác (Temesvár), Walfisch Pál (Arad), Sternthál Adolf (Szalonta) világi küldötteknek.

Az 1868. december 10-én megnyílt és hónapokig elhúzódó kongresszuson kiderült, hogy „Jakob tábora három csoportra oszlott” (ortodox, haszid és reformista).⁷ Már a tárgyalások kezdetén az erdélyi Grün Izrael kifogásolta, hogy a napirend „oktrojált”, elutasítva egyúttal az előterjesztett reformista hangvételű szervezeteket.

S végül, utóbb kongresszusinak, illetve neológoknak nevezett többség elfogadta a reformista irányú szervezeti szabályzatot, amelyet a király 1869. július 14-én szentesített. Valójában érvényre csupán ott emelkedett, ahol a hitközség keretében neológ többség volt.

Az ortodoxok a „Hitőr” egyesület köré csoportosulva sikra szálltak az egyes hitközségek autonómiájáért, a rabbik vezető szerepéért és a vallásos életszabályok (Sulchan Aruch) maradéktalan fenntartásáért, habár az utóbbtól elvileg a neológok sem határolták el magukat. Az ortodox tiltakozás csúcspontját 152 magyarországi hitközségnek 1869. április 20-án, az országgyűléshez eljuttatott kérvénye képezte. Végül a vallásszabadság követelményéből kiindulva, 1870. március 18-án, feloldotta a kongresszusi szabályzat kötelező voltát, majd ennek végrehajtása következett.⁸

A fenti helyzet nyomán, az izraelita hitközségek meghatározták álláspontjukat, ami azonban az évtizedek folyamán nem egyszer változáson ment keresztül (1871).

A neológ hitközségek országos irodája megalapította területi szervezeteit. Erdélyben az ortodox többség miatt csupán öt alakulhatott meg Békés, Bihar (XXI), Csanád, Csongrád, Torontál (XXII), Arad, Krassó-Szörény, Temes (XXIII), Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda-Aranyos, Beszterce-Naszód (XXIV) és Alsó-Fehér, Hunyad, Szeben, Háromszék, Brassó, Fogaras (XXVI) megyék részvételével.⁹

Kezdetől fogva a legjelentősebb kongresszusi kötődésű hitközségek között szerepel Arad, Temesvár (Belváros), Lugos, Brassó, Szalonta. Kolozsváron, a hitközségen belül dúló harc eredményeképpen az ortodox irányzat győzött, azonban 1878-ban, a kongresszusi irányzatúak önálló hitközséget alakítottak. Nagyváradon 1870-ben történt meg a különválás. Désen egyelőre a két irányzat között bizonyos kompromisszum született az egység fenntartására, a többség azonban ortodox irányzatot követelt.¹⁰

A parlamenti döntés nyomán 1870-ben, már 262 hitközség jelezte ortodox irányzatát és csatlakozott a budapesti székhelyű közvetítő bizottsághoz (1871). A legjelentősebb hitközség kétségtelenül a nagyváradai volt. Kiemelkedett a szakadás ellenére a kolozsvári is. Erdély-szerte azonban igen nagyszámú, de kis létszámú jött létre, amelyek a

7 *Congress Zeitung*, 10, 1869 I. 6, 2 Probeblatt, #868 XII 19, 13, *Magyar Zsidó*, 52/1868, XII 28, 248, *Izraelita Közlöny*, 22/1869, IV 16, 147.

8 *Magyarországi Rendeletek Tára*, V. 1871, Pest 1872, 436–446, *Izraelita Közlöny*, 42/1869, IX 3, 307.

9 *Magyarország tiszti cím- és névtára*, XXXVII. 1918, 464.

10 Országos Levéltár, F 266, 5131, 5326, 5615, 7488/1868, *Illukstrierte Gemeinde Zeitung*, 34/1886, VII 1, 2.

hívek áldozatkészsége folytán megerősödtek (Nagyenyed, Erdőszentgyörgy, Belényes, Felső-Visó, stb.). A leghosszabb küzdelmet saját hitközségért az aradi ortodoxok folytatták, míg végül 1906-ban imaegyesületet alakíthattak, majd néhány év elmúltával hitközséggé alakulhatott át (1909).

Az ortodox hitközségek 1909-ben, szorosabb együttműködést alakítottak ki „magyarországi ortodox izraelita felekezet központi irodája” keretében.

Az ortodoxok körében érezhetővé vált a haszidizmus befolyása, amelynek elindítója a lengyelországi Baal-Sem volt. Alapelvük szerint a természet feloldhatatlan kapcsolatban van Istennel nemcsak eszmei, hanem anyagi téren is. A hitélet központjában a rebbi (cadik) áll, aki a hívek vezetője és tanácsadója, zarándoklásuk célpontja.

A vizsgált időszakban, 1865-ben, illetve 1879-ben, Kolozsváron, 1866-ban, Nagykárolyban jutottak befolyáshoz. Ezt követően Székelyhídon, majd Érmihályfalván szereztek híveket.

A következő évtizedekben Máramarossziget vált központjukká, ahol Teitelbaum Mózes iránymutatása érvényesült. Utódai erős ellenállásba ütköztek az eredeti ortodoxia követői részéről, ami 1884-ben, a helybeli zsinagógában összetűzésre is vezetett. A környező megyékben a küzdelem a két irányzat között állandó maradt és főképp a rabbi állások betöltése alkalmával erősödött meg. A haszid irányzat legjelentősebb képviselője Teitelbaum Chain Cevi (1879–1926) volt, akinek hatása nagy területen érvényesült. Az irányzat másik erőssége Menachem Paneth dési főrabbi volt.¹¹

A hitközségek harmadik csoportja 1868 után, „status quo” néven működött, központi szervezkedés nélkül, régi alapszabályzat szerint. Ezek között említhetjük a nagykárolyi, gyulafehérvári és Temesvár-gyárvárosi hitközségeket. Szatmáron 1869-ben, ortodox álláspontot elfogadó hitközségből 1898-ban, kivált egy csoport és status quo alapon szervezkedett.

Megjegyzendő, hogy a status quo szervezkedésnek önálló elvi alapja nem volt. Többségük valójában ortodox vonalat követett és néhol a haszidizmus játszott szerepet. A Temesvár-gyárvárosi hitközség ugyanakkor a neológokhoz közeledett. A nagyenyedi hitközség 1894-ben, kivált az ortodoxiából és status quo alapon folytatta működését.¹²

A status quo hitközségek nehézségekkel küzdöttek elszigetelt voltjuk miatt. E tényből kiindulva 1899-ben, Nagykárolyból kezdeményezés indult szervezkedésük érdekében, gyakorlati eredmény nélkül.

Újabb elmozdulás nyomán (1914), végül 1917. június 19-én, megalakult országos szervezetük. A további események azonban elmosták működését.¹³

Külön helyet foglalt el az izraelita hitközségek között Böződújfalu. Az egykori szombatiszta hitközség többsége (39 család=170 lélek) 1867-ben, hivatkozva az emancipációs törvényre, csatlakozott az izraelita felekezethez, majd ezen belül az ortodoxiához. Habár kormányzati szinten törvénytelennek jelentették ki az „áttérést”, erőszakot nem alkalmaztak.¹⁴

11 *Das Traditonelle Judentum*, 7/1871, II. 16, 166, *Szombati Újság*, 8/1906, II. 23, 6.

12 *Egyenlőség*, 33/1894, VIII. 17, 11, 29/1900, VII. 22, 10.

13 Uo. 48/1917, XII. 8, 8–9, *Zsidó Szemle*, 25/1917, VI. 22, 4–5, *Die Wahrheit*, 35/1899, XI, 2, 20/1899, VI. 11, 4–5.

14 Országos Levéltár, Bp. F 286, 12560, 12802/1868, 5663/1869, Ben Chaszaja, 139/1865, 506/1866, KOHN SÁMUEL: *Zsidó hitre tért szombatosok. Magyar Zsidó*, 1884, 351–359.

Míg a kongresszus és ortodox hitközségek tagjai askenázok voltak, még éltek néhány helyen a középkorban bevándorolt szefárdok utódai. Jelentősebb csoportot Temesvár-Gyár városban alkottak a belvárosi hitközség keretében. Az askenáz beolvadástól való félelmük arra készítette őket, hogy 1861-ben, önálló hitközséget hozzanak létre, amihez anyagi alappal is rendelkeztek. Létszámuk fokozatos süllyedése 1898-ban visszatérésüket eredményezte a belvárosi hitközséghez, de fenntartották sajátos rítusú zsinagógájuk működését.¹⁵ Szefárd rítusú hitközségek időnként létesültek, időlegesen Máramaroszigeten, Érmihályfalván, Nagykárolyban, sőt Kolozsváron is, tagjaik között azonban askenázok is előfordultak.

Az 1848–49-es forradalmat megelőző években megalakuló reform hitközség radikális elvei Nagyváradon is visszhangot váltottak ki, (1848). A forradalom bukása után az októberi diploma nyomán (1860), újra szerveződtek, sőt 1862-ben 206 adózó taggal rendelkeztek. Legfontosabb igényük a magyar nyelv központi szerepének biztosítása volt a hitközség életében. Az újabb fordulat nyomán 1863-ban, hatóságilag feloszlatták és Landesberg főrabbi mindent elkövetett, hogy hitéletük működésének útját állja. Ennek ellenére tovább működtek bizonyos szertartási tekintetben, míg végül 1870-ben, beolvadtak az újonnan alakult neolog hitközségbe.¹⁶

Az izraelita felekezet helyzetét 1868 után beárnyékolta a két alapvető irányzat, – a kongresszusi és ortodox – között fennálló kibékíthetetlen ellentét. A magyar közjog, valamint a kongresszusi hitközségek egységes izraelita vallásról tettek tanúságot, míg az ortodoxok két különálló felekezet fennállásához ragaszkodtak (1889). A vita egyik fontos állomása az úgynevezett egyházpolitikai törvények kapcsán bontakozott ki. A liberális magyar kormányzat napirendre tűzte az úgynevezett „receptiót”, amely egyet jelentett a történelmi egyházakkal való egyenlőséggel és összekapcsolódott a polgári házasság bevezetésével, beleértve a keresztények és izraeliták közöttit is. A kongresszusi hitközségek már 1892-ben, kivétel nélkül a törvényhozáshoz ilyen értelmű petíciót intéztek. Hasonló álláspontra helyezkedett a status quo hitközségek zöme, mint például Gyulafehérvár, Sepsiszentgyörgy és Kolozsvár. Több ortodox hitközség szintén elfogadta a receptiót, mint például Beszterce, Dicsőszentmárton, Déva és Nagyenyed, habár a rabbik elhatárolták magukat.

A másik oldalon az ortodox tábor legjelentősebb eleme a nagyváradi hitközség volt, amelynek élén Fuchs főrabbi nemcsak a két vallás tételét tartotta fenn, hanem állást foglalt a vegyesházasság ellen is.¹⁷ Főképp ez utóbbi kérdésben az ortodox álláspont lényegében azonosult a katolikus és ortodox felfogással.¹⁸ Igaz, Miron Romanul szebeni metropolita, valamint az aradi és karánsebesi görögkeleti püspökök álláspontja lényegében nemzeti szempontból indult ki.¹⁹

15 *Egyenlőség*, 47/1885, XII. 15. 5. Allgemeine Illustrierte Judenzeitung, 13/1861, III. 29, 102–103, Ungarische Wochenschrift, 1/1899, I. 14, 4.

16 Allgemeine Illustrierte Judenzeitung, 9/1861 III. 1, 71, 10/1862, III 7, 72, Ben Chanaja, 1862, 139, 183, 290, *Magyar Izraelita*, 6/1861, II 7, 47–48.

17 *Zsidó Híradó*, 6/1892, II. 11, 6, *Egyenlőség*, 3/1892, I 22, 7–8, 6/1892, II 5, 10–11, 8/1892, II 19, 6, 21/1892, V 20, 5, 19/1893, V 12, 10, 16/1893, IV 21, 11.

18 Felszólalásaik, I. a köv. jegyzet!

19 Az 1852. évi február hó 18. hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Főrendiházi napló, V 76, 98, 176–181, *Gazeta Transilvaniei*, 133/1894, VI 17/29, 3, *Tribuna*, 59/1895, II 16/26, 236, *Zsidó Híradó*, 40/1894, X 11, 5.

Az 1893-ban elfogadott úgynevezett egyházpolitikai törvényeknek egyik rendelkezése szerint rabbi és hitközségi előjáró csak magyar alattvaló lehet, sőt az előbbieknél képesítésüket kötelező módon az országon belül kellett megszerezniük.²⁰ Igaz, e rendelkezés csupán a jövőre nézve lehetett irányadó, mivel az erdélyi ortodox hitközségeknél többnyire a Galíciában tanult rabbik foglalták el az állásokat.²¹ A kongresszusi hitközségeknél a helyzet már javulóban volt, tekintettel az 1877-ben indult budapesti rabbiképzőre.²² A következő évek azonban nem váltották be a reményeket.²³ A legelterjedtebb kongresszusi irányzatú lap az „Egyenlőség”, 1907-ben sajnálattal állapította meg, hogy továbbra is sok az idegen honos, magyarul nem tudó rabbi és az államsegély kérdése is megoldatlan.²⁴

Az izraelita felekezet problémáinak megoldása az autonómia révén lett volna lehetséges. Sajnálatos módon azonban a liberális kormányzat útját állta a katolikus autonómiának, az izraeliták esetében tovább nehezítette a helyzetet az ortodoxok ragaszkodása a két felekezet létesítéséhez. Az évtizedek folyamán a helyzet tovább romlott.²⁵ Így, 1896-ban, Teitelbaum Lipót máramarosszigeti és Glasner Mózes kolozsvári rabbik nyílt levelet köröztek, hivatkozva az 1870, 1880 és 1889-ben hozott határozatokra, amelyek kimondják két izraelita vallás létét és kölcsönösen kizárják a hozzájuk tartozó rabbik, metszők, kántorok, tanítók, vagy bármilyen rituális funkciót végzők kölcsönös igénybevételét.

Újabb fordulatot jelentett a darabont kormány, illetve Lukács miniszter intézkedése, aki rendeletében helyt adott az ortodox álláspontnak (102284/1905), majd 1906-ban jóváhagyást nyert az ortodoxok által előterjesztett statutum, amely – „további intézkedésig” – önálló felekezetnek ismerte el az ortodoxokat. E helyzet a továbbiakban változatlan maradt.²⁶

A két álláspont közötti szakadék eltüntetésére, Erdélyben több kezdeményezés történt. Így, 1908-ban, a dévai ortodox hitközség állt elő javaslattal.²⁷

Az egység hívei 1912-ben, újra a cselekvés terére léptek, közöttük 32 erdélyi hitközség (24 kongresszusi és 8 status quo).²⁸ Ugyanabban az időszakban fogalmazta meg Kecskeméti, nagyváradi neológ főrabbi javaslatát, amelyben egységet hirdetett a sokféleségben. Jordán Szatmárnémeti status quo főrabbija a Sulchan Aruch alapján óhajtott egységet. Közös autonómia vázlatát dolgozta ki a brassói neológ főrabbi. Temesvárról indult egy autonomista mozgalom (1913), amely az illető szervezetet csupán a közös kérdések intézésével bírta volna meg.²⁹

20 Gyakorlati végrehajtása azonban nehézségekbe ütközött. *Egyenlőség*, 20/1899, V 14, 3.

21 Több ortodox hitközség hithűbnek és felkészültebbnek ítélte a galíciai jasivák végzettségét.

22 A Rabbiképző az izraelita tanulmányi alap segítségével létesült, amely eredetileg Haynau által 1849-ben izraelitákra kirótt bírságból jött létre.

23 *Főrendiházi Napló*, IV 85 és köv.

24 *Egyenlőség*, 10/1907, III 10, 4.

25 Uo. 67/1883, XII 30, 6–7.

26 *Zsidó Híradó*, 12/1896, III 19, 3, *Egyenlőség*, 24/1906, VI 17, 10.

27 Uo. 22/1908, V. 31, 2, 10/1908, III 8, 1.

28 Uo. 50/1911, XII 10, 3–4, *Magyar Izraelita*, 3/1912, III 1, 41–45, *Izrael*, 14/1912, XI 18, 1–2.

29 Autonómia 3/1914, III 21, 8–10, *Magyar Zsidó*, 10/1912, VI 10, 10, *Ungarnländische Jüdische Zeitung*, 1913 V 23, 159.

Ha az autonómia kérdése szétválasztotta a feleket, mégis közös kezdeményezést váltott ki az 1848. XX. tc. alkalmazásának kérdése, amely állami feladatát tette a felekezetek anyagi szükségleteinek fedezésére. Az 1906–1907-ben felmerült kérdés alkalmával kormány szinten arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az izraelita felekezet az illető időszakban nem szerepelt a „bevetek” sorában. A vitát Tisza István aradi ígérete mozdította ki a holtpontról (1910). Végül 1917-ben, Apponyi Albert, mint vallás- és közoktatásügyi miniszter javaslata lett irányadó, amely 25 millió alapítványt létesített és amelynek kamatai a többi felekezetek szintjén biztosította az izraeliták jogait. A bekövetkezett események elmosták a kezdeményezést.³⁰

Az 1867-es fordulat után a hitközségek hatásköre végképp vallási, iskolai, jótékonyági és alapítványi feladatokra korlátozódott. Immár a múlt emlékei voltak a Beszterce-Naszód megyei Entrádám, az Arad megyei Simánd, vagy a nagyváradi Újváros hitközségei által végzett közfeladatok.

Az alapszabályok a törvényes intézkedések figyelembevételével a legtöbb helyen korszerű módosításra szorultak, nem egyszer elvi ellentétek kiegyenlítése révén is. Így például Brassóban, a kongresszusi hitközség 1906-ban, alapszabályba foglalta a Sulchan-Aruch kötelező voltát a többség nyomására, eltérőleg a többi hasonló irányzatú szervezettől. A nagyváradi ortodox hitközségben 1908-ban léptették életbe az új képviselői rendszert, amelynek alapján a döntést hozó testületnek 71 tagja volt. Egyes helyeken, mint például Hátszegen, a hívek létszáma csupán imaegyesület létesítését tette lehetővé.³¹

A hitközségek élén általában a vezetés a helyi gazdasági, vagy értelmiségi körökből kerültek ki, gyakorlatilag hosszabb megbízással. Így 1909-ben, újra választották Háromszék megye hitközségi elnökévé Kupferstich József szeszgyárost, aki 33 éve viselte a hivatalt. Gyulafehérváron 1897-ben, ötödik alkalommal választották meg Jónás Adolf nagybirtokost, majd Mayer Ödön ügyvéd követte, akit 1910-ben országgyűlési képviselővé is választottak.³²

A hitközségek nagy többsége adófizetésből fedezte költségvetésének oroszánrészét. Így például 1906-ban, Aradon 958, Lugoson 451, Temesváron (Belváros) 445, Kolozsváron (ort.) 321 adófizető volt. Általában az állami adóhoz viszonyított magas adókulcs volt érvényben, mint Máramarosszigeten (50%), Temesváron (45,78%), Nagykárolyban (35,52%), Aradon (30,28%) stb. Alacsonyabb adókulcs volt érvényben például Gyulafehérváron (11,58%).

A hitközségek másik pénzügyi forrása az úgynevezett gabella volt, amely biztosította a hívek kóser élelmiszerral történő ellátását, és amelyet a korabeli jogszabályok adómentes hitközségi jognak minősítettek (1878, 1884, 1889, 1897, 1903). Jelentőségét aláhúzza például az a tény, hogy a gyulafehérvári hitközség 1906-tól 15% adótöbbletet vetett ki tagjaira, akik nem folytattak kóser háztartást. A jövedelmek fokozását számos megvalósítás is biztosította. Például a nagyváradi ortodox hitközség 1904-ben,

30 *Egyenlőség*, 10/1907, III 10, 1, 19/1910, IV 8, 1–3, 22/1910, V 29, 2, 23/1910, VI 5, 2, 50/1917, XII 22, 1, 8/1918, II 23, 10.

31 Uo. 24/1903, VI 14, 6–7, 51/1908, XII 20, 13, *Hitér*, 1/1914, III 27, 10, *Magyar Zsidó Lexikon*, 137.

32 *Szombati Újság*, 2/1906, I 12, 9, 5/1906, II 2, 8, 9/1906, III 2, 6, *Zsidó Élet*, 9/1907, III 8, 1, *Egyenlőség*, 4/1897, I 24, 10, 22/1900, VI 3, 8, 23/1909, II 13, 10, 25/1909, VI 27/14, 33/1912, VIII 18, 1, *Magyar Zsidó Lexikon*, 105.

modern gépeket szereltetett be, amelyek széles területen biztosították a macesz forgalmazását.³³

A hitközségek általában csekély fekvőségekkel rendelkeztek, bizonyos kivételt jelentett a temesvári (Belváros) és nagyvárad (ortodox) hitközség. Ellenpéldaként jelezhetjük, hogy Bihar megye vidéki hitközségei összesen 36 hold földdel rendelkeztek.³⁴

Külön kérdést jelentett az államsegély biztosítása, amelyet 1868-tól kezdve évi 5000 forintban állapítottak meg. Ebből például 1874-ben, Felsőbánya 100, Gyulafehérvár 250 forintot kapott. A recepció után növekedett az államsegély és 1912-ben elérte az évi 240.000 koronát, amihez 80.000 korona iskolai segély járult. Így például 1913-ban, Fogaras 800, Simánd 300, Orsova 500, Rékás 200, Zsombolya 200, stb. államsegélyhez jutott és amit továbbra is keveselltek.³⁵

Ilyen körülmények között nagy szerepet játszottak az időnkénti adományok. Így például 1913-ban a bárói rangra emelt aradi Neumann család 1 millió korona körüli különböző célú adományaival szerepelt a nyilvánosság előtt.

Az említett pénzügyi források birtokában kerülhetett sor a költségvetések tervezésére. A legnagyobb a nagyvárad ortodox hitközség rendelkezett, 210.822 korona bevétellel, valamint 196.263 korona kiadással, amelyben első helyen az iskola fenntartása állt. Nagykárolyban 21.122 korona bevételre számíthattak, amiből szintén az iskola fenntartás állt első helyen. Hasonló forrással rendelkezett a Temesvár-Józsefváros hitközsége (1907).

Az első világháború kirobbanása nyomán keletkezett állapotok megtépázták a hitközségek anyagi forrását. Gyulafehérváron 1918-ra, mindössze 49.700 korona bevételt irányozhattak elő, viszont a kiadások terén már 52.000-re számíthattak.

Az 1867 utáni évtizedekben fokozódott a zsinagógák építése, túlnyomóan már szilárd anyagból, amit lehetővé tett a hívek anyagi haladása. Adataink szerint 1914-ig mintegy 60 épült.

Jelentős erőfeszítések nyomán 1867-ben tették le a nagykárolyi alapkövét. Sajnos, 1897-ben az árvíz romba döntötte és újabb építése vált szükségessé. Szebenben 1878-ban kaptak építési engedélyt, amit 1899-ben nagyobbítottak meg, elsősorban Schwartz József elnök 34.000 forintos adománya révén.

A kolozsvári neológ zsinagógát 1887-ben avatták fel. Ugyanebben az évben avatták fel Nagybanán az új imahelyet.

Az ősrégi simándi hitközség áttelepülését Kisjenő-Erdőhegyre 1890-ben zsinagóga nyitása követte. Nagyváradon 1891-ben nyílt meg az új ortodox zsinagóga, 600 férfi és 450 női férőhellyel. Szilágysomlyón a régi helyére 1892-ben, díszesebbet emeltek. Besztercén 50.000 forintot áldoztak az új zsinagógára (1892). Ugyanabban az évben a szászvárosi hitközség is sajátjának tekinthette a zsinagógát. Temesvár-Józsefvárosban 1895-ben, az ortodox zsinagóga ajtaját ünnepélyesen Telbisz polgármester nyitotta ki. Meggyesen hasonló eseményre szintén sor került, 1895-ben. Sepsiszentgyörgyön 1896-ban követték példájukat. Karánsebesen a katonai közigazgatás megszűnte után, 1876-ban emeltek egy kis zsinagógát, amelyet 1897-ben, gót stílusúval cseréltek fel.

33 *Egyenlőség*, 20-21/1909, V 23, 12, 52/1917, XII 29, 18.

34 *Szombati Újság*, 6/1906, II 9, 7, *Zsidó Élet*, 14/1907, IV 19, 6.

35 *Izraelita Lapok*, 1/1874, IX 10, 3, *Zsidó Híradó*, 2/1898, I 14, 2, *Egyenlőség*, 20/1913, V 18, 1-2, 41-42/1913, X 12, 11, 15/1913, IV 13, 10, *A Jövő*, 37/1897, IX 21, 1.

Brassóban 1899-1901 között készült el a kongresszusiak új temploma. Ugyanakkor épült fel Marosvásárhelyen a nagy zsinagóga, amelyet egyesek Erdélyben első helyen említettek. Kezdeményezésüket Dicsőszentmárton 1902-ben, Erzsébetváros 1903-ban követte. Zilahon 1904-ben, készült el egy reprezentatív zsinagóga.

Szatmár-Németiben a különvált status quo hitközség 123.000 korona befektetéssel mór stílusú zsinagógát emelt (1905-1906). Ugyanabban az évben került sor Tövisen az avatőnnepségre. Resicán hosszú gyűjtés után, 1913-ban teljesedett óhajításuk.³⁶

Az építkezések folytatásaként került sor a rítusnak megfelelő berendezések biztosítására és elhelyezésére, illetve megújítására. A Temesvár-belvárosi zsinagógában, 1899-ben 6.000 forint költséggel átépítették az orgonát. Hasonló módon jártak el a gyárvárosi status quo zsinagógában, a rabbi ellenkezése dacára (1889).

A megvalósítások sorában foglal helyet a Temesvár-belvárosi „Erzsébet udvar” létesítése, amely 493.118 korona költséggel 1907-ben biztosított helyet a hitközség irodáinak, az alkalmazottak lakásának, egyesületeknek és különböző kulturális tevékenységeknek.

Fogarason (1900), Meggyesen (191) és több más helyen rabbi lakásokat építettek, Déván üléstermet (1891) stb.

A Sulchan-Aruch rendelkezéseinek alapján gondot fordítottak a rituális fürdőkre. Míg a kongresszusiakban engedélyezték a víz melegítését, az ortodoxok tiltották. A legjelentősebb megvalósításokkal Nagybánya, Déva, Nagyszentmiklós dicsekedhetett.³⁷

Az 1910-es népszámlálás a vizsgált területen 181 működő rabbist talált. Viszonylag nagy számukat a szaporodó apró hitközségek magyarázzák, sőt néhol falusi csoportok áldozatot hoztak egy rabbi eltartása érdekében.

A rabbik zöme a hagyományos rítushoz ragaszkodott. Jelentős képviselői között szerepelt Perls Mayer nagykarolyi rabbi (1810-1893), Lichtenstein Hillel, első kolozsvári rabbi, majd utódai a Glaser család tagjai.

Az északnyugati vidéken szerepet játszott a Teitelbaum haszid rabbi család. Jekuthiel Juda a máramarosszigeti rabbist (1858-1883), Hananiáh Yom Tov Lipa (1881-1904) követte, majd fia Hajjim Zevi (1904-1926). Szatmár-Németiben Chain Grünwald rabbi ultraortodox vonalvezetése szakadást idézett elő (1898). Temesvár-Józsefvárosban Bernárd Schuck rabbi mérsékeltbb irányzatot követett.³⁸ Felkészítésük jesivákban történt, amelyek közül csupán a pozsonyi jutott el az első világháború előtti időszakban főiskolai színvonal közelébe.

A neológ rabbik egy része, külföldön, főképpen Bécsben tanult, majd 1877-ben megnyílt a budapesti rabbiképző. Az 1916-1917 tanévben az alsó tagozat 39 helyéből nyolcon, a felső 28 helyéből ötön erdélyi jelölt tanult. Soraikból került ki Eisler Mátyás kolozsvári, Kecskeméti Lipót nagyváradi, Lenke Mór lugosi, Vágvölgyi Lajos aradi, Dechler Mózes Temesvár-belvárosi főrabbi. A status quo hitközségek mindinkább a ta-

36 Ungarische Vochenschrift, 22/1899, VI 9, 4, *Magyar Izraelita*, 12/1867, VI 60, 95. Zsidó Híradó, 39/1892, X 5, 8, 1/1895, I 4, 4, *Egyenlőség*, 33/1887, VIII 21, 8, 34/1893, VIII 25, 8, 39/1895, IX 27, 10, 34/1897, IX 2, 8, 17/1899, IV 23, 7-8, 38/1893, IX 22, 9-10, 33/1893, VIII 18, 9, 38/1902, 21, 11, 40/1903, X 4, 8, 39-40/1905, IX 24, 4, 47/1906, XI 20, 12, 41-42/ 1913, X 12, 11, *Magyar Zsidó Lexikon*, 577. 583, 625-626.

37 Uo. 625-626, *Zsidó Élet*, 10/1907, III 15, 6.

38 Ungarische Wochenschrift, 3/1895, X 29, 3, 18/1898. VIII, 3, *Magyar Zsidó Almanach*, 1911, 264, *Encyclopedia Judaica*, XV, 908-909.

nultabb rabbikat igényelték. Köztük szerepelt Löwy Ferenc marosvásárhelyi, Singer Jakab Temesvár-gyárvárosi és Jordán Sándor szatmári főrabbi.

Danzig Samu, Máramaroszigeten szefárd főrabbi minőségben működött (1878).³⁹

A rabbi hatáskörébe tartozott a születések, házasságok és a halálozások regisztrálása, illetve az ehhez kapcsolódó szertartások végzése vagy felügyelete.

A körülmetélés és egyben a fiúk névadása körül problémák merültek fel, a modern higiéniai viszonyok és a végzők képzése ügyében. Az 1899-ben megjelent belügyminiszteri rendelet ellenkezést váltott ki elsősorban a kongresszusiak részéről, mivel szerintük a jelentősebb hitközségek már saját hatáskörükben intézkedtek a higiéniai követelmények ügyében és a végrehajtó személyét a rabbi engedélyétől tették függővé. Ortodox vonalon Máramarosban gyakran a rabbi jártak el. Végül a rendeletet visszavonták.⁴⁰

Az izraeliták házasságának hatósági engedélyezése már 1859-ben megszűnt és megkötésük a rabbi feladata volt 1895-ig, államérvényesen. A válás kérdésében érvényben volt az 1863-as udvari kancelláriai rendelet, hatályát 1878-ban miniszteri rendelet erősítette meg és egyben kifogásolta egyes rabbi könnyelműségét. A valóságban a nyomor és az évszázados beidegződések nyomán Máramarosban, Ugocsában és bizonyos mértékben Szatmárban rabbi mellőzésével házasodtak, a minimális hozomány hiánya (legalább 20 frt 1903-ban) következtében. Egyes rabbi eltúrták a korai házasságokat. Az 1895-ös törvény nyomán, vallási okokból többen elkerülték a polgári házasságkötést. A fenti tényezők nyomán megdöbbentő számú törvénytelen gyermek jelenik meg az állami anyakönyvekben, mint például a három Vison, akiknek törvényesítése 1920 után, ölt méreteket.

Széleskörű vitát váltott ki Rosenberg Sándor aradi főrabbi (1885–1909) kezdeményezése, miszerint keresztény és izraelita kötött polgári házasság rabbi által áldásban részesüljön. Valójában a gyakorlat Aradra szorítkozott.⁴¹

A hitközségek és személy szerint a rabbi, illetve helyetteseik hatáskörébe tartozott a családi események anyakönyvezése is, amely 1895. október 1-ig államérvényes volt. Bevezetése nem kis nehézségekbe ütközött, és a XIX. század derekától számos helyen utólagos bejegyzésekre nyílt lehetőség, elsősorban a születések terén. A helyzet javítását célozta az a kormányrendelet, amely 1886. január 1-től kezdődően magasabb követelményeket írt elő az anyakönyvezető felkészültsége terén és rendezte a kongresszusi és ortodox különválás nyomán keletkezett helyzetet. A kerületeket a hívők száma szerint alakították ki. Így Beszterce-Naszód megyében három, Kolozs megyében kettő, Szolnok-Dobokában hat létesült.

Nagyszámú izraelita hívő esetében, mint például Felsővisón, Tasnádon vagy Székelyhídon önálló ortodox kerületek létesültek.

Az 1895-ös törvények után számos hitközség, mint például Arad (neológ), és Nagyvárad (ortodox) az anyakönyvezés folytatását határozták el. Több hitközség azonban hamarosan már nem fordított gondot erre, mint például Szatmár-Németiben (ortodox).⁴²

39 *A budapesti Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1916/17 tanévről.* Bp. 1917, 18–20, *Magyar Zsidó Lexikon*, 187, *Egyenlőség*, 20/1890, V 16, 10, 35/1909, IX 5, 5, *Izrael*, 3/1912, V 1, 11.

40 *Zsidó Híradó*, 44/1899, XII 14, 19, 44/1900, XI 29, 1, *Ungarische Wochenschrift*, 48/1903, XI 27, 10–11.

41 *Jüdische Volksblatt*, 5/1902, I. 31, 3, *Egyenlőség*, 28/1903, III. 12, 10. .

42 Uo. 14/1886, IV, 4–6, *Magyar Zsidó Szemle*, 70/1884, 8, *Zsidó Híradó*, 35/1895, IX, 12, 1, *Magyarországi Rendeletek Tára*, XVII–1883 (I), 607–608.

A szombati munkaszünet kérdése sem volt problémamentes. Bözödújfalun a neofita izraeliták egyformán megtartották a szombatot és a vasárnapot. Az állami, de főleg a keresztény felekezeti iskolában, tekintettel voltak és például a szombati írási és rajzolási feladataikat az izraelita tanulóktól nem kérték számon. Nagyobb hullámokat vert az izraeliták által fenntartott dohányárudák kérdése, amelyeknek szombati bezárása és vasárnapi nyitvatartása 1903-ban, többek között 60 rabbi tiltakozását váltotta ki.⁴³

A rabbik egyik központi kérdése anyagi helyzetük volt. A nagy, jelentős bevételre rendelkező hitközségek (Arad, Temesvár-Belváros (neolog), Nagyvárad (ortodox) vagy Marosvásárhely (status quo) rabbiainak hivatalukkal arányos jövedelmet biztosítottak.

Szerényebb bevétellel rendelkezőknek már jóval kisebb ellátást biztosítottak. Déva például 1885-ben, a rabbinak évi 300 frt. fizetést, szabadlakást és rituális tevékenységért járó díjakat biztosított.

Számos helyen, mint például Aradon, (ortodox) súlyos helyzet alakult ki. A 42 éves korában elhunyt Szofer Juda nyomorba süllyedt családján úgy segítettek, hogy utódjának feltételül szabták, feleségül veszi az elhunyt legidősebb leányát (1913).⁴⁴

Az ortodox rabbik helyzetét nehezítette államilag elismert végzettségük hiánya, ami csökkentette részesülésüket a congruából, (államsegély). Mozgalmuk, besorolásuk javítása érdekében, többek között Schuck rabbi (Temesvár-Józsefváros) vezetésével nem járt érezhető eredménnyel.⁴⁵

Az izraelita vallásgyakorlat elengedhetetlen eleme a kántor. Így, 1910-ben, Erdélyben mintegy 30 működött. Jelentős személyiségnek számított Kohn Dávid, aradi (neolog) kántor. Temesvár-Belvárosban Löwenberg kántor 1900-ban, negyedszázados jubileumát ünnepelte.

Több hitközség, mint például Vajdahunyad, rabbi hiányában csupán előimádkozót alkalmazhatott. Nagyobb neológ és részben status quo hitközségek kórust létesítettek, sőt egyesek orgonát is felszereltek (Gyulafehérvár, Nagyvárad, stb.).⁴⁶

Kétségtelen az erdélyi zsidóság 1867-ben, a már elmélyült magyar hazafiság hordozója volt, legalább is nagy többségében. A befolyásos Perls Mayer nagykarolyi főrabbi 1867-ben kijelentette: „Mi zsidók vagyunk a saját istenházunkban, a mi lakásunkban magyarok vagyunk.” Az ortodox küldöttség – beleértve erdélyi tagjait –, 1884-ben a miniszteri fogadás alkalmával aláhúzták, hogy „ők is hazafiak”. A besztercei Horovitz rabbi 1886-ban kifejtette, hogy „a zsidó csak vallási rubrika”. A fogarasi rabbi 1900-ban úgy fogalmazott, hogy a zsidóság „a magyar nemzettel nyelvben és érzelemben immár teljesen egybeolvadt”.⁴⁷

A magyar nyelv fokozatosan szilárdult meg a hitközségek keretében. Aradon a XIX. század hetvenes éveiben, Gyulafehérváron a nyolcvanas években állandósult, mint hivatalos nyelv. Máramarosszigeten 1907-ben kifogásolták, hogy az ortodox hitközség magyar nyelvű jegyzőkönyvében még héber betét akad. Marosvásárhelyen 1900-ban, a

43 *Zsidó Híradó*, 4/1903, II 12, 1-2, *Egyenlőség*, 22/1899, V 28, 3-4.

44 Uo. 19/1913, V 11, 9, *Illustrierte Gemeindezeitung*, 9/1885, VI 3, 7.

45 *Magyar Izrael*, 1-2/1914, I 1, 30-31, *Autonómia*, 3/1914, III 21, 3, *Izrael*, 1913 III 17, 7.

46 *Wahrheit*, 9/1899, II, 6, 2, 18/1910, V 6, 8, *Ungarische Wochenschrift*, 25/1900, X 12, 4, *Egyenlőség*, 24/1884, II 24, 7, 38/1902, IX 21, 12, 29/1913, VII 20, 11.

47 Uo. 4/1884, I 27, 3-4, Ben Chanaja, 1867, 170-171, *Zsidó Híradó*, 40/1897, XI 4, 4.

status quo hitközség elnöke kiemelte, hogy ott már teljes mértékben a magyar nyelv az irányadó.

Az ősrégi Arad megyei simándi zsinagógában, 1875-ben már Löwinger-Spitze rabbi magyarul prédikált. Szászvároson 1893-ban, a zsinagóga felavatásán a dévai főrabbi magyarul szónokolt. Dicsőszentmártonban 1894-ben hangzott el először magyar prédikáció. Országos hírnek számított, hogy 1893-ban, Kolozsváron, az ortodox zsinagógában Strauss Ignác rabbihelyettes az újoncokat magyarul eskette fel.⁴⁸

Lassúbb fejlődés mutatkozott például Balázsfalván, ahol Rónai János hitközségi elnök Grünbaum József ortodox rabbit beiktatása alkalmával magyarul üdvözölte, a válasszal azonban német volt. Egy 1908-ban készült felvétel szerint országos viszonylatban a magyar nyelv használata a neológ zsinagógákban elérte a 81,3%-ot, a status quo zsinagógákban 54,3%, az ortodoxok esetében csupán arról értesülünk, hogy a fejlődés 1903 óta 14,9% többletet ért el.⁴⁹

Gyorsabb fejlődést mutattak a modern követelményeknek megfelelő felekezeti elemi iskolák, amelyek alapvetően áttértek a magyar tanítási nyelvre. A Zsidó Híradó megállapítása szerint a helyzet 1897-ben, már általános volt. Létszámuk azonban 1888 és 1910 között, 51-ről 49-re csökkent. Az 1907/1908 tanévre szóló felvétel szerint az izraelita gyermekeknek csupán 19,96%-a vette igénybe ezt az oktatási formát, többségük állami, illetve keresztény felekezeti iskolákat látogatott.

Az ortodox gyermekek jórésze Máramaros, Ugocsa, Szatmár és Szolnok-Doboka vidékén továbbra is ultraortodox rabbik hatása alatt elsősorban héber, illetve jiddis írást és olvasást tanult, valamint hitoktatásban részesült. Egyedül Máramarosban 1893-ban 40 ilyen iskola működött. Többszöri állami beavatkozás sem változtatott alapvetően a helyzeten. Csúpan egyes helyeken, mint például Nagyváradon (1907-ben) került sor bezárásukra.

Magasabb vallási oktatást biztosítottak egyes jesivák. A Teitelbaum rabbi dinasztia a századfordulón nagylétszámú intézményt működtetett. Időnként tevékenykedtek Nagykárolyban, Magyar-Láposon, stb. E tanítási formák iránti ragaszkodás tükrözi a máramarosszigeti haszid irányzatú főrabbi 1898-ban tett kijelentése – egy érmi-hályfalvai összejevetelen, – ahol a haladást „a gonoszok sokaságának” nevezte.⁵⁰

A Chevra-Kadosa („Szentegylet”) szinte valamennyi hitközség mellett működött, sőt olykor megelőzően is. Így például Aradon 1729-ben, Nagyváradon 1731-ben alakultak. A hitközségek megoszlása nyomán, a legtöbb helyen az egylet követte példájukat, habár feladataik a vallásos elmélyülés, a jótékonykodás és a rituális temetések terén azonosak maradtak. Taksájuk megközelítette a hitközségeket, anyagi forrásaik zsinagógai gyűjtésből, tagdíjakból, főképpen adományokból és alapítványokból származtak. Így például az aradi neológ egylet 1912-ben 136 alapítványt kezelt, 325.504 korona értékben.

A nagyváradai ortodox Chevra-Kadosa 1905-ben 62.646 korona kiadást biztosított költségvetésében.⁵¹

48 *Egyenlőség*, 37/1888, IX 16, 10, 33/1893 VIII 18, 9, 38–39/1900, IX 23, 12, 4/1894, I 26, 12, 47/1893, XI 24, 11, 34/1903, VIII 23, 10, 36/1907, IX 8, 8, *Magyar Zsidó*, 12/1900, VI 26, 2, *Ungarische Wochenschrift* 18/1896, V 16, 6, *Der Ungarische Israelit*, 45/1875, XI 19, 360.

49 *Magyar Izraelita*, 1868, 702, *Egyenlőség*, 21/1897, V 27, 9, 2/1908, I. 2, 8.

50 *Zsidó Híradó*, 12/1897, III 25, 1, *Izraelita Közlöny*, 20/1869, IV 6, 132, *Egyenlőség*, 44/1898, XI 13, 3.

51 Uo. 16/1912, IV 21, 11, *Magyar Zsidó*, 8/1912, IV 19, 3, *Zsidó Híradó*, 15/1901, IV 25, 6–7, *Zsidó Néplap*, 15/1905, IV 19, 14–15, *Hitór*, 2/1914, III 27, 11.

A legjelentősebb megvalósítások az aradi és nagyváradai kórházak voltak, az utóbbi alapjait a Grósz-féle Európa hírű szemklinika vetette meg (1840). A betegek rendelkezésére 1902-ben, 154 hely állt, valláskülönbség nélkül. Végül 1905-ben újabb helyvel gyarapodott, valamint a sebészettel. 1913-ban 1929 beutaltat kezeltek, valamint 2245 járóbeteg.

Aradon 1900-ban 74 beutaltat beteget ápoltak, a továbbiakban évente egyszerre mintegy 100-120-at.

Izraelita kórház működött Gyulafehérváron és időszakonként Lugoson, Hátszegen, Máramarosszigeten.⁵²

A temetésekre nagy gondot fordítottak. Így például Aradon 1844-ben új temetőt létesítettek, ellátva korszerű épületekkel. Az ortodoxok részére az úgynevezett „Felső-Temető” szélén hasítottak ki temetőt (1909).

Nagyváradon 1898-ig, az izraelita összetartozás jelképe volt a temető. Végül azonban különváltak. Kolozsváron 1883-ban elvi nézeteltérések merültek fel a hagyományokhoz ragaszkodó ortodoxok és a status quo felé hajló hívek között, akik több területen változást igényeltek, például a koporsó használatát. Végül Kolozsváron is több temető alakult ki a hitközségek szerint.⁵³

Az 1867 utáni években, tovább erősödött a hívek öntevékenysége különböző területeken.

A vallásos tevékenység elsőbbségét vállalta fel az „Első Erdélyi Maske Hádász” egyesület, amelynek 1911-ben nyolc megyében (Maros-Torda, Nagy- és Kisküküllő, Alsófehér, Brassó, Udvarhely, Csík, Háromszék) voltak szervezetei. Ez évben Segesváron tartott kongresszusokon elsősorban a Talmud-Tóra tanulmányokat szorgalmazták és kiemelték Szászrégenben, Dicsőszentmártonban és máshol elért eredményeket. Kolozsváron a „Gemilot Chasidim” egyesület egy időben Löwy Mór vezetése alatt foglalkozott bibliai tanulmányokkal, valamint a talmuddal. A „Sas-Chevra” tevékenységéről Szászrégenből, Désről, stb. rendelkezünk tudósítással.⁵⁴

A jótékonyág- és betegsegélyezést vállalta fel 1866-tól a „Maskil el Dal” temesvári egyesület, amelynek 167 tagja volt. A hitoktatás és jótékonyág vonalán indult 1877-ben, a nagyváradai „Chevra-Schur” egyesület. Gyulafehérváron, Nagyváradon, Marosvásárhelyen a „Malbim Arumin” egyesület vállalt szerepet. Aradon a Chevra-Kadosa mellett működött az aradi „Humanitas” egyesület 1867 után és főképpen a szegényeknek télen pénzt és fát juttatott. Segélyegyletek alakultak kisebb településeken is, mint például Felső-Visón (1895). Később több helyen, mint például Szatmár-Németiben, úgynevezett „Fillér egyesület” alakult, amely főképpen nyilvános helyeken perselyeket helyezett el.⁵⁵

Jóformán valamennyi hitközségben nőegyletek alakultak, amelyek vallási és kulturális tevékenységük mellett elsősorban karitatív téren működtek az iskolás gyermekek között. Nagyváradon 1887-ben, bevezették 40 gyermek heti egyszeri étkeztetését, valláskülönbség nélkül. Kolozsváron 1911-ben 104 gyermeket ruháztak fel. A Temesvár-jó-

52 Uo. 5-6/1914, IV 23, 5-6, *Magyar Zsidó*, 13/1909, VII 2, 14, *Egyenlőség* 11/1888, III 11, 1, 3/1891, I 6, 3, 19/1902, V 11, 10.

53 Uo. 27/1899, VII 2, 10, *Szombati Újság*, 11/1883, III 17, 81-82, *Magyar Zsidó Szemle*, 1898, 10.

54 Uo. 9/1918, III 1, 7, *Magyar Zsidó*, 7/1911, V 10, 13, 13/1911, IX 7, 12, *Jüdische Volkstimme*, 13/1912, VI 27.

55 *Egyenlőség*, 12/1887, III 20, 7-8, 9/1904, II 28, 8, *Zsidó Híradó*, 26/1895, VII 11, 8, 7/1900, II 15, 6, *Szamos*, 1910 I 15, 2.

zsefvárosi ortodox nőegylet 1913-ban 336 szegényt részesített segélyben pénzzel, ruhával és tüzelővel.⁵⁶

A XIX. század utolsó évtizedében indult a népkonyha mozgalom, kezdve Araddal, Nagyváradra, Kolozsvárral és Szatmár-Németivel. Nagyváradra 1896/97 telén 28.726 ebédet osztottak ki, Aradon 1911-ben 16.386-ot szolgáltak ki a rászorulóknak, valláskülönbség nélkül.

A szegény leányok kiházasításával külön egyesületek foglalkoztak Aradon és Nagyváradon. Az előbbi jelentős alapítvánnyal rendelkezett, ami lehetővé tette, hogy évente 2-4 esetben 100, 300 forintos (utóbb koronában) hozományt biztosítson valláskülönbség nélkül.

Az első világháborút megelőző években létrehozták Szatmár-Németiben az első izraelita gyermek-napközi otthont.⁵⁷

Több városban árvaházakat létesítettek. Aradon, a Deutsch Ignác által 1870-ben létesített alapítvány, 1874-ben fiú árvaház megnyitását tette lehetővé, amely 1908-ban már 24 hellyel rendelkezett. Szintén Aradon tették le 1906-ban, egy leány árvaház alapítóját a Fischer Eliz alapítvány jóvoltából. Nagyváradon ortodox alapítványi tőkével létesítettek árvaházat, amely 1910-ben, 14 helyet biztosított.⁵⁸

Az első világháborút megelőző években mozgalom indult állami menhelyeken elhelyezett nagyszámú, elhagyott izraelita gyermek érdekében, számuk a háború alatt hadiárvaikkal növekedett. Az erdélyi kezdeményezés Kolozsvárról indult és 1912-ben, már 90 gyermekre terjedt ki. A gyermekek izraelita családoknál való elhelyezését szintén támogatták Szatmár-Németiben, Temesváron, stb.

A báró Hirsch Mór nevével fémjelzett jótékonyági és önszegélyező egyesület tevékenysége révén, többek között Temesváron, Aradon, Lugoson, Nagyváradon biztosítottak járóbeteg ellátásra segítséget és a gyógyfürdők kedvezményes igénybevételét. Tevékenysége 1909-ben 14 helyre terjedt ki.

A segélyezés gyakran kiterjedt a határon túli, nehézségekkel küzdő zsidókra is. Adatink szerint 1872-ben, a marosvásárhelyi rabbi gyűjtést kezdeményezett az üldözött perzsiái hittestvérei számára. Rendszeres segélyezést biztosított az aradi, Temesvár-belvárosi, nagyvárad (ortodox és neolog) hitközségek a palesztinai szegény zsidók számára, akik főképpen a Tzfat körül csoportosultak.

Az 1905-1966 évi oroszországi pogromok, elsősorban a világméretű felháborodást kiváltó kisinyevi események nyomán, nagyméretű segélyprogram indult. Egyedül Kolozsváron 360.692 koronát gyűjtöttek.

Az első világháború elején az orosz hadsereg időleges előrenyomulása Máramarosszigetig zsidóellenes kilengései miatt hatalmas menekülthullámot eredményezett. Erdély felé irányult a Bukovinából kétszer indult menekülthullám. A hitközségek áldozatkészségről tettek tanúságot. Kolozsvárra például a pályaudvarra is állandó szolgálatot biztosítottak.⁵⁹

56 *Pályázat*, 17/1913, II 25, 3, *Egyenlőség*, 50/1887, XII 18, 6, 24/1909, VI 20, 11, 50/1911, XII 10, 13.

57 Uo. 8/1897, II 21 X 12/1905, III 19, 9, *Zsidó Híradó*, 7/1897, II 18, 8, *Zsidó Élet*, 22/1907, VI 14, 8.

58 *Szombati Újság*, 9/1883, V 19, 15, *Jüdische Gemeinde und Schulzeitung*, 17/1877, V 1, 37, *Egyenlőség*, 23/1906, VI 10, 13, 19/1911, V 7, 12.

59 Uo. 1/1906, I 17, 5, 10/1911, III 5, 10-11, 9/1912, III 3, 12, 3/1915, I 17, 3, *Emberszeretet*, 1898. március 4, 1909 III 4, 3, *Magyar Izrael* 3/1911, III 1, 64, *Ungarländische Jüdische Zeitung*, 5/1910, III 2, 5, *Autonómia*, 1-2/1915, I 15, 18.

A kulturális tevékenységet állította központjába Nagykárolyban, az 1868-ban alakult egyesület, mintegy 100 taggal. Fogarason 1887-ben könyvtárat és olvasókört hoztak létre. A nagyváradai „Yehuda Halevi” nevét viselő egyesület feladatai között szerepelt az ifjúság vallásos tevékenységének ébrentartása, valamint a zsidó történelem és irodalom ismertetése. Désen 1908-ban, ortodox olvasóegylet működött. Temesváron ifjak könyv- és zeneműtárt rendeztek be (1917). Máramarosszigeten a helyi viszonyok figyelembevételével a zsidó leányok kultúregyesülete írás-olvasást, számtant oktatott, valamint gépelést és varrást tanítottak (1918). Dicsőszentmártonban ugyanakkor héber nyelv művelő egyesület alakult.⁶⁰

Jelentős szerepet vállalt, Eisler Mátyás kolozsvári főrabbi vezetése alatt alakult tanulmányi kör, amely a századfordulón különböző vallású előadókat is meghívott.

Végül 1900-ban megalakult a „Kolozsvári Izraelita Felolvasó Egylet”, amely a judaisztika ágait művelte. A cionizmus terjedésével kulturális téren eltávolodás mutatkozott a hitközségi keretektől.⁶¹

A kötelező katonai szolgálat bevezetése újabb izraelita pasztorizációs területet nyitott meg, amelyen – késve bár, – megjelentek a csapatokhoz beosztott rabbik. Fokozatosan megoldódott az izraelita katonák lehetősége vallásos ünnepeiken, istentiszteleten való részvételre. Így például 1907-ben, a fogarasi rabbi közbenjárása biztosította a szükséges engedélyt. Több hitközség az ünnepek alkalmával, mint például a gyulafehérvári, már 1888-ban kóser ételt biztosított a helyőrség izraelita katonáinak. Az első világháború alatt, a hátszágban volt hasonló igyekezet. A máramarosszigeti 13. sz. cs. k. gyalogezredben, amelynek létszáma jórészen izraelita volt, 1914-től rituális konyhát kapott. Besztercén 1917–1918-ban, Szatmár-Németiben 1916-ban, stb. voltak hasonló kezdeményezések.

A háború idején több helyen (Arad, Kolozsvár) voltak kezdeményezések az orosz és román hadseregekből származó izraelita hadifoglyok vallásos támogatására.⁶²

A rendelkezésünkre álló források számos elvi nyilatkozatot tartalmaznak a keresztény – izraelita jó viszony irányában. Így például 1889-ben, Rommer Flóris nagyváradai apátkanonok kijelentette „Egyedül a jóra való tanítás és testvéri szeretet, ezek a gyógyászat titkai. Ezek mellett harcoljunk és ténykedjünk, ti zsidók is, – mi papok is.” Fuchs Benjamin ortodox rabbi 1913-ban, az „Emberek Isten és törvény előtti egyenlőségéért” emelt szót.⁶³

Egyes egyházi vezetők beiktatása jó alkalmat szolgáltatott hasonló gondolatok aláhúzására: Ipolyi Arnold, nagyváradai püspök 1886-ban – válaszolva beiktatása alkalmával – az őt üdvözlő ortodox izraelita küldöttségnek kijelentette: „Én tisztelen és becsülöm Önöket, mivel régi hitük alapján biztosan állnak.” A következő évben Schlauch Lőrinc, az új váradai püspök, a nagyváradai neologok üdvözlésére megállapította: „a szeretet ... az anyaszentegyháznak alapdogmája.” Szász Domokos református püspök a

60 *Magyar Izraelita*, 12/1868, III 20, 95, *Ungarische Wochenschrift*, 9/1902, III 1–2, *Magyar Zsidó*, 11/1908, IX 11, 15, *Egyenlőség*, 28/1887, VII 17, 7, 52/1915, XII 26, 3, 1/1918, I 5, 14, *Zsidó Szemle*, 23/1917, VI 8, 7, 17/1915, IX 8, 9, 4/1918, I. 27, 10.

61 *Kolozsvári Izraelita Egylet Évkönyve*. Szerk. EISLER MÁTYÁS. Kolozsvár 1906, passim, *Egyenlőség*, 22/1893, VI 12, 12, 43/1904, X 23, 12, *Zsidó Szemle*, 6/1918, II 8, 10, *Magyar Zsidó Lexikon*, 137, 546.

62 Uo.

63 *Egyenlőség*, 25/1889, VI 30, 9–10, 13/1913, III 30, 10.

brassói templom felszentelése alkalmával kijelentette, hogy ő elítélte „a civilizáció szégyenére felidézett antiszemita mozgalmat ...” (1892). Mihályi görögkatolikus püspök 1894-ben, hangsúlyozta: „ő minden emberben egyformán Isten képését látja”. Goldis, aradi görögkeleti püspök 1899-ben, feladatként jelölte meg „a felebarátoknak testvéri szeretetben kell élni.” Glattfelder Gyula temesvári püspök 1911-ben, kiállt az emberek egyenlősége mellett.⁶⁴

Az izraeliták ünnepi eseményein is gyakori volt a keresztény tényezők részvétele. Nagykárolyban, 1867-ben sok keresztény jelent meg az új zsinagóga alapkövének letételénél. Hasonló alkalom volt a karánsebesi zsinagóga felavatása, (1895). Lenke Mór, lugosi főrabbi beiktatásán valamennyi helybeli felekezet képviseltette magát (1906). Szívélyesen üdvözölték a hatóságok és a felekezetek képviselői Berkovics Szofer marosvásárhelyi ortodox főrabbit.

Fájdalmas pillanatokban, különös melegséggel működött a felekezetek közötti kapcsolat. Erre példát szolgáltat Steinhardt Mór aradi főrabbi temetése (1885). A gyászmenetet az összes templomok harangjai kísérték, az útvonalon az üzletek zárva voltak és sok ezer ember jelenlétével fejezte ki nagyrabecsülését az elhunyt iránt.⁶⁵

Jelentős lépést tett a felekezet közötti együttműködés terén Kecskeméti Lipót, nagyváradai neolog főrabbi, aki több alkalommal keresztény templomban prédikált (1911).⁶⁶ A bánsági Csákován a hitközség közgyűlése alkalmával végzett istentiszteleten a helybeli görögkeleti szerb kórus énekelt (1911).

A kölcsönös adományok sem voltak ritkák. Az Arad megyei Taucon például öt izraelita adománya tette lehetővé, hogy a görögkeleti templom haranghoz jusson (1888). Az ottományi zsinagóga számára 1892-ben gróf Andrassy Gyula özvegye ingyen telket adományozott. Szamosújváron keresztények adományai egészítették ki a költségvetési hiányt, a zsinagóga felépítése alkalmával (1908). Az Arad megyei Nagyhalmágyon 1897-ben, az izraeliták segítették a görögkeleti román templom felépítését. Viszonzásképpen 1911-ben, a zsinagóga felépítésében nyújtottak segítséget az előbbieket.⁶⁷

Az antiszemitizmus az idők folyamán több gyökérből táplálkozott és célt követett. Ezek közé tartoztak azok a jelenségek, amelyek vallási színezetűek voltak. Erdélyben többször kísértett az úgynevezett vérvád, amely szerint az izraelitáknak rituális célra keresztény vérről van szükségük. E balga nézetet elítélte több pápa, IV. Ince 1247-ben, V. Márton 1423-ban és III. Pál 1543-ban. A keresztény tényezők közül még kiemeljük Miron Cristea görögkeleti karánsebesi püspököt, aki 1913-ban, világ-felháborodást kiváltó szíriai vérvád kapcsán hangsúlyozta, hogy az ó-szövetségi szentírásban nincs semmiféle jogalapja.

A XIX. század nyolcvanas éveiben nagy port vert fel a tiszaezlári vérvád, amelynek egy Solymosi Eszter nevű leány lett volna áldozata. A vádlók nyomán Nyíregyházán 15 izraelitát állítottak 1883-ban törvényszék elé. A bíróság felmentette a vádlottakat, azonban rosszindulatú elemek hatására kilengésekre került sor. Az antiszemita pártot alapí-

64 Uo. 34/1884, VIII 28, 8-9, 35/1892, VIII 26, 11, 32/1899, VIII 16, 10, 28/1911, VII 6, 13, *Zsidó Híradó*, 48/1894, XII 13, 9-10, *Jüdisches Weltblatt*, 9/1886, VII 9, 2.

65 Ben Chanaja, 1867, 458, *Illusztrierte Gemeinde Zeitung*, 3/1885, III 1, 3-4, *A Jövő*, 37/1897, IX 24, 1, *Szombati Újság*, 10/1906, III 9, 7.

66 *Magyar Zsidó*, 10/1912, VI 10, 7.

67 *Csáková és Vidéke*, 48/1911, 3, *Biserica si Scrala*, 28/1888, VII 10/22, 232, *Egyenlőség*, 1/1892, I 1, 17, 30/1908, VII 26, 10, *Allgemeine Jüdische Rundschau*, 19/1911, V 19, 6.

tó Istoczy odáig ment, hogy a romániai Ploiestibe küldött „tájékoztatójában” is terjesztette vádjait.

E napokban Nagybányán a tömeg kifosztotta a zsinagógát, Balázsfalván pedig feltörék az ajtaját és eltulajdonították a szentírási tekercsüket. Kilengésre került sor Gyergyószentmiklóson, Csákován pedig csúfolódó szövegeket mázoltak a falakra. Később csupán Brassóban röpített fel a vérvád meséje 1901-ben, a hatóságok azonban csírájában fojtották el a rendbontást.⁶⁸

A kérdés elméleti szinten továbbra is szerepelt. Ezek között jelentek meg az aradi Tribuna „Bukaresti levelei”, majd a szintén aradi, Románul kijelentései.

Az antiszemitizmus komplex kérdése a XX. század elején gazdasági és társadalmi terere tolódott át. Ennek egyik lényeges eleme Erdélyben a román nemzeti párt egyes vezetőinek álláspontja volt. Alexandru Vaida Vrierodnak 1907-ben, a bécsi Neue National Zeitungban megjelent megfogalmazása szerint a zsidóság a magyar állampolitika – beleértve a hitközségeket – támogatójának számít.⁶⁹

A XIX. század derekától kezdve több vallásos izraelita óhajtotta a Szentföldön leélni hátralévő napjait. Az első adatok 1830 körül tűntek föl, különösen a hitű Tzfat vidékén. Több erdélyi, többek között szatmári haszidok telepedtek le 1874 után, az újonnan létrejött hitű „Mea Shearim” jeruzsálemi negyedben. Létrejött idővel egy erdélyi „Kolel”, amelyet 1910-ben meglátogatott Fischer, gyulafehérvári főrabbi.⁷⁰

A zsidó azonosságtudatot ápolta az „Alliance Israelite Universelle”, amelynek szervezetei Aradon, Brassóban, Nagyszentmiklóson, stb. voltak. A legjelentősebb szerepet Rosenberg Sándor, aradi főrabbi játszotta.⁷¹

Az első, Baselen tartott cionista kongresszuson (1897), jelen volt a balázsfalvi Rónai János, aki a továbbiakban évekig országos vezetőserepet játszott. Elismeréssel beszélt Baselen az ország szabad alkotmányáról, elítélte a negatív megnyilvánulásokat és leszögezte, hogy „mi jó magyar hazafinak maradunk”.⁷² Ő és követői, Herzl Tivadar tudtával azon az állásponton voltak, hogy „az Új haza” a hontalanokat várja, elsősorban Oroszországból és Romániából. A megalakuló szervezetek (Kolozsvár, Beszterce, Nagyvárada stb.) az 1902-ben elfogadott program alapján álltak.⁷³ Alig hallható volt a Jüdisches Volksblatt, valamint az Ungarische Jüdische Zeitung hangja, amelyek nemzeti elnyomást emlegettek.⁷⁴

Az erdélyi hitközségek, mint szervezetek 1914 előtt nem tagolódtak be a cionista mozgalomba. Jellemző, hogy az ortodox hitközségek vezetését kézbentartó rabbik nem vettek részt 1904-ben a vallásos cionista mozgalom („Mizraki”) kongresszusán. Az ortodox ellenhatás egyik jelentős képviselője a nagyváradi Gabel Jakab, iskolaigazgató volt.

68 EUGEN GLÜCK: *Contribuții privind istoria antisemitismului din Transilvania* (sec. XI-1918). *Studia et Acta Historiae Judaeorum Romaniae* V, București 2000, 139.

69 Neue National - Zeitung, 19/1907, IV. 19, 2-3, Prománul, 261/1913, XI 29/XII, 12, 2-3, 35/1914, II 13/26, 6, 109/1914, V 20/VI 2, 3.

70 Gyulafehérvári hitközség levéltára, dos 118/180, 125/184.

71 *Bulletin de l'Alliance Israelite Universelle*. Serie II, 19/1894, 130-135.

72 Stenographische Protocoll der Verhandlungen der I Zionist Kongress 1897 VIII 29, 78-80.

73 *Ungarische Wochenschrift*, 13/1902, III 27, 4-5.

74 *Jüdisches Volksblatt*, 18/1902, IV 18, 1, 19/1902, V 9, 3, 52/1902, XII 26, 2, *Ungarische Jüdische Zeitung*, 12/1914, VI 12, 3.

A gyulafehérvári hitközség 1910-ben úgy döntött, hogy nem járul hozzá a cionista „Nemzeti Alaphoz”.⁷⁵

Hitközségi vonalon idővel többen a cionizmushoz csatlakoztak, mint például Glaser Mózes, kolozsvári ortodox rabbi (1904), a nagybányai hitközség elnöke (1908), Jordán Sándor, szatmári status quo rabbi (1908) stb. Lényeges eltolódás a cionizmus irányában a hitközségek részéről az első világháború alatt kezdett mutatkozni.⁷⁶

A jelenlegi kutatás aláhúzza azt a fontos szerepet, amelyet a vizsgált időszakban az izraelita hitközségek betöltöttek.

JENŐ GLÜCK

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF ISRAELITE COMMUNITIES IN TRANSYLVANIA (1867-1914)

The historic change taking place in Hungary in 1867, brought about the intention of extending the idea of a modern state. An item on the agenda was the question of Jewish emancipation already discussed and postponed for decades. Hungarian legislation codified the equality of Israelite citizens with the Christian population, as well as repealed all the acts, regulations and customs opposing this. The majority of the population approved this act of legislation. Despite the negative opinions also heard, the Israelite community celebrated the act of emancipation at the same time expressing their patriotic sentiments. The evaluation of the emancipation was a recurring issue of the coming decades, especially comparing local conditions with those of Russia and Romania. In the years after the historic change of 1867 the Jewish population in Transylvania grew by natural increase, and to a lesser extent due to immigration.

75 *Egyenlőség*, 35/1904, VIII 28, 2-3, *Magyar Zsidó*, 12/1908, IX 25, 3, Gyulafehérvári hitközség levéltára, dos 125/288.

76 *Zsidó Néplap*, 16/1904, VIII 12, 5-6, *Pressburger Jüdische Zeitung*, 2/1908, X 2, 6.



MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM
ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY
2004/3-4



NÁNDOR DREISZIGER

THE QUEST FOR SPIRITUAL FULFILMENT AMONG IMMIGRANTS:
THE RISE OF ORGANIZED RELIGIOUS LIFE IN PIONEER
HUNGARIAN-CANADIAN COMMUNITIES, 1885-1939

In reflecting upon the experience of her family in Canada, an elderly member of the “old” Hungarian-Canadian immigrant community reminisced that this country had given them many “material things” [*anyagiakat*] but little in the way of “spiritual solace” [*lelkieket*].¹ This statement sums up with admirable insight and succinctness the religious aspect of the early Hungarian immigrant life in Canada. Indeed, the consensus among pre-Second World War Hungarian immigrants to Canada is that this country had been a good place for personal economic advancement but not a good one for fulfilling the yearnings of the human soul.²

Indeed, one of the most difficult aspects of starting life anew in late nineteenth and early twentieth century Canada for immigrants from Central and Eastern Europe was the lack of social and spiritual support that these newcomers desperately needed.³ Social isolation, homesickness and profound loneliness were the hallmarks of life especially on the Canadian prairies to where most newcomers were directed by the authorities. Existence was particularly hard for immigrants who had to make the difficult adjustment from lives lived in a closely-knit and geographically compact

-
- 1 An excellent work on the social history of the pre-World War II Hungarian-Canadian community is JOHN KOSA, *Land of Choice: Hungarians in Canada* (Toronto: University of Toronto Press, 1957). Other authors who have covered various aspects of this subject include Martin L. Kovacs (1918-2000), Carmela Patrias, and myself. References to the works of these and other authors will be found in subsequent notes. A voluminous collection of taped interviews with members of Canada's Hungarian immigrant community had been deposited in the archives of the Multicultural History Society of Ontario. Some of this material can now be found in the Public Archives of Ontario.
 - 2 For historical accounts of Canada's immigrant ethnic communities see the pertinent entries in the *Encyclopedia of Canadian Ethnic Groups*, ed. PAUL R. MAGOCSI (Toronto: University of Toronto Press, 1999). Similar length treatments can be found in the Canadian Historical Association's *Canada's Ethnic Groups* series. More detailed accounts are offered by the volumes of the series of monographs known as *Generations, A History of Canada's Peoples*, published by McClelland and Stewart Limited in association with the Department of the Secretary of State of Canada. I cover the Hungarians in two of these collaborative efforts while Professor Patiras is the author of the volume on the Hungarians in the CHA series.
 - 3 The difficulties of starting a new life in Canada, especially on the Canadian Prairies, are ably outlined in RONALD REES, *New and Naked Land: Making the Prairies Home* (Saskatoon, Sask.: Western Producer Prairie Books, 1988).

villages, to ones spent in the physical isolation of a prairie homestead. The other hardships facing the newcomers were onerous enough: the long, cold winters; the enormous distances; the lack of vegetation familiar to most Europeans; the unpredictability of weather; the frequent infestations of harmful insects (black flies, mosquitoes and in some years, locusts). When piled on top of these climatic and other physical hardships, the social ones often proved unbearable. Not surprisingly, the rates of failed attempts at pioneer homesteading were very high, not only among newcomers from continental Europe, but also among homesteaders from other parts of Canada, the British Isles, or the United States.⁴

No statistics exist as to what percentage of Hungarian pioneer homesteaders sooner or later abandoned prairie farming, but the anecdotal evidence suggests that the ratio was very high. While leaving the prairie farm – whether for urban centres in the Canadian West, or the farming districts of British Columbia or Ontario, or in fact, the cities of Central Canada – alleviated some of the hardships of Hungarian newcomers to this vast country, it often did not solve the problems of social isolation and spiritual malaise. Hungarian immigrants who exchanged pioneer existence for life in more established regions of the country were often left just as lonely and homesick as they had been on the prairie farm.

What Hungarian immigrants to Canada often missed most, both on the prairie farms and elsewhere in the country, was the lack of organized religious life. Accordingly, they often made strenuous efforts to establish at least the rudiments of organized religious life for themselves: to create parishes or congregations or, at least, arrange for the visits of priests or ministers to their little communities. These efforts were a part of the larger aspiration of early Hungarian-Canadian society to re-establish in the new country at least some of the institutions that the immigrants had been accustomed to in their native land. In this quest, Hungarian newcomers, more often than not, were faced by myriad obstacles, some of which would prove insurmountable, at least for the first years or even decades of their stay in Canada. This study aims to trace the struggle of the early waves Hungarian immigrants to Canada for establishing their ethnic churches. It will also examine the difficulties, both those that were external to their communities and those that were internal to them, that confronted the newcomers' efforts to achieve organised religious life for themselves.

Factors external to the Hungarian immigrant community included the vastness of Canada that imposed great distances between Hungarian colonies scattered throughout the country, the lack of government support for immigrant organizations, and general aloofness and at times even hostility that East European newcomers to the country encountered. Among the internal factors that played a role in impeding the emergence of organised religious life were such circumstances as the small size of most early Hungarian-Canadian colonies, the dearth of effective community leaders, the social divisions within these colonies, and last but not least, the deep-rooted denominational fragmentation of Hungarian society both in the mother country and in the

4 According to Rees, "failure rates" for attempts at pioneer homesteading were 45% in Alberta and 57% in Saskatchewan. Even when we consider that some individuals did not intend to stay in prairie farming on a long-term basis but wanted to establish a homestead and then sell out, these rates are high. REES, *New and Naked Land*, p. 67.

new one. Despite these difficulties, in the period from the late nineteenth century almost to the mid-twentieth, the "old" Hungarian-Canadian communities made considerable progress in organizing their distinct religious life.

It has been suggested that initiatives for the establishment of "ethnic churches" in early Hungarian-Canadian communities tended to come from outsiders rather than individuals endogenous to them.⁵ A re-examination of the rise of ethnic congregations and parishes in pioneer Hungarian-Canadian colonies, not only on the Canadian prairies but also in urban settings, does not support unequivocally this opinion. It suggests that intervention by outsiders in this historical process sometimes accelerated – and sometimes retarded – the Hungarian ethnic churches' development, but the drive for creating them came primarily from within the ethnic group. In fact the success experienced by these pioneer Hungarian immigrant communities in their endeavour can best be attributed to the religious fervour, hard work and persistence of some of their members, as well as the skills, dedication and perseverance of a handful of their leaders, both lay persons and clergymen.⁶

* * *

While individual Hungarians had made it to Canada's shores since the very beginning of European settlement in the lands that now comprise Canada, groups of Hungarian settlers did not start to appear here until the last decades of the nineteenth century. Most of them were transmigrants from the United States, and the best known was the group that started a colony not far from what is now the town of Esterhazy, Saskatchewan.⁷ In the late 1880s and early 1890s few of these pioneer communities

5 By Professor Carmela Patrias in her *Patriots and Proletarians: Politicizing Hungarian Immigrants in Interwar Canada* (Kingston and Montreal: McGill Queen's University Press, 1994), pp. 107f. In particular according to Patrias, "The initiative for [these ethnic churches'] establishment came from Hungarian clerics in the United States and from Canadian church authorities." Patrias focuses more on the birth of organized religious life among Hungarians of Central Canada rather than in the Canadian West.

6 This study focuses exclusively on the Christian churches of the Hungarian-Canadian ethnic group. Hungarian-Jewish immigrants to Canada were relatively few and little is known about the establishment of their first formal religious institutions. This, despite the fact that we know a lot about the work of the Christian missionary Trebitsch Lincon (Ignác Trebitsch-Lincon) among the Jews of Montreal in 1900 and for some time thereafter. See BERNARD WASSERSTEIN, *The Secret Lives of Trebitsch Lincoln* (New Haven and London: Yale University Press, 1988), especially chapter 2, "The Montreal Mission," pp. 23-38. The Hungarian-born Trebitsch (1879-1943) was the son of Jewish parents. After being a (very unsuccessful) Christian missionary to the Jews of Montreal, he became, successively, and Anglican curate in England, a member of the British House of Commons, a German and British double-agent in World War I, and fugitive from the police in the USA, an aspiring leader of the early fascist movement in Weimar Germany and, in the end, a Buddhist monk (and German spy) in Japanese-occupied Shanghai. See also WILLIAM O. MCCAGG, Jr., "Some Recent Books on Turn-of-the-century Hungary," *East European Quarterly*, 24, 1 (March 1992): 123-31. On the history of the Jewish communities of Canada see GERALD TULCHINSKY, *Taking Root: The Origins of the Canadian Jewish Community* (Toronto: Lester Publishing, 1992).

7 The town itself is named after the agent who had brought these settlers to the prairies in 1886, "Count" Paul Oscar Esterhazy (1831-1912). On Esterhazy, whose aristocratic credentials have been questioned and who never settled in Canada, see the studies of M. L. KOVACS, "Searching for Land: The First Hungarian Influx into Canada," *Canadian-American Review of Hungarian Studies*, 7

prospered. Nevertheless when in the late 1890s immigration to Canada started directly from Hungary, new Hungarian settlements began appearing in the prairies, and some of the old ones (such as the one established near Esterhazy), were replenished by new colonists. At this time or shortly thereafter, small clusters of Hungarian immigrants began appearing also in some of Canada's cities, in particular Winnipeg, Manitoba, and Lethbridge, Alberta. By 1900 there had been more or less stable colonies of Hungarian newcomers in at least half-a-dozen rural and urban centres in Western Canada.

Wherever immigrant Hungarians managed to settle in relative geographic proximity to each other, social contacts and even what might be called "social life" soon started to flourish among them. As the vast majority of these newcomers hailed from Hungary's villages, they would strive to re-establish the informal and later even the formal institutions of the Hungarian countryside in their new surroundings. Among the latter would be the parishes and congregations that had played very important roles in the lives of Hungary's peasant populations in the mother country.

The first religious organizations that emerged in the communities of Hungarian immigrants in the Canadian West were a pale shadow of those that these people had been familiar with in their native land. In Hungary most of the Churches were prosperous institutions that played a pre-eminent role not only in the religious life of the country but also in education, agriculture, cultural life and even sometimes in politics. What emerged in Canada's Hungarian communities had, in the beginning, little to do with the centres of church influence. Later, the Canadian churches, and especially the country's Catholic Church, would take note of developments at the grassroots level and would try to influence and even control them. Before that happened, the Hungarian colonists were on their own in most cases when they strove to establish religious institutions in their communities.

BÉKEVÁR: AN EARLY PROTESTANT CONGREGATION

Little is known about most of these early attempts to begin the communal practice of religion in Hungarian Canada's early colonies. The exception to this hiatus in our knowledge of turn-of-the-century Hungarian-Canadian history is the Hungarian colony of Bekevar (originally Békevár), in Saskatchewan (near the present town of Kipling), that has been studied for years by the late Professor Martin L. Kovacs.⁸

(Spring, 1980): 37-43; "From Industries to Farming," *Hungarian Studies Review*, 8 (Spring, 1981), 45-60; as well as the edited book: *Esterhazy and Early Hungarian Immigration to Canada* (Regina, Sask.: Canadian Plains Studies, 1974), especially pp. 2-12.

8 M. L. KOVACS, *Peace and Strife: Some Facets of the History of an Early Prairie Community* (Kipling, Saskatchewan: Kipling District Historical Society, 1980), especially chapters I and II (pp. 1-55, *in passim*). Kovacs (originally Kovács) was born in Budapest, Hungary. After completing his secondary and post-secondary education there he worked for some time at the National Library of Hungary. He received his doctorate in 1942. His principal supervisor was the noted medievalist and settlement historian (*településtörténész*) Elemér Mályusz. After the war Kovacs emigrated to Australia where he taught highschool for several years. After updating his academic credentials in the early 1960s he taught at the University of Melbourne's School of Education. In 1968 he came to teach at the

The Hungarian pioneers of the Bekevar area hailed from the village of Botrágy (in what then was Bereg County in eastern Hungary, today's northwestern Rumania), from Tornyospálca as well as a few other villages in Szabolcs County (still a part of eastern Hungary), with a sprinkling of newcomers from elsewhere, from the villages of Karcag and Kisújszállás of the region of Kunság (east-central Hungary), and from Csetény (Veszprém County, in Transdanubia, west-central Hungary). Although from Tornyospálca came several Greek Catholic settlers and from elsewhere a few Roman Catholics, the vast majority of the arrivals in the Bekevar region belonged to the Reformed (Calvinist) Church. In fact, the Bekevar colony, a Magyar ethnocultural island on the Canadian Prairies, was as much an agrarian settlement as it was a religious one. Its earliest pioneers were Calvinists who made strenuous efforts to recruit their co-religionists as settlers. Among the recruits they invited was Kálmán Kovácsi, a Reformed church missionary from the Debrecen, the city Hungarians regard as the "Calvinist Rome." He arrived in 1901 and served as the Bekevar community's religious leader for almost a decade.

According to Martin Kovacs, the Calvinism of the settlers of Bekevar was "the fundamentalist type." Religion, religious teachings and practices, and especially the study of the Bible, were taken very seriously. Every family had a "large, old Bible" in Hungarian translation, which was consulted and read regularly. Some people memorized large parts of it and even annotated some pages. These bibles were handed down from generation to generation until they became worn and began disintegrating. Almost equal attention was paid to the singing and memorization of hymns. The more dedicated and more zealous members of this scriptural community coalesced in a lay fraternity called the Keresztyén Spiritisták Egylete [Christian Spiritists' Society]. More a cultic group than a congregation, this organization according to Kovacs, along with its cultural equivalent, the Önképzőkör [Self-Training Circle], proved to be an enduring grassroots association that was instrumental in establishing the Békavár colony as a leading Hungarian culture centre in Saskatchewan.⁹

Before the establishment of schools in the area (which could accommodate religious services on Sundays) and, especially, before the building of a church to house the congregation, the residents of Bekevar took turns hosting Sunday services. Minister Kovácsi boarded with one then another of the families in his congregation. The members of the *presbyterium*, the board of directors of the religious community, were elected at the annual meetings of the congregation. Kovacs remarks that as time passed, the powers of this body gradually grew, "and so did its influence in matters not related to religion."¹⁰

These rudimentary beginnings of organized institutional life in Bekevar lasted for a few years only. By the second half of the first decade of the new century the community had received its first (one-room) school building, which they named the "Kossuth School." The township next door, which also had a fairly large Hungarian settler

University of Regina where he focused his researches on the Hungarian ethnic islands of southern Saskatchewan. In the years immediately before and after his retirement, he was a frequent visitor to the Sorbonne in Paris.

9 KOVACS, *The Saskatchewan Era*, p. 73.

10 *Ibid.*, p. 70.

population, opened another school that was known for some time as the “Magyar School.” These buildings, but especially the former, would serve for many years as the locale of the Bekevar Calvinist congregation’s Sunday services. Soon the school grounds at the Kossuth School would have a teacherage as well as a parsonage, a residence for Minister Kovácsi and his family. Next came a major undertaking by the community: the building of a sizeable church. Proposed in late 1910, and built after a fund-raising campaign that included substantial financial donations by some of the congregation’s well-to-do members, the “Great Church” of Bekevar was consecrated in July of 1912. The lavish celebrations lasted three days and were attended by Hungarian immigrants from far and wide.¹¹

The evolution of organized religious life in Bekevar from the rudimentary beginnings and informal arrangements to the establishment of orderly congregational routine and the construction of a distinctly “Hungarian” church set the pattern of development of ecclesiastic life in the Hungarian settlements, especially the Protestant ones, of the Canadian Prairies. The evolution of predominantly Catholic communities of Magyar pioneers showed a somewhat different pattern. While Calvinist congregations in Hungary had a tradition of grassroots organization, Catholic parishes did not. The Catholic Church in Hungary, as elsewhere, was much more likely to be hierarchically organized.

THE ROMAN CATHOLIC COMMUNITY OF ESTERHÁZ-KAPOSVÁR

Since Catholic immigrants outnumbered Protestant ones about two to one in the pioneer Hungarian-Canadian settlements of the Canadian West, it is not surprising that one of the first Magyar colonies established there happened to be a predominantly Catholic one. It was the colony known as Esterhaz-Kaposvar (originally Esterház-Kaposvár) that came into being during the second half of the 1880s in eastern Saskatchewan, about 20 km east of the present-day town of Esterhazy.

For a long time, the Hungarian pioneers of Esterhaz-Kaposvar were served by non-Hungarian speaking priests assigned to them by the bishop of St. Boniface. The parishioners had little influence over the affairs of their parish as the bishop expected his priests to handle their flock in a patriarchal manner. Still, as Martin Kovacs has remarked, the community of Esterhaz-Kaposvar was much better off than most of the Catholic Hungarian parishes that came into existence later: it had a priest of its own.¹² Furthermore, some of the priests that served the parish managed to advance the colony’s development. Perhaps the most remarkable of these was the Belgian priest

11 KOVACS, *Peace and Strife*, pp. 27-33. The “Great Church” of Bekevar served the Calvinists of the district for many decades. During the last years of the twentieth century it fell into disrepair. Pictures of the Great Church, the Kossuth School, etc., as well as the story of one Bekevar pioneer family, are featured on the web-page “Julia Toth (Balogh) 1901-” of the website: cap.estevan.sk.ca/ejh/heritage/216Heritage/Megwrittentwo.html A picture of the Kossuth School, along with a part of the Bekevar mounted *Bandérium*, is featured on the cover of KOVACS’s book, *Peace and Strife*.

12 KOVACS, *The Saskatchewan Era*, pp. 69-70. Most other Hungarian RC parishes would later have visiting priests who come from nearby non-Hungarian colonies and held mass once or twice a month. For more details see the same author’s *Esterhazy and Early Hungarian Immigration*, pp. 38-42.

Father Jules Pirot. Pirot arrived in 1904 and remained in the parish for the better part of a decade. He learned some Hungarian and initiated work on the construction of a church building. The stone church of Kaposvar was consecrated in 1906 and remained one of the largest Hungarian Catholic places of worship in Saskatchewan for decades.¹³

The second decade of the century brought many changes in the lives of the Canadian West's early Hungarian congregations and parishes. The changes were partly the result of the efforts of leaders that the early Hungarian-Canadian communities had produced, and partly the consequence of two new developments: the arrival of several additional educated, middle-class Hungarian immigrants, including even a few priests and ministers, and the not unrelated emergence of a small Hungarian colony in Winnipeg, the rapidly growing commercial centre of the Canadian West. By the end of the first decade of the century a Hungarian Reformed congregation had started to function in the city under the direction of Lajos Kovácsi, the brother of Kálmán, the minister in Bekevar. What might be called a lay equivalent of this congregation was the First Hungarian Sick-benefit Association of Winnipeg. It collected fees from its members and paid modest benefits to those who fell on hard times because of illness. By 1910, the city's Catholic Hungarian community had also organized such an association of its own.¹⁴

More significant developments were to follow. The two Kovácsi brothers, one located in Bekevar and then in the Hungarian colony of Otthon (also in eastern Saskatchewan, near the present-day Yorkton) and the other in Winnipeg, tried to form a federation of the by then numerous Hungarian associations on the Canadian Prairies. Their first attempt failed, but they had better luck in 1910 when they established the *Canadai Magyar Testvéri Szövetség* (Canadian Hungarian Fraternal Association or CHFA). Nearly a dozen lay and religious organizations were represented in the CHFA. At about the same time, the Kovácsi brothers gained control of the budding Hungarian-Canadian press when the two hardly viable Hungarian-language newspapers of the region, the *Kanadai Magyarság* (*Canadian Hungarians*) and the *Magyar Farmer*, merged into a larger paper, the *Canadai Magyar Farmer*.¹⁵ With that step, the CHFA was poised to attain control over Hungarian-Canadian affairs of the Canadian West. Unfortunately for the Federation, it was not to be. What happened was that not one parish or association joined the CHFA from the Esterhaz-Kaposvar region, as Father Pirot advised his parishioners to boycott the Federation's work. With that development began the first major inter-religious conflict of Hungarian-Canadian history.

13 The church is still standing today. The story of the Hungarian pioneers of Kaposvar is told in the documentary film *Kaposvar: The Faith of Lajos Nagy*, in the series *Scattering of Seeds* produced by White Pine Pictures. Full details can be found on the website www.whitepinepictures.com/seeds/iii/37/history2.html. On Father Pirot's work see JENŐ RUZSA, *A kanadai magyarság története* [The History of Canada's Magyars] (Toronto: by the author, 1940), p. 89.

14 RUZSA, pp. 53-64, *in passim*.

15 The *Kanadai Magyarság* of the times had no connection to the weekly that is published under that name in Toronto since the late 1950s.

THE "HUNGARIAN SCHOOL QUESTION":
MAGYAR CANADA'S FIRST MAJOR RELIGIOUS CONTROVERSY

The background to this conflict was the much larger struggle between the Canadian West's Francophone community and its Anglophone majority over the maintenance of French minority rights in the region. These rights were enshrined in Canadian legislation in 1870 when the Province of Manitoba was created. In the following two decades however, as a result of the influx of mostly Anglo-Saxon and Protestant settlers, Francophones became a minority in the province and their rights suffered a series of setbacks. The assault on French rights culminated in the abolishment in 1890 by the provincial government of public funding for Catholic "separate" schools. This action precipitated the "Manitoba Schools Question" that became most serious legal and political controversy in Canada near the end of the nineteenth century. Though in 1897 a compromise agreement between the provincial and federal governments restored a measure of Catholic influence in the province's education system, the vast majority of Francophones in Manitoba felt shortchanged – even sold out – by the federal government. Fresh salt was rubbed into the wounds of the West's Francophone population when in 1905, at the time of the establishment of the provinces of Saskatchewan and Alberta, only limited protection was provided for the French in the educational system established in this part of the Prairies. From this time on, the Francophones living in the Canadian West looked forward to the improvement of their rights and influence – and in the Province of Manitoba, to their full restoration, something that would not happen until after 1970, the centennial of their original enactment in the Manitoba Act of 1870.

At the turn of the century one of the most able guardians and promoters of French rights and Roman Catholic influence in Manitoba – and, in fact, in the entire West – was Archbishop Adélard Langevin of the St. Boniface Archdiocese. An outstanding orator, energetic administrator, and a self-assured individual, Langevin was a "theological conservative" who believed that the Catholic Church had to preserve its traditional dominant influence in the lives of Roman Catholics and even in the civic affairs of their communities.¹⁶ He no doubt felt that the federal government in Ottawa, in particular the ruling Liberal Party of Prime Minister Wilfrid Laurier, was not protecting effectively the interests of the West's Roman Catholics and, especially, of its French-Canadian residents.

Closely linked to the issue of Francophone rights in the mind of Langevin was the preservation and expansion of Catholic schools. To strengthen the Catholic way of life and to reduce the chances of the assimilation of Catholics by the dominant Anglo-Protestant society, Langevin worked tirelessly to attract Catholic orders to the West and to encourage multilingual Catholic priests (and nuns) to come and serve the Catholic parishes that were being established especially in Saskatchewan's newly settled regions. Langevin hoped that the missionaries and priests he recruited would help to preserve the distinct ethnic *and* Catholic way of the life of the region's R.C. communities. To achieve his aims Langevin also wanted to gain control the West's

16 On Langevin see ROBERTO PERIN's entry in the *Dictionary of Canadian Biography*, vol. 14 (Toronto: University of Toronto Press, 1998), pp. 597-601.

Catholic vote. He hoped to do this by strengthening the influence that his parish priests exercised in the region's parishes. Not surprisingly, Father Pirot of the Esterhaz-Kaposvar Hungarian colony came to play a key role in the controversy that erupted in 1910 in the ranks of Hungarian newcomers to the region.

The leaders of Hungarian-Canadian communities of the West, i.e. the people behind the CHFA and the *Canadai Magyar Farmer (CMF)*, also believed in the preservation of the Hungarian culture in the Magyar colonies of the West, but they wanted to go about it differently and they did not feel that the survival of Hungarian culture was inexorably linked to the survival of the Catholic way of life and to the fate of Catholic schools. In their view, the perseverance of Hungarian culture in the Magyar colonies was tied more closely to the presence of Hungarian-speaking priests and ministers – and, more importantly, Hungarian-speaking teachers – in the Canadian West. They wanted Hungarian priests for the Hungarian Roman Catholic parishes (a few of the Protestant congregations already had these), and bilingual (Hungarian-English) schools, taught by native speakers of Hungarian, for all the Magyar colonies. For the acute shortage of Hungarian priests in the Canadian West they blamed Langevin, rather than the fact that such priests, with an adequate command of English that was necessary for a religious leader in a predominantly Anglophone world, were hard to come by.

In this budding conflict between a highly strung prelate and a group of impatient ethnic leaders, the governing Liberal Party in Ottawa chose to side with the latter. Archbishop Langevin had been a thorn in the Liberals' side ever since 1897. Other high-ranking Catholic prelates in Canada had chosen to look the other way when the Liberals compromised over issues of Catholic schools in the Canadian West. Still others openly supported Laurier, the country's first Francophone *and* Catholic Prime Minister. It is not surprising under the circumstances the government in Ottawa took the side of Langevin's opponents and began subsidizing the *CMF*. By choosing to side with what seemed to be the majority faction in the clash between the Hungarian supporters of Langevin and their opponents, the Liberals hoped to assure for themselves most of the Hungarian "immigrant vote" in the West for the forthcoming federal elections.

The debate was also joined, openly and quite clumsily, by the Austro-Hungarian consul in Winnipeg who voiced his support for those who complained about the Archbishop's alleged reluctance to respond to the desires of Roman Catholic immigrants for priests who were native speakers of their language. Another development that helped to pour oil on the fire in this quarrel was the arrival in the Canadian West of a Hungarian Roman Catholic priest, Menyhért Érdújhelyi. Érdújhelyi came uninvited by the local Catholic hierarchy and, not surprisingly, he became a vocal advocate of Magyar-speaking priests *and* teachers for the Hungarian colonies.¹⁷

17 KOVACS, *The Saskatchewan Era*, pp. 78-80, and the same author's much more detailed *The Hungarian Schools Question*, in *Ethnic Canadians: Culture and Education*, ed. M.L. KOVACS (Regina: Canadian Plains Research Center, 1978), pp. 333-58. In Kovacs's view, the Archbishop's objection to Érdújhelyi was caused mainly by the latter's advocacy of bilingual (Hungarian-English) schools. Professor Roberto Perin of York University however, believes that the main problem Langevin and the Francophone priests had with this new arrival was that he was not a priest in good standing with the Catholic Church. Furthermore, Érdújhelyi didn't have a good command of English, which Langevin

The stage was set for the controversy that became known as the “Hungarian school question.” Bitter recriminations were exchanged between the West’s Francophone church fathers and their unofficial spokesman Father Pirot on the one hand, and the people associated with the CHFA and the *Canadai Magyar Farmer* on the other. At one point the debate became so heated that Archbishop Langevin threatened to refuse serving the sacraments to any Hungarian pioneer who subscribed to the *CMF*.¹⁸

In time the controversy subsided without either side achieving lasting and significant victory. The Roman Catholic Hungarian colonies did see a few Hungarian-speaking priests assigned to them during the following years, more as a result of reforms within the Church than as response to the pleadings of people such as the Kovácsi brothers, Érdújhelyi and the Austro-Hungarian consul. On the other side of the equation, Archbishop Langevin succeeded in restricting the *CMF*’s circulation to Protestant settlers. This was a minor victory however, because the Liberal Party of Canada lost the election of 1911 and government support for the paper and its publishers ended. As for bilingual schools for the Hungarian settlements, not much positive happened. The supply of bilingual (Magyar-English) Hungarians was very limited at the time and hardly any of them had qualifications as a teacher. A handful of them did go to teach in these schools in the wake of the controversy, but they did not stay long. As Professor Kovacs explained: “they could not obtain permanent teacher’s permits, and they found their salaries less than enticing.”¹⁹ In any case, the days of bilingual schools in the Canadian West were numbered. Anti-immigrant sentiments whipped up during the First World War resulted in their abolishment at war’s end. As for Archbishop Langevin, his health deteriorated after 1910 and he died in 1915. With his death, the “old order” of the Catholic Church dominating the affairs of Roman Catholic communities in the Canadian West lost its most obstinate defenders. At the same time, Franco-Manitobans – and to a lesser extent, even Franco-Saskatchewanians – lost the most persistent advocate of their French minority rights, while the Roman Catholic immigrant colonists lost a powerful spokesman who had been more sympathetic to their cause of culture maintenance than most of them had ever suspected. After 1915 these colonists faced the political and social difficulties the war

considered important for leaders of immigrant colonies. On top of this Érdújhelyi at one point suggested that the much sought-after bilingual Hungarian-English teachers be employed by the state-supported (in effect, Protestant-controlled) public schools, an idea that was anathema to Langevin. (Private information conveyed by Professor Perin via an e-mail to the author, 31 March 1999.) For more of Professor Perin’s relevant publications see his *Rome in Canada: The Vatican and Canadian Affairs in the Late Victorian Age* (Toronto: University of Toronto Press, 1990), especially chapter 6: “Pariahs of the Nation: Immigrants within the Church,” pp. 158-86; and *The Immigrants’ Church: The Third Force in Canadian Catholicism, 1880-1920* (Ottawa: CHA, 1998). For studies of the relations between the Church fathers of St. Boniface and Canada’s Ukrainian Catholics see ANDRII KRAWCHUK, *Between a Rock and a Hard Place: Francophone Missionaries among Ukrainian Catholics*, in *Canada’s Ukrainians: Negotiating an Identity*, ed. LUBOMYR LUCIUK and STELLA HRYNIUK (Toronto: University of Toronto Press, 1991), pp. 206-17; and, somewhat less importantly, MARK G. MCGOWAN, “A Portion for the Vanquished”: *Roman Catholics and the Ukrainian Catholic Church*, in the same volume, pp. 218-37.

18 KOVACS, *The Saskatchewan Era*, pp. 80f and n. 91, p. 92. Also, KOVACS, *The Hungarian School Question*, pp. 340ff.

19 KOVACS, *The Saskatchewan Era*, p. 81.

presented without the influential advocate that Archbishop Langevin had been for them for two decades.

THE FIRST WORLD WAR AND ITS AFTERMATH

The war had long-lasting negative impact on Hungarian-Canadian communities. With the outbreak of the war, Hungarian newcomers to the country became "enemy aliens." The treatment of enemy aliens in Canada – just as in Great Britain whose wartime regulations the government in Ottawa copied – was governed by orders-in-council, passed under the authority of the War Measures Act of August 1914. These regulations imposed a regime of police rule on Central and East European immigrants to the country who had not become citizens. They had to register as aliens. Upon registration they were either released – more precisely, paroled – or were arrested. Those released had their movements restricted and were required to report to the police monthly. Grounds for interning the others varied from "looking suspicious" to being unemployed. Later more aliens were interned because some of them had failed to register or had violated their terms of parole. As anti-alien sentiments in the country grew during the war, the curtailment of immigrants's rights became more severe and widespread. Through the Wartime Elections Act of 1917, for example, many naturalized immigrants were disfranchised. Later restrictions were increasingly applied not only to alien nationals but to naturalized immigrants who were formerly subjects of nations at war with the British Empire.²⁰ Added to this mistreatment by the Canadian state of some groups among Canada's immigrant ethnic community was discrimination against them by the native-born citizenry. Public complaints to the effect the war drained Canada of Anglo-Saxon blood while immigrants were prospering, were common. In such charged political atmosphere the governments in Ottawa and in the provincial capitals found it convenient to persist with their policies restricting the rights of certain immigrants to the very end of the war, and even beyond.

The regime of wartime regulations and the anti-immigrant sentiments that it helped to foster halted and even reversed the growth of Hungarian immigrant institutions. While religious associations of enemy aliens were not officially targeted by the country's officialdom, they still suffered as a result of the war. The most important impact of the war on Hungarian-Canada's religious institutions was the fact that during the first half of the war, when the United States was still neutral in the conflict, several Hungarian-Canadian leaders, including some clergymen, left for America to escape the anti-alien regulations and emotions in Canada.²¹

Another factor in the decline of Hungarian-Canadian institutions after 1914 was the total cessation of immigration from Hungary, which lasted to 1924 when the federal government once again allowed newcomers from former enemy countries to enter Canada. This long pause in immigration to the Canadian West was compounded

20 N. F. DREISZIGER, *The Wartime Origins of Ethnic Tolerance in Canada* (Toronto: Robert F. Harney Program in Ethnic, Immigration and Pluralism Studies, University of Toronto, 1999; Lectures and Papers in Ethnicity no. 29), 3-4.

21 KOVACS, *The Saskatchewan Era*, p. 83.

by the increasing out-migration from the Hungarian settlements of this region to urban centres in other parts of the country where well-paying jobs in war industries could be found and where the climate was more moderate. While this migration contributed to the growth of Hungarian communities in such places as southern Ontario and south-western British Columbia, in the short term it caused demographic decline and the attenuant disruption of community life in Canada's old Hungarian colonies.

What was the Canadian Prairies' loss was Central Canada's gain. During and immediately after the war "colonies" of Hungarians became established in, among other places, southern Ontario. The majority of the residents of these new Hungarian communities were transmigrants from the Prairies. In most cases, they had come to work in war industries during the war and were pleasantly surprised that in this part of Canada the climate was much more like the one they had left behind in Hungary when they had emigrated. Not wishing to return to the long, cold winters of the Canadian West, they stayed in southern Ontario after the war, and even spread the news of their "discovery" among family and friends in the West. By the time of the 1921 census, and long before Canada's gates were re-opened to Hungarian immigrants, at least three Ontario cities had Hungarian colonies numbering into the hundreds: Welland, Brantford and Hamilton. Smaller numbers of Hungarians could be found in among other places Windsor, Port Colborne and Toronto.²² Elsewhere in the country Hungarians began showing up in Montreal and Vancouver, and in the coal mining and smelting centres of Cape Breton Island, Nova Scotia.

THE 1920S: TIMES OF GROWTH AND CHANGE

The 1920s saw the reversal of many of the setbacks that Canada's Hungarian communities suffered during the First World War and its aftermath. In fact, the decade constituted a time when great advances were made in many aspects of Hungarian Canada's evolution, not the least in the development of institutional religious life. In general, the 1920 brought demographic growth, geographic dispersal, renewed economic prosperity, the strengthening of ethnic cultural life mainly as a result of the arrival of a group of potential community leaders. There were negative developments too, such as increasing class and ideological divisions in the ranks of Hungarian immigrants to the country, but these tendencies were counter-balanced by the positive trends.

Hungarian settlements in Canada began receiving a demographic boost after Canada re-opened its gates to immigrants from former enemy countries in 1924. The news resulted in "immigration fever" in many of Hungary's villages. Young men by the hundreds collected the necessary documents and prepared for the long trip across the ocean. Their motives were similar to those of their pre-1914 predecessors, but post-World War I Hungary had more numerous push factors prompting people to emigrate than had been the case before 1914. The fact was that post-war Hungary was a pale shadow of the pre-1914 Hungarian Kingdom. The country had endured four years of war and had lost two-thirds of its territory as a result of the post-war peace

22 N. F. DREISZIGER, *Years of Growth and Change*, in *Struggle and Hope*, pp. 96f.

settlement. She became a land-locked, impoverished country, surrounded by states whose regimes were determined to keep her diplomatically isolated and militarily impotent. Further, the country had gone through political convulsions as a result of which leftist radicalism, and even some reform ideas, became discredited. As hopes for substantial agrarian and social reform faded in Hungary an even greater number impoverished people began to contemplate emigration.

Post-war Hungary had a refugee problem as many Hungarians, driven from the detached provinces, tried to reestablish themselves in what was left of their country. Truncated Hungary, however, could offer little hope of economic prosperity to these refugees. As a result many of them decided to seek a more secure material existence overseas, in many cases in Canada. Other Magyar residents of the territories separated from Hungary in the peace settlement came to the Dominion directly from what were called the Successor States (Czechoslovakia, Rumania and the Kingdom of the Serbs Croats and Slovenes, the future Yugoslavia). Many - in some years close to a fifth - of the post-1924 Magyar newcomers to Canada from these states were ethnic Hungarians who felt discriminated against in the new post-war order. Between 1924 and 1931, when Canada's gates were once again shut because of the onset of the Great Depression, a total of nearly 28,000 Magyars arrived in the country - from Hungary proper and from the Successor States.²³

The members of this new wave of Hungarian immigration were predominantly agricultural workers. There were, however, a few middle class individuals among them, usually members of the landed gentry whose estates had been transferred to the Successor States in the peace settlement, or of members of the old Royal Hungarian civil service for whom there was no longer need in the territories now administered by Czechs, Rumanians or Serbs. Most of the peasants or agricultural labourers among the newcomers were young males. Many of them left wives or girlfriends behind. These young men tried to save money to pay for the passage of their loved ones. Some succeeded; others who did not or could not save enough money during the 1920s, almost inevitably had their hopes for a reunion dashed when the Great Depression made emigration to Canada next to impossible.²⁴

As far as the religious composition of the new immigration wave was concerned, the vast majority of the newcomers were Roman Catholics. Greek Catholics were proportionally more numerous among them than they were in Hungary's population. Protestants and Jews were under-represented in this immigration stream. These statistics reflect accurately the religious composition of Hungary's poor agrarian population.

The new arrivals, like most of their pre-1914 predecessors, were directed by Canadian immigration authorities to the Prairie Provinces. Most of them became agricultural labourers. A few tried homesteading, mainly in the new districts that were

23 Exact figures are difficult to obtain, as Hungarians from the three Successor States sometimes did not appear as "Hungarian" in Canadian immigration and census statistics. Conversely, some of the people who came from what was left of Hungary, were not necessarily Magyars, but were members for example of that country's fairly large German minority.

24 N. F. Dreisziger, *Immigrant Lives and Lifestyles in Canada, 1924-1939*, *Hungarian Studies Review*, 8, 1 (Spring 1981): 69f.

being taken under cultivation at the time on the northern periphery of the prairies. These areas were mostly marginal farmlands that had to be abandoned when climatic or economic conditions deteriorated. Not surprisingly, within a few years after their arrival, many of the newcomers quit homesteading and moved to the cities. As a result, during the late-1920s the Hungarian communities of such Western centres as Calgary, Regina, Edmonton and Saskatoon emerged or became larger. Many of the people who preferred urban life however, did not stop at a prairie town or city but moved as far as Central Canada or the West Coast. Many Ontario industrial centres that had the beginnings of Hungarian colonies earlier, witnessed a new influx of members. Hamilton in particular, with close to 3,000 Magyar residents, became a centre of Hungarian activity to the extent that some people referred to it as the capital city of the Hungarian community of Central Canada. At the same time, the Magyar colonies of Winnipeg and Vancouver also grew. More important still was the fact that about this time Hungarian urban colonies began emerging in Toronto and Montreal as well.

The newcomers had many difficulties in adjusting to Canadian conditions. Learning English was a difficult task for people who usually had to work in isolated places and among other employees whose knowledge of that language was also limited. These Hungarian immigrants rarely learned more than a smattering of English. The lack of language skills condemned many of them to menial work indefinitely. More often than not, this work was on Canada's agricultural, mining, or logging frontier, at least in the beginning. Later some members of the new wave managed to get away from this type of work and found employment in the cities. Jobs in the urban centres rarely proved steady or attractive. Only occasionally did factories or large-scale construction projects offer employment on a long-term basis.

Even if some newcomers managed to earn reasonable incomes, their lives in Canada were hardly fulfilling. Many localities where Hungarian newcomers resided during the first phases of their Canadian stay lacked Hungarian churches and secular halls. Consequently, satisfying religious, social and cultural life was not available to them. Whether working on homesteads, in the mines, or living in boarding houses in the cities, most of the newcomers lived in physical as well as social isolation.²⁵

THE NEW ARRIVALS AND RELIGIOUS LIFE

Once communities of the new Hungarian immigrants became established in a locality, their members, much like the pre-1914 arrivals, tried to overcome this situation in part through establishing their own organized religious life. Achieving this was slow and difficult. The new arrivals who ended up on the Prairies were confronted by the same difficulties as their pre-World War I predecessors had been, especially the great distances that separated one Hungarian-occupied homestead from another, and one cluster of Hungarian settlers from another. Establishing a congregation or parish of their own was beyond their means. In the vast majority of cases the best they could hope for was for a travelling priest or minister to visit their locality once or twice a month.

25 DREISZIGER, *Years*, pp. 112-14.

In urban settings the Protestant communities tended to be more successful in establishing congregations. Roman Catholic communities were more dependent on the R.C. hierarchy in Canada to start their organized religious lives, and often encountered institutional resistance to the idea of creating “ethnic” parishes. The most formidable obstacles to the creation of permanent congregations or parishes were lack of funds and the fact that many groupings of Hungarian newcomers, whether on the Prairies or in urban settings, were made up of the followers of two, three or even more religions. There were numerous and diverse attempts to overcome these problems. In some communities various degrees of ecumenism was practiced. Roman and Greek Catholics often held joint services, and Calvinists and Lutherans regularly established joint congregations; however, cooperation between fundamentalist Protestants and the main-line Reformed churches was rare, as were joint ventures involving Catholics and Protestants.

Another major difficulty was the fact that getting priests or ministers to serve communities of immigrant ethnics was problematic. Non-Hungarian men of the cloth were reluctant to serve Hungarians, mainly because they couldn’t learn the Magyar language. While a Polish priest could be assigned to a Ukrainian Catholic parish and might even learn a good deal of Ukrainian, the same priest – or any priest with another mother tongue – could not be expected to learn much Magyar, a language totally unrelated to Indo-European languages. Nor would a priest or minister without fluency in Magyar be welcome by Hungarian immigrants. They wanted to be served by native speakers of their language, yet they were rarely successful in persuading second-generation Hungarian Canadians to enter the priesthood. And when they were, there was no guarantee that these graduates of Canadian theological colleges would go and serve their ethnic communities. Being an “ethnic” clergyman carried no prestige in Canadian society.²⁶

Still another problem was the reluctance of priests and ministers from Hungary to undertake work among Hungarian immigrants to Canada. Men of the cloth, especially parish cures, were regarded as members of the establishment in the Hungarian countryside. They, and in particular Catholic priests, were servants of a relatively wealthy and influential Church. To exchange a comfortable life in Hungary for the insecurities of Canadian service, to forgo the respect they enjoyed at home, to serve under difficult social and economic circumstances, and to be at the whim of often fractious congregations, was not an attractive proposition.²⁷ For would-be pastors in Transylvania, however, the situation was different. In that ancient Hungarian land the former ruling Hungarian community became a disadvantaged and distrusted minority. Under Rumanian administration the Hungarian Churches of Transylvania gradually lost much of their assets including their land holdings. In such circumstances many

26 The only contemporary second-generation Hungarian-Canadian priest this writer has read about is Father John Oroszkovits of Winnipeg. At one point he served as an Army Chaplain with the Canadian military. DREISZIGER, *A Decade of Setbacks*, n. 44 (p. 165).

27 The situation was not much better in the largest of Hungarian America’s communities, that of Cleveland, Ohio. The story of the problems of attracting priests there is told in JULIANNA PUSKÁS, *Ties that Bind, Ties that Divide: One Hundred Years of Hungarian Experience in the United States*, transl. Zora Ludwig (New York and London: Holmes & Meier, Ellis Island series, 2000), especially chapter 13 (pp. 151-163, *in passim*).

young men contemplating entering the priesthood looked to do so abroad, especially in the United States. In time, some of them would end up in Canada and would serve Canadian congregations. This trend, however, did little to help Roman Catholic Hungarian immigrants, since much of Transylvania's Magyar population belonged to various Protestant faiths (mainly the Reformed and Unitarian Churches).

A very specific difficulty for contemporary Hungarian-Canadian society had been caused by "Church Union." Church Union happened in Canada in 1925 when the Presbyterian Church, the Methodist Church and the Congregational Churches of Canada united in a single Protestant church called the United Church of Canada. Though many Presbyterian and some Congregational congregations in the country voted to stay outside of the United Church, the new church became the Dominion's largest Protestant denomination. While for the Protestants of Canada Church Union was an event that on the whole brought greater unity, for the Protestant communities of the country's Hungarian ethnic group it was one that resulted in greater fragmentation. Rather than gathering the main-stream Hungarian Protestant groups into single congregations under the aegis of the newly-established United Church of Canada, Church Union contributed to the proliferation of the Protestant flocks in Hungarian-Canadian communities. The fact was that some congregations of Hungarian Protestants joined the United Church, while others remained with the Presbyterian Church of Canada, and still others joined the Lutheran, or the Reformed Hungarian churches that had been established in the United States. Not surprisingly, for these fragmented and often numerically weak congregations the acquisition of houses of worship continued to be a slow and problematic process. In rural areas, where land was inexpensive, churches could be built with donated building material and volunteer labour. In small towns halls could be rented, or Hungarian church services could be conducted in non-Hungarian churches.²⁸ These and other problems only increased for all Hungarian "ethnic" congregations - as well as parishes - when the Great Depression struck at the end of the 1920s.

THE GREAT DEPRESSION'S IMPACT ON HUNGARIAN-CANADIAN SOCIETY

The onset of bad economic conditions in the early 1930s served to restrict to a mere trickle the flow of Hungarians from East Central Europe to Canada. What immigration there remained in the 1930s involved the movement of family members joining close relatives. The rules of such migration were strict. Those wishing to sponsor family members had to demonstrate that prospective newcomers would not become public charges; in fact, they had to prove the existence of substantial savings in a bank account. A few Hungarian settlers managed to accumulate such savings on their own, despite the economic hard times. Others circumvented the requirements, often by covertly borrowing money. Many, however, had to give up the dream of having their families join them in the new country.

While a small flow of Hungarians to Canada continued even during the dark days of the Depression, a reverse movement of Hungarians from Canada to Hungary also

28 DREISZIGER, *Years*, p. 120.

developed as hundreds of the immigrants of the 1920s who could not find employment and became public charges, were returned to Hungary – as had been stipulated in the contracts that the immigration and settlement agencies had signed with the Canadian government.

The Great Depression made settling down and adjusting to Canadian conditions more difficult for the vast majority of Hungarian Canadians. In fact, during the 1930s a great many members of Canada's Magyar community became involved in an extensive re-settling process. As a result of the sharp economic downturn as well as climatic problems in the prairie West, farming and farm work there were no longer viable. Some homesteaders managed to hang on to their land and began practicing subsistence farming. Others, especially those who had settled on marginal lands or who had assumed large debts during the prosperous 1920s, had to abandon their homesteads. Since they could rarely find alternate economic opportunities on the Prairies, they had to move to other parts of the country.

Men who had made a living on the mining or lumber frontier also had to head for the cities, first on the Prairies and then elsewhere, in search of work. The result was a veritable new exodus of Hungarians from the prairie West. Simultaneously, Hungarian colonies elsewhere in the country grew in size – the Hungarian population of Welland, Ontario, grew by more than 1,000 people in this period – or new ones got started where none had existed before. Hungarians began establishing themselves in the tobacco district of south-western Ontario. First they worked as farm hands, then as share-croppers, and later, many of them as farmers. Other recent Hungarian arrivals moved to the south-west corner of Alberta where sugar-beet production was not as badly hit by the bad times as was grain growing in Saskatchewan. Here they joined those few among their countrymen who had settled in this part of the province during the second half of the 1920s. Still other small Hungarian colonies began emerging in British Columbia, in the Okanagan and Lower Fraser River valleys, where Hungarian newcomers found opportunities in fruit farming and gardening.²⁹

The internal migrations of the 1930s made religious life in some Hungarian-Canadian communities more difficult, while in others they made the start of organized spiritual practices easier. In fact, the birth of some new Hungarian colonies and the demographic growth of others meant that by the end of the decade several additional Hungarian-Canadian communities had the beginnings of organized religious life. On the whole, however, the Great Depression brought mainly trouble for the religious organizations of Hungarian Canadians. The fact was that the misery and hopelessness that accompanied the economic bad times greatly contributed to the growth of ideological rifts in the Hungarian-Canadian communities of the 1930s. Leftist propaganda became widespread in industrial and mining centres. It was often spread among Hungarian immigrants by a few former participants of the postwar leftist revolutions in Hungary. As economic conditions, and especially unemployment, went from bad to worse, disillusioned Magyar immigrants to the country flocked to the Communist

29 On these migrations see N. F. DREISZIGER, *Immigration and Re-Migration: The Changing Urban-Rural Distribution of Hungarian Canadians, 1886-1986*, in *The Tree of Life: Essays Honouring a Hungarian-Canadian Centenary*, ed. N. F. DREISZIGER with M.L. KOVACS (Toronto: *Hungarian Studies Review*, 1986), a special issue of the *HSR*, 13, 2 (fall, 1986), 26-28.

movement, especially in the urban centres of Central Canada. Some of the movement's new recruits were not satisfied with becoming individual members of a Hungarian leftist organization, such as a chapter of the Hamilton-based Kossuth Sick-benefit Federation, but tried to take their entire immigrant club with them. These attempts inevitably led to much acrimony and in the splitting or disbanding of many Hungarian-Canadian lay associations.

Nationalist Hungarians also had political causes around which to rally. The foremost of these was opposition to Hungary's dismemberment by the peacemakers. Agitation for treaty revision, i.e. the redrawing of Hungary's postwar borders, became common in patriotic circles of Hungarians throughout North America. These sentiments and activities were encouraged by Hungary's interwar regime, whose views were carried to Hungarian immigrants in the United States and Canada by high-profile visitors, as well as press products that were made available to Hungarian organizations through Hungarian consulate, one of which operated in Montreal and the other in Winnipeg.³⁰

THE CATHOLIC MISSIONS AND PARISHES

Despite the deep ideological chasm that had come to exist in Hungarian-Canadian society by the early to mid-1930s, organized religious life managed to take root in many places. For Hungarian Roman Catholics, several "ethnic" parishes had come into being by this time. In the West, perhaps the largest and most stable of these was the parish that had been established in the village a Stockholm (originally New Stockholm, near the old settlement of Esterhaz-Kaposvar) that had been established by immigrants from Sweden but where scores of Hungarian pioneers had also settled. There a Magyar "ethnic" parish, complete eventually with its own church building, prospered under the guidance of a highly-educated and intelligent priest, Father Pál Sántha.³¹

Despite the success of the Hungarian parish in Stockholm, in the interwar years the Irish-Canadian and French-Canadian fathers of the Catholic Church in Canada rarely saw the need for the establishment of parishes serving the members of a single ethnic group. Immigrants were encouraged to attend mass in the ethnically mixed churches. Gradually, however, such attitudes began to change. The relaxation of this attitude was first experienced in Montreal, where the Francophone clergy, concerned as they were with the preservation of the French language and culture, did not feel it wise for newcomers from Central and Eastern Europe to mix with French Canadians. Even in the Catholic educational system in the city, children of non-Francophone immigrants were required to attend the schools where the language of instruction was English, lest

30 For a contemporary Hungarian-Canadian view of the political-cultural impact of the Depression on Magyar-Canadian society see BÉLA BÁCSKAI-PAYERLE, *A kanadai magyarság* [Canadian Hungarians], *Magyar Szemle* (Budapest), 18 (June 1933): 221-22. For a historical analysis of the politicization of Canada's Hungarian immigrants during the interwar years see PATRIAS, *Patriots*, especially chapters 6 to 10 (pages 133-228, *in passim*).

31 He was the author of the book: *Three Generations: The Hungarian Colony at Stockholm Saskatchewan* (Stockholm, Sask.: published by the author [1959]), and numerous, often well-researched and sophisticated articles in the Winnipeg Hungarian-language weekly, the *Kanadai Magyar Újság*.

French-Canadian children would get used to speaking English among Italian, Polish, Hungarian, etc., youngsters.³²

With time, opposition to “ethnic parishes” was overcome mainly through the persistent pleadings of the Hungarian immigrants. Some groupings of Hungarian-Canadian Roman Catholics went out of their way to demonstrate their religious zeal whenever they were visited by English-speaking Church fathers. On one occasion in Hamilton, at a gathering of Hungarian immigrants celebrating mass in the presence of a visiting R.C. bishop, those in attendance sang what the visitor thought to be a Hungarian Catholic hymn with such enthusiasm that he immediately promised to look into the matter of creating a separate Magyar parish. Little did this visiting Church dignitary know that what the Hungarians sang with such gusto was not a hymn but their national anthem!³³

As the outcome of such gentle but persistent persuasion, by the end of the interwar period several urban centres in Canada had received permission to set up their ethnic-specific Hungarian parishes: among them Calgary, Winnipeg, Welland, Hamilton, Tillsonburg, Montreal and Toronto. Of these, the one in Welland proved most important in the short term. There, the most important development took place in 1927 when the Reverend Stephen Nyiri agreed to leave his post in Homestead, Pennsylvania, and come to the city to oversee the establishment of a new Hungarian parish.³⁴ Connected with this work was the construction of Central Canada’s first Catholic Church, in the heart of Welland’s “Little Hungary,” on the corner of Park Street and Hellems Avenue.³⁵ The relative importance of Welland as a Hungarian-Canadian cultural centre gradually declined as cities such as Hamilton, Montreal and Toronto acquired larger Hungarian communities.³⁶

Of all these parishes, in the long run the one in Toronto would prove the largest and most important in the life of the Hungarian-Canadian community: at the end of the twentieth century it still had hundreds of members and was the centre of active religious, social and cultural life. It should be added that such a future could not have been predicted in the 1920s when Toronto’s parish had its period of gestation. Its beginnings were truly modest.³⁷

32 JEAN R. BURNET with HOWARD PALMER, *“Coming Canadians:” An Introduction to A History of Canada’s Peoples* (Toronto: McClelland and Stewart, 1988), 128.

33 Information from the late Sister Mary (Mária Schwartz) of the Sisters of Social Service. Interview, August, 1972.

34 PATRIAS, *Patriots*, pp. 108-09. According to Patrias’ informants, most of the funding for the construction of Our Lady of Hungary Church came from the Roman Catholic Church of Canada.

35 On the other corner of this intersection stood the hall of the Hungarian Self-Improvement Circle, while two blocks to the east on Park Street was the Kossuth Hall, the gathering place of the Welland region’s Hungarian communists. For a few months in 1956-57, the writer of these lines lived a few doors from Welland’s Our Lady of Hungary Church on Park Street. A few 1956 Hungarian refugee families settled in Welland, but most of them did not stay long and moved to other cities, often with larger Hungarian-Canadian communities.

36 On these and other demographic shifts, see DREISZIGER, *A Decade*, especially pp. 144-147.

37 A bulky monograph has been written about the parish’s past. Unfortunately it says very little about this Hungarian “ethnic” church’s beginnings. See SÁNDOR KOSTYA, *A torontói Árpád-Házi Szent Erzsébet Egyházközség és Plébániatemplom története* [The history of the St. Elizabeth of Hungary parish and church of Toronto] (Toronto: St. Elizabeth of Hungary Parish, 1994).

Before the appointment of a parish priest, Toronto's Roman Catholic Hungarians were served by visiting "missionaries" among them Father Nyiri, the Hungarian priest of Welland. Mass was said in the Redemptionist Fathers' St. Patrick Church on McCaul Street,³⁸ near the edge of the largest residential concentration of Hungarians in the city. 1929 witnessed the establishment of the Hungarian Roman Catholic Circle and the start of Hungarian social and cultural life. Soon the Circle would have its own club-house in a rented home. Here all kinds of social and educational events were held, often in cooperation with other Hungarian associations in the city.³⁹ Still, there was no Hungarian parish and a priest to serve Toronto's growing Hungarian R.C. community on an on-going basis. The situation prompted István Leskó, a young second-generation Hungarian-Canadian dentist who had come to Toronto from the Kaposvar region of Saskatchewan, to start lobbying the city's Catholic hierarchy for a Magyar priest to be assigned to serve Toronto's Hungarians.⁴⁰ Leskó's pleas were answered when, later in the same year, László Forgács, a recent arrival from Hungary who finished his theological studies in Toronto, was appointed as the first priest of what later become known as the St. Elizabeth of Hungary Parish. He served there for five years until his transfer to Welland. His successor, Father Vilmos Szöllősy, abandoned the priesthood soon after his appointment. A replacement for him wasn't found until some time later.⁴¹

The experience of the St. Elizabeth of Hungary Church in Toronto in the first decade of its existence was not untypical of early Hungarian-Canadian religious institutions. Priests were not easy to find, especially ones who were fluent in Magyar. Once appointed, the priests usually did not stay long. They could be moved to some other Hungarian community where the need for them was even greater, or they couldn't handle the task of being a social worker, business manager, and advisor on all matters in life to a group of disparate and often disgruntled newcomers to the city. Nevertheless, by the time of the outbreak of the Second World War, some progress had been made in this parish, when it received a new priest in the person of Leo J. Austin. He was to serve until a Magyar-speaking pastor could be recruited. After the outbreak of war in Europe bringing priests from Hungary became well-nigh impossible, and Austin stayed with his Hungarian parishioners longer than any of his predecessors. During the war-years he oversaw a fund-raising campaign to collect money for the purchase of a house of worship that resulted in the acquisition of the church building on the corner

38 PATRIAS, *Patriots*, pp. 109f.

39 For a description of Toronto's "Little Hungary" in the interwar years see DREISZIGER, *Years of Growth*, p. 117. In the decades after World War II, Hungarians gradually dispersed to all parts of the city.

40 RUZSA, pp. 158-59. According to Ruzsa, Leskó discovered the Hungarian "colony" of Toronto by accident.

41 *Ibid.*, pp. 159-61. Ruzsa hints that serving the members of the church was not an easy task. The text of an interview with László Forgács, about his years among Toronto's Hungarians, can be found in *Hungarians in Ontario*, ed. SUSAN M. PAPP, a double issue of *Polyphony, The Bulletin of the Multicultural History Society of Ontario*, 2, 2-3 (1979-80): 33-35. On the origins of Toronto's Hungarian parish, see also FERENC BAKO *Kanadai magyarok* [Canadian Hungarians] (Budapest: Gondolat, 1988), 241.

of Spadina Avenue and Dundas Street, close to the city's Little Hungary. The St. Elizabeth of Hungary Church would serve Toronto's growing Hungarian R.C. community for four decades.⁴²

Greek Catholics constituted a much smaller Hungarian-Canadian religious denomination than did Roman Catholics - and often lived in the shadow of their much more numerous Catholic brethren. Yet, by the end of the interwar period, they too had made some progress in establishing organized religious life for themselves in some localities. In Hamilton, Ontario, for example, they established a parish of their own - years before the Roman Catholics of the city succeeded doing the same. For some time it was served by a Ukrainian priest, as well as by visiting Hungarian missionaries from the United States. In other places, for example in Welland and Port Colborne, the Greek Catholics formed lay organizations and attended mass either in nearby Hungarian Catholic churches (in Welland or Buffalo), or in non-Hungarian Greek Catholic houses of worship.⁴³

THE HUNGARIAN-CANADIAN PROTESTANT CHURCHES

The Calvinists, who had been noted for their trail-blazing work of establishing a congregation of their own in the early 1900s in the Bekevar settlement, suffered some setbacks throughout the interwar years. In Bekevar itself they lost many followers to the Baptists already before 1914. Then in the mid-1920s, they lost several of the congregations split over the issue of Church Union. Compensating for this loss was the establishment in the late 1920s and early 1930s of Hungarian Reformed congregations in such places as Hamilton, Welland, Windsor, Toronto and Calgary. In a few of these places, Hungarian Calvinists were divided between congregations belonging to the Presbyterian and the United Church respectively.⁴⁴

Most active and most effective in the establishment of Reformed congregations in Central Canada had been the Reverend Ferenc Kovács. He had come to Canada through the United States where he had attended theological seminary in Princeton, New Jersey and for two years had served Hungarian Calvinists in that state. At first he acted as a missionary in which capacity he routinely visited Hungarians in the triangle formed by Port Colborne, Barntford and Oshawa. In organizing the Magyar Calvinists of Toronto into a congregation he had the help of János Bernáth and a few other skilled workers. On the whole however, Kovács's efforts had the support of the Presbyterian church fathers who feared that, unless they organized the Calvinists among the Hungarians, they would join congregations being established by the United Church.⁴⁵

42 DREISZIGER, *The End of an Era*, in *Struggle and Hope*, p. 180. For the progress in the life of the Catholic Hungarians of Calgary for example, see Howard and TAMARA PALMER, *The Hungarian Experience in Alberta* (Toronto: *Hungarian Studies Review*, 1981, a special vol., *Hungarian Cultural Presence in North America*, part 2; 8, 2 (fall, 1981): 176.

43 DREISZIGER, *A Decade*, p. 154.

44 DREISZIGER, *Years*, pp. 120-21.

45 PATRIAS, *Patriots*, pp. 111-12.

The Toronto congregation came into being during the second half of the 1920s. After being served on a visiting basis by Kovács in 1926 and 1927, Toronto's Hungarian Calvinists had Béla Bucsin, a theological student at Knox College, assigned to them as a missionary. In 1929 the mission became a congregation. Soon however the church fathers decided to send the young Bucsin to serve the newly-established Hungarian congregation in Calgary, and invite that community's more experienced minister, the Hungarian-trained Károly Kovács, to tend to the flock in Toronto. He didn't last long.⁴⁶ In time he was replaced by another young theological student from Knox College, Károly (Charles) Steinmetz. Steinmetz had wide-ranging experience, mainly in the United States, both as a student and a lay person. He brought self-confidence, ambition and boundless energy to his new job.⁴⁷ With hard work, patience and perseverance, Steinmetz succeeded in overcoming the congregation's problems. He was determined to move the Sunday services from the noisy premises of Toronto's Scott Mission to a church building owned by the congregation. After the completion of his theological studies in 1937, Steinmetz devoted all his time and energies to fund-raising and the organizing of the project. The church was completed in 1939. Built in the centre of the city's Hungarian district, it was Toronto's first Hungarian "ethnic church" edifice.⁴⁸

As a general comment on the situation of the Reformed congregations of Hungarian-Canadian society during the interwar period it should be added that their institutional fragmentation resembled that of their co-religionist compatriots in the United States. There, according to historians Ágnes Huszár Várdy and Steven Béla Várdy, the fragmented Hungarian-American Reformed community was organized into close to 150 congregations that belonged to six different churches - and a handful of them didn't belong anywhere.⁴⁹

Anxious to be left behind in the competition for the support of immigrants, the United Church of Canada, soon after its establishment, invited Mihály Fehér, another young Calvinist Hungarian minister, from the United States. At first Fehér, who had recently emigrated from Transylvania, was told to do his missionary work in south-central Ontario, but he asked to be sent elsewhere as he didn't want to compete with Ferenc Kovács. He was sent to Kingston, but on finding no Hungarian community there, he was allowed to proceed to Montreal where he began to track down the city's

46 RUZSA, pp. 162-63. It seems that Kovács couldn't handle his difficult responsibilities - and the fractious membership.

47 Ibid., pp. 163-66. Steinmetz had the support of his young wife, Piroska, who was a deaconess of the church.

48 Ibid., p. 166. Steinmetz, having been a student of architecture at one time, drew up the building's blueprints. See also ZOLTÁN VASS, *Egyházunk rövid története* [A brief history of our church]. I am indebted to the Reverend Vass for sending an electronic version of this study to me in 2004.

49 These churches were the Reformed Church in the United States, the American Presbyterian Church, the Independent American Hungarian Reformed Church, the Episcopal Church of America, the Reformed Church in America, and the Southern Presbyterian Church. ÁGNES HUSZÁR VÁRDY and STEVEN BÉLA VÁRDY, *Az amerikai magyar egyházközösségek megszületése és kifejlődése* [The birth and development of the American-Hungarian churches], *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok/ Essays in Church History in Hungary*, 3-4 (1996), 100. In time, some of the Hungarian-Canadian Reformed congregations ended up belonging to one or another of these American churches, in most cases to the Independent American Hungarian Reformed Church.

Hungarian Calvinists.⁵⁰ Eventually Fehér organized a United Church congregation that, before the establishment of other Hungarian “ethnic churches” in the city, both Hungarian Lutherans and Roman Catholics attended. In time the congregation became one of the most active and well-led Hungarian “ethnic churches” in Central Canada.⁵¹

Another Central Canadian United Church congregation to which many Hungarians belonged was the Church of All Nations in Toronto. It was located on Queen Street near Spadina Avenue, near the city’s “Little Hungary”. Sometimes services were held here in Magyar, other times in English. During the latter often various other languages were also used, depending on the linguistic skills of the pastor present. The congregation was truly multi-ethnic: it was made up of the members of over two dozen ethnic groups. In 1928 the Hungarian pastor of the Church became Ambró (Ambrosius) Czakó, about whom more will be said later.⁵²

In the meantime, in Toronto and elsewhere the Lutherans were also engaged in organizing into congregations. In this work most active was the Reverend János László Papp, originally a layman who had had a falling out with the United Church of Canada. In early 1928 he was instrumental in establishing a Lutheran congregation in Toronto; however, when he succeeded in creating another one in Windsor less than two months later, he decided to settle there. Toronto’s Hungarian Lutherans did not find a replacement for him for two years. In the meantime Jenő Ruzsa, a Lutheran theological student in Waterloo, began organizing the Lutherans in neighbouring Kitchener. In 1930 he agreed to serve the Toronto congregation as well, and moved there with his young family three years later. The price of having a resident minister was that the congregation, which couldn’t raise enough money to pay a pastor, had to join the United Church.⁵³ In the story of the Lutheran congregation of Toronto we see a pattern. Lutheran Hungarian immigrants would organize a congregation but would find that, if they wanted to have a Magyar-speaking pastor of their own, they had to join the United Church – because it was willing to do what they couldn’t: pay a modest salary, at least for the time being, to the minister.⁵⁴

A word must be said about the Baptist immigrants from Hungary – and converts to the Baptist faith among Hungarian Canadians. Though relatively small in number,

50 MIHÁLY FEHÉR, *A Montreáli Magyar Reformatus Egyház Jubilumi Emlékönyve, 1926-1966* [The Jubilee Album of the Magyar Reformed Church of Montreal] (Montreal: the United Church of Canada, 1966), 17. Helping Fehér in this work was, among others, the Roman Catholic sculptor Béla Zoltványi, the father of the noted historian of New France, Yves Zoltvany.

51 The story of the congregation is told *ibid.*, 17-155, *in passim*. See also DREISZIGER, *The End of an Era*, p. 180. A later pastor of the congregation was the talented church historian Aladár Komjáthy (1931-1998).

52 RUZSA, pp. 175-77.

53 *Ibid.*, pp. 167-68.

54 According to Ruzsa, the salary he received for his services came mainly from the United Church of Canada and partly from his congregation. As time passed, the “mother” church’s contribution gradually decreased while the congregation’s portion was supposed to go up. (*Ibid.*, pp. 170f.) It seems that during the 1930s, his yearly income never surpassed a few hundred dollars – it was a pitiful pay for a man with a large family but not bad considering the fact that many newcomers to Canada made less than that during the Depression years.

their story looms large in the evolution of early Hungarian-Canadian religious institutions. In fact, the Reverend Jenő Ruzsa devoted over a dozen pages to their story in his book on Hungarian-Canadian history.⁵⁵

The Baptists achieved their first successes in Bekevar, Saskatchewan. Here they established a congregation soon after the birth of the locality's Reformed Hungarian congregation that has been mentioned earlier in this study. Some of its members were recruited from among the region's Calvinists.⁵⁶ For Hungarian Baptists the tradition of proselytizing for new members among Hungarian immigrants of other faiths started early. In time it helped the Baptists to compensate for their small numbers. With or without conversions, numerous Baptist congregations were established in the Canadian West in the first four decades of the twentieth century – Ruzsa mentions several localities including Aldina, Wakaw, Norbury and Red Deer Hill (all in Saskatchewan). In some of these places the Baptists even built or bought church buildings. Alas, stability was not a characteristic of congregational life for Hungarian Baptists in the Canadian West as some pioneer families did not stay in the same place long – nor did their ministers. As a result, the fortunes of congregations fluctuated.⁵⁷

In Central Canada the Baptists managed to organize congregations in Welland and Toronto. In the latter place the heart and soul of the efforts in this direction was a lay person, Gyula (Julius) Nagy. He opened his home to the city's Hungarian Baptists, as well as potential converts, and lobbied for a minister. In the end the Baptist Church of Canada invited György Balla, a student at an American theological school at the time, to come to serve the Hungarian Baptists in the Golden Horseshoe area. Balla arrived in 1929, completed his studies for the ministry at McMaster University, and began serving the Toronto and Welland congregations, and acting as missionary pastor to Hungarian Baptists in other nearby communities.⁵⁸

Completing the ranks of religious institutions of the Hungarian-Canadian community were the religious orders (especially of nuns), the religious press, and the Sunday schools that had proliferated in Hungarian communities by the end of the 1930s. Among the nuns, the order of the Sisters of Social Service conducted the most important work. Its members were active alongside Hungarian Catholic parishes (or, would-be parishes) in Stockholm, Saskatchewan; in Hamilton, later Toronto, Ontario; and in Montreal, Quebec. Among religious periodicals, each of the mainstream churches, but sometimes individual congregations as well, maintained a monthly or quarterly newsletter of various bulk and quality. And, Sunday school for the children was a common phenomenon everywhere. Its function was more often than not the teaching of the Magyar language to children rather than instruction of the tenets of a particular denomination. In the case of Protestant congregations, Sunday school was usually run by the minister's wife. A separate paper would be needed to outline the

55 Ibid., pp. 340-355. Besides the text, the pages also contain pictures of the congregations and church buildings. Professor Patrias focuses mainly on the birth of the Baptist congregation of Toronto. PATRIAS, *Patriots*, p. 116.

56 KOVACS, *Peace and Strife*, pp. 33-35.

57 RUZSA, pp. 340-42.

58 Ibid., pp. 344-52, PATRIAS, *Patriots*, p. 116. A picture of the Baptist Hungarian church of Welland is printed in Ruzsa's book, p. 351.

evolution of these auxiliary religious institutions from their early beginnings at the turn of the century to the end of the interwar period.⁵⁹

THE WORK OF A SAINTLY MINORITY: CONCLUSIONS

In writing about the early Hungarian-American ethnic churches, Julianna Puskás, the renown historian of the early Hungarian-American experience, has remarked that these religious institutions owed their existence and success to a “small number of activists” within the scattered Hungarian colonies, both urban and rural. “[The] [o]rganization of the church communities,” Puskás wrote in her latest book, “and the building of churches in the midst of the constant fluctuations of the migrants are testimony to the heroic strength of this small group.”⁶⁰

The situation was not very different in the case of the early Hungarian ethnic churches in Canada. If there was a difference, especially in the interwar years, it was the fact that Hungarian immigrants to Canada were less likely to consider themselves sojourners than the Hungarians who had gone to the United States in the decades before 1914. Nevertheless, in both countries, the achievement of organized religious life was not so much the result of intervention of outsiders but the result of the dedicated work by a small fragment of the immigrant community, “the saintly minority” as one of their religious leaders had called them.⁶¹

The priests and ministers, nuns and deaconesses, who helped to organize – and, more importantly, sustain – the “ethnic churches” of Hungarian-Canadians were, with a few exceptions, a part of this “saintly minority.” There were too many of them to have been enumerated in a short study such as this one. A few have been mentioned. Some of them would have deserved more lengthy discussion. People such as Kálmán Kovácsi of Bekevar, an aspiring man of letters who struggled to maintain congregations in the inhospitable physical and cultural surroundings of the Canadian prairies of the early years of the twentieth century. Or, Pál Sántha, the learned priest who was the first Hungarian-speaking pastor of the Kaposvar Hungarians. Later he was transferred to the Hungarian parish at nearby Stockholm, from where he managed to take care of the affairs of both his old and new communities, and write sophisticated studies about

59 On the work of the Sisters of Social Service see DREISZIGER, *A Decade*, pp. 150f. On the religious “ethnic press” see DREISZIGER, *Years*, pp. 126-27, and *End of an Era*, p. 182.

60 PUSKÁS, *Ties that Bind*, pp. 162f. The fluctuations in the number of Hungarian migrants taking part in organized religious life were caused not only by the constant coming and going by these people between America and their native country but also by their lack of commitment to religious life. Since in most cases they considered themselves sojourners rather than immigrants, they were not likely to make sacrifices for the maintenance of immigrant organizations. Puskás estimates that of the pre-1914 Hungarians living in the United States, at most only half belonged to a church. (*Ibid.*, p. 163.) On the beginnings of organized religious life among Hungarian-Americans, see STEVEN BÉLA VÁRDY’s various publications, especially the relevant parts of his most recent book: *Magyarok az Újvilágban: Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története* [Hungarians in the New World: the irregular history of the Hungarians of North America] (Budapest: A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2000), particularly the chapter entitled “Az amerikai magyar egyházak megszületése és kifejlődése” [The birth and development of the American Hungarian churches], pp. 286-305.

61 An unnamed Hungarian-American Calvinist pastor quoted by PUSKÁS, *Ties that Bind*, p. 162.

Hungarian-Canadian society. Or, Mihály Fehér, the young man with a mission to organize his co-religionists and the wise leader of the Protestant Hungarians of Montreal. And, there are others. One of these is Sister Mary of the Sisters of Social Service who provided leadership, both in spiritual and lay matters, in several places where she had served – and lobbied the church fathers for help to Hungarian parishes and parishioners. Then there is Károly Steinmetz who, with his boundless energy and self-confidence, and belief in his mission, led a congregation which had broken the spirit (and health) of his predecessor. But the most colourful of these members of the “saintly minority” of Canadian religious leaders are probably two clerics who have not been described at length in this study so far: Ferenc Hoffmann and Ambró Czakó.

Hoffmann (1877-1958) was the son of a Calvinist Minister. After completing his studies, he became an instructor at the Agricultural Academy in Kassa (today's Košice, in Slovakia). In 1907 Hungary's Ministry of Agriculture sent him on a tour of North America to study agricultural and horticultural practices in the United States and Mexico. In 1909 he arrived to study agriculture in Canada. During his trip he also observed how the Canadian West was being filled up by immigrants from Europe.⁶² During the First World War, Hoffmann served in the Austro-Hungarian forces and was taken prisoner by the Russians. After the war, he was condemned to death by the country's new rulers, the Bolsheviks. He escaped from them and hid among nomadic Khirgiz tribesmen before making his way to the port of Vladivostok in Eastern Siberia. From there he was smuggled into Canada by British soldiers. In Canada he completed theological school and became a United Church missionary serving a 155,000 km² area in north-central Saskatchewan. The congregations he visited, oftentimes on horseback, included multi-ethnic communities where he preached in English, German, Hungarian and Russian. For his Hungarian pioneer settlers, he edited the United Church of Canada periodical *Az Otthon* [The Home]. It contained more information on farming and animal husbandry than on matters of religion.⁶³

Czakó (1887-1974) had an equally extraordinary life. He was no doubt one of the best-educated Hungarians to have entered Canada during the interwar years. Having been born into a poor Catholic family meant that if he wanted to get a good education he had to enter a religious order. Accordingly, he joined the Cistercian Order at age 15. After a promising start which saw him getting his doctorate and doing post-doctoral studies abroad, he broke with his Church after his theological writings, well-received by liberal clerics, were condemned by conservative church authorities. He next trained as a Calvinist minister. During the post-World War I revolutionary regime of Count Mihály Károlyi, Czakó took a government position. He had also translated into Hungarian theological works which were not appreciated in conservative church and political circles. Worse still Czakó edited a journal critical of Hungary's conservative establishment. Not surprisingly under the circumstances, there was no future for him in the Hungary of the 1920s. He left Hungary for Vienna with the aim of emigrating to the

62 Hoffmann's reports on his Canadian observations are discussed in PAUL BÓDY, *Travel Reports on Hungarian Settlements in Canada, 1905-1928*, in the *Canadian-American Review of Hungarian Studies*, the predecessor of the *Hungarian Studies Review*, 2, 1 (Spring, 1975): 24-28.

63 N. F. DREISZIGER, *Peoples of Canada: Hungarians in Canada*, in *Horizon Canada*, 10, no. 110 (June 1987): 2632. See also my chapter, *Years*, p. 121.

United States. His entry into the American Republic was denied but, in time, people who respected his work convinced the United Church of Canada to bring him to this country. He arrived in 1928 and soon afterward he was appointed minister of the United Church's Church of All Nations in Toronto. Czakó undertook his mission with dedication. He saw himself not so much a theologian, but as a teacher who would educate his poor countrymen who had been denied a decent education in their native country. Helping in this task of educating and enlightening the Hungarians of Canada was the journal, called the *Tárogató*, which he launched in 1938 with the help of a subsidy from his church.⁶⁴ The journal persisted into the Cold War era when the political atmosphere in Canada became less favourable to a publication that was clearly left-leaning. Czakó became discredited. He resumed his life as a Catholic priest, teaching art history at what is now St. Mary's University in Halifax, Nova Scotia.

The establishment of Hungarian-Canadian religious institutions, the so-called "ethnic churches," Magyar-language religious periodicals, Sunday schools, etc. was in part the initiative of the religious leaders we have discussed in this study. Their maintenance over the years and decades was certainly in large part the work of the Kovacsis, Fehérs, Steinmetzs, Hoffmanns, Czakós, and others. These men (and women) were undoubtedly the members of a small, "saintly" minority within the larger Hungarian-Canadian community. The facts that most of them had a better education than many of their Magyar-Canadian compatriots, and that a few of them came to Canada after spending a year or more in the United States, hardly make them "outsiders" to Hungarian-Canadian society. Real outsiders, such as high-ranking members of the hierarchy of some Canadian Churches, on some occasions did make decisions that helped (or hindered) the establishment of Hungarian-Canadian religious institutions, just as such church fathers in the United States made decisions that had similar impact on the evolution of Hungarian-American religious institutions a generation earlier.⁶⁵

The false impression that the Hungarian ethnic churches of North America were created mainly by outsiders is probably reinforced by the nature of the archival record. The archives have preserved the letters, petitions and memoranda written by "outsiders" asking for the establishment of a parish or congregation for one group or another of Hungarian immigrants. At the same time the pleadings of these immigrants, made in most cases orally to churchmen or other educated individuals, most

64 The premier issue of *Tárogató*, dated July-August 1938, described itself as a "monthly periodical for the education and entertainment of Hungarians." It was 16 pages long. Soon, the periodical became a quarterly. Its last four pages were printed in English and featured short reports from the Hungarian and world press. Its editor's sympathies were overtly leftist. See my article *Social Progress and Ethnic Solidarity: Ambrosius Czakó's Tárogató*, in *Tárogató: the Journal of the Hungarian Cultural Society of Vancouver*, 27, 9 (Sept. 2000): 55-56. The Vancouver journal has nothing to do with the original *Tárogató*.

65 In this connection too, in some cases their influence has been overstated. As Aladár Komjáthy has observed in regards to the establishment of the first Hungarian Reformed-Lutheran congregations in Cleveland and Pittsburgh in the 1890s, this feat was the accomplishment of the Hungarian immigrant communities in the two cities, rather than the work of the ministers brought in to serve them by American church fathers. See his *A kitántorgott egyház* [The Church that staggered out] (Budapest: Református Zsinati Iroda, 1984), 21.

often have not left traces in archival documents. Not surprisingly, the contribution of these ordinary Hungarian-Canadians has been sometimes overlooked.

The important role played in the process of initiating Hungarian-Canadian religious institutions by simple Hungarian lay persons is admitted by Professor Patrias herself. She describes eloquently the sacrifices that the Hungarian Catholics of Welland, and Hungarians in other places, had made in trying to satisfy their spiritual thirst:

The case of the Hungarian Roman Catholics from Welland who travelled to Buffalo in search of religious services in their native language is but one example of their piety. Before they had their own congregations, many other Hungarians eagerly sought out visiting Hungarian missionaries from the United States.... They also took part in religious services held in Hungarian churches of denominations not their own.... Not surprisingly, these devout immigrants responded with joy to the founding of Hungarian congregations by Canadian churches.⁶⁶

There can be little doubt that, had the yearnings of Hungarian immigrants for their own religious institutions not been demonstrated to the decision-makers of the Canadian Churches, steps for the creation of Hungarian "ethnic churches" would not have been taken.

The question of exactly who initiated the formation of Hungarian-Canadian religious institutions is an almost insignificant issue when we consider the fact that the maintenance of these congregations and parishes was, especially during the dark days of the Great Depression, as difficult if not a more daunting task than their establishment. And, in this task outsiders could do little – aside from occasionally offering to help by paying a very modest salary to a pastor. As Professor Patrias observes, the Canadian Churches sometimes provided financial assistance, but they tended to "support only those ethnic congregations that were able to help themselves."⁶⁷ Holding together a group of disillusioned or even disgruntled individuals, was more the work of religious leaders than that of the Canadian church authorities who usually knew precious little about the problems of recent arrivals to the country, struggling as they were with chronic unemployment and the accompanying despair.

It must be admitted however, that more than a short historical study such as this one would be required to settle the question of how and by whom the creation of ethnic congregations and parishes among early Hungarian immigrants to Canada had been initiated. What is needed is meticulous research projects examining the origins of individual Hungarian-Canadian communities. Until at least a few of these will be completed, the controversy may not be settled.

In the larger scheme of things, however, the origins of these institutions seem less important than their impact on the evolution of Hungarian-Canadian communities. And there can be no doubt that the ethnic churches had a significant impact on the lives of the "old" Hungarian immigrants to Canada. They helped to sustain hope in numerous newcomers, just at a time when many others had given up hope in society –

66 PATRIAS, *Patriots*, p. 117.

67 *Ibid.*

and turned to revolutionary ideologies. Further, by serving Hungarian newcomers to Canada in their own language and according to their own traditions, these churches provided spiritual solace for them in a culturally alien environment. Through doing this they cushioned the culture shock involved in the process of the immigrants' adjustment to their new homeland, its different social norms, cultural practices and societal traditions. The Hungarian churches, more precisely their leaders, often mediated between the immigrants and members and institutions of the host society. In doing all this they both retarded in some respects and in other respects accelerated the process of immigrant acculturation. Most important of all is the fact that they made this often painful process less arduous for many immigrants.

The ethnic churches continued to play important roles in many Hungarian-Canadian communities after 1939. They did so in an age when great changes took place in Hungarian, Hungarian-Canadian, and Canadian society. Great changes were also the consequence of the influx to Canada of two new waves of Hungarian immigrants. The Hungarians who came after the Second World War differed greatly – in social composition, educational attainments, and sometimes even in attitudes to religion – from those who had arrived before 1939. In particular, many members of the new waves of Hungarian newcomers were better equipped (by their training and education) to adjust to Canadian society than the “old immigrants” had been. They learned English (or French) faster and were less reliant on “ethnic institutions” to modulate their adjustment to Canadian life. Nevertheless, the Hungarian-Canadian ethnic churches continued to flourish in the 1950s, 1960s and in some places, into the 1990s – especially as they no longer suffered from a scarcity of Hungarian clergymen. As we know, the churches were persecuted in the People's Republic of Hungary and priests and ministers were anxious to leave the country and serve Hungarian communities overseas.

Still, by the turn of the new century new difficulties had emerged. Hungarian-Canadian society began ageing. The last great wave of Hungarian newcomers came in 1956-57 and, by the 1990s, its members were getting old. The by now elderly, first-generation immigrants continued to attend church services but their children, and their children's children, no longer required these delivered in Magyar. Gradually and almost imperceptibly many of them “defected” to mainstream, Anglophone congregations, or Anglophone or Francophone parishes – if they maintained any link to a church at all. As a result, funerals began to outnumber baptisms in Hungarian Canada's ethnic churches.⁶⁸

The situation is not entirely bleak, as there has been a trickle of Hungarian immigration to Canada even in recent years, mainly from the Hungarian ethnic islands of such East European countries as Rumania and Serbia. But such limited-scale influx will probably not prolong by much the life of Canada's Hungarian ethnic churches. Some of these churches will disappear – in fact, a few of them have already vanished.

68 On the theme of the temporary nature of Hungarian immigrant institutions see my study *Rose-gardens on Ice-floes: A Century of the Hungarian Diaspora in Canada*, *Hungarian Journal of English and American Studies*, 6, 2 (fall, 2000): 239-58. The term “rose-gardens on ice-floes” was coined by a Hungarian cleric visiting some early Hungarian-American immigrant communities. He praised his ex-countrymen for building wonderful Hungarian institutions in a culturally alien environment.

Others will gradually transmute into religious institutions where the language used will be English (or French), and where Hungarian clergymen without fluency in English (or French) will no longer be needed. Eventually Hungarian-Canadian society, as it had done so often in the past, will follow the example of the Hungarian-American community whose Hungarian ethnic churches had flourished in great numbers only two generations ago – and have all but vanished in recent decades.

DREISZIGER, NÁNDOR

A LELKI BETELJESÜLÉS KERESÉSE A BEVÁNDORLÓK KÖZÖTT: A SZERVEZETT VALLÁSI ÉLET
KIALAKULÁSA A LEGELSŐ MAGYAR-KANADAI KÖZÖSSÉGEKBE, 1885–1939

A szerző tanulmányában a Kanadába kivándorolt magyarok életét és a katolikus és protestáns egyházakat tekinti át a kezdetektől (19. század nyolcvanas évei) az első világháborún időszakán keresztül a II. világháborúig elejéig (1939). A kivándorlók kezdetben a szociális és a lelki ellátás, gondoskodás hiányától szenvedtek a leginkább. A szociális elszigeteltség, a honvágy, és a mélységes magányosság jellemezte leginkább életüket. Hamarosan megszervezték vallási életük kereteit, intézményeit, templomokat építettek, szervezeteket, közösségeket hoztak létre. Jelentősebb központok alakultak ki, mint pl. Saskatchewan, Békevár, Esterház-Kaposvár.



MIKLÓS PÉTER

BALOGH PÁTER, A SZEGED-ALSÓKÖZPONTI PLÉBÁNOS
(1933–1946)

BEVEZETÉS

Balogh István 1944 és 1949 között meghatározó alakja volt a magyar politikai életnek. Előbb a miniszterelnöki hivatal államtitkáráként tevékenykedett, majd a Független Kisgazdapárt főtitkára lett. 1947-ben létrehozta a koalíció „lojális ellenzékének” számító Független Magyar Demokrata Pártot – korabeli elnevezéssel Balogh Pártot – amely az országgyűlési választásokon a szavazatok 5%-át tudta megszerezni. Mint Rákosi Mátyás bizalmasa 1949-ben a Népfront listáján szerzett parlamenti mandátumot, majd a kollektív államfői testület, az Elnöki Tanács tagja lett. A politikától 1956 után vonult vissza. Élete utolsó húsz évét lelkészi szolgálattal töltötte Budapesten.

Balogh páter koalíciós években betöltött szerepét, politikai nézeteit a korszakot vizsgáló – részletes és alapos – szakirodalom már földolgozta. Azonban sem lelkipásztori működése, sem szegedi közéleti és várospolitikai szerepvállalása nem ismert. Céлом ezeknek a hiányos ismereteknek a pótlása volt. Terjedelmi korlátok és a vizsgálandó – levéltári és hírlapi – forrásanyag mennyisége miatt azonban ez a dolgozat csak Balogh István szeged-alsóközponti lelkészi tevékenységét vizsgálja.

Elsődleges forrásaim a Szeged-Csanádi Püspöki Levéltárban őrzött – a szegedi plébániákra és a csanádi egyházmegye papságára vonatkozó – dokumentumok, a püspöki hivatal egyházigazgatási iratai voltak. Fölhasználtam még az egyházmegyei névtárak, sematizmusok adatait, valamint egyes helytörténeti írásokat.

Vizsgálatom tárgyává a páter szegedi lelkipásztori tevékenységét tettem. Tanulmányomat a püspöki irattár közel száz dokumentumának áttekintése és földolgozása alapján készítettem el. A levelek többsége egyházigazgatási, egyházszerkezeti és hitéleti eseményekről tudósít, de jónéhány dokumentum az újságíró és várospolitikai szereplő plébános tevékenységébe enged bepillantást (viszonya püspökével, valamint a polgármesterrel, a főispánnal).

Dolgozatomban Balogh István szegedi lelkészi tevékenységét kísérlem meg bemutatni – kitekintve közéleti szereplésére is – remélve, hogy eredményeim adaléku­l szolgálnak mind Balogh páter életrajzához, mind Szeged és Mórahalom (az egykori Szeged-Alsóközpont) két világháború közötti (egyház)történetéhez.¹

1 Ezt a tanulmányt a Balogh István államtitkár szegedi lelkészi évei (1926–1946) című egyetemi szakdolgozatom (SZTE BTK Történeti Intézet, 2003.) néhány fejezetéből állítottam össze. Dolgozatomat

BALOGH ISTVÁN PAPI PÁLYÁJA

Balogh István 1894. március 30-án született a Krassó-Szörény vármegyei Stájerlakon. Érettségi vizsgát 1912-ben Nagyszombatban tett, eredménye: „jól érett”. Ezután a csanádi római katolikus egyházmegye temesvári szemináriumában tanult teológiát. Anyanyelve mellett jól beszélte a német nyelvet is. Glattfelder Gyula püspök szentelte pappá Temesvárott, 1918. június 16-án. 1925. október 29-én középiskolai hittanári oklevelet szerzett. 1929. december 21-én a Szegedi Ferenc József Tudományegyetemen bölcsészdoktori címet nyert „summa cum laude” minősítéssel. *Velencei diplomata Magyarországról* című disszertációja – a kor szokásainak megfelelően – nyomtatásban is megjelent 1929-ben. 1931. szeptember 9-én és 10-én plébánosi vizsgát tett.²

Néhány évig segédlelkészként és hitoktatóként szolgált, egy ideig az esztergomi főegyházmegye kötelékében. Lelkeszi működésének igazi színhelye Szeged volt. A belvárosi plébánia segédlelkésze (1926-1933), majd Szeged-Alsóközpont plébánosa lett (1933-1946). Már kápláni éveiben bekapcsolódott a város társadalmi és politikai életébe. Lapot szerkesztett: előbb *Szegedi Katolikus Tudósítót* és a *Szegedi Hírlapot*, majd – áthelyezése után – a *Tanyai Újságot*. Alsóközponti lelkészként, 1936-tól a város törvényhatósági bizottságának tagja volt.

PAPI PÁLYÁJÁNAK ÁLLOMÁSAI³

Beosztása	Helye	Ideje
Segédlelkész	Csák	1918. szeptember 1. – 1920. május 1.
Segédlelkész	Újszentanna	1920. május 1. – 1921. április 20.
Hitoktató	Budapest	1921. május 1. – 1925. szeptember 1.
Önálló hitoktató	Szeged	1925. szeptember 1. – 1926. augusztus 31.
Segédlelkész	Szeged-Belváros	1926. szeptember 1. – 1933. február 28.
Plébános	Szeged-Alsóközpont	1933. március 1. – 1946. március 1.
Helyettes plébános	Kemence	1951–1953
Helyettes plébános	Budapest, Thököly út	1953–1957
Nyugállományban	Budapest	1957-től

Balogh István 1944 és 1951 között aktív közéleti, politikai tevékenységet folytatott. 1950-től részt vett a papi békemozgalom szervezésében. 1951-ig az Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagjaként tevékenykedett. Ekkor egy bürzsönyi faluba, Kemencére internálták – más forrás szerint néhány évig ott végzett lelkeszi szolgálatot.⁴

teljes terjedelmében közöltem a *Város, egyház, társadalom* (Bába Kiadó, Szeged, 2004.) című kötetemben (156–202.).

2 Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár (a továbbiakban: SZCSPL). Csanád egyházmegye papságának törzskönyvlapjai, 62. sz.

3 SZCSPL Csanád egyházmegye papságának törzskönyvlapjai, 62. sz.

4 VIDA ISTVÁN–VÖRÖS VINCE: *A Független Kiszgazdapárt képviselői. 1944–1949.* ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Bp., 1991. 13–14.

1953-tól ismét a fővárosban élt. 1953 és 1962 között a Thököly úti volt domonkos templomban, majd 1962-től haláláig a Szent Mihály-templom volt plébános. Több állami kitüntetésben részesült. 1968-ban címzetes apáti méltóságot nyert egyházától.⁵ 1976. július 20-án hunyt el Budapesten.

A SZEGED-ALSÓKÖZPONTI PLÉBÁNIA TÖRTÉNETE ÉS NÉPESSÉGE

A 19. század végén Szeged külterületein nagy számú római katolikus lakosság élt. Ezért Szeged szabad királyi város törvényhatósága 220/1891. szám alatt határozatot hozott a külterületeken – alsó- és főlőtanyai központokon – katolikus lelkészségek létrehozásáról; ehhez a csanádi püspök 1509/1892. számú levelében hozzájárult. A szegedi törvényhatósági bizottság 1892 novembere és 1893 júniusa között többször napirendre tűzte a tanyai lelkészségek létrehozásával kapcsolatos feladatok és nehézségek megvitatását.

Szeged város és a csanádi egyházmegye képviselői 1894-re kidolgozták a külterületi katolikus plébániák területi beosztását és a lelkészek javadalmazási viszonyait. Desseffy Sándor csanádi püspök 1894. szeptember 18-án Temesvárott kiadott, 2463/1894. számú rendeletével átszervezte a szegedi katolikus plébániákat. Létrehozta a szeged-alsóközponti és szeged-felsőközponti lelkészségeket; szabályozta területi beosztásukat, meghatározta a lelkészek jövedelmének forrásait. A stóladíjak fölosztását a következőképpen szabályozta a rendelet: egy rész a plébánost, egy rész a kápolna/templom pénztárát, egy rész pedig a harangozót/sekrestyést illeti. A sekrestyés javadalmát hetenként kell kiadni, a kántort Szeged város – az egyházmegyei hatósággal egyeztetve – jelöli ki és díjazza.⁶

A szeged-alsóközponti lelkészség első adminisztrátora Hoschek János ferences atya volt.⁷ Az 1910-es évektől a ferences rend nehezen tudta ellátni az alsóközponti hívek ellátását, ezért Szeged város világi, egyházmegyes papokra bízta az alsóközponti lelkészség vezetését. Első plébánosa Barmos György – egykori szegedi ferences házfőnök – lett, 1914. szeptember 1-jétől.

A két új lelkészség (Alsóközpont és Felsőközpont) alapításának legfőbb oka a katolikus tanyai lakosság nagy lélekszáma volt. A nagy távolságok miatt csak nehézségek árán lehetett ellátni a tanyákat, ezért szükségessé vált közelebbi egyházi központok létrehozása. Ezt mutatják a plébániák 1898-as adatai: Szeged-Alsóközpont: 919 keresztelelés, 182 házasság, 447 halálozás; Szeged-Felsőközpont: 498 keresztelelés, 84 házasság, 239 halálozás. A táblázat⁸ világosan kimutatja, hogy a filiális egyházból lelkészséggé szervezett új plébániák lélekszáma eléri, sőt meghaladja az egykori anyaegyházét.

5 BALÁZS GYÖRGY: *Balogh István*. In: *Politikuspályák*. Szerk. SANTA ILONA. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1984. 242–243.

6 MIKLÓS PÉTER: *Város, egyház, társadalom. Tanulmányok a szegedi katolicizmus történetéről*. Bába Kiadó, Szeged, 2004. 10–17.

7 Schematismus venerabilis cleri dioecesis. Csanádiensis pro anno Domini (a továbbiakban: Schem. Csan.) 1898. 140. és Schem. Csan. 1900. 196.

8 Schem. Csan. 1898. 140–143. és Schem. Csan. 1900. 196–199. alapján

Plébánia / év	1898	1900
Szeged-Alsóváros (Röszkével)	11 536	12 208
Szeged-Alsóközpont	18 000	20 000
Szeged-Felsőváros	13 225	13 445
Szeged-Felsőközpont	12 745	12 967

A szeged-alsóközponti plébánián (a mai Mórahalom) 1894. augusztus 12. óta folyik anyakönyvezés. Első kápolnáját a szegedi árvíz emlékére építették Szent Mihály arkangyalnak szentelve. Ezt az egyházi épületet 1892-ben áldották meg. A területre 1854 óta szegedi – főleg alsóvárosi eredetű – családok telepedtek. A lelkészség vezetését kezdetben a ferences rend látta el, tőlük 1914-ben vette át az egyházmegyei papság. A mai templom 1903-ban készült el, Szent László király tiszteletére.

A szegedi római katolikus plébániák 1894-es átszervezése lezárt egy területi vitát a belvárosi és az alsóvárosi lelkészségek között, megoldotta a város környéki tanyai lakosság lelki ellátásának problémáját, valamint tovább erősítette Szeged-Alsóközpont és Szeged-Felsőközpont közigazgatási centrum jellegét. Ezzel alapot biztosított Mórahalom és Balástya községek létrejöttéhez.

Felekezet / év	1936, 1942, 1947
Római katolikus	8 012
Görög katolikus	12
Evangélikus	72
Református	264
Ortodox	17
Zsidó	72
Egyéb	7
Összesen	8 446

Szeged-Alsóközpont lakosságának, Balogh István plébánossága alatti (1933–1946) felekezeti megoszlását a fönti táblázat mutatja. Sajnos a csanádi egyházmegye 1936-os, 1942-es és 1947-es névtárában (sematizmusában) ugyanazokat az adatokat találjuk. A táblázat csak Alsóközpont adatait tartalmazza. Királyhalom – a filia (leányegyház) – katolikus lakossága kb. 2 400 fős volt a harmincas-egyvenes évek fordulóján.⁹

A TANYAI ÚJSÁG KIADÓJA

Glattfelder püspök Balogh Istvánt 1933. március 1-jei hatállyal Szeged-Alsóközpont plébánosává nevezte ki. Balogh újságírói, lapszerkesztői tevékenységét új állomás helyén is folytatta. 1933 májusától – a *Szegedi Hírlap* helyett, annak megszüntetésével

9 Schem. Csan. 1936. 30–31.; Schem. Csan. 1942. 41–43. és Schem. Csan. 1947. 16–17. alapján.

egyidejűleg – megindította a Tanyai Újságot. A lap a szegedi tanyai lakosságot informálta a város és a közelet aktuális eseményeiről. A keresztény elkötelezettségű, nemzeti irányzatot képviselő újság népszerű volt a nagyszámú tanyai katolikus lakosság körében. A Tanyai Újság fönntartásához azonban az egyházmegye támogatására is szükség volt. Ezért Balogh páter 1933. július 31-én így írt a püspöknek: „Mély tisztelettel azon alázatos kérelemmel járulok a Főtisztelendő Püspöki Hivatalhoz, hogy a Tanyai Újság részére méltóztatnék kiutalni azt a 20.- pengőnyi havi segélyt, melyet a Szegedi Hírlap is élvezett. A Tanyai Újság a Szegedi Hírlapnak utódja, mely az eddiginél is fontosabb pozícióban iparkodik szolgálni a katolikus gondolatot és a hívek lelki és anyagi érdekeit. A kezdet nehézségeivel küzdve pedig nemcsak rászolgál, hanem rá is szorul a kegyes támogatásra.”¹⁰

Glattfelder csaknem egy hónap múlva válaszolt. 1933. augusztus 25-én írott levelében jóindulatáról és támogatásáról biztosította a lelkész kezdeményezését, de hangsúlyozta, hogy csak akkor ad anyagi támogatást, ha a lap „az egyház érdekeinek” szem előtt tartásával és képviselőjével jelenik meg. „A Szegedi Hírlap által élvezett 20 P-s segélyt a Tanyai Újság számára folytatólagosan csak akkor fogom engedélyezni, ha meggyőződtem róla, hogy az egyház érdekeinek minden tekintetben kielégítő szolgálatot tesz. Addig is a kiadó buzdítására és anyagi gondjainak enyhítésére, de jóakaratom jeléül is hivatalom útján 50 P segélyösszeget küldöttem.”¹¹

Két évvel később, 1935 őszén Balogh István a lap kiadói jogát átadta Back Károlynak, aki vállalta, hogy a Tanyai Újságot „keresztény nemzeti szellemben” fogja megjelentetni. Ruszoly József írásában olvasható, hogy Back Károly szerkesztő neve Bak és Bach alakban is előfordul. Az 1930-ban alakult Független Kisgazdapártot ő szervezte Szegeden, 1937-től egyre nagyobb intenzitással.¹² A párt az 1939. évi országgyűlési választásokon a városban a szavazatok 8%-át szerezte meg, de ez mandátum szerzéséhez kevés volt. A „begavári” nemesi előnevet viselő Back Károly tisztviselő bizonyosan rokona volt Back Bernát vállalkozónak, malomtulajdonosnak, aki Szegedet képviselte a parlament felsőházában.

Az újság eladásáról Balogh 1935. október 3-án tudósította az egyházmegyei hatóságot. „Legyen szabad mély tisztelettel jelentenem, hogy a Tanyai Újság kiadói jogát begavári Back Károly szegedi lakosra ruháztam át, illetőleg olyan értelmű kérvényt intéztem a miniszterelnökség sajtóosztályához, hogy ezen átíráshoz a hozzájárulást megadja. Begavári Back Károly megállapodásunk értelmében kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy a Tanyai Újság továbbra is keresztény nemzeti szellemben fog megjelenni és különösen a tanyai katolikus lakosság vallási érdekeit a leghatározottabban fogja szolgálni.”¹³

10 SZCSPL Püspöki hivatal iratai: Egyházigazgatási iratok (a továbbiakban: PHEI). 2166/1933.

11 SZCSPL PHEI 2166/1933.

12 RUSZOLY JÓZSEF: *Balogh páter szegedi közszerepléséhez*. In: Uő: *A város és polgára*. Somogyi-könyvtár, Szeged, 1999. 138–140.

13 SZCSPL PHEI 2774/1935.

1936-ban a Szeged környéki tanyákon megélénkültek a „szektárius mozgalmak”. A Jehova Tanúi kisegyház tagjai toboroztak maguknak követőket – a katolikus hívek köréből.¹⁴ Balogh 1936 novemberében tudósította a püspököt egy esetről, amely egy tanyai iskolában történt. „Folyó hó 26-án történt a plébániám területéhez tartozó Madarász-tói iskolában, – ahol, mint sajnos több más tanyai iskolában is, két női tanerő teljesít szolgálatot – statisztikai adatok összegyűjtése címén megjelent Juhász Ferenc, a városi munkaközvetítő hivatal által alkalmazott szellemi ínségmunkás az ottani esküdt kíséretében. A hivatalos dolgokat elvégezve a növendékekhez kommunista tartalmú beszédet intézett, többek között: amíg a papokat és az urakat el nem kergetjük, mindig rossz sora lesz a népnek. Felhívta a gyermekeket arra, hogy csatlakozzanak ők is, szüleik is Jehova-tanuihoz.”¹⁵

Balogh plébános javaslatot nyújtott be a püspöknek. Ennek négy pontjában rámutatott a „speciális tanyai körülményekre”, és a fölmerülő problémák megoldási lehetőségeire. Először a (legtöbbször fiatal) tanyai tanítónők helyzetére hívta föl a figyelmet, akik ugyan jól nevelik a gyermekeket, de közéleti, társadalmi szerepet – helyzetükből adódóan – nem vállalhatnak. A férfi tanítóknak nagyobb tekintélye volt a tanyai emberek szemében. „Az illetékes hatóságoknál már ismételten kértem előszóval és írásban, sőt kezdeményezésemre a sajtó is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a tanyára lehetőleg ne tanítónőket, hanem tanítókat, azok közül is a kiválóbbakat küldjék: Az a helyzet, hogy több iskolában csak tanítónők működnek, nem ritka esetben éppen városi származású fiatal lányok. Az ilyenek a gyermekekkel szemben a tanteremben kifogástalanul teljesítik kötelességüket, az iskolán kívüli népművelésre azonban, különösen pedig arra, hogy az iskola környékének lakosságára hatással legyenek, majdnem egészen alkalmatlanok. A tanyai plébános nagyon rászorul arra, hogy vele tanítói teljes mértékben együtt működjenek, neki szinte káplánokként segítségükre legyenek.”¹⁶

Balogh fontosnak tartotta önálló hitoktató alkalmazását a nagy kiterjedésű szegedi tanyavilágban. A hitoktató – aki fiatal főlmentelt pap lenne – illetményét a négy tanyai plébánia együtt állná, így egyik egyházközségre sem hárulna anyagi erejét meghaladó teher. „A tanyai hitoktatás nagy általánosságban tanítókra, illetőleg tanítónőkre van bízva. Bizonyos, hogy iparkodnak a hitoktatást lelkiismeretesen elvégezni. Az iskolai látogatások alkalmával, valamint a vizsgák eredményeiből is meggyőződtem arról, hogy az anyag betű szerint való tanítása miatt kifogást tenni nem lehet. Mégis összehasonlíthatatlanul más volna az eredmény, ha azt lelkész végezné. Talán lehetne arra a megoldásra módot találni, hogy egy önálló tanyai hitoktatói állás szerveztessék.”¹⁷

A lelkész szerint a tanyai rendőrség létszáma alacsony, ezért nem tudnak elég hatékonyan működni. Ráadásul – írja Balogh István – a hatóság túlságosan elnéző a tértőkkel szemben. Legtöbbször csak tiltott gyűlés vagy engedély nélküli könyvterjesztés

14 A szektakérdés harmincas évekbeli egyházi és politikai megítéléséről bővebben: FAZEKAS CSABA: *Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban*. Szent Pál Akadémia, Bp., 1996. 84–166.

15 SZCSPL PHEI 3474/1936.

16 SZCSPL PHEI 3474/1936.

17 SZCSPL PHEI 3474/1936.

ellenük a vád, amit néhány pengős pénzbírsággal megúsznak. „Alsótanyán 50 ezer hold területen jelenleg 6 rendőr teljesít szolgálatot. Közvetlen tapasztalatunk szerint ez a csekély létszámú rendőrség szinte emberfeletti munkát végez. Ennek dacára tudnia kellene az illetékes tényezőknek, hogy ez a létszám az őket terhelő feladatok elvégzésére már a komolytalanság határait közelíti meg.”¹⁸ A levél írójának álláspontja a szekták tanításainak képviselőivel kapcsolatban az, hogy ha „...a vallás és a társadalmi rend elleni izgatás címén vonnák őket felelősségre, amint erre lehetőség kínálkozik, bizonyára nem mernének ezek az ügynökök olyan fesztelenül mozogni.”¹⁹

Balogh István szerint fontos volna, ha a város által kisbérleőknek kiadott földek bérlői megbízható, a nemzeti és keresztény eszme mellett elkötelezett emberek lennének. „...kívánatos volna, hogy bérletet olyanok ne kaphassanak, akik ezen vallás és haza elleni agitációnak agitátorai, tehát nem áldozatai, mert ez utóbbiak rosszhiszeműsége bizonyítva nincsen és okkal-móddal megmenthetők, de inkább jószóval és szeretettel, mint erőszakkal.”²⁰

A levél utolsó bekezdése Balogh egyik érdekes tervére utal. A kisteleki esperesi kerület gyűlésén javasolta, hogy a tanyai plébániák közösen adjanak ki naptárat, amelyet a hívek között ingyen osztanának szét. Az könyvben megjelenő hitbuzgalmi és ismeretterjesztő írások ellensúlyai lehetnének a Jehova Tanúi által terjesztett írásoknak. A lelkesek azonban – pénzhányra hivatkozva – elutasították az elképzelést. Balogh István – valószínűleg Prohászka Ottokár és Bangha Béla közismert munkássága nyomán – helyesen ismerte föl, hogy a sajtó útján könnyen és eredményesen lehet hatni az emberekre. Különösen a tanyai lakosokra, akiknek többségéhez „más sajtótermék nem jár”. „Ez alakalommal kell sajnálkozásomnak kifejezést adnom amiatt, hogy az a javaslatom, amelyet a múlt őszi Coronán²¹ terjesztettem elő egy közös tanyai naptár előállítására nézve, mely a hívek között ingyen lett volna szétosztandó, a tanyai plébánosok között visszhangra nem talált.”²²

Glattfelder válaszelevelében kifejtette, hogy szerinte Jehova Tanúinak működése nem buzgó hívek tevékenysége, hanem kommunista agitátorok vallásos köntösbe bújtatott izgatása az államhatalom és a katolikus egyház ellen. „A tanyai szektárius mozgalmak erőszakos és perfid próbálkozása tárgyában már többször nyilatkoztam illetékesek előtt s legutóbb magának a főispán úrnak és a polgármester úrnak a figyelmét is felhívtam a szektákra, megmagyarázván előttük, hogy ezekben az esetekben nem vallásos igények kielégítéséről, hanem vallásos köpenybe burkolódzó, bolsevista propagandáról van szó s úgy láttam, hogy kijelentésemet mind a ketten megértették. A polgármester úr különben azt a fölvilágosítást adta, hogy amennyiben ismeretlen forrásból pénzelt kommunista agitátorok eljárását kellene megakadályozni, a jövőben a fölemelt létszámmal dolgozó rendőrhatalóság éber figyelemmel fog őrködni.”²³

A főpap elismerte, hogy a szekták terjedése ellen nemcsak a rendőrségnek kell fölépnie. Jól szervezett plébánián, erős egyházközségben, ahol a lakosság nagy részével a

18 SZCSPL PHEI 3474/1936.

19 SZCSPL PHEI 3474/1936.

20 SZCSPL PHEI 3474/1936.

21 Corona = az esperesi kerület papjainak gyűlése.

22 SZCSPL PHEI 3474/1936.

23 SZCSPL PHEI 3474/1936.

lelkipásztorok személyes kapcsolatban vannak, nem tudnak sok hívőt elhódítani a kis-egyházak. A katolikus egyház és a keresztény nemzeti kormány között közismerten jó volt az együttműködés, így az egyház erősödése az államnak is érdeke volt. A katolikus törekvéseket – mint láthatjuk, helyi szinten is – az állami közigazgatás mindig támogatta. Glattfelder önálló hitoktató tanyai kiküldését szorgalmazta, erre azonban az egyház nem talált volna fedezetet, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium támogatása híján. „Önálló tanyai hitoktató kirendeléséről azonban egyelőre sajnos nem lehet szó, miután ezeknek a száma kontingentálva van és a minisztérium részéről állandóan han- goztatják, hogy új hitoktatói állásokra nincs fedezet.”²⁴

A püspök úgy gondolta, hogy Szeged-Alsóközpon- ton – ahol egy plébános és egy se- gédlelkész tevékenykedett – újabb kápláni állást kell szervezni. A papi létszám emelésé- vel a nagy kiterjedésű tanyavilágban javulna a hívek lelki ellátása. A lelkészek a plébá- nia legtávolabbi pontjaira is el tudnának jutni: hitoktatást, misét, szertartásokat tartani. „...csakis a II. kápláni állás szervezését lehet majd megkísérelni abban az eset- ben, ha a kápláni fizetés legalább félösszegben – ami 350-400 P-t jelent – helyi forrás- ból biztosíthatónak látszik, s ezenfelül a kirendelendő új munkaerő lakást és teljes ellá- tást is kaphat.”²⁵

TEMPLOMÉPÍTÉSI TERVE (1939)

Balogh István 1938. december 18-án – saját lelkési hivatalának iktatása szerinti – 157/1938. szám alatt jelentette a püspöki hivatalnak, hogy az alsóközponti templomba betörték. A perselyeket kifosztották, s onnan a – mindennapos használatra ott tartott – liturgikus kelyheket, edényeket elvitték. A értékesebb monstranciát és kelyheket a plébánián őrizték, ezért azok megmaradtak, de a kár meghaladta az 1000 pengőt. „Mély szomorúsággal teszek jelentést arról, hogy a szegedalsóközponti plébániatemp- lomban a múlt éjjel betörték, a szent edényeket elrabolták, a perselyeket kifosztották. Ru- haneműben a templomot károsodás nem érte. Hiányzik a használatban volt áldoztató kehely, melyből a szent ostyát a Tabernákulum²⁶ (sic!) elé, az oltárra szórták. Hiányzik a betegellátásnál használt 2 ezüst szelence, végül a hordozható oltár felszereléséből a miséző kehely, az áldoztató kehely és ugyanonnan 3 bronz olajszelence. A kár eléri az 1.000 P-t, mely – hála az Egyházmegyei Hatóság rendelkezésének – biztosítás révén teljesen megtérül. A monstranciát²⁷, a legértékesebb kelyheket, valamint a templomi fehérneműt állandóan a lakásomon őrzöm úgy, hogy az újonnan beszerzendő szent edé- nyek megérkezéséig is a templom el van látva.”²⁸

A kár nagyságát érzékelteti, hogy a plébánia 1938. augusztus 26-án 960 pengőért két 400 négszögöles telket tudott vásárolni Szeged városától. Pálffy József polgármes- ter szeptember 29-én kérte a szerződéshez Glattfelder püspök jóváhagyását, amit októ-

24 SZCSPL PHEI 3474/1936.

25 SZCSPL PHEI 3474/1936.

26 Tabernákulum = az oltárban elhelyezett kis szekrény, amelyben az Oltáriszentséget őrzik.

27 Monstrancia = szentségtartó, szentségmutató.

28 SZCSPL PHEI 3521/1938.

ber 23-án meg is kapott. A szerződés másolatát Balogh plébános 1939. január 10-én küldte meg az egyházmegyei hatóság illetékeseinek.²⁹

Balogh páter 1939. október 9-én levelet írt Pálffy polgármesternek, amelyben 200 darab gyűjtőív kibocsátására kért engedélyt. A tanyai lakosság egy csoportja ugyanis templom építését határozta el, akik az anyagiak előteremtésére gyűjtést akartak szervezni, sőt már templomépítő bizottságot is szerveztek. „Van szerencsém mély tisztelettel bejelenteni, hogy a Szeged-alsóközponti plébánia híveinek azon része, akik a Feketeszállás, Nagyszéksós és Mórahalom kapitányság környékén laknak, szeretnének a bojárhalmi iskola tájékán, körülbelül ott, ahol a szikelt út keresztezi a bajai műutat, templomot építeni. Ezen célból megalakítottuk a templomépítő bizottságot, melynek világi elnöke Takács Sándor és Császár Rudolf gazdaköri elnökök, ügyvezető alelnöke pedig Ördög István, ugyancsak gazdaköri elnök.”³⁰ – írta Balogh.

A kegyúr város első embere „a bojárhalmi kápolna felépítése érdekében szükségesnek mondott gyűjtés engedélyezése iránti kérelmét” – jóváhagyást kérve – elküldte a püspöknek. A főpap nem is tudott a kezdeményezésről, ezért számonkérő hangnemű levelet írt Baloghnak, aki a püspöki hivatalt meg akarta kerülni, vagy legalábbis kész tények elé állítani. „Miután nincsen tudomásom róla, micsoda kápolna építéséről van szó, felhívom Tisztelendőségedet, hogy az építendő kápolna tervét és hozzávetőleges költségvetését a kiszemelt építési hely vázrajzával hozzám jóváhagyás végett bemutatni szíveskedjék. Ugyanakkor azt is jelentse, miből szándékozik fedezetet találni a gyűjtésen kívül a kápolna építésre, s kikre számít, hogy adományokkal a gyűjtést támogatni fogják, mert csak komolynak ígérkező akciót szabad elindítani.”³¹ A kezdeményezés rövid idő alatt elhalványult, s Bojárhalmon soha nem épült templom vagy kápolna.

MEGVÁLÁSA A DÉLMAGYARORSZÁGTÓL

1939-ben a szegedi szabadtéri játékok számára Szeged város által biztosított támogatásból megtakarításként 610 pengő maradt.³² Az 1939. december 21-i városi közgyűlés elhatározta, hogy ezt az összeget átadja az Ünnepi Játékrendező Kft.-nek. Dékány Sándor, városi főszámvevő azonban csak 473 pengőt utalt át a társaságnak. Ezért az Ünnepi Játékrendező – amelynek Balogh is tulajdonosa volt – a maradék 137 pengőért pert indított a város ellen. Az ügyet részletesen megírta Délmagyarország is, s Dékány személyes felelősségét hangsúlyozta, aki a közgyűlési határozattal ellentétesen intézkedett.³³

Glattfelder 1940. február 10-én saját kezűleg írt az ügyben Balogh Istvánnak. Egy vezető városi tisztviselő ugyanis közbenjárt nála Dékány főszámvevő érdekében, aki „üzleti elszámolási ügyben kötelességszerűen a város álláspontját képviselte”. A püspök – akinek valószínűleg már kellemetlen volt az állandó magyarázkodás Balogh írásai miatt – ultimátumot adott az alsóközponti plébánosnak: vagy megszakít minden

29 SZCSPL PHEI 3010/1938.

30 SZCSPL PHEI 2950/1939.

31 SZCSPL PHEI 2950/1939.

32 *Délmagyarország*, 1939. december 16. 3.

33 *Délmagyarország*, 1940. január 11. 3.

kapcsolatot a sajtóval, vagy nyugdíjba kell vonulnia. „Kifejtettem Önnek már ismételtén, mily tapintatot tételez fel papi jellege az újságszerkesztéssel kapcsolatban tekintettel a mi jóindulatú közéleti tényezőink érzékenységre is. Ha ennek dacára ezt a műveletet nem tudja lebonyolítani kötekedő személyeskedés nélkül, akkor nem marad más hátra mint az a választás, hogy vagy megszüntet minden kapcsolatot a sajtóval vagy nyugdíjazását kéri s ezt a döntést kibuvót kizáró módon fognám félreértés esetén provokálni.”³⁴ – írta a főpap.

Balogh 1940. február 12-én válaszolt a püspök levelére. Kifejtette, hogy a főszámvevő nem a város érdekében járt el, hanem nem teljesítette a szerződésben vállalt kötelezettséget, amikor nem fizette ki a teljes összeget (610 pengő). „Sajnos nem üzleti elszámolásról van jelen esetben szó, hanem arról, hogy a város nem teljesítette szerződésben vállalt azon kötelességeit, melyeket a város közönségét képviselő törvényhatósági bizottság egyhangúlag vállalt és a belügyminiszter, mint kormányhatóság jóváhagyott, ezért eminenter³⁵ közügyről van szó, nem pedig magánérdeket szolgáló üzleti elszámolásról.”³⁶ Balogh szerint a Délmagyarország közügyet szolgált, amikor tudósított az ügyről, amely fontos a szabadtéri játékok jövője szempontjából. „Szerény véleményem szerint a Délmagyarország közérdeket szolgált, amikor a főszámvevő úrnak súlyos felelősségét, különösen a játékok jövője szempontjából, megállapította.”³⁷

A plébános közölte, hogy a Délmagyarország nem is foglalkozott Dékány személyével – miután érdekében egy jezsuita atya járt közben. Ugyanakkor fölhívta a figyelmet a Szegedi Új Nemzedék című napilapra, amely szélsőjobboldali nézeteknek is teret adott. „Kegyelmes Uram! Ne méltóztassék fegyelmezetlenségnek venni, de önkéntelenül feltör bennem a kérdés: vajjon az a dignitárius, aki annyira a szívében viseli a katolikus ügyeket, tett-e jelentést Excellenciádnak akkor, amikor a katolikus közpénzekből segélyezett Szegedi Új Nemzedék a hivatalos egyház által ellenségesnek minősített nyilas mozgalmat nemcsak támogatta, hanem szerkesztőségébe szervezte...?”³⁸

Ezzel szemben Szeged-Alsóközpont plébánosa rámutatott, hogy a Délmagyarország – olykor kritikus hangnemben is – mindig a város érdekeit és a keresztény nemzeti gondolatot kívánta szolgálni. „Amikor 1938. év végén más érdekcsoportokkal szemben sikerült a Délmagyarországot megszerezni és azt az egyház és a katolikus magyarság szolgálatába állítani, azt hittem, helyes dolgot cselekszem. A papság egy része oda is állt a Délmagyarország mellé, a legintelligensebb katolikus rétegek pedig örömeiknek adtak kifejezést, hogy végre van politikumtól nem befolyásolt s kizárólag katolikus közérdek szolgálatában álló lap is Szegeden. Persze volt mindig és van ma is egy tábor, melynek éppen más irány tetszenék, ha éppen a katolikum rovására is.”³⁹

A levél végén Balogh közölte, hogy – igaz, külső nyomásra – megválik a Délmagyarországtól. Sőt az is fölvetődött, hogy a lapot össze lehetne vonni a Szegedi Új Nemzedékkel, hiszen egy városban elegendő egy keresztény nemzeti elkötelezettségű újság. „Bennem tehát nem csak a készség van meg, de a legszigorúbb elhatározásom, melyben

34 SZCSPL PHEI 506/1940.

35 Eminenter = legfőképp, kiváltképp.

36 SZCSPL PHEI 506/1940.

37 SZCSPL PHEI 506/1940.

38 SZCSPL PHEI 506/1940.

39 SZCSPL PHEI 506/1940.

Nagyméltóságod atyai levele csak megerősített, hogy a laptól megválok. Adja Isten, hogy másvalaki biztosabb szemmértékkel és több tapintattal s így nagyobb sikerrel is intézze majd a lap ügyeit.”⁴⁰

Glattfelder 1940. február 13-i levelében megnyugvásának adott hangot, hogy papja más kiadónak adja át a Délmagyarországot. Ám figyelmeztette Baloghot, hogy amíg az újság megjelenésében szerepet vállal fogalmazzon óvatosabban és ne gyűjtsön magának további ellenségeket. „Azt látom, hogy egy tanyai plébános számára emberfölötti feladat szegedi lapot irányítani s ugyanakkor lelkipásztori feladatainak is megfelelni s ha e dilemmából szerencsés kiutat talál, azért csak dicsérni fogom. De addig is míg ez megtörténik, vigyázni kell, hogy az embereket ne mérgesítsük, hanem az igazságot és a jóügyet szolgáljuk.”⁴¹

VITÁJA TUKATS SÁNDOR FŐISPÁNNAL

1942 tavaszán Balogh István Tukats Sándorral, Szeged szabad királyi város főispánjával keveredett vitába. A páter az 1942. február 28-i városi közgyűlésen bírálta a szegedi közellátást, amelyben szerinte nem szociális, hanem politikai szempontok érvényesülnek. Ezt a véleményét az Alsótanyai Gazdasági Egyesület 1942. március 1-jei választmányi ülésén is kifejtette. A közellátás nehézségeiért – nem megnevezve, hanem csak utalva személyére – a főispán tette felelőssé. Tukats Sándor ezért előbb Glattfelder Gyula püspökhöz, majd Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult.

A főispán audiencián jelent meg a csanádi püspöknél, akitől Balogh István rendreutasítását kérte, és fegyelmi eljárást javasolt ellene. Glattfelder az ügyről írásos anyagot kért. Tukats ezt nehezményezte, véleménye szerint ugyanis ő csak előljáróinak – a kormány képviselőinek – tartozik jelentési kötelezettséggel.⁴² A főpap ezért levelet írt neki, amelyben kitartott az írásos jelentés kérése mellett, ugyanakkor papja mellett is kiállt. „Nagy figyelemmel vártam Méltóságod beígért sorait, amelyek hivatva volnának dr. Balogh István plébános úr részéről Méltóságoddal szemben történt sérelmek felvilágosítására, hogy annak alapján járjak el vele szemben. Nagy meglepetéssel értesültem azért a tegnapi nap folyamán Raskó Sándor püspöki helynök úrtól, hogy Méltóságod állítólag nehezményezi, hogy én írásos közlést kívántam volna a történetekről, ami csak hivatali felsőbbbséggel szemben fennálló kötelesség...”⁴³

Glattfelder Gyula kifejtette, hogy a törvényhatóságon, vagy más közéleti fórumon elhangzott mondatok nem tartoznak a hatáskörébe. Ő – mint püspök – csak a hitbéli és egyházigazgatási kérdésekben előljárója Baloghnak, aki politikusként vagy újságíróként szabadon cselekedhet – amíg az egyház érdekeit szem előtt tartja, illetve a katolikus közélet jeles személyiségeit nem támadja. Kellő, alapos ismeretek hiányában, megalapozottság nélkül nem akarja papját fegyelmi eljárásnak alávetni. Ezután rámutatott: „Én mindig a legnagyobb lojalitással ismertem el Méltóságod hivatali buzgalmát s ha

40 SZCSPL PHEI 506/1940.

41 SZCSPL PHEI 506/1940.

42 SZCSPL PHEI 689/1942.

43 SZCSPL PHEI 689/1942.

bármely papom csak látszatát is szolgáltatta annak, hogy munkáját megnehezíti, a leg-rövidebb úton figyelmeztettem, akár törvényes, akár morális kötelességére talán hibáján túlmenően is, mert súlyt helyezek rá, hogy e mai nehéz időben az összes hivatali fórumok harmóniában éljenek s kölcsönös megértéssel szolgálják a köz ügyét. Azonban azt, hogy tudjam, mért kell marasztaló ítéletet kimondanom, talán mégis csak szabad igényelnem? Ha tehát Méltóságod Magát személyében sértve vagy a köznyugalmat fenyegetve látná Balogh részéről, szíveskedjék az adatokat tudomásomra hozni, mert a Méltóságoddal szemben érzett igen nagy tiszteletem és bizalmam tiltja föltételeznem, hogy nem elég informált helyzetben méltóztatott tőlem ítéletet várni, amire semmi képp sem vagyok kapható.”⁴⁴

Tukats 1942. március 7-én írt a főpapnak, s a jelentés késlekedéséről számolt be. Nemcsak a törvényhatósági bizottság közgyűlési jegyzőkönyve és a rendőrség jelentése, hanem fültnánk meghallgatása alapján írja meg kifogásait – így konkrét adatokkal bőven alátámasztva: „A rendőrség jelentésén kívül olyan személyiségektől is szándékom információkat szerezni, akik az alsótanyai Gazdasági Egyesület választmányi ülésén részt vettek és dr. Balogh István plébános úr felszólalásának fültnanúi voltak. Úgy hiszem, az ügy objektív megvilágítását az ilyen módon szerzett adatok elősegítik.”⁴⁵

A főispán négy nappal később, március 11-én részletes beszámolót küldött a püspöknek, amelyben részletezte Balogh közgyűlési fölszólalását. Ebben olvashatjuk: „Dr. Balogh István Szeged-alsóközponti plébános úr, törvényhatósági bizottsági tag az 1942. évi február hó 28-án tartott közgyűlésen a polgármesteri jelentéshez hozzászólva, közellátási kérdéseket tett kritika tárgyává, többek között azt mondta, hogy a közellátásban politikai szempontok érvényesülnek. Mivel ez a megjegyzése semmilyen reális alappal nem bír és alkalmas arra, hogy részrehajlással gyanúsítva az intéző hatóságot, tájékozatlan emberek között zavart keltsen, az elnöki székéből figyelmeztettem a törvényhatósági bizottsági tag urat, hogy tartózkodjon az ilyen megjegyzésektől, mert a közellátást illetően egyetemes országos érdekek az irányadók.”⁴⁶

Tukats Sándor leírta – a rendőrség által kiküldött megfigyelő jelentése alapján, valamint néhány jelenlévő megkérdezése után – a plébánosnak a Gazdasági Egyesület ülésén megfogalmazott észrevételeit is. „Az alsótanyai Gazdasági Egyesület 1942. március hó 1-én választmányi ülést tartott. A m. kir. rendőrség szegedi kapitányságának jelentése szerint ezen felszólalt dr. Balogh István Szeged-alsóközponti plébános is, aki beszédében többek között a következőket mondta:

A./ Kitért a közgyűlésen történt eseményekre s hangoztatta, hogy ő csak az igazat mondotta, stb.

B./ »Igen nagy a nyomor, nem az számít, hogy nincsen az állatoknak takarmány, hanem az, hogy a tömegnek nincs kenyere.«

C./ »Rendőrségi székház, paprika beváltó és más épületek várhattak volna, elégítsek ki előbb az árvízzel sújtott tanyaiak téglaszükségletét,« stb.

D./ Beszéde során a következő további kijelentést tette: »Igaz, hogy akinek az Isten rangot adott, annak ész is adott hozzá, de nem elég a rang és ész, nem kell azt hinni, hogy mindent tud. Aki a tanyai bajokat meg akarja tudni és abban intézkedni – és pedig nem önkényesen – az megbeszéli a tanyai vezetőkkel a teendőket. Hol van itt a népi politika« stb.”⁴⁷

A főispán a levél végén aggályainak adott hangot. Az egyház és az állam tisztségviselőinek vitája nem tesz jót, beárnyékolja ugyanis kapcsolatukat, és a közvélemény

előtt is a nézetkülönbség látszatát kelti. Tukats kifejtette, hogy azért vonakodott a levél megírásától, mert az azt a látszatot kelti, mintha a főispán magyarázkodásra szorulna az alsóközponti plébános – szerinte alaptalan – vádjai miatt.

„Mint katolikus ember nem tartom helyén valónak, hogy nyilvánosság előtt az Egyház lelkipásztorával olyan vitába szálljak, amely vita tájékozatlanok és kellő műveltséggel nem bírók előtt alkalmas arra, hogy az Egyház funkcionáriusának, de a világi hatóságnak is a tekintélyét rontsa és megrendítse azt a hitet, bizalmat, melyet az intéző hatóság méltán elvár, ha a munkáját becsületesen és felelősséggel végzi. Őszintén megmondom, voltak aggályaim, hogy jelen levelemben elmondottak talán annak a látszattal bírnak, hogy tulajdonképpen a főispán igazolja magát dr. Balogh István plébános úr előtt, azonban mindezekon túltéve magam, a három éves főispáni működésem minden ténykedéseierő – melynek nincsenek takarni való részletei – a felelősséget vállalva, nyugodtan állok Nagyméltóságod általam mindenkor tisztelt, fennkölt Személye előtt; átnyújtva e sorokat, az ügynek pártatlan megítélést kérve.”⁴⁸

A levélben szereplő adatok fényében Glattfelder 1942. március 16-án írt Balognak.

„Szeged város főispánja panaszt emelt előttem Tisztelendőségeddel szemben, hogy a városi közgyűlésen alaptalan vádakkal és invektívákkal⁴⁹ illette a hatóságot s nevezetesen a főispán urat is, de főleg azért, hogy az alsótanyai gazdakörben oly politikai beszédet mondott az ott egybegyűlt nép előtt, mely alkalmas nemcsak a hatóság tekintélyét lejáratni, hanem a köznyugalmat is veszélyeztetni, ami a jelen tragikus körülmények között a legsúlyosabb kritikát híná (sic!) ki Tisztelendőségeddel szemben, amikor a nemzet harcban áll, s minden egyházi és polgári fórum a belső fegyelem fenntartását szorgalmazza.”⁵⁰

A püspök figyelmeztette papját, hogy közéleti és újságírói tevékenysége – pontosabban annak „kötekedő” modora – sok kritikát vált ki, elsősorban a városi vezetők körében, akik pedig mindig támogatták a katolikus egyházat és együttműködtek a klerussal. Glattfelder kiemelte, hogy a háború idején, feszült közhangulatban a papságnak a kormányzat mellett kell kiállni. „Ismételten figyelmeztettem Tisztelendőségedet, hogy az a kötekedő modor, amellyel közéleti ténykedését szóban és sajtó útján végzi, igen éles kritikát hí ki vele szemben, s ha netán egyesek ennek folytatását szorgalmazzák, a komoly intéző körök fennakadnak rajta s Tisztelendőségeddel szemben minden lehetséges erkölcsi megtorlást igénybe fognak venni, különösen, hogy a mai közhangulat előtt kihasználható körülmények is segédkezet nyújtanak nekik.”⁵¹

A főpásztor kérte Baloghtól, hogy nyilvánosság előtt – a Délmagyarország című lap hasábjain – jelentse ki, hogy sem a főispánt, sem a „hatósági tekintélyt” nem akart megsérteni, lejáratni. Lehetőleg pedig fejezze be közírói tevékenységét. Ezzel ugyanis főlölesleges indulatokat szít maga ellen, s lelkipásztori teendőit sem tudja kielégítően ellátani. „Jó volna, ha ily értelemben a befolyása alatt álló sajtótényezőket informálná, bár

44 SZCSPL PHEI 689/1942.

45 SZCSPL PHEI 689/1942.

46 SZCSPL PHEI 689/1942.

47 SZCSPL PHEI 689/1942.

48 SZCSPL PHEI 689/1942.

49 Invektiva = éles támadás, kirohanás valaki ellen.

50 SZCSPL PHEI 689/1942.

51 SZCSPL PHEI 689/1942.

leghelyesebben akkor járna el, ha ez utóbbival minden nem hivatalos kapcsolatot is megszakítana, annál is inkább, mivel a jelen körülmények között a hívek gondozása a lelkipásztornak annyi munkát juttat, hogy politikai vagy közéleti polémiákra ideje sem lehet, ha feladatát becsülettel kívánja betölteni.”⁵²

1942. december 30-án a vallás- és közoktatásügyi minisztérium egyik tanácsosa írta a csanádi egyházmegye püspökének Balogh páterről: „Dr. Balogh István Szeged-Alsóközponti róm. kath. plébános nem tengelybarát, ki nemzeti szempontból káros meggyőződésének – bár igen óvatos formában – állandóan hangot ad s környezetét, valamint híveit e tekintetben a legmesszemenőbben befolyásolni igyekszik. A 12. 000 lelket kitevő híveit a paraszt akadémiákon arról akarta meggyőzni, hogy a németek a háborút nem nyerhetik meg s a végső győzelem az angoloké lesz. Ezen kijelentéseivel a népben a bizonytalanság érzését kelti, mellyel a magyar állam fegyveres erejének hátrányt, az ellenségnek pedig előnyt okoz.

Dr. Balogh plébános zsidó származású, ki az 1939. IV. tc. 1. § 2. bekezdésének 1. pontja értelmében zsidónak nem tekinthető s így Szeged városi törvényhatósági bizottsági tagságát is megtarthatta. Szeged város polgármestere tanúsítványt is kiadott részére, mely félszidó származását bizonyítja.

Dr. Balogh hivatali ténykedéseinek háttérbe szorításával – 3 káplánja dolgozik – inkább üzleti ügyekkel foglalkozik, úgymint a »Délmagyarország« című napilap alapítója, majd társtulajdonosa, angóra nyúltenyésztés, majd pedig a szegedi szabadtéri színpjátékok aktív szereplője, mely sokoldalú elfoglaltsága papi hivatásától elvonja.”⁵³

A levélre 1943. január 25-én válaszolt – a nagybeteg Glattfelder Gyula helyett – Raskó Sándor nagyprépost, püspöki helynök, aki védelmébe vette Baloghot, s tételesen igyekezett cáfolni a fölmerülő vádakat. Azt azonban leszögezte, „...ha híveit nemzeti szempontból – akármilyen formában – károsan megpróbálná befolyásolni, sőt ebben az esetben csak figyelmeztetéssel be sem érném.”⁵⁴ Raskó sorai mögött nem föltétlenül a Balogh iránti szimpátiát kell keresnünk. Valószínűbb, hogy a püspöki helynök az egész ügyet az egyház belső ügyének tekintette, s a miniszteri tanácsos ilyen szigorú hangnemű – és egyértelműen antiszemita töltésű – levelét illetéktelen külső beavatkozásnak tartotta.

„Anélkül azonban, hogy Balogh plébános úr védelmében hivatalos vizsgálat előtt vagy annak mellőzésével már most állást kívánnék foglalni, szükségesnek tartom a következő helytnemálló állításokra felhívni Nagyméltóságod figyelmét.”⁵⁵ – írta Raskó Sándor, aki a továbbiakban öt pontba szedve pontosította, illetve cáfolta meg a minisztérium munkatársának információit.

Először leírta, hogy Balogh nem tart „parasztakadémiákat”, és amikor tartott is, csak a hatósági rendeleteket ismertette és magyarázta. „Balogh plébános kb. egy éve már nem tart »parasztakadémiákat« s azokon tehát káros befolyást nem gyakorolhatott. Amikor tartotta, azért tette, mert a hatósági rendeleteket ismertette, s ezzel a mai nyugtalan időben sok félreértésnek vette elejét. Mióta azonban plébániáján, épen az ő

52 SZCSPL PHEI 689/1942.

53 SZCSPL PHEI 148/1943.

54 SZCSPL PHEI 148/1943.

55 SZCSPL PHEI 148/1943.

sürgetésére, felállították a tanyai közigazgatást, ezt a munkát nálánál avatottabb és hivatottabb tisztviselők végzik.”⁵⁶

A püspöki helynök levelének második pontjában visszautasította, hogy a plébános helyett három segédlelkész dolgozna. Szeged-Alsóközponton ugyanis csak két káplán szolgál, akik közül az egyik katonai szolgálatot teljesít. „Annak a vádnak, hogy Balogh plébános helyett 3 káplánja dolgozik, már csak azért sincsen alapja, mert Szeged-alsóközponton soha sem volt 3 segédlelkész, csak kettő; ebből is már jó ideje az egyik katonai szolgálatot teljesít.” Határozott – majdhogynem ironikus – hangnemben írta, hogy „...az ügy érdekében álló volna, ha Nagyméltóságod felhívna az informátor urat, nevezze meg azt a három káplánt, aki egyidőben dolgozott az alsóközponti plébánián és pedig Balogh plébános helyett.”⁵⁷

Raskó Sándor kitért az alsóközponti lelkész újságírói és szerkesztői tevékenységére is, amelyet egy ideje nem gyakorol – éppen a püspök kérésére. „A Délmagyarországgal való kapcsolatát sokan tényleg kifogásolják, mivel a plébános úr tollforgató ember, s ha bárki támadást vezet ellene, mindenkor helytáll. Ha – mint újságíró – kifogás érheti, az legföljebb az, hogy a nevezett lap valamikor a liberálisok szócsöve volt, de éppen Balogh szerezte meg a lapot a keresztény irányzat számára, persze hiába, mert ellenfelei – talán túlságos ellenzékieskedése miatt – »neophitának«⁵⁸ tartják.”⁵⁹

A negyedik pontban a levél írója nem tartja kifogásolhatónak, hogy a páter nyulakat tenyészt. Sőt, szerinte ezzel saját – és az egyház – anyagi helyzetét javítja, s híveinek új gazdasági lehetőséget, jó példát mutat. „Ami az angóryanúl – helyesebben belganyúl – tenyésztést illeti, mert angóryanúli nincsenek, ez nem lehet vád, mert ezzel minden pap foglalkozhatik, különösen, ha erre anyagi szempontból rá van utalva; azonfelül ezzel híveinek is olyan új gazdasági tevékenységre kíván jó példával és buzdítással szolgálni, mely – főként ma – rendkívül jövedelmezőnek bizonyul.”⁶⁰

Raskó Sándor az utolsó pontban kifejtette, hogy Balogh István soha nem „szerepelt” a szegedi szabadtéri játékokon, mindössze az első két rendezvény szervezésében vett részt. „A szegedi szabadtéri játékoknak Balogh soha nem volt »aktív szereplője«. Igaz, hogy az első kettő létrejövetelében kezdeményező és annak megrendezésében társulási alapon szervező volt; a harmadikat már nem rendezte...”⁶¹

A JEZSUITÁK BEVONÁSA A TANYAI LELKIPÁSZTORKODÁSBA

A nagyszámú és elszórtan élő tanyai lakosság lelki ellátása nagy problémát jelentett. Ezért Balogh István örömmel vette, hogy a jezsuita rend szegedi rendházában élő – pappá szentelt, de még tanulmányaikat folytató – szerzetesek részt vennének a pasztorálásban. A tanyákon nem volt minden központban templom, vagy kápolna, ezért az állami tanyai iskolákban alakítottak ki miséző helyeket. Az oda vasárnapra kiszálló pa-

56 SZCSPL PHEI 148/1943.

57 SZCSPL PHEI 148/1943.

58 Neofita = valamely vallás vagy tan követésére újonnan áttért személy.

59 SZCSPL PHEI 148/1943.

60 SZCSPL PHEI 148/1943.

61 SZCSPL PHEI 148/1943.

pok az egész napot híveikkel töltötték. Délelőtt misét mondtak, délután gyerekeket oktattak hittanra, foglalkoztak a leventékkel, a KALOT és a KALÁSZ tagjaival, valamint családlátogatást végeztek.

1941. szeptember 2-án Balogh a következőket írta az egyházmegyei hatóságnak. „Egyik tanítóm jelentette, hogy a jézustársasági atyák az idén bőven rendelkeznek páterekkel, akiket szívesen küldenének ki a tanyára állandó jelleggel. Így megígérte a Házfőnök Úr, hogy a Királyhalom-i (sic!) iskolánál, minden hónap második vasárnapján szt. misét mondanak és prédikálnak. Állítólag hasonló ígéretet tettek volna a bojárhalmi iskola részére is. Bár két segédlelkészem van, örömmel veszem ezt az értesülést, mert hála Istennek, az igények annyira növekednek, hogy azokat hárommal (sic!) sem tudjuk kielégíteni.”⁶²

1941. szeptember 13-án Borbély István jezsuita házfőnök írt a püspöknek. Kijelentette, hogy azok a fölszentelt pap rendtagok, akik még főiskolai stúdiumaikat végzik örömmel vesznek részt a tanyai hívek lelki ellátásában. A szerzetesek csak 8-10 hónapig maradnak a fölszentelés után Szegeden, és létszámuk is változó, ezért a kisegítés ügyében állandóan egyeztetésre van szükség. A jezsuiták mindig a plébános tudtával és utasítása szerint mennek ki misézni, díjazásuk pedig csak az útiköltség összege.

„A kérdéses tanyai kisegítéseket házunk azon tagjai szokták végezni, akik felszentelésük után még egy évig főiskolánkon folytatják tanulmányaikat. E miatt a kiszállások mindig szerény és korlátozott keretek között történnek. Legfeljebb tíz hónapig tarthatnak, s mindig az itt tartózkodó felszentelt teológusok számától függ, hogy hány helyen vállalhatunk ilyen munkát. S hogy e kiszállások a tanulmányok folytatását nem gátolják, rendi előjáróim többször megismételt szigorú utasításai szerint csak olyan kisegítéseket szabad elfogadnunk, melyek a sz. mise és valamely egyszerű hitelemző beszéd elmondását nem haladják túl. Ellenkező esetben a teológusok nem küldhetők ilyen kisegítésre. Mindenkor kötelességünknek tartottuk, hogy e kiszállások teljesen az illetékes plébános akarata és utasításai szerint menjenek végbe. Ha véletlenül nem a plébánia jelentkezett ilyen igénnyel, a kérelmezőknél mindig tudakozódtunk, vajjon a plébános tudta (sic!) és beleegyezésével járnak-e el. Ezt a jövőben is mindenkor megtesszük.”⁶³ — fogalmazott a jezsuiták szegedi házfőnöke.

A jezsuiták tanyai kisegítő tevékenysége azonban problémákat okozott a helyi plébánosnak. A szerzetesek ugyanis csak az útiköltséget (2 pengő) kérték a szentmiséért, míg a világi papok a megállapított stóladíjat várták (15-20 pengő). Gyakran az is előfordult, hogy a hívek — a lelkész megkerülésével — egyes jezsuitáktól kértek miséző papot, éppen az alacsonyabb díjazás miatt.

A kialakult felemás helyzetről Balogh István 1943. október 18-án számolt be a püspöknek. Ismertette, hogy a világi papok — főleg a segédlelkészek — rossz anyagi körülmények között élnek. Ezért nagy szükségük van a stóladíjakra, amit azonban hiába várnak, hiszen a tanyaiak szívesebben hívják inkább az „olcsó” jezsuitákat: „A tanyai plébániák egy része állandóan rászorul arra, hogy a jézustársasági atyák, különösen a szentmisék szolgáltatásával, segítségükre legyenek. Vannak helyek, mint pl. a Zöldfás-iskola vagy a Balog-iskola, ahová rendszeresen járnak ki ezek a jó páterek. Kiszállásukért csak a vonatkozást kérjük a hívektől. Ezzel a plébániák, különösen a kiszálló se-

62 SZCSPL PHEI 2597/1941.

63 SZCSPL PHEI 2597/1941.

gédlelkészek, rendkívül kényelmetlen helyzetbe jutnak. A jézustársasági atyák nem szorulnak arra rá, hogy a Főtisztelendő Egyházmegyei Hatóság által megállapított, esetleg a mostani rendkívüli gazdasági viszonyok miatt a felemelt stólát kérvényezik, a világi papság azonban, különösen a segédlelkészek, igenis a nyomor szélén vannak; annyi leghalibis jövedelmük sincs, hogy öltözetüket pótolni tudják. Van olyan plébános, akinek komoly háztartási gondjai vannak. A világi papság tehát nem mondhat le a stólájáról. De mit gondoljanak, és mit mondjanak a hívek, ha azt látják, hogy a plébániáról a papok 15-20 pengőért – ami nem teszi ki egy pár csirke árát sem – teszik meg az utat és szolgálatot, ugyanakkor a jézustársasági atyák 2 pengőért? Ismételten megtörtént, hogy amikor misét kértek valamely iskolához, jezsuitát kértek mondván, hogy az ingyen jön, a tisztelendő urak pedig pénzért jönnek.”⁶⁴

Németh Béla jezsuita szerzetes 1943. október 26-án kelt levelében kifejtette, hogy amióta a jezsuiták kisegítő lelkészi teendőket látnak el, soha nem kértek honoráriumot az útiköltségen fölül. Ez Loyolai Szent Ignác szellemiségéből és rendjük regulájából fakad: munkájukat, hivatásukat nem meghatározott ellenszolgáltatás fejében végzik. „A pátereink több mint húsz éve végeznek kisegítő lelkipásztori munkát a csanádi egyházmegyében és ezen idő alatt a honorárium tekintetében mindig ugyanazt az elvet vallották, amit vallanak ma is: rendünk szellemében, hogy minden nagylelkű adományt hálással fogadunk, azonban jogunk semmiféle ellenszolgáltatáshoz nincs az útiköltségen felül. Ha már most ebből a mi eljárásunkból kifolyólag egyenetlenségek állnak elő, ezeknek rendezése a plébános urakra, illetőleg az egyházmegyei hatóságra tartozik, annál is inkább, mert hiszen mindenki tudhatja, hogy mi milyen feltételek mellett vállaltuk a kisegítést.”⁶⁵

Raskó Sándor apostoli kormányzó 1943. október 27-én értesítette Krämer Tamás kisteleki esperesplébánost – akinek esperesi kerületéhez tartozott a szegedi tanyavilág – a jezsuiták álláspontjáról: „Azt is meg kell érteni, hogy a szegedi jézustársaságiak ragaszkodnak reguláik előírásaihoz, s nem hajlandók csakis a hívek által felajánlott összeget mint alamizsnát elfogadni a készkiadásakon kívül.”⁶⁶ Ugyanakkor szükségesnek tartotta egységes stóladíjak kialakítását – vagy az esperes, vagy a püspöki hivatal hatáskörén belül – az ilyen félreértések és vádaskodások elkerülése miatt.

Krämer esperes 1943. december 11-én írta meg az apostoli kormányzónak, hogy az esperesi kerületi gyűlésen megállapították az egységes stóladíjakat. Így a misézó helyre való kiszállás díja 20 pengő, amit a plébánosnak kell kifizetni. „...az ügyet őszi koronánkon az összes tanyai papok jelenlétében tárgyalattam le, amikor is úgy határoztak, hogy a kiszállás díja 20 (Húsz) pengő lesz. Ezt az összeget a plébánosok szedik be és ők adják át a kiszálló papoknak, a főtisztelendő jezsuita pátereknek is.”⁶⁷

64 SZCSPL PHEI 2680/1943.

65 SZCSPL PHEI 2680/1943.

66 SZCSPL PHEI 2680/1943.

67 SZCSPL PHEI 2680/1943.

1941 végén – a világháború eseményeinek hatására és az ország esetleges hadszíntérré válásának lehetőségét szem előtt tartva – a honvédelmi minisztérium előírta leánylevente csapatok szervezését és kiképzését. A csapatokat önkéntes jelentkezőkből kellett megalakítani. A foglalkozásokon a leányleventék nem katonai jellegű, és nem pusztán fizikai kiképzésében részesültek. Vallás- és erkölcsstani, háztartási ismereteket sajátíthattak el, valamint testi erőnlétefejlesztő gyakorlatokat végeztek. Ezzel készülve a magyar anya szerepére.

Bár a belépés nem volt kötelező, az alsóközponti tanyavilágban a lányok nagy része mégis behívót kapott a helyi leventeparancsnok aláírásával. Balogh plébános – bizonyára hívei kérésére – levélben érdeklődött a püspöki hivataltól, hogy kötelező-e a leánylevente mozgalomban részt venni. 1942. január 23-án – az alsóközponti lelkészi hivatal jelzete szerinti – 40/1942. számmal így írt: „A Magyar Katolikus Akció legutóbbi számában azt olvashattuk, hogy a leánylevente-kötelezettség csak f. évi szeptember 1-étől kezdődőleg lép érvénybe. Ennek dacára a tisztelettel mellékelt 3 drb idézés tanúsága szerint igen szigorú hangú behívót kapnak a lányok.”⁶⁸

Glattfelder Gyula Mihalovics Zsigmondtól, az Actio Catholica országos elnökétől 1942. január 29-én kelt levelében kért fölvilágosítást az ügyben. A válaszeleget február 6-án írta Mihalovics pápai preláthus, miután Béldy Alajos altábornaggyal – a honvédelmi minisztérium leventemozgalommal foglalkozó tisztségviselőjével – konzultált. „Sajnos, Béldy minden jó szándéka ellenére is azt tapasztaljuk, hogy az alantas Levente-közegek nem az altábornagytól kiadott irányelvek szerint dolgoznak. A leánylevente egyesületeket országszerte derűre-borúra alakítják, nem egy helyen kényszerítő eszközök alkalmazásával. Természetesen, felfelé azt jelentik, hogy a leányok önként jelentkeztek.”⁶⁹ – olvasható Mihalovics levelében.

A preláthus egyben kifejtette Serédi Jusztinián hercegprímás, esztergomi érsek véleményét is a leánylevente mozgalomról, illetve az annak szabályozására irányuló törvénytervezetről. Az ország első katolikus főpapja nem látta értelmét a mozgalomnak, a lányok ugyanis – szerinte – az iskolában hittan órán és testnevelés órán megkapják a szükséges képzést, a háztartás vezetését pedig családjukban, otthonukban sajátítják el. Mihalovics a következőképpen fogalmazta meg Serédi álláspontját. A hercegprímás „...úgy látja, hogy a leánylevente intézményre semmi szükség sincsen, mert a célt, t. i. a magyar leányifjúság magyarrá neveltségét, továbbá vallás-erkölcsi és honvédelmi testi neveléssel, valamint háztartási oktatással készüljön a magyar anya szerepére, külön leánylevente szervezet nélkül eddig is nagy részben elérte a családi, a templomi és iskolai vallás-erkölcsi nevelés, az iskolai oktatás és testnevelés, végül a családban és külön tanfolyamokon adott háztartási kiképzés.”⁷⁰

Az alsótanyaiak által kapott „behívók” érvénytelenségét és szabálytalanságát mutatja, hogy Béldy Alajos altábornagy már 1941. november 18-án kiadott rendeletében a női levente szakosztályok szervezését – további intézkedésig – megtiltotta. A rendeletben ismertette a leánylevente csoportok szervezése kapcsán fölmerülő problémákat,

68 SZCSPL PHEI 324/1942.

69 SZCSPL PHEI 324/1942.

70 SZCSPL PHEI 324/1942.

félreértéseket. Legnagyobb gondnak a kényszer alkalmazását tekintette, a szervezők ugyanis gyakran kötelező jellegűnek állították be a mozgalmat. „...egy-egy helyeken állítólag mégis az összes leányokat – még a tanintézetek kötelékébe tartozókat is – szinte belekényszerítették a női szakosztályokba, s ezzel máris ellenszenvet keltettek a jövőben törvény alapján megszervezendő női leventeintézmény iránt.”⁷¹ A főtiszt problémaként fogalmazta meg továbbá, hogy a lányokat gyakran katonai jellegű kiképzésnek vetik alá és csoportjaik élén gyakran férfi leventeparancsnok áll. Ezért határozta el a következőket: „A fenti visszásságok megszüntetésére általánosságban elrendelem, hogy további intézkedéséig a női szakosztályok ideiglenesen szüntessék be működésüket.”⁷²

Az altábornagy kivizsgálta a Balogh István által jelentett szeged-alsóközponti ügyet. 1942. május 30-án írta Mihalovics Zsigmondnak, hogy: „Magam is úgy gondolom, hogy a jelentett esetekben alárendelt közeg ügytelenségéről van szó, s nem a vezetőség célzatosságáról, egyébként intézkedés történt, hogy a szegedi leventevezetőség a kényszerre (sic!) behívásokat szüntesse meg.”⁷³

„A megidézett leányokat – bár az idézőket a körzetparancsnok írta alá – nem a körzetparancsnok, hanem a rúzsajárás áll. elemi iskola tanítónője, a női szakosztály vezetője, fogadta.”⁷⁴ – derült ki. A félreértés abból fakadt – legalábbis Bélydy értelmezése szerint –, hogy a rúzsai tanítónő női levente szakosztályt akart szervezni. Az kezdeti érdeklődés azonban hamar alábbhagyott, mert a lányokat azzal ijesztgették, hogy tavasszal a frontra küldik őket. A tanítónőt pedig azzal vádolták, hogy ügybuzgóságának indoka a lányonként és foglalkozásonként kapott egy pengős díjazás. Mivel egyik állítás sem volt igaz, saját maga tisztázása miatt idézte be a lányokat egy foglalkozásra, amelyre a „behívót” – a nyomatékosítás végett – a körzeti leventeparancsnokkal íratta alá. Bélydy végkövetetése: „...a tanítónő teljes jóhiszeműséggel járt el. Hibázott a leventeparancsnok azzal, hogy az aláírt idézőt a szakosztályvezető rendelkezésére bocsátotta s azzal a dolognak olyan színezetet adott, mintha a leventeegyesület női szakosztályában való jelentkezés kötelező volna.”⁷⁵

AZ ÚJ EGYHÁZKÖZSÉGI KÉPVISELŐTESTÜLET MEGALKULÁSA (1944)

Balogh István 1944. június 21-én, 224/1944. számú levelében jelentette a püspöki hivatalnak, hogy az alsóközponti plébánián – a püspök április 27-i rendeletének megfelelően – megválasztották az egyházközségi képviselőtestület tagjait és póttagjait. Ezzel megalakult az új képviselőtestület, amelynek mandátuma 1947. június 1-jén – tehát már Balogh páter távozása után – járt le.

A plébánia, lelkeszség a püspökség területi egysége. Az egyházközség azonban ennél bővebb fogalom; alatta hagyományosan a helyi hívek összességét értjük – hierarchikus szervezetségtől függetlenül. A Magyar Katolikus Püspöki Kar 1938. október 4-én

71 SZCSPL PHEI 324/1942.

72 SZCSPL PHEI 324/1942.

73 SZCSPL PHEI 324/1942.

74 SZCSPL PHEI 324/1942.

75 SZCSPL PHEI 324/1942.

hagyta jóvá az (1984-ig érvényes) egységes egyházközségi igazgatási és adózási szabályzatot, ami magyar és német nyelven jelent meg (a német nyelvű katolikus egyházközségek miatt). Ebben az egyházközséget a következőképpen határozták meg: „...egy plébánia híveinek szervezett összessége, akik a helyi plébános vezetése alatt az előírt szabályzat szerint választott képviselőtestület útján bizonyos helyi egyházi ügyek intézésében részt vesznek, önálló joghatósággal azonban nem bírnak s minden választás vagy határozat csak az egyházi hatóság jóváhagyása után lesz jogérvényes.”⁷⁶ A két világháború közötti egyházközségek célja a helyi hívek aktivizálása volt, szerepük tanácsadó testületi jellegű. (1992 óta a kánonjog szerint az egyházközségek nem a plébániától különböző jogi személyek.)

A püspök áprilisi rendeletének értelmében a jelölőbizottság összeállította a jelöltlistát. A jelöltnévsor összeállításakor Balogh plébános ügyelt arra, hogy a képviselőtestületben „...a hívek foglalkozásuk arányában nyerjenek képviseletet és a plébánia legtávolabbi része is képviseletet kapjon.”⁷⁷ Ez a korabeli testületekben általános volt. Így például a több nemzetiség által lakott településeken az etnikai arányoknak megfelelő számban kerültek ki a tagok. Egyházi elnök Balogh István volt. Világi elnökké Wagner Gyula fölbirtokost, alelnökké Varga Mátyás népiskolai igazgatót, jegyzővé Dosztig Ferenc tanítót választották. A tagok nagy része gazdálkodó volt, de kisbérlők, tanyai tanítók és iskolaigazgatók is helyet kaptak a testületben. A 12 000 hívőt magában foglaló alsóközponti plébánia képviselői a következők lettek.⁷⁸

Név	Foglalkozás	Képviselőtestületi beosztás
Dr. Árendás György	városi aljegyző	tag
Babarczy József	gazdálkodó	tag
Balogh Antal	gazdálkodó	tag
Bába János	gazdálkodó	tag
Bálint János	kisbérelő	tag
Bózsó Ferenc	gazdálkodó	tag
Benke Ferenc	mezőgazdasági iskola igazgatója	tag
Császár Rudolf	gazdálkodó	tag
Dobó Ferenc	gazdálkodó	tag
Dobó István	gazdálkodó	tag
Dobó János	gazdálkodó	tag
Dosztig Ferenc	állami tanító	jegyző
Farkas János	gazdálkodó	tag
Fraunhoffer Mihály	hentes	tag
Kazi Gáspár	anyakönyvvezető-helyettes	tag

76 ERDŐ PÉTER: *Plébánia és egyházközség a háború előtti Magyarországon*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 9 (1997). 3-4.sz. 93-94.

77 SZCSPL PHEI 1680/1944.

78 SZCSPL PHEI 1680/1944.

Név	Foglalkozás	Képviselőtestületi beosztás
Kiri István	gazdálkodó	tag
Kószó Imre	gazdálkodó	tag
Kószó István	gazdálkodó	tag
Kószó György	kisbérő	tag
László István	állami tanító	tag
Masa Imre	gazdálkodó	tag
Oltványi Vince	gazdálkodó	tag
Ótott Kovács József	gazdálkodó	tag
Papp János	gazdálkodó	tag
Somogyi István	szabómester	tag
Takács Mihály	népiskolai igazgató	tag
Tanács Antal	gazdálkodó	tag
Varga Mátyás	népiskolai igazgató	alelnök
Volford József	gazdálkodó	tag
Wagner Gyula	fölbirtokos	világi elnök
Csóti János	földműves napszámos	póttag
Husza Imre	földműves napszámos	póttag
Király Miklós	kisbérő	póttag
Kiri Antal	gazdálkodó	póttag
Németh Mihály	kisbérő	póttag
Novák Sándor	MÁV nyugdíjas	póttag
Pakai István	kisbérő	póttag
Szekeres Vince	gazdálkodó	póttag
Vass Vince	kisbérő	póttag
Volford Lajos	gazdálkodó	póttag

Az egyházközségi képviselőtestület alakuló ülésen Balogh páter a háború borzalmairól beszélt, valamint a haza védelmének fontosságát hangsúlyozta. A honvédelmet az egyház védelmével azonosította, s a kereszténységet, a katolikus egyházat nemzetfönn-tartó erőnek tartotta. „Egyházunknak, hitünknek megvédése által hazánkat is megvéd-jük, mert a kard szerezte meg, de a kereszt tartotta fent ezer év (sic!) óta ezt a hősök vé-rével áztatott, megszentelt földet.”⁷⁹

1943 augusztusában elhunyt Glattfelder Gyula érsek, püspök. Az egyházmegyét rö-vid ideig Raskó Sándor nagyprépost kormányozta káptalani helynökként, majd 1944 márciusában az Apostoli Szentszék Hamvas Endrét nevezte ki a csanádi egyházmegye élére. Ezért Balogh páter az alakuló ülésen megemlékezett az új főpásztorról, egyben ki-

79 SZCSPL PHEI 1680/1944.

fejezte szándékát, hogy meghívja a plébánia létrehozásának 50. évfordulójával egybekötött kenyérszentelési szertartásra: „Plébános előadja, hogy miután elsőízben jöttünk össze azóta, hogy dr. Hamvas András püspök urunk vette át az ősi szent Gellért Egyházmegye (sic!) örökét, az új Főpásztort bizalommal, hűséggel és gyermeki szeretettel köszöntjük azzal az ígérettel, hogy minden rendelkezését és irányítását fiúi kötelességérzetünk tudatában fogjuk végrehajtani. Ezen évben lesz a plébánia fennállásának 50. évfordulója, melyet július hó 2-én ünnepelne meg az egyházközség a templom búcsújával és a Gazdasági Egyesület aratóünnepélyével kapcsolatosan. Ezen ünnepségre meghívja Püspök Atyánkat és felkéri az új kenyér megszentelésére is. Reméli, hogy ez alkalommal módunkban lesz hódolatunknak személyesen is kifejezést adni.”⁸⁰

A KALOCSAI ISKOLANŐVÉREK SZEGED-ALSÓKÖZPONTON (1945)

1945 januárjában a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek rendjének négy tagja költözött Szeged-Alsóközpontra, a Szent László Egészségházba. Betegápolást vállaltak, a háború miatt erre nagy szükség volt, hiszen a város kórházai mind túlterheltek, túlszűfoltak voltak. Ám alig fél évvel később a nővérek távoztak. Erről 1945. november 9-én értesítette Hamvas Endre püspököt Vojnich Mária Aquina, a kalocsai iskolanővérek általános főnöknője. A főnökkasszony írta, hogy a nővéreket november 10–15-i hatállyal elhelyezi. Az állandó megtelepedés akadályaként a megfelelő lakás és a megélhetés elemi feltételeinek hiányát jelölte meg. Ugyanakkor kijelentette, hogy a szegedi klinikai ápolónői el tudják látni azokat a föladatokat, amiket addig a nővérek végeztek.

„Folyó év január 26-án Nagyméltóságod kegyes szóbeli engedélyével a kalocsai iskolanővéreknek Szegeden tartózkodó csoportjából 4 nővér letelepedett a Szeged-Alsóközponti Szent László Egészségházban, hogy ott a betegek ápolását átvegyék. Mint hogy akkor a háborús körülmények között nem volt megállapítható, hogy állandó működési terük (sic!) lehet-e majd az egészségház a nővéreknek, dr. Balogh István alsótanyaközpont plébános úr és a Szerzetünk között csak ideiglenes megállapodás (Szerződés) jött létre 1945. április hó 1-én. A lefolyt 7 hónap alatt bebizonyult, hogy nővéreink szempontjából nem kívánatos az ottani állandósításuk. Bár áldozatos lélekkel vállalták a nővérek az ápolást és krisztusi szeretettel szolgálták a betegeket, rajtuk kívülálló okok mégis indokolatlanná s újabban már feleslegessé is tették az ottani szolgálatukat. A nővérek végleges letelepedéséhez ugyanis hiányoznak a 496. kánon által előírt feltételek: a megfelelő lakás és az állásukhoz mért megélhetés biztosítva nincs...”⁸¹

A nővérek távozásáról a csanádi főpásztor 1945. november 12-én értesítette – a plébániát Balogh távollétében vezető – Gangyi Ferencet. „A Kalocsai Iskolanővérek általános főnöknője értesített, hogy Szeged-Alsóközpontból, a Szt. László Egészségházból visszahívja a nővéreket. Jelezte azt is, hogy a betegekről a szegedi klinikai nővérek és világi ápolónők fognak gondoskodni.”⁸²

80 SZCSPL PHEI 1680/1944.

81 SZCSPL PHEI 2383/1945.

82 SZCSPL PHEI 2383/1945.

1944 októberében, a háború utolsó szakaszában Szegedre bevonultak a szovjet csapatok. Novemberben Balogh páter bekapcsolódott a politikai életbe. Szegeden részt vállalt a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakításában és a Független Kisgazdapárt újjászervezésében. Később a Dálnoki Miklós Béla vezette – debreceni székhelyű – Ideiglenes Nemzeti Kormányban a miniszterelnöki hivatal vezető államtitkári posztot nyerte el.

Politikai tevékenysége, illetve a Debrecenhez, majd Budapesthez kötött állami megbízása miatt nem tudta plébánosi teendőit ellátni. Ezért püspökétől szabadságot kért, aki távollétében Kováts Lajosra bízta a plébánia ellátását. Erről Kovátsot Hamvas Endre 1944. december 27-én értesítette: „Január 1-i hatállyal felmentem Tisztelendőségedet jelenleg viselt hitoktatói állásából és kinevezem s. lelkésznek a II. kápláni állásra Szeged-Alsóközpontba, de úgy, hogy ugyanott a gyakran távollévő plébános mellett a vicarius coadiutor⁸³ tisztét is betölti a 475. canon értelmében. Hatásköre in spiritualibus⁸⁴ teljes plébánosi, egyházközségi és plébániai javadalmi ügyekben pedig annyi, amennyit a plébános rábíz. A lelkipásztori munkabeosztást is Tisztelendőséget intézi káplántársára is kiterjedő hatállyal.”⁸⁵

A Kováts Lajost kinevező dokumentumot a főpap Balogh Istvánnak is megküldte, az alábbi szöveg kíséretében: „...áthelyeztem Alsóközpontba s. lelkésznek Kováts Lajos hitoktatót. Ez utóbbi Tisztelendőségem mellett a vicarius adiutor tisztét is be fogja tölteni és ezért őt külön honorárium illeti meg, amint azt a neki szóló és másolatban itt mellékelt kinevezési okmányban megírtam. A vicarius adiutori tisztség addig tart, míg Tisztelendőségem vállalt politikai missziója a plébániától gyakran elszólítja.”⁸⁶

Balogh páter a kinevezett helyettes plébános – adminisztrátor – ellátásáról, díjazásáról írt a püspöki hatóságnak. Úgy tervezte, hogy az édesanyjával érkező Kováts Lajos önálló háztartást vezetne, és még az ott szolgáló káplánt sem kellene ellátnia, hanem ellátás gyanánt havi 100 pengőt biztosítana neki. „Adminisztrátorunk díjazására nézve, különös figyelembe véve azt, hogy édesanyjával együtt jönne Alsóközpontra, méltóztatásuk megfontolás tárgyává tenni következő tiszteletteljes javaslatomat: Az Adminisztrátor úr saját háztartást vezetne, a segédlelkész urak ellátását 100.- pengő térítése mellett adná, én pedig kápláni jövedelmét havi 1000.- pengőre egészíteném ki. A kezdet nehézségein természetesen szeretetből is átsegíteném bizonyos naturáliák⁸⁷ átengedésével.”⁸⁸

A javaslatra Hamvas püspök december 29-én reagált. Kifejtette, az önálló adminisztrátori háztartás gondolata mögött az húzódik meg, hogy Balogh más településen akar berendezkedni, mégpedig hosszútávra. Ehhez azonban a lelkésznek szabadságot kell kérni. Szabadságot a püspök mindössze három-négy hónapra adhat, és az Apostoli Szentszék is legfőljebb egy évre.

83 Vicarius coadiutor = az egyházi vezetés által ideiglenes kirendelt helyettes (pl. püspöki helynök, helyettes plébános stb.)

84 In spiritualibus = lelki ügyekben, a lelkiek terén.

85 SZCSPL PHEI 2901/1944.

86 SZCSPL PHEI 2901/1944.

87 Naturália = termény, természetbeni járandóság.

„December 27-én kelt levelében ajánlja, hogy az általam Tisztelendőséged mellé ki-nevezett vicarius adiutor külön háztartást vezessen, minek fedezetére a szükséges költséget Tisztelendőséged neki megtéríti. Ebből azt következtetem, hogy Tisztelendőséged saját háztartását feloszlatni, illetve a politikai állásának megfelelő székhelyre tartósan átvinni kívánja. Ez esetben azonban a plébániától való állandó távollétról van szó, melyhez én engedélyt nem adhatok hosszabb időre, mint három-négy hónapra, és amelyhez az Apostoli Szentszék is egy félévre, vagy legfőljebb fontos okból egy évre szokott engedélyt adni. Amennyiben tehát ily szándéka van Tisztelendőségednek, akkor szabadságot kérjen tőlem, és én azt a nekem az egyházjogban megadott keretek között megadom.”⁸⁹

Balogh azonban – miközben az országos politikai élet egyik legmeghatározóbb és legaktívabb szereplője lett – nem törődött papi szolgálatával. Sem plébánosi teendőit nem látta el, sem püspökétől nem kért engedélyt a távolmaradásra. Ezt Hamvas Endre sérelmezte, de kompromisszumra hajló módon – bízva benne, hogy Balogh a katolikus egyház érdekeit is képviseli a kormányban – nem tette szóvá. Csak már az általa engedélyezhető szabadság letelte után értesítette a politikus plébánost. 1945. április 21-én írt levelében így fogalmazott:

„Tisztelendőségedet 2901/944. sz. a. felhívtam, hogy szabadságot kérjen, ez azonban még nem történt meg. Mivel az általam engedélyezhető szabadságidő azóta már kitelt, megsürgetem az ügyet. Értesítem arról is, hogy a vicarius adiutor nincsen megelégedve helyzetével, A plébánián a háztartásbeliek úgy tekintik, mintha megtört egyén volna, a külön háztartás vezetése pedig számára nehéz, sőt szinte lehetetlen külön konyha hiányában. Ezen az állapoton okvetlenül segíteni kell.”⁹⁰

Kováts Lajos nem volt megelégedve helyzetével. Legjobban az zavarta, hogy sem a házvezetőnő, sem a káplán nem tekinti őt felettesének. Sőt, úgy bánnak vele, mintha csak megtört személy lenne. Édesanyjának csak hosszas unszolás után adtak külön szobát, és neki csak egy helyiség áll rendelkezésre. Ugyanakkor – jelentette a püspöki hivatalnak – Balogh páternek három szoba fenn van tartva, amit senki sem használ, és a plébánián többen is laknak: a háztartási alkalmazottakon kívül a nyugdíjas sekrestyés és az egyik helyi rendőr – családostól. Így az állandó hangoskodás zavarja lelkeszi hivatal ügyintését. Kováts szerint a ház lakói mind Balogh István „bizalmi emberei” és az ő ellenségei.⁹¹

Balogh páter a püspöknek írt válaszlevelében kifejtette, hogy az adminisztrátor alkalmazása neki csak kiadásokkal, többletterhekkel jár, és csupán azért hajlandó bele-menni ebbe a helyzetbe, mert morális kötelességének tekinti a híveiről való lelkipásztori gondoskodást. Tételesen cáfolta Kováts Lajos kifogásait, és védelmébe vette a ház lakóit is, akiket értékes és az egyháznak sok szolgálatot tevő embereknek állított be. „2901/1944. sz. alatt folyó hó 2-án kelt fölhívására tisztelettel kérem, hogy szabadságot meghosszabbítani méltóztassék. Ami a vikarius adjutor helyzetét illeti, tudom, hogy nincs megelégedve, de ez kizárólag az ő betegségéből származó dispozició.”⁹² Jöve-

88 SZCSPL PHEI 2901/1944.

89 SZCSPL PHEI 2901/1944.

90 SZCSPL PHEI 2901/1944.

91 SZCSPL PHEI 224/1945.

92 Diszpozíció = helyzet, kedv, hangulat, egészség.

delmét április hóban 1500 P-re, május hónapra 2000 P-re egészítettem ki a magaméból. Tehát anyagilag véve tényleges ráfizetés a számomra a mai helyzet, melyet kizárólag erkölcsi okokból látszik szükségesnek fenntartani. Tudtommal külön háztartást vezet, miután a plébánia konyháját kizárólag ő használja. Az eddigi két lakószobán felül a harmadikat is felajánlottam, de azt szükségtelennek mondta.”⁹³

Hamvas püspök 1945. június 16-án írt Balogh szabadságolása ügyében Grósz József kalocsai érseknek, aki – kinevezett pápai nuncius hiányában és az esztergomi érseki szék betöltetlensége miatt – az Apostoli Szentszék magyarországi képviselője volt. „Dr. Balogh István szegedalsóközponti plébánosnak államtitkárrá történt kinevezetése alakalmával 1944. december 29-én három hónapi szabadságot adtam és felhívtam figyelmét, hogy ezen túlmenően csak az Apostoli Szentszék, jelenleg annak magyarországi képviselője, Nagyméltóságod adhat szabadságot.”⁹⁴

Grósz József 1945. június 25-én 1029/1945. számú rendeletével szabadságot engedélyezett Balognak 1945. december 31-i határidővel. Erről Hamvas Endre július 5-én értesítette az államtitkárt. „Tisztelendőségednek június 7-én kelt kérelmét felterjesztetem Grósz József kalocsai érsek úrhoz, mint aki az Apostoli Szentszék magyarországi megbízottja. Az ő meghatalmazása alapján december 31-ig terjedő szabadságot engedélyezek. Többre ő nekem felhatalmazást nem adhatott, mert a Apostoli Szentszék sem szokott beneficiátusoknak⁹⁵ egy évnél tovább terjedő szabadságot adni.”⁹⁶

Ezt a páter július 12-én kelt levelében nyugtázta, egyben kifejezte köszönetét. Hamvas püspöknek címzett leveléből: „2901/1944. sz. folyó hó 5-én kelt leiratát köszönettel vettem. Tudomásul vettem azt is, hogy szabadságom ez év végéig, december 31-ig terjed.

Nagy örömmel köszöntöm a Főtisztelendő Egyházmegyei Hatóságnak azon szándékát, hogy mindkét segédlelkési állást is betölteni méltóztatik. Híveim, kikkel kapcsolatom távollétem dacára is nagyon élénk, igényei állandóan nőnek és bizony azok kielégítése nagyon kívánatos.”⁹⁷

1945 utolsó napján Balogh szabadsága lejárt. 1946. január 2-án a püspök levélben kérte, hogy vagy – amint azt a kánonjogi előírások megkövetelik – térjen vissza plébániájára, vagy mondjon le javadalmáról. Folyó ügyei elintézésére a főpap két hetet adott. Mivel Balogh nem jelzett vissza, Hamvas Endre február 13-án a következő döntést hozta: „...a 2169. canon értelmében a szeged-alsóközponti plébániát ezennel megürültnek nyilvánítom.”⁹⁸

Balogh István kész helyzetben találta magát. Mivel a kánonjog által előírt plébánosi kötelességeit – állandó távolléte és elfoglaltsága miatt – nem tudta ellátni, püspöke megfosztotta lelkési állásától és jövedelmétől.⁹⁹ Erre Balogh 1946. március 6-án reagált – mégpedig elég különösen: lemondott plébánosi állásáról, amit – a püspök fön-

93 SZCSPL PHEI 2901/1944.

94 SZCSPL PHEI 1101/1945.

95 Beneficiátus = egyházi javadalmas.

96 SZCSPL PHEI 1101/1945.

97 SZCSPL PHEI 1101/1945.

98 SZCSPL PHEI 1101/1945.

99 Az alsóközponti plébánia és a kegyúr város kapcsolatáról részletesen: KISHÁZI-KOVÁCS LÁSZLÓ: *A városi kegyuraság Szegeden. 1917–1948.* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp.–Szeged, 2001. 73–81.

tebb idézett rendelete értelmében – már nem is birtokolt. Kifejezte, hogy a csanádi egyházmegyével – politikusként is – jó kapcsolatban akar maradni. „Kézhez vettem az értesítést, mely szerint az érvényben lévő canonok értelmében szabadságom meg nem hosszabítható és folytatólagos távollétem miatt a Szeged-alsóközponti plébánia megürültnek tekintendő.

A canonok rendelkezéseit illő tisztelettel tudomásul veszem és híveim iránt érzett szeretetem miatt sajnálattal bár és kizárólag más, ugyancsak fontos szolgálati érdekből plébániámról ezennel lemondok.

Őszintén kívánom, hogy az a bensőséges viszony, amelyben eddig a csanádi egyházmegyével voltam, s amely Istenben boldogult Gyula püspök emléke miatt is elszakíthatatlan marad, s azt a magam részéről hűségesen ápolni fogom.”¹⁰⁰

POLITIKAI SZEREPVÁLLALÁSÁNAK EGYHÁZI VONATKOZÁSAI (1945)

Balogh István 1945-ös politikai szereplése, pontosabban annak a csanádi egyházmegyéhez kapcsolódó eseményei is említést érdemelnek, bár kronológiailag megelőzik a plébánosi állásról való lemond(at)ását.¹⁰¹ Érdekes egy 1945. július 12-én írt levél, amelyben Balogh páter saját politikai életben elfoglalt helyét, illetve külső megítélését értékelte.¹⁰² A sorok reális helyzetértékelésről és pontos problémaérzékelésről tesznek tanúbizonyságot. Balogh pátert egyik politikai erő sem ítélte meg egyértelműen. Hol „szalonkommunistának”, hol meg „vörös papnak” gúnyolták. Ráadásul a – számos irányzatot magába fogadó – kispapárton belül sem volt stabil a helyzete sokszor érték támadások. Erről így írt:

„Az egyik oldalról reakciónak minősítenek, ugyanakkor a másik oldalon »szalonkommunistának« tisztelnek, meg »vörös papnak«. Nem mintha ez újdonság volna, mert így volt ez már az indulás pillanatában, decemberben is, sőt már novemberben. Csak azóta nemcsak a távlatok változtak, de az oldalak is. Ők azt mondják, én változtam, én az ellenkezőjét állítom és magamban azt hiszem, hogy most sem akarok mást, mint akkor: őszinte és minden terrortól mentes demokráciát és abban egyháznak azt a helyet és szabadságot, mely minden körülmények között megilleti.”¹⁰³

Az 1945. novemberi országgyűlési választásokon Balogh páter a győztes Független Kispapárt listáján indult – és jutott mandátumhoz. A főnálló törvények értelmében minden képviselőjelölt katolikus papnak engedélyt kellett kérnie az induláshoz attól a helyi ordináriustól, akinek egyházmegyéjéhez a választókerületet tartozik. Balogh 1945. október 18-án a csanádi püspöktől, valamint Mindszenty József hercegprímás, esztergomi érsektől kért engedélyt. (Az előbbtől meg is kapta.) „Hivatkozással a fenn-

100 SZCSPL PHEI 1101/1945.

101 Vö. MIKLÓS PÉTER: *Balogh István politikai tevékenységének első évei (1944–1945)*. Egyháztörténeti Szemle, 2004. 2. sz. 94–102.

102 Balogh politikai pályájáról a közelmúltban jelent meg tanulmány: KLETTNER CSILLA: *Balogh István páter politikai pályája*. In: *Korrajz 2002. A XX. Század Intézet évkönyve*. XX. Század Intézet, Bp., 2004., 96–127.

103 SZCSPL PHEI 1333/1945.

álló rendelkezésekre kérem, hogy a képviselői mandátum vállalásához szükséges engedélyt megadni, illetőleg a Hercegrímás Úrtól is megszerezni szíveskedjék.”¹⁰⁴

Az 1945. november 4-én tartott nemzetgyűlési választásokon – az országos arányoknak megfelelően – a 10. választókerületben (Csongrád-Csanád megye) is a kisgazdapárt szerezte meg a legtöbb képviselői helyet. Mivel a listát – amelyről tizenkét képviselő jutott a parlamentbe – Balogh István vezette, mandátumhoz jutott. A választás másnapján Hamvas püspök 2221/1945. számmal levelet intézett hozzá az alábbi szöveggel: „Felterjesztettem kérését, hogy képviselőséget vállalhasson, a hercegrímás úrnak, aki azt válaszolta, hogy »az engedély meg nem adható«. Ennek értelmében kérem, hogy a képviselőségről lemondjon és lehetőleg foglalja el plébániáját.”¹⁰⁵

1945. november 9-én kelt válaszában Balogh kifejtette, hogy a törvény azt írja elő, hogy a helyileg illetékes főpap engedélye szükséges. Mivel pedig ő a csongrádi listáról jutott mandátumhoz, csak a csanádi püspök engedélye volt szükséges, amit meg is kapott. Így aztán Mindszenty – minden jogalapot nélkülöző – főlshóltítását nem fogadja el és képviselői helyéről nem mond le. „A Hercegrímás Úr engedélyére tehát, a fennálló jogszabályok értelmében, nekem szükségem nincs. Lehetséges, hogy a Hercegrímás Úr megítélése alapján az egyháznak nincs szüksége arra, hogy képviselői tevékenységet fejtsék ki, a püspöki kar túlnyomó többségének azonban homlokegyenest ellenkező az álláspontja. Meg vagyok győződve róla, ha a Hercegrímás Úr egyszer abban a helyzetben lesz, hogy tárgyilagosan bírálja, nem csak mindazt, amit itteni tevékenységem mint pozitív eredményt ért el, de azt is, amit mindezidáig elhárítanom sikerült, más álláspontra fog helyezkedni.”¹⁰⁶

PÉTER MIKLÓS

FATHER BALOGH, VICAR OF SZEGED-ALSÓKÖZPONT (1933-1946)

István Balogh, a Roman Catholic priest, was a remarkable figure of Hungarian political life between 1944 and 1949. First he acted as assistant-secretary of state at the prime minister's office, later he was chosen secretary general of the Independent Smallholders' Party. In 1947 he founded the Independent Hungarian Democratic Party as the "loyal opposition" within the coalition. The party, also called as Balogh Party, gained 5% of the votes at the parliamentary elections. As Mátyás Rákosi's confidant, he obtained a seat in Parliament on the list of the Patriotic Popular Front in 1949. Then he became a member of the Presidential Council. He retired from politics after 1956. In the last two decades of his life he served as a priest in Budapest. Father Balogh's political role during the years of coalition, together with his political views has already been studied thoroughly in researches. Nonetheless, neither his activity as a priest, nor his role in public life and city policy has been revealed yet. Present study aims at introducing so far unknown data. However, due to limited size and vast source material here the author may outline only István Balogh's activity as a priest in Szeged-Alsóközpont.

104 SZCSPL PHEI 2221/1945.

105 SZCSPL PHEI 2221/1945.

106 SZCSPL PHEI 2221/1945.



*I. dr. Balogh István római katolikus pap, államtitkár,
nemzetgyűlési képviselő, pártelnök.
(Stájerlak, 1894. március 30. – Budapest, 1976. július 20.)*

a Szent Gellért püspök és vértanu oltalma alatt álló (

A) Személyi adatok:

Vezeték- és keresztnév:	Születési		Érettségi vizsgálat	
	hely	idő	helye s ideje	eredménye
<i>dr. Balogh István</i>	<i>Sopronkő</i> <i>(Kisvárdán)</i>	<i>1894.</i> <i>márc. 3.</i>	<i>Sopronkő</i> <i>1912.</i>	<i>jól</i> <i>éretl.</i>

B) Működési adatok:

Alkalmaztatásának			Egyházmegyei külön megbízása és kinevezése
minősége	helye	ideje	
<i>Sajtófelügyelő</i>	<i>Sopronkő</i>	<i>1918. 12. 1. - 1920. 2. 1.</i>	
<i>Küldetés</i>	<i>Ujvidék</i>	<i>1920. 2. 1. - 1921. 12. 31.</i>	
<i>Családi felügyelő</i>	<i>Sopronkő</i>	<i>1921. 1. 1. - 1925. 12. 1.</i>	
<i>Sajtófelügyelő</i>	<i>Sopronkő</i>	<i>1925. 12. 1. - 1926. 12. 31.</i>	
<i>Titkárság</i>	<i>Sopronkő</i>	<i>1926. 12. 1. - 1932. 12. 31.</i>	
<i>plébános</i>	<i>Kisvárdán</i>		
<i>plébános helyettes</i>	<i>Sopronkő</i>		

2. Balogh István egyházmegyei törzskönyvi lapja.
(SZCSPL Csanád egyházmegye papságának
törzskönyvlapjai. 62. sz.)

Kedves Balogh!

A városi főszámvevő ur nagyon panaszkodott egy dignitariusnak, hogy a Délmagyarország őt személyében támatta mert üzleti elszámolási ügyben kötelességszerűen a város álláspontját képviselte. Azt akartam a jó embernek üzeni, hogy ily mucsai izléstelenséget nem kell tragikusan venni, mert ha az ország tele van újságírókkal akik nem tudnak újságot írni, hát mért ne legyen ép a Délmagyarországnál. De akkor jött a refrén: Balogh! A papi s ennél meg kell állnom.

Kifejtettem Önnek már ismételtelen, mily tapintatot tételvez fel papi jellege az újságszerkesztéssel kapcsolatban tekintettel a mi jóindulatú közéleti tényezőink érzékenységre is. Ha ennek dacára ezt a műveletet nem tudja lebonyolítani kötekedő személyeskedés nélkül, akkor nem marad más hátra mint az a választás, hogy vagy megszüntet minden kapcsolatot a sajtóval vagy nyugdíjazását kéri s ezt a döntést kibúvót kizáró módon fognám félbértés újabb felmerülése esetén provokálni.

Főpásztori áldással:

Gyula s.k.
püspök

Szeged, 1940. febr. 10.

dim. 17.10.

3. Glattfelder Gyula csanádi püspök levele Balognak, amelyben újságírói tevékenységének befejezésre szólítja föl. 1940. február 10.
(SZCSPL PHEI 506/1940.)

L. J. Chr. I

Nr. 1029/1945.

2.6.11 1945



JOSEPHUS GRÖSZ

DEI MISERATIONE ET APOSTOLICAE SEDIS GRATIA COLOCENSIS ET BACSIENSIS
ECCLESIAIARUM, INVICEM PERPETUO UNITARUM ARCHIEPISCOPUS, CONSILIARIUS
REG. HUNG. SECRETUS.

Beatissime Pater!

Ordinarius Csanádiensis humiliter petit, ut ipse Dri Stephano
Balogh, parochus in Szeged-alsóközpont, modo a secretis Status, ult-
ra praescriptum §-i 2^o can. 465. C.J.C. absentiam a parochia prop-
ria usque ad diem 31. Decembris a.c. concedere valeat.

Et Deus etc. ...

Causa est: Negotia publica Budapestini tractanda.

Vigore facultatum extraordinariorum ab Apostolico Nuntio pro
Hungaria Nobis delegatarum, facultatem gratiam de qua supra conce-
dendi Ordinario Csanádiensi pro suo arbitrio et conscientia praesen-
tibus tribuimus.

Coloczae, die 25. Junii, a. 1945.

+ Josephus Grösz
archiepiscopus Colocensis

Excmo ac Revmo Domino

Domino Dri ANDREAE HAMVAS

episcopo Csanádiensi

Revmo Rom. 250. Dancza

S Z E G E D.

4. Grösz József kalocsai érsek levele Hamvas Endre csanádi püspöknek,
amelyben szabadságot engedélyez Balogh Istvánnak 1945. december
31-ig. 1945. június 25. (SZCSPL PHEI 290/1944.)

MINISZTERELNÖKSÉG

POLITIKAI ÁLLAMTITKÁR

FŐTISZTELENDŐ EGYHÁZMEGYEI HATÓSÁG !

Kézhezvettem az értesítést, mely szerint az ér-
vényben lévő Canonok értelmében szabadságom meg nem hosz-
szabbítható és folytatólagos távollétem miatt a Szeged-
alsóközponti plébánia megürültnek tekintendő.

A Canonok rendelkezéseit illő tisztelettel tu-
domásulveszem és hűvem iránt mindenkor érzett szeretetem
miatt sajnálattal bár és kizárólag más, ugyancsak fontos
szolgálati érdekből plébániámról ezennel lemondok.

Úszintén kívánom, hogy az a bensőséges viszony,
amelyben eddig a csanádi egyházmegyével voltam, s amely
Istenben boldogult Gyula püspök emléke miatt is elsza-
kíthatatlan, mostani Ordináriusunk iránt érzett tiszte-
letem és nagyrabecsülésem által még inkább megszilárdult,
s jövőben is változatlan marad, s azt a magam részéről hű-
ségesen ápolni fogom.

Budapest, 1946. évi március hó 6-án.

Mélyszéges tisztelettel:

S. Balogh
miniszterelnökségi államtitkár.

5. Balogh páter szeged-alsóközponti plébánosi állásáról
lemondó levele. 1946. március 6.
(SZCSPL PHEI 1101/1945.)



BÁLINT LÁSZLÓ

A BULÁNYI-FÉLE „SZERVEZKEDÉS” UTÓHATÁSAI

Amikor a moszkovita magyar kommunista vezetők, a második világháború után Rákosi Mátyással az élen megérkeztek Magyarországra, azonnal tudták, hogy az ideológiájuk ütköztetésének a frontján legkeményebb ellenfelük a magyarországi Római Katolikus Egyház lesz. Éppen ezért nem véletlen, hogy már a legelső időtől kezdve fokozottan ellenséges magatartást tanúsítottak mindennel szemben, ami keresztény, s főleg ha katolikus. Akkor is és később is mindvégig fennhangon hirdették és tanították, hogy ideológiák ellen csak ideológiákkal lehet harcolni. Ezt az álságos állításukat és elméletüket azonban soha nem valósították meg a gyakorlatban, a biztos kudarc tudatában talán bizony ki sem próbálták. Természetesen jó okuk volt erre. Nagyon is jól tudták, hogy a marxista-leninista ideológiát soha nem szabad semmi mással nyíltan és elvszerűen ütköztetni, mert az tarthatatlan, védhetetlen és igazolhatatlan tézisei miatt minden körülmények között a rövidebbet húzná, a világnézetek harcában biztosan alul maradna. Azt is nagyon jól tudták, hogy az ő ideológiai kreációjuk csak akkor válhat uralkodóvá, ha azt kizárólagosan egyedülivé teszik és rákényszerítik az emberekre, tömegekre.

Így az ideológiák ideológiákkal szembeni harca, viaskodása mindvégig kommunista propaganda, átlátszó humbug maradt. A könnyebb, a járhatóbb és már kipróbált utat választották. A szovjet mintát követve, minden ellenkezést letörve, az ideológiájuk elfogadása tekintetében is az erőszakot, a kényszert alkalmazták. Ideológiai kényszert azonban csak ott lehet kellő hatékonysággal alkalmazni, ahol már egyébként is kialakulóban van, vagy már ösztársadalmi méretekben alkalmazásra is került a kommunizmus kedvelt – s talán egyedüli – hatalomgyakorlási módszere, a terrorisztikus diktatúra. Ezt emlegették ők előszeretettel proletárdiktatúrának, aminek a már jól ismert történelmi tények alapján csak az elnevezésében volt köze a proletáriátushoz.

A magyar kommunista vezetők tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy ha országunkban a magyarságtól igencsak távol álló ideológiájukat egyedülivé, tehát egyben uralkodóvá akarják tenni, minél rövidebb idő alatt el kell tüntetni az útból minden, az övékével ellentétes eszmeiséget, legfőképpen pedig azok megtestesítőit, mindenekelőtt a magyarországi Római Katolikus Egyházat és annak jól kiépített és kiterjedt intézményi rendszerét. A könyörtelen küzdelem tehát már a szovjet megszállást követően elkezdődött. Ahogy erősödött a Magyar Kommunista Párt, ahogy sikerült egyre jobban maga alá gyűrnie a politikai ellenfeleit, majd a szövetségeseit is, úgy kezdett merészebbnél merészebb akciókba a magyarországi Római Katolikus Egyház ellen is. Lépésről-lépésre, mindinkább bekeményítve törtek előre, „vitték a harcot”, miként akkoriban mondogatták.

Az első alattomosan sunyi lépések egyike a fakultatív hitoktatás bevezetése volt. Ezt a látszólag kisgazdapárti Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterrel hajtották végre. Ma már bizonyított történelmi tény, hogy Ortutay 1945-től az MKP titkos tagja volt, lényegében a kommunisták beépített embere az FKP-ba. Évtizedeken keresztül, mint baloldali kisgazdát, kommunista társutast tartották számon, ma már tudjuk, hogy MKP tag volt és a kommunisták akaratát hajtotta végre.¹

A fakultatív hitoktatás azonban még csak a bevezető lépés volt. Ezzel próbálgatták az erejüket és mérték a társadalom tűrőképességét. Volt ugyan némi ellenállás – pl. diáktüntetések Szegeden –, de sikeresen végigvitték az akaratukat. Jöhettek a keményebb, agresszívebb intézkedések. Államosították az egyházi iskolák döntő részét, minden különösebb indok nélkül elkobozták az egyházi objektumok sokaságát, feloszlatták a szerzetesrendeket, majd következtek az internálások, a kényszermunkatáborok, a koncepciók ügyek és perek, amelyekkel az alsópapságtól a hercegprímásig mindenkit félreállítottak, aki az útjukban állt.

A Rákosi-klikk kommunista ideológusai a legfontosabb feladatuknak a magyar ifjúság átformálását, a sokszor emlegetett kommunista-szocialista embertípus kialakítását tartották. Éppen ezért a leginkább célirányos csapásaikat az ifjúság nevelése, befolyásolása terén igyekeztek a Római Katolikus Egyházra mérni. Ezt soha egyetlen percig sem titkolták, nem tagadták, ezt mindenki nagyon jól tudta és látta, nap mint nap tapasztalta és az ebben rejlő hatalmas veszélyeket a Római Katolikus Egyház is felismerte. A római katolikus papság a még meglévő legális lehetőségeket kihasználva igyekezett legalább valamennyire ellensúlyozni a magyar ifjúságot célbavett marxista-ateista alapokon álló ideológiai támadást. De voltak olyanok is, akik a féllegális, sőt illegális cselekményektől, ellenlépésektől sem riadtak vissza, fölvállalva a nem is kis kockázatot. Ezek közé tartoztak Bulányi György,² Juhász Miklós,³ Török Jenő⁴ piarista szerzetesek, Lakos Endre⁵ egyházmegyes pap egyetemi lelkész és társaik. Ők az úgynevezett csoportmunka keretében kezdtek el még 1949-ben foglalkozni az ifjúság egyes rétegeivel. Illegális hittanórákat tartottak a csoportjaik számára és több egyéb vonatkozásban is gondot fordítottak a hozzájuk kapcsolódó fiatalok lelki gondozása és magyarságtudatuk életbentartására.

Ha nagyon következetesek és tárgyilagosak akarunk lenni, akkor immár utólag bátran megállapíthatjuk, hogy Bulányi György és társai semmiféle jogszabályba ütköző cselekményt, tehát úgynevezett államellenes bűncselekményt nem követtek el, de mégis alapjaiban, ideológiai stabilitásban támadták a fönnálló diktatórikus rendszert. Ha tetszik, ha nem, ki kell jelentenünk, hogy Bulányi Györgynek és társainak a tevékenység-

1 Ortutay Gyula (1910–) (Politikatörténeti Intézet Levéltára 274.f.4.csop.20.ö.e.)

2 Bulányi György (1919) piarista szerzetes-tanár, 1953-ban államellenes koncepciók perben életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték. A börtönből 1960-ban szabadult. (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára V-140907)

3 Juhász Miklós (1917–1981) piarista szerzetes-tanár, 1953-ban államellenes koncepciók perben 14 év szabadságvesztésre ítélték. A börtönből 1960-ban szabadult. (ÁSZTL V-140907)

4 Török Jenő (1908–1983) piarista szerzetes, 1953-ban államellenes koncepciók perben 14 év szabadságvesztésre ítélték. 1956-ban a forradalom alatt kiszabadult és külföldre távozott. (ÁSZTL V-140907)

5 Lakos Endre (1919–1969) szegedi egyetemi lelkész, 1953-ban államellenes koncepciók perben 10 év szabadságvesztésre ítélték. 1956-ban a forradalom alatt kiszabadult és külföldre távozott. (V-140907)

ge államellenes, mert ideológiai vonalon a proletárdiktatúra állama, a kommunista terror állama ellen hatott. Ezt pedig azt izig-vérig vallásellenes, egyházellenes kommunista hatalom, az akkor már „egypárti demokrácia” nem nézhette és nem is nézte tétlenül. Az akkori állampártnak, az MDP-nek az élcsapata, az Államvédelmi Hatóság igen hamar felfigyelt Bulányira és társaira. Megszervezték és végrehajtották az úgynevezett titkos operatív felderítésüket és ellenőrzésüket. 1952-ben pedig elérkezettnek látták az idejét annak, hogy az úgynevezett csoportmunkában résztvevő vezető egyházi személyeket őrizetbe vegyék, a legbrutálisabb eszközökkel és módszerekkel velük szemben az államvédelmi vizsgálatot lefolytassák és végül egy koncepciós büntetőperben, államellenes szervezkedés konstruált vádja alapján, igen súlyos szabadságelvonó ítéleteket hoztattak. Bulányi Györgyöt életfogytig tartó, a többieket pedig 7 és 14 év közötti börtönbüntetésre ítélték.

A büntetőeljárásnak ebben az esetben is megvoltak a speciális és generális prevenciót szolgáló célkitűzései. A speciális prevenció tekintetében az eljáró hatóságok nyilvánvalóan célt értek, mert az elítéltek a büntetésük letöltése alatt tökéletesen el voltak szigetelve a magyar ifjúságtól és így képtelenek voltak azok lelki gondozásával, befolyásolásával foglalkozni. Az egyedüli kivétel Lakos Endre volt, aki miután 1956-ban a forradalmi események alatt kiszabadult a börtönből, külföldre távozott, és ő ott egész további életét az emigrációba kényszerült magyar fiatalok vallásos nevelésének és magyarságukban való megtartásának szentelte, miután egyetemi lelkész lett Bécsben.

Az ÁVH 1952-ben azt remélte, hogy a Bulányi-ügyben – amit időnként piarista ügyként is emlegettek – súlyos bírósági ítéletekkel a generális prevenció elvárásoknak is eleget tudtak tenni. Biztak abban, hogy akik addig az ügyhöz kapcsolódtak, vagy a büntetőeljárásról és annak eredményéről tudomást szereztek, egyszer s mindenkorra elretentek attól, hogy hasonló cselekményekbe belekeveredjenek. Az élet azonban rácaffolt az ÁVH várakozásaira. Ennek a tanulmánynak most éppen az a célja, hogy a különböző – részben újabban előbukkant – dokumentumok felhasználásával rávilágítson a címben szereplő Bulányi-ügy – lényegében a koncepciós „szervezkedési” ügy és per – máig kevésbé ismert utóhatásaira.

Röviddel az 1956-os magyarországi forradalom kitörése előtt, egészen pontosan 1956. október 2-án, a Belügyminisztérium államvédelmi szolgálata – akkor már nem létezett az önálló ÁVH! – egy elég terjedelmes összegző-értékelő jelentést készített „a szerzetesek és világi papok által irányított illegális klerikális ifjúsági mozgalomról”, lényegében a Bulányi-féle ügyről és annak utóéletéről, utóhatásairól. (A dokumentum megtalálható a Magyar Országos Levéltárban a XIX-J-2-j-6-d szám alatt.) A jelentést 1956. október 10-én Piros László⁶ államvédelmi altábornagy, belügyminiszter „tájékoztatás céljából” megküldte Kónya Albert oktatásügyi miniszternek, az MDP Központi Vezetőség tagjának. Az időpont tekintetében a tájékoztatás rá is fért a kommunista oktatásügyi miniszterre, hiszen ő alig egy hét múlva a magyar egyetemi ifjúságot illetően már igen fontos döntéseket volt kénytelen hozni. Rövid időn belül ugyanis a szegedi egyetemisták létrehozták a DISZ-től független forradalmi szervezetüket, a Magyar

6 Piros László (1917–) kommunista politikus, politikai pályáját szakszervezeti funkcionáriusként kezdte, majd államvédelmi vezérőrnagyként az ÁVH Határőrség országos parancsnoka, 1953-tól a BM államvédelmi szolgálat vezetője, majd belügyminiszter. A forradalom alatt a Szovjetunióba menekült, hazatérte után a Szegedi Szalámigyár igazgatója. (Magyar Országos Levéltár 276.f.53.csop.125.ö.e.)

Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szövetségét, a MEFESZ-t. Ezzel pedig kezdetét vette a magyar ifjúság forradalmi mozgalma, amely szinte napokon belül országos méretűvé terebélyesedett. Azokról a mozgolódó, forrongó szegedi és más városokban tanuló egyetemistákról van szó, akiket Marosán György⁷ az ő közönséges módján „egyetemi stricik”-nek nevezett.

Az imént említett és még a forradalom kitörése előtt készített államvédelmi értékelés több nagyon jelentős és történelmi szempontból is újdonságnak számító megállapítást tartalmaz. Éppen ezért mindenképpen érdemes kicsit részletesebben foglalkozni vele.

A Bulányi-féle csoportmunka létrejöttével kapcsolatban a szóbanforgó dokumentumban a következők olvashatók: „A katolikus egyháznak és tömegszervezeteinek a felszabadulás után is jelentős befolyásuk volt a tanuló és dolgozó ifjúság körében. A tömegbázis megtartásában és szélesítésében a fő szerepet az Actio Catholika ifjúsági szakosztályai és a többi katolikus ifjúsági szervezetek (Katolikus Legények Országos Testülete, Keresztény Ifjúsági Egyesület, Katolikus Lányok Országos Szövetsége, Dolgozó lányok) vitték 1947-ig. A katolikus ifjúsági szervezetek feloszlata, az Actio Catholika szervezeti életének megszüntetése, az iskolák államosítása, majd a szerzetesrendek feloszlata komoly csapást jelentett a klerikális reakcióra, mert a szervezeti élet megszűnésével kicsúszott az egyházi reakció kezéből az ifjúság jelentős részének irányítása, nem foglalkozhatott olyan mélyen az addig befolyásuk alatt álló fiatalok nevelésével, s csökkent a klerikális propaganda lehetősége is. – Az egyház egyes vezetői nem nyugodtak bele, hogy a számukra legértékesebb bázist, az ifjúságot elveszítsék és hogy a szervezeti élet megszüntetésével, a materialista tanok erőteljesebb előretörésével mind szélesebb területet hódítsunk el tőlük. Ezért 1948-tól kezdve ... keresték azokat a formákat, amelyek biztosítják számukra az ifjúság visszahódítását. Legalkalmasabbnak erre az ifjúságnak olyan ... csoportmunkába való bevonása bizonyult, amelyről csak a beavatottak tudtak. Ezeket a csoportosulásokat ... az állami szervek ellenőrzése nélkül irányíthatták, s így melegágyává váltak az egyházi reakció népi demokráciaellenes propagandájának. – Az egyházi reakció képviselőinek sugalmazására és konkrét segítése mellett illegálisan létrehozták a klerikális ifjúsági mozgalmat, amelyek kiterjedtek a fontosabb egyetemi és ipari városokra is”. A jelentés ezeket a csoportosulásokat a „törvényeinkkel meg nem egyező” minősítéssel illette és igaz, hogy erős túlzással, de „klerikális ifjúsági mozgalom”-ként emlegette. Azt már most érdemes egyértelműen leszögezni, hogy „az egyházi reakció népi demokráciaellenes propagandája” nem volt más, nem volt több, mint leplezett körülmények között végzett hitoktatás, a mozgalom má élőléptetett csoportosulásban résztvevők vallásos szellemben történő nevelése.

Miként helyes ténymegállapításokat, úgy szándékos és rosszindulatúan túlzó belemagyarázásokat is tartalmaz a jelentésnek az a része, amely „a klerikális ifjúsági mozgalom célkitűzései”-t említi meg: „1./ Az adminisztratív (kényszer alkalmazó – BL) intézkedések útján megszüntetett klerikális ifjúsági szervezeteket pótolni, és ezzel az illegális szervezeti kereteket megteremteni azért, hogy továbbra is megtartsák az ifjúság közötti befolyásukat. 2./ Az ifjúság egy részének a demokratikus szervek nevelő ha-

7 Marosán György (1908–) volt szociáldemokrata, majd kommunista politikus, az 1950-es években koncepció perben szabadságvesztésre ítélték. 1956 után az úgynevezett Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány minisztere, a szigorú megtorlás egyik fő szorgalmazója. (MOL 288.f.5.csop.44.ö.e.)

tása alóli kivonása. Helyette idealista, vallásos szellemben való nevelésük. Az idealista nevelés végső fokon azt célozta, hogy a befolyásuk alá kerülő fiatalokat szembeállítsák a rendszerrel olyan formában is, hogy a vallásos tevékenység miatt üldözöttnek érezzék magukat.”

Az ügybe valamiképpen a Vatikánt is bele kellett keverni. Bizonyítékok híján a következőket írták: „A mozgalom tulajdonképpeni létrehozását a Vatikán sugallta.” Az pedig, hogy ki s mit „sugalmaz”, bizonyíthatatlan. Ez bármikor, bárkire ráfogható. Bulányi György és társai – „a mozgalom magyarországi felső vezetői” – „figyelembe véve azokat a városokat, ahol egyetemek, főiskolák és középiskolák vannak, az ország területét nagyobb egységekre osztották fel. A területi egységek, vagy ahogyan ők nevezték, a decentrumok vezetését egymás között megosztották.”

„A mozgalom szervezete” című fejezetben arról esik szó, hogy „a decentrumok élén egy-egy papi vezető állt. A decentrumokon belül ún. főcsoportok működtek. ... A főcsoportvezetők – többségükben – nem egyházi, hanem világi személyek voltak, közöttük több mérnök és pedagógus. A főcsoportvezetőkhez csoportok tartoznak. A csoportok vezetői főként az egyetemi hallgatók közül kerültek ki. A csoportok hat-tíz főből álltak, ... általános és középiskolai tanulókból, valamint dolgozó fiatalokból. ... A csoportok között szervezett kapcsolat nem volt.”

Most pedig egy nagyon fontos és immár a Bulányi-féle ügy utóéletére vonatkozó megállapítás következik: „1952-ben a mozgalom felső papi vezetőit letartóztattuk. Ennek ellenére a kívánt eredményt nem értük el, mert a mozgalom szabadon maradt középvezetői és tagja rövid idő után – 1953-ban – megkezdték a mozgalom felélesztését és újjászervezését új vezetők beállításával.” Az államvédelmi szolgálat elképzelése a generális prevenciót illetően tehát csődöt mondott, még akkor is, ha megállapításuk szerint „az 1952-es letartóztatások után a mozgalom egységes irányítása szétesett. Az ország területén több kisebb-nagyobb, egymástól független csoport jött létre, helyi vezetők irányítása alatt. Bár egységes vezetés nem volt, a csoportok vezetése mégsem volt egymástól elszigetelve. A vezetők és az egyes tagok ugyanis érintkezésben voltak egymással és kicserélték tapasztalataikat, javaslattal éltek egymás munkáját illetően. A látszólag különálló csoportok célkitűzéseikben, szervezeti elveikben és módszereikben lényegében megegyeztek a korábban egységes irányítás alatt működő mozgalommal.” De már önmagában az 1953-ban történt újjászerveződés sem volt véletlen, hiszen ezt az évet a viszonylagos belpolitikai enyhülés időszakának tekintjük a kőkemény s legfőképpen az egyházüldöző kommunista diktatúra évtizedeiben. Az sem véletlen, hogy az idézett és 1956. október elejére elkészült operatív helyzetértékelés megrekedt az elemző-értékelő tevékenység szintjén. 1956 őszére a magyar belpolitikában a felszín alatt már érlelődtek a forradalmi indulatok, az elégedetlenség, a kiütkeresés. A korábbi évekkel – pl. az 1952-es őrizetbevételek időszakával – ellentétben 1956 októberére már egyáltalán nem voltak meg a feltételek arra, hogy a bizonyára már évek óta titkos operatív eszközökkel és módszerekkel szemeltartott, újjáéledt „klerikális ifjúsági mozgalom” csoportosulásait államvédelmi adminisztratív intézkedésekkel felszámolják.

„A mozgalom tevékenységének irányai és módszerei” címet viselő fejezetben is található néhány igen figyelmet érdemlő és az 1948 utáni évekhez viszonyítva immár utólagos megállapítás. Az egyik ilyen az, hogy a „vezetők arra törekedtek, hogy minél szélesebb bázist teremtsenek elsősorban az értelmiség és a kispolgárság azon gyermekei között, akik középiskolában, főiskolán, vagy egyetemen tanulnak. Véleményük szerint

ezekben a rétegekben található meg legmélyebben a vallásos nevelés gyökerei. Ezek a gyermekek otthon, a családban már eleve vallásos nevelést kapnak szüleiktől, így biztosabb alapokon nyugszik ... a klérus ellenséges ideológiájának befogadása és továbbfejlesztése.” Majd következett egy meglehetősen visszafogott beismerés: „Ezenkívül azért is tartották biztosabb alapnak a fenti réteget, mert velük szemben – egyes esetekben – túlkapaszkodásokat, vagy mellőzéseket követtünk el. Ennek következtében bizton számíthatnak arra, hogy demokráciaellenes törekvésük megértésre, szimpátiára talál közöttük.” A jelentésben foglalt „egyes esetek” bizony tömeges méreteknek volt megfelelő. A továbbiakban a dokumentum arról szól, hogy bevonjanak a mozgalomba pedagógusokat „akik a múlt rendszerben is a pályán működtek és emellett vallásosak. Tekintélyes számban található azonban a mozgalomban olyan fiatal pedagógusok, akik diplomájukat 1945 után szerezték meg. A fiatal pedagógusok bevonásával figyelembe vették azt, hogy milyen mértékben fogadták el tanulmányaikban a materialista tanokat. Itt is elsősorban olyan személyekre támaszkodtak, akik értelmiségi vagy kispolgári családból származtak. Ennélfogva az egyetemeken a mozgalom súlypontja a pedagógusképző karokon volt. ... A pedagógusok bevonásával az volt a céljuk, hogy az iskolákban is befolyásuk alatt tartsák a fiatalokat, és hogy az iskolai tantárgyakba belevigyék a keresztény világnézet elemeit.”

„A propaganda módszerek” címet viselő fejezetben az államvédelmi szolgálat jelentése arról is szól, hogy „az általános iskolai korosztálynál döntően a hitoktatásra fektették a súlyt. ... A középiskolásoknak már fejlettebb és széleskörűbb hitoktatást biztosítottak, sőt egyházpolitikai kérdésekkel is foglalkoztak. ... Céljuk volt a középiskolás ifjúság szembeállítása a DISZ szervezettel. Azt mondták a fiataloknak, hogy DISZ erkölcsstelségre nevel, mivel nem az egyházi erkölcsstan alapján áll. ... A főiskolai és egyetemi hallgatók nevelésére különösen nagy súlyt helyeztek. ... A főiskolai és egyetemi hallgatók között olyan propagandát fejtettek ki, hogy a szélesebb látókörhöz és magas műveltséghez nem elégséges az, hogy ... az egyetemen oktatott materialista elveken alapuló tanokat elsajátították, hanem elengedhetetlenül szükséges az is, hogy magasabb teológiai ismeretekkel rendelkezzenek. ... Vonzónak találták a fiatalok azt, hogy a mozgalomtól megkapták mindazt, amit sem az egyetem, sem a DISZ szervezet nem tudott nekik nyújtani. Több egyetemista ... kifejtette, hogy az egyetem egyoldalú, sokszor dogmatikus képzése, oktatása mellett a DISZ sem elégítette ki szélesebbkörű művelődési igényeiket, éppen annak megkööttsége miatt. ... Megállapítható, hogy a mozgalom vezetői a főiskolai és egyetemi ifjúság körében a szervező munkájuk során eredményeket értek el. Ez nem csak abban mutatkozott meg, hogy a mozgalomba korábban bevont hallgatókat a folyamatos és módszeres nevelés következtében fanatikus vallásos embereké nevelték és a beléjük oltott ellenséges nézetekkel egyrészüket sikerült szembeállítani rendszerünkkel, hanem abban is, hogy az alkalmazott módszerekkel zavarták az egyetemi oktatást és gyengítették egyes egyetemi DISZ szervezetek munkáját.”

De a jelentés meglehetősen kritikusan kitért arra is, hogy a „sikereik másik oka a DISZ szervezetek gyengeségében rejlik. A hallgatók egyrésze a DISZ szervezetek megnyilvánulásait formálisnak és erőszakoltnak tartja, mert a megszokott taggyűléseken a DISZ csoportértekezleteken kívül más, az ifjúság fantáziáját, romantikus hajlamait és kulturális érdeklődését kielégítő munka alig folyik. ... A DISZ hiányosságait kihasználva a klerikális ifjúsági mozgalom egyes kérdésekben szinte speciális foglalkozási módszereket dolgozott ki.”

Az 1956. október 2-i keltezésű államvédelmi jelentés utolsó „Megjegyzés” címet viselő rövid fejezetéből kitűnik, hogy az „illegális csoportosulásokat” az államvédelmi szolgálat konspiratív eszközökkel és módszerekkel valószínűleg már 1953-tól folyamatosan megfigyelés alatt tartotta. Az újrászerveződött mozgalom tagjaival való hatékony és az 1952-eshez hasonló adminisztratív leszámolásnak azonban még nem teremtődtek meg a feltételei, de erről a lehetőségről nem mondtak le, bizonyára a jelentés elkészülte utáni időre tervezhették. A jelentés befejező mondata ugyanis a következő: „Az adminisztratív intézkedések végrehajtása során felderített újabb személyekre vonatkozóan a tájékoztatást ismételten megteesszük.” Az újabb „adminisztratív intézkedések”-re a „klerikális ifjúsági mozgalom” ellen már nem került sor, és elmaradt az oktatási miniszter beígért újbóli tájékoztatása is. Alig néhány nappal azután, hogy Kónya Albert kézhez vehette az államvédelmi szolgálat iménti jelentését, a forradalom előszeleként Szegeden már mozgolódní, szervezkedni kezdtek az egyetemisták, Marosán György írásba is foglalt véleménye szerint az „egyetemi stricik.”

1956 őszén a szegedi egyetemisták megelégtették a rájuk erőltetett DISZ tehetetlenségét, sablonosságát, mindenben az MDP-hez alkalmazkodó vonalasságát és a személyi kultusz kialakulásában és kiszolgálásában játszott szerepét. Az 1956. október 2-i államvédelmi jelentés megközelítően jól tükrözte azt a véleményt, amit az egyetemisták és főiskolások, akár a jelentés készítői által emlegetett „klerikális ifjúsági mozgalmon” belül, akár azon kívül a DISZ-ről kialakítottak. A szegedi egyetemisták 1956. október 16-án önálló kezdeményezésként létrehozták a saját ifjúsági szervezetüket, a korábban már említett MEFESZ-t. Erre azért került sor a szóbeli és írásbeli indoklásuk szerint, mert az egyetemi és főiskolai hallgatók bizalma megrendült a DISZ-ben, alkalmatlannak tartották arra, hogy az érdekeiket képviselje és a felsőoktatási hallgatók rétegének is a szervezete legyen. A szegedi egyetemi és főiskolai hallgatók aktivitásának köszönhetően a MEFESZ néhány napon belül országos szervezetté alakult és egyöntetűvé vált az a vélemény, hogy a magyar ifjúság körében a DISZ teljesen lejáratódott. Pedig az egyetemisták és a főiskolások nem olvasták az 1956. október 2-i államvédelmi jelentés DISZ-szel kapcsolatos megállapításait. Adottak voltak viszont a saját személyes tapasztalataik a kommunisták által létrehozott és egyedülívé tett ifjúsági szervezetről, a DISZ-ről.

Ha figyelembe vesszük az időpontokat, azt kell látnunk, hogy akikkel Bulányi György és társai a csoportmunka keretén belül általános iskolásként, vagy gimnazistaként, más középiskolásként foglalkozni kezdtek, azok 1956 őszén többnyire középiskolások, egyetemisták, vagy főiskolások lettek. Egyáltalán nem zárható ki, hogy azok, akik a csoportmunka során, vagy ahogyan az államvédelmi szolgálat emlegette, a „klerikális ifjúsági mozgalmon” belül tanultak hittant, sajátították el a keresztény erkölcs-tant, erősödött hazafiasságuk és magyarságtudatuk, azok akár MEFESZ aktivistaként, vagy másként az 1956. október 23-án kirobbant forradalom lelkes résztvevőivé váltak. Ebben a tekintetben azonban valószínűleg megragadnánk a feltételezés szintjén, ha később a kádári megtorlás és az egész komplex kádári rezsím történész propagandistái nem siettek volna a segítségünkre.

Molnár János a következőket írta az Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban című könyvében: „Különösen fontos szerepe volt a MEFESZ ... újjászületésében a piaristákhoz közelálló Bulányi-féle szervezkedésnek. Mind a fővárosban, mint vidéken erős csoportjaik voltak az egyetemeken is.” Nem tudható, hogy Molnár János milyen

adatokra alapozta ezt a megállapítást, de amit leírt, az nagyon közel állhat a valósághoz. Ez még akkor is így van, ha a „MEFESZ újjászületése”-vel hatalmas ostobaságot akart elhíttetni az olvasóival. Az 1945 után alakult MEFESZ-nek⁸ és az 1956 októberében alakult MEFESZ-nek⁹ semmi köze nem volt egymáshoz. Még a nevük sem volt azonos, csupán a nevük rövidítése. A jelek szerint ezt Molnár János nem tudta. A tudatlansága talán árnyékot vethet az egyéb állításainak a megalapozottságára is. Ezért ajánlatos, ha említünk egy nála jóval tájékozottabb szerzőt, bár ugyancsak a kádári propaganda szolgálatába állt történészt.

Hollós Ervinről¹⁰ van szó, akinek az életútját és a munkásságát gyanítom, nem kell különösebben bemutatni. Annyit talán érdemes mégis megemlíteni róla, hogy 1945-től kezdődően mindvégig hűségesen kiszolgálta a Rákosi-rezsimet, 1956-ban a DISZ Központi Vezetőség legaktívabb titkára volt, aki erőteljesen hadakozott a forradalmi MEFESZ létrehozása ellen. 1957 tavaszától a BM.II/5 Osztály, az akkori belső elhárítás – a BM III/III Csoportfőnökség jogelődje – vezetője volt és jószerivel a megtorlás befejezéséig ebben a fontos pozícióban maradt. A megtorlás irányítójaként egyike volt azoknak, akik a legtökéletesebb rálátással voltak – mégha utólag is – a legfontosabb forradalmi eseményekre és a forradalom megtorlását követően megvált a szolgálattól, a Kádár-rendszer egyik kiemelkedő propaganda történésze lett és akkor, amikor még senki más nem, ő betekinthezett a legfontosabb dokumentumokba is. Az már más kérdés, hogy a rendelkezésre álló ismeretanyagot több esetben nem a történet hiteles bemutatására, hanem propaganda célokat szolgáló művek megírására használta. Nem vonható kétségbe tehát, hogy ha valaki ismerte, hogy mi történt 1956-ban, akkor Hollós Ervin biztosan ismerte. A Kik voltak, mit akartak? című könyvében a Bulányi-féle csoportmunka utóhatásairól a következőket írta: „Nem véletlen, hogy az ellenforradalom napjaiban e fiatalok készséges eszközei lettek a legsötétebb reakciónak.” Máshol konkrétan fogalmazott: „A titkos szervezet ifjúsági vezetői és tagjai közül jónéhányan ott voltak a budapesti, szegedi, miskolci, pécsi MEFESZ szervezetek előkészítésénél és megalakításánál. A tagság nagyrésze pedig ott volt a gyűléseken, tüntetéseken. A fiatalok, akiket már a népi demokratikus rendszer nevelt – mondogatták döbentem és csodálkozva az emberek. És nem sejtették, hogy már régóta a népi demokratikus rendszer ellenségei nevelték őket, szervezték őket.” Végül Hollós Ervin összegző következtetése: „Nem csoda, hogy e csoportok tagjaiból nem kevesen vettek részt az ellenforradalmi megmozdulásokban, röpcédulákat készítettek, tagjává váltak fegyveres csoportoknak.”

A Bulányi György és társai által létrehozott, vezetett és az 1952-es letartóztatások és elítélések után a szabadon maradt középvezetőkre hagyományozott csoportmunkának, a minden körülmények között a kereszténységét és magyarságát megvalló és vállaló ifjúsági csoportmunkának – „szervezkedésnek” – ez volt tehát az 1956-os ma-

8 Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége, amely kommunista irányítással a második világháborút követő években működött.

9 Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szövetsége, amely 1956 októberében Szegeden alakult és országos forradalmi ifjúsági szervezetté vált. (ÁSZTL V-144111)

10 Hollós Ervin (1923) a kommunista ifjúsági mozgalomban kezdte politikai pályafutását, az 1950-es évek elején – a forradalomig – a DISZ Központi Vezetőség egyik titkára. A forradalom után a megtorlásban vezető szerepet játszó belső elhárítás – a BM II/5. Osztály vezetője. Később egyetemi tanár és forradalommal kapcsolatos történelmietlen propagandakönyvek szerzője. (MOL.276.f.56. csop.27.ö.e. és ÁSZTL 0-12554/1)

gyarországi forradalomra is kiható utóélete. A felnőtté vált ifjak és lányok sorsa a későbbiekben már nem ismert. Bizonyára többségük derekasan megállta a helyét a kádári puhuló diktatúrában is. Bulányi György, Juhász Miklós, Török Jenő, Lakos Endre, Himfy Ferenc,¹¹ Kovács Mihály,¹² Sófalvi Márton,¹³ Jancsó Imre¹⁴ és még nagyon sokan mások, a csoportmunka papi vezetőinek a legsötétebb kommunista diktatúra éveiben vállalt áldozatos hitéleti munkájának köszönhetően sokan, igen sokan ellen tudtak állni a több évtizeden át tartó alattomos marxista-ateista agymosó, tudatátformáló törekvéseknek, tevékenységnek is. Ha pedig ez így van – márpedig így van! – akkor ez is a Bulányi-ügy utóhatása, máig ható következménye.

LÁSZLÓ BÁLINT

AFTERMATHS OF THE BULÁNYI CONSPIRACY

When the Hungarian émigré communists with Mátyás Rákosi as their leader returned to Hungary, they were convinced that their firmest ideological enemy would be the Hungarian Roman Catholic Church. From the beginning they acted hostile towards everything considered as Christian, especially Catholic. They aimed at demolishing every dissimilar ideology together with its representatives, first of all the Roman Catholic Church and its widespread and well-established institutional network. The relentless struggle started right after the Soviet occupation. Certain members of the Roman Catholic Church were even ready to take illegal steps and undercover activity, risking a lot.

One of their representatives was György Bulányi, Piarist monk. The State Security Authority (Államvédelmi Hatóság) rapidly took note of him and his associates. They organized and carried out their so-called secret operative reconnaissance and monitoring. In 1952 they felt the time to arrest the clerics taking part in the so-called "group work". They conducted a brutal trial against the members of the group and in a constructed suit delivered serious judgments. György Bulányi was sentenced to life imprisonment, the other participants received 7 to 14 years of confinement.

-
- 11 Himfy Ferenc (1914) kiskunfélegyházi hitoktató-lelkész, aki kapcsolódott a Bulányi-féle ügghöz, de eljárás nem indult ellene, csak a forradalom után internálták. (HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Papi sorsok a horogkereszt és a vöröscsillag árnyékában I.*)
 - 12 Kovács Mihály piarista (1920–2002) szegedi egyetemi lelkész, kapcsolódott a Bulányi-fél ügghöz, de eljárás nem indult ellene. (ÁSZTL V-140907)
 - 13 Sófalvi Márton (1914–) békéscsabai segédlelkész, kapcsolódott a Bulányi-féle ügghöz, de eljárás nem indult ellene. (ÁSZTL V-140907)
 - 14 Jancsó Imre (1919–) volt jezsuita szerzetes, volt kapcsolata a Bulányi-féle üggyel, de csak 1955-ben vették őrizetbe, két év szabadságvesztésre ítélték. (ÁSZTL V-140907 és HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Papi sorsok a horogkereszt és a vöröscsillag árnyékában I.*)





NÉMETH LÁSZLÓ

MINDSZENTY JÓZSEF ÉS A SANTO STEFANO ROTONDO

Első rész: 1945–1946

A számtalan római templom közül hozzánk, magyarokhoz legközelebb minden bizonnyal a Celius dombon található Santo Stefano Rotondo áll sok magyar vonatkozása miatt, amelynek az irodalma bőséges.¹ A múlt század közepén a templom magyar vonatkozásaira Gerő László munkája hívta fel a figyelmet.² Ezt követően a magyar vonatkozások 1946-ban azzal bővültek, hogy XII. Pius pápa címtemplomul ezt adta Isten Szolgája, Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érseknek.³ A Santo Stefano Rotondo tituláris bíborosai között korábban csak a velencei származású Zacharias Delfinus bíboros személyén keresztül volt némi magyar kapcsolat,⁴ mivel I.

- 1 FLORIO BANFI: *Ricordi ungheresi in Italia*. Roma, 1942. 130–135; FLORIO BANFI: *Santo Stefano degli ungarì. La Chiesa e l'Ospizio della nazione ungherese a Roma*. In: *Capitolium*, XXVII(1952) 27–40; ÁGNES VLADÁR: *Sulla importanza e sul ruolo determinante della chiesa Santo Stefano Rotondo nella storia degli Ungheresi*. In: *Santo Stefano Rotondo in Roma*. Archeologia, storia dell'arte, restauro. Atti del convegno internazionale Roma 10–13 ottobre 1996 (Spätantike-Früheschristentums-Byzanz Kunst im ersten Jahrtausend, Reihe B.: Studien und Perspektiven Band 8) herausgegeben von HUGO BRANDENBURG und JÓZSEF PÁL (a továbbiakban: *Santo Stefano Rotondo in Roma*), Wiesbaden, 2000. 165–169; ANDRÁS KUBINYI: *Ungarn in Rom im Spätmittelalter*. In: *Santo Stefano Rotondo in Roma*. 171–180; PÉTER SÁRKÖZY: *Il Santo Stefano Rotondo nella storia culturale ungherese*. In: *Santo Stefano Rotondo in Roma*. 181–88; ÁGNES VLADÁR: *Santo Stefano Rotondo con la cappella di Santo Stefano*. In: KLÁRA PÓCZY, KÁROLY SZELÉNYI: *La presenza millenaria ungherese a Roma*. Veszprém-Budapest, 2000. 81–88; Dr. TÓTH K. JÁNOS: *Római virágszedés*. Bécs, 1988. 438–443; CSORBA LÁSZLÓ: *Magyar emlékek Itáliában*. Róma, 2002. 102–107.
- 2 Ifj. GERŐ LÁSZLÓ: *A római Santo Stefano Rotondo a magyarok nemzeti temploma*. Bp., 1944. A könyvről 1947. január 29-én Mindszenty bíborosnak ezt írta: „A római papi kollégium 1935-ben vezetője dr. Luttor Ferenc protonotárius úr hívta fel figyelmemet állami ösztöndíjas tartózkodásom alatt a S. Stefano Rotondo templomra. A róla készített tanulmányom befejezésére másodízben is állami ösztöndíjat kaptam 1937-ben. Később a Tudományos Akadémia kiadta munkámat, melyet műszaki doktori értekezésül is elfogadott a műegyetem. Munkámat főtisztelendő dr. Semptey könyvtáros úrral bátorkodtam Főmagasságodnak is mély tisztelettel megküldeni abból az alkalomból, hogy ez lett tituláris temploma.” Lásd: Primási Levéltár (rövidítve: PL) 609/1947. Gerő László működéséhez lásd: JÁNOS KRÄHLING: *László Gerő und die Basilika Santo Stefano Rotondo*. In: *Santo Stefano Rotondo in Roma*., 155–158.
- 3 Mindszenty bíboros személyéről legújabbán lásd: MÉSZÁROS ISTVÁN: *Mindszenty III. József*. 1945. augusztus 16–1973. december 18. In: BEKE MARGIT: *Az esztergomi érsek*. Bp., 2003. 395–402. Boldog-gá avatási ügyéhez lásd: *Congregatio de Causis Sanctorum, Index ac status causarum*, Città del Vaticano 1999, 212.
- 4 Zakarias Delfinus 1527. május 29-én Velencében született és 1584. január 9-én Rómában halt meg. Lásd: VICZIÁN JÁNOS: *Delfini Zakariás*. In: *Magyar Katolikus Lexikon II*. Bp., 1993. 564–565.

Ferdinánd bécsi udvarában betöltött nunciusi küldetése mellett 1565. november 11-től 1571-ig a győri egyházmegye adminisztrátora is volt. A győri egyházmegyében sohasem járt, azt a bécsi udvarból kormányozta. 1565. március 12-én kreálta őt bíborossá IV. Pius pápa (1560–1565), tehát még azelőtt, hogy megkapta volna a győri püspökséget is. Ekkor a S. Mariae in Aquiro diakónia volt a címtemploma,⁵ amelyet presbiter bíborosként 1578. április 16-án felcserélt a Santo Stefano Rotondóval.⁶ Erre tehát már jóval a győri püspökségről való lemondását követően került sor. Így elmondható, hogy Mindszenty József volt az első magyar tituláris bíborosa a templomnak, hiszen esztergomi bíboros elődei közül egyiknek se volt címtemploma a Celius dombon álló ókeresztény bazilika.⁷

Mindszenty József *Emlékirataiban* két alkalommal tesz említést címtemplomáról. Először akkor, amikor arról ír, hogy 1946 februárjában bíborossá kreálták:

*Tituláris templomul Szent István diakónus, az első vértanú tiszteletére épített Santo Stefano Rotondo-t (sic) kértem, mivel ez volt régebben a magyar templom. XII. Pius szívesen eleget tett kérésemnek.*⁸

Másodszor pedig a „Rómában” c. fejezetben, amikor arról az alig egy hónapos tartózkodásáról számol be, amit Rómában töltött 1971. szeptember 28 és október 23 között,⁹ azt követően, hogy tizenöt év után elhagyta a budapesti amerikai követséget. Ezt írja:

*Voltam a tituláris templomomban, a S. Stefano Rotondóban, a magyar zarándokházban és a négy nagy bazilikában.*¹⁰

Mindössze ennyi az információ, ami az Emlékiratokban olvasható.

E tanulmány célja, hogy korabeli dokumentumok segítségével bemutassa a bíboros és a templom kapcsolatát. Fő forrás ehhez az Esztergomi Prímási Levéltárban a korabeli egyházkormányzati iratok között található akta, amelynek 1945 végén „*Róma, magyar zarándokház, Coelius*¹¹ hegyi Szent István templom és Kollégium” címet adták. Az aktát éveken át folyamatosan vezették és új címeket és új iktatószámokat kapott egészen 1948-ig, ahol a 4514/1948-as iktatószámon állt meg, *Róma, Santo Stefano Rotondo ügye* címmel. Az aktában tizenkét iktatószám alatt hozzávetőlegesen 40 iratot archivál-

5 Diakónus bíborosként kapta ezt a templomot. A titulust 1540-ben III. Pál pápa megszüntette, majd IV. Pius 1565-ban ismét kiadta lásd: EUBEL CONRAD, VAN GULIK GULIELMUS, SCHMITZ-KALLANBERG LUDOVICUS: *Hierarchia Catholica Medii et recentioris Aevi* III. (a továbbiakban: HC), Monasterii-Ratisbonae-Patauii, 1923, 74. A templom a Pantheon közelében, a Piazza Capranican található. Történetéhez lásd: CHRISTIAN HUELSAN: *Le Chiesa di Roma nel medio evo. Cataloghi ed appunti*. Roma, 2000. 310–311, és PÉTERI PÁL: *Róma régi és új templomai*. Kaposvár, 2001. 65.

6 HC III, 40.

7 NÉMETH LÁSZLÓ: *Magyar bíborosok címtemplomai Rómában*. In: *Bencés Diákszövetség Almanach* 2004. Pannohalma-Budapest, 2004. 34–38, és NÉMETH LÁSZLÓ: *Az esztergomi bíboros érsekek címtemplomai*. In: *Santa Balbina bazilika*. Szerk. LADOCSI GÁSPÁR és NÉMETH LÁSZLÓ. Bp., 2004. 28–31.

8 MINDSZENTY JÓZSEF: *Emlékirataim*. Bp., 1989. negyedik kiadás. 112.

9 LIPTHAY ENDRE: *Mindszenty József életrajzi kronológiája*. In: *Mindszenty József emlékezete*. Szerk. TÖRÖK JÓZSEF (Studia Theologica Budapestinensia 13.) Bp., 1995. 165–189. A római tartózkodásához lásd: NÉMETH LÁSZLÓ: *Adalékok a római magyar lelképásztorkodás történetéhez*. Második rész, 1963–1973 (a továbbiakban: NÉMETH LÁSZLÓ: *Adalékok II.*), MEV 15(2003), 3-4. szám, 119–149. (MEV=Magyar Egyháztörténeti Vázlatok).

10 MINDSZENTY JÓZSEF: *i. m.* 483.

11 Helyesen: Caelius

tak nem szorosan vett időrendben. Közülük az 1945–1946-os időszakból származó két legfontosabbat e tanulmány végén közreadjuk. További értékes információkkal szolgálnak az *Új Ember* és az *Osservatore Romano* korabeli hírei, és tudósításai.

MINDSZENTY ELSŐ RÓMAI ÚTJA: TALÁLKOZÁS XII. PIUS PÁPÁVAL

Mindszenty József esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása kinevezését és esztergomi székhelyét követően rövidesen Rómába utazott,¹² hogy találkozzon XII. Pius pápával.¹³ Utazásának célját így fogalmazta meg:

*Mentem Rómába ... A tárgy: köszönet a Szentatyának a kinevezésért, hiteles jelentés a magyar helyzetről és közben a Szentatya megismeri a nehéz magyar egyházi helyzet irányítóját. ... Voltak látogatásomkor egyéb ügyek is: Nuntius kérdés, a veszprémi és győri püspöki szék betöltése, az elszakított területek egyházkormányzata.*¹⁴

Repülőgépe 1945. november 29-én, csütörtökön délután 2 órakor indult a mátyásföldi repülőtérrel.¹⁵ Kísérője dr. Zakar András hercegprímási titkár volt.¹⁶ A repülőgép Bariban szállt le, ahol Mindszenty tisztelgő látogatást tett Mimmi Marcello érseknel,¹⁷ majd autón indult Rómába.¹⁸ Útközben megállt Nápolyban, ahol rövid udvariassági látogatást tett Alessio Ascalesi bíborosnál, aki 1938-ban részt vett a buda-

-
- 12 MINDSZENTY JÓZSEF: *i. m.* 108–110. Kinevezésének hivatalos közzététele: Acta Apostolicae Sedis (=AAS) XXXVII(1945), 325. Az érseki kinevezésre vonatkozó apostoli bullákat 1946. február 8-án 529/45 számú leveléhez mellékelve küldte meg Esztergomba Raffaello Carlo Rossi bíboros, a Konzisztoriális Szent Kongregáció titkára. A bullákért ötezer pengőt kellett fizetni. Lásd: PL Mindszenty római útjával kapcsolatos levelezése V-700/32: 274-275. Az irathoz lásd itt a 68-as jegyzetet.
 - 13 Mindszenty és XII. Pius kapcsolatához lásd: LAPO LOMBARDI: *La Santa Sede e i cattolici dell'Europa orientale agli albori della guerra fredda. I casi della Polonia e dell'Ungheria.* Roma-Budapest, 1997. különösen 102–104, és MÉSZÁROS ISTVÁN: *Mindszenty védelmezője: XII. Pius.* In: *Távlatok*, 61(2003) 3. szám, 396–421.
 - 14 *Emlékirat, Eredeti kézzel írott szöveg gépelt másolata I.* In: Mindszenty Archívum (H-1125 Budapest, Felső Svábhegyi út 12.). Az Archívumhoz lásd: MÉSZÁROS ISTVÁN: *A Mindszenty-kutatás mai problémái.* In: MÉSZÁROS ISTVÁN: *„Állok Istenért, Egyházért, hazáért”. Írások Mindszenty bíborosról* (METEM Könyvek 28.), Bp., 2000. 180–186, különösen 180–181. Az Emlékiratok „Találkozásaim XII. Pius pápával” c. fejezetének első része ebből az írásból alakult ki, vö. MINDSZENTY JÓZSEF: *i. m.* 108–109.
 - 15 A római útról (első római út) a PL-ban található egy iratcsomó. Ennek iktatószáma: 3668/1945. Itt megtalálható Zakar András kézírásával a napra beosztott programtervezet. Az útról részletesen beszámolt az *Új Ember*, 1(1945), 19. szám, 1945. december 23: *XII. Pius pápa áldását küldte a magyar nemzetre. Mindszenty hercegprímás római útja.* Az említett aktában megtalálható a cikk első öt bekezdése Zakar András kézírásával két oldalon.
 - 16 Zakar András dr. 1912. január 30-án Margitta helységben (Bihar megye) született és 1986. március 31-én Székesfehérváron halt meg. 1940-ben szentelték pappá. Serédi Jusztinián bíboros vette maga mellé az Érseki Hivatalba. Mindszentynek személyi titkára volt. 1948. december 19-én tartoztatták le. A Mindszenty per harmadrendű vádlottja volt. Lásd: HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I.* Bp., 2004. 375–378.
 - 17 Az érsek 1882. július 18-án született Poggio di Castel S. Pietroban (Bolognai Egyházmegye). Más egyházmegyek kormányzását követően 1933. július 31-én lett bari érsek. Lásd: *Annuario Pontificio* 1946, Città del Vaticano, 1946. 113.
 - 18 Az Emlékiratok erről ezt írja: *„titkárommal együtt repülőgépen vitt Bari-ig. Onnan késlekedő autóbussen utaztunk Rómáig, ...”* Lásd: MINDSZENTY JÓZSEF: *i. m.* 108.

pesti Eucharisztikus Kongresszuson.¹⁹ Rómába december 2-án, vasárnap érkezett meg, ahol a Pápai Magyar Egyházi Intézetben szállt meg.²⁰ Az Intézet rektora ekkor Luttor Ferenc apostoli protonotárius, meghatalmazott miniszter volt,²¹ aki 1944 júliusa óta a Vatikánban lakott.²² A Római Magyar Akadémia vezetője pedig ideiglenesen Magyar Gyula pápai kamarás volt.²³ A magyar hercegprímás másnap, hétfőn, római tartózkodásának első napján megkezdte hivatalos látogatásait a Vatikánban. Első útja az Államtitkárságra vezetett, és még hétfőn délelőtt felkereste a Santo Stefano Rotondo templomot. Meghatottan állt meg Lászlai János kanonok sírjánál, elolvassa híres sírfeliratát.²⁴ A tény, hogy római tartózkodásának első napján felkereste a templomot, arra utal, hogy már otthon készült a meglátogatására, mert azzal tervei voltak. Hivatalos tárgyalásait elsősorban Mons. Giovanni Battista Montini²⁵ és Mons. Domenico Tardini érsekekkel, az Államtitkárság két vezetőjével folytatta,²⁶ illetve több alkalom-

-
- 19 A bíboros, érsek 1872. október 22-én született Casalnuovóban (Nápolyi Érsekség). XV. Benedek 1916. december 4-én kreálta bíborossá. Más egyházmegyék kormányzását követően 1924. március 7-én lett nápolyi érsek. Lásd: *Annuario Pontificio 1946*, Città del Vaticano, 1946. 31. Az Eucharisztikus Világkongresszus történetéhez lásd: GERGELY JENŐ: *Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten / 1938*. Bp., 1988.
- 20 A Pápai Magyar Egyházi Intézet rövidítése a továbbiakban: PMI. Történetéhez lásd: BEKE MARGIT: *A Pápai Magyar Egyházi Intézet megalapítása és első évei Rómában (1929–1945)* és CSORBA LÁSZLÓ: *A Pápai Magyar Egyházi Intézet Rómában 1945-től napjainkig*. In: *Száz év a magyar-olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*. Bp., 1998. 69–73, 75–94.
- 21 Személyéhez lásd: *Luttor Ferenc*. In: *A magyar emigráns irodalom lexikona*. Szerk. NAGY CSABA. Bp., 2000. 638. VICZIÁN JÁNOS: *Luttor Ferenc*. In: *Magyar Katolikus Lexikon VIII.*, Bp., 2003. 207; CSORBA LÁSZLÓ: *i. m.* 75, particédulája és alakját méltató olasz újságcikkek PMI 30/1953, és Mester István által írt nekrológ. In: *Katolikus Szemle* 5(1953), 1. szám, 22.
- 22 CSORBA LÁSZLÓ: *i. m.* 76, és HAROLD H. TITTMANN, JR.: *Il Vaticano di Pio XII, Uno sguardo dall'interno*, a cura di HAROLD H. TITTMANN III. Milano, 2004. 203. Az Egyesült Államok vatikáni diplomáciájának naplója, amelyet fia adott közre, érdekes adalék ahhoz, hogy hogyan éltek a Vatikánban, a II. világháború alatt az oda beköltözött diplomaták.
- 23 A Római Magyar Akadémia rövidítése a továbbiakban: RMA. Magyar Gyula személyéhez lásd: *Esztergomi sematizmus 1982.*, Esztergom, 1982. 362.; NAGY CSABA: *i. m.* 655.; VICZIÁN JÁNOS: *Magyar Gyula*. In: *Magyar Katolikus Lexikon VIII.* Bp., 2003. 514.; BEKE MARGIT: *A Pázmáneum története az újraindulástól napjainkig*. In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. ZOMBORI ISTVÁN. (METEM Könyvek 37), Bp., 2002. 320.; P. RUPPERT JÓZSEF Sch.P.: *Visszatekintés 1992–2003*. Kézirat a szerző birtokában. GIANONE EGON: *Dr. Magyar Gyula (1901–1988)*. In: *Szolgálat*, 82(1989), 96–97.
- 24 *A bíboros hercegprímás szózata római látogatásáról*. In: *Új Ember* 2(1946), 4. szám, 1946. január 27. A sírhoz lásd: SÁRKÓZY PÉTER: „*Roma est patria omnium fuitque*”. Lászlai János erdélyi főesperes síremléke a római Santo Stefano Rotondo templomban. Bp., 2001. Lászlai János (Lázai, Lázó, Lazoyanus, Lazineus) 1448-ban Lászlóban született és 1523. augusztus 17-én Rómában halt meg. 1517-től apostoli gyónató volt Rómában. Pestisjárványban halt meg. Lásd: VICZIÁN JÁNOS: *Lászlai János*. In: *Magyar Katolikus Lexikon VII.* Bp., 2002. 660.
- 25 Giovanni Battista Montini személye alapvetően meghatározta Mindszenty sorsát, hiszen 1963. június 21-én VI. Pál néven Szent Péter utóda lett. 1978. augusztus 6-án halt meg Castelgandolfóban. Pápaságához lásd: DOMENICO AGASSI: *Paolo VI, Le chiavi pesanti*. Milano, 1979. Mindszenty Emlékirataiban többször említést tesz róla. Lásd: *i. m.* 449, 482–484, 493. Zakar András szerint az első római út alkalmával személyesen és később 1947-ben futár útján jelentős összegeket adott Mindszentynek Lásd: PL Mindszenty periratok, V-700/2, 275–276; Zakar András a római útról, jelenleg az 1-es dobozban.
- 26 A hivatalos látogatások egyik témája volt a diplomáciai kapcsolat felvétele. Lásd: *Mindszenty József bíboros-hercegprímás nyilatkozata római útjáról, benyomásairól, a Magyarország és Vatikán közötti diplomáciai kapcsolatról, a háborúnak a Vatikán feletti nyomairól, olaszországi úti élményeiről* (a továbbiakban:

mal tárgyalt Mons. Angelo Rotta érsekkel,²⁷ és Mons. Gennaro Verolinóval,²⁸ akik 1945. április 4-ig, mint nuncius és titkár a budapesti nunciaturán dolgoztak. A római magyar kolónia is szeretettel és várakozással fogadta a magyar hercegprímást, aki a Via Giulián közülük sokat fogadott,²⁹ többek között dr. Magyary Gyula pápai kamarást, báró Apor Gábor követet,³⁰ Monay Ferenc magyar gyóntatót.³¹ Luttor Ferencet, a PMI rektorát december 5-én, szerdán fogadta,³² aki a következő kétoldalas feljegyzést adta át neki:

Mindszenty József hercegprímás nyilatkozata. In: *Új Ember* 2(1946), 1. szám, 1946. január 6. A nyilatkozatot közli *Mindszenty okmánytár I. Mindszenty tanítása*, sajtó alá rendezte: DR. VECSEY JÓZSEF. (a továbbiakban: *Mindszenty okmánytár I.*), München, 1957. 92–94. Angelo Rottát nunciusként a Magyar Püspöki Kar szívesen látta volna ismét Budapesten. Lásd: *A Magyar Katolikus Püspökhatalom Tanácskozásainak története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XIV). Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a bevezetőt írta BEKE MARGIT, (a továbbiakban: *MKPK jegyzőkönyvei*), Köln-Budapest, 1996. 66., valamint GERGELY JENŐ: *Magyar-szentszéki diplomáciai kapcsolatok (1920–1990)*. In: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000*. Szerk. ZOMBORI ISTVÁN. (a továbbiakban: *Magyarország és a Szentszék*). Bp., 2001. 74–83.

- 27 Angelo Rotta thébai c. érsek 1872. augusztus 9-én született Milánóban, és 1965. február 1-jén hunyt el Rómában. 1895. február 10-én szentelték pappá, és 1922. november 1-jén püspökké. 1930. május 13-tól 1945. április 4-ig volt budapesti nuncius. Lásd: BEKE MARGIT: *Angelo Rotta apostoli nuncius (1930–1945)*. In: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv*, 1994, 1. kötet 165–175, *Annuario Pontificio* 1946, Città del Vaticano 1946. 506. *Magyarország és a Szentszék*, 60–77., 136. Budapesti működéséhez legújabbán lásd: GIOVANNI SALES SJ: *La Santa Sede e lo sterminio degli ebrei ungheresi*. In: *Civiltà Cattolica* 2005 I, 114–127.
- 28 Gennaro Verolino 1906. november 3-án született Nápolyban. 1928. december 23-án szentelték pappá. 1931-ben lépett diplomataként a Szentszék szolgálatába. 1946-ban az Államtitkárságon dolgozott *Consigliere di Nunziatura* minőségben. Jelenleg is Rómában él. Lásd: *Annuario Pontificio* 1946, Città del Vaticano 1946. 735., és *Conferito il Premio "Per Anger" all'eroico Arcivescovo Gennaro Verolino*. In: *Osservatore Romano*, 2004. október 3.
- 29 A kézzel írt heti program (PL 3668/1945) felsorolja azokat a személyeket, akiket Mindszenty a Via Giulián fogadott. A kézírásból az alábbi neveket sikerült kiolvasni: „Hétfő – 5 óra Nagy Antal, ½ 6 óra Simonfay, Vörös K., ½ 7 óra Szász tanácsos, Kedd – ½ 4 óra Onody Dezső, ifj. Horthy Miklós titkára, 4 óra Szücs János és felesége, ½ 7 óra Igmándy Hegyesy Géza altábornagy. Szerda – ½ 4 óra Kerekes, 4 óra Kelemen festő, ½ 5 óra Galov József piarista, Lucia és Emerencia nővérek, Csütörtök – 5 óra Kovács Gyula tanácsos, ½ 6 Holik F, Péntek – 5,15 óra Rossi, ¾ 7 óra Domán.” Az összes felsorolt személy azonosítása és a teljes program pontosítása további kutatást igényel. A felsorolásban szereplő Holik, azaz Bánfi Flória személyéhez lásd: itt a 133-as jegyzetet.
- 30 Apor Gábor szentszéki követ 1938. december 24-én kapta kinevezését, megbízó levelét pedig 1939. január 19-én adta át. Lásd: *Magyarország és a Szentszék*, 70. 101-es jegyzet. Életrajzát lásd: NAGY CSABA: i. m. 32.; PRITZ PÁL: *Íratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945*. Bp., 1994. 445.; MAGYARY GYULA: *Báró Apor Gábor 1889–1969*, nekrológ. In: *Katolikus Szemle* 21(1969), 1. szám, 65–66., és VICZIÁN JÁNOS: *Apor Gábor, altorjai br.*, In: *Magyar Katolikus Lexikon* I. Bp., 1993. 344–345. A két utóbbi életrajzban úgy szerepel, hogy Magyarország 1944. március 19-i német megszállása után lemondott követi beosztásáról. Az újabb kutatások ezt nem erősítették meg. Lásd: *Magyarország és a Szentszék*, 73–74. Fogadására több alkalommal sor került, utoljára december 9-én este 7 órakor. Lásd: PL 3668/1945 kézzel írt heti program.
- 31 P. Monay Ferenc minorita szerzetes pap 1878. december 22-én született Nagybányán, és 1964. május 22-én halt meg a Vatikánban. Teológiai tanulmányait a római Gergely Egyetemen végezte. 1901-ben Rómában szentelték pappá. 1922-től volt a Szent Péter bazilika gyóntatója. Lásd: NAGY CSABA: i. m. 707. Fogadására december 3-án ½ 4 órakor került sor. Lásd: PL 3668/1945 kézzel írt heti program.
- 32 Az első római út alkalmával természetesen többször is fogadta őt Mindszenty. Utoljára december 9-én este 7 órakor Magyary Gyula és Apor Gábor társaságában. Lásd: PL 3668/1945 kézzel írt heti program.

A S. Stefano Rotondo-nak nevezett ősi köralaprajzú bazilika, a magyarok nemzeti temploma az Örök Városban, évek óta elhagyatva, veszendő állapotban van. Pedig a templom egyike Róma legértékesebb műemlékeinek. Épült az V. században. Nagy Szent Gergely pápa homiliát mondott benne; a márványszék ma is megvan a templom bejárata mellett. V. Miklós pápa 1453-ban restauráltatta. 1454-ben ugyanezen pápa a magyar Pálosoknak adományozta; ezek kezdték itt Szt. István vértanú emlékével Szent István apostoli királyunk kultuszát egybekapcsolni. Ennek emléke a pilérek egyikére elhelyezett feliratos tábla, melynek szövege szerint a főoltár Isten dicsőségére, a Boldogságos Szűznek stb. és Sz. István, Sz. Imre, Sz. László magyar királyoknak is van szentelve. A főoltárt körülvevő ballusztrádon is van jelenet ábrázolva, amint Sz. István vértanú Saroltának megjósolja Sz. István király születését. – 1776. június 20-án VI. Pius pápa, ki a Sz. Péter bazilika mellett egykor Szent István kultuszát hirdető templomot és zárandokházat leromboltatta, hogy a mai díszes kanonokházat és sekrestyét felépíthesse, bullát adott ki, melyben elrendelte, hogy a nagy apostoli király tiszteletére a S. Stefano Rotondo templomhoz kápolna építtessék, melyben a Collegium Germanicum-Hungaricum, melynek a templomot és vele összefüggő zárandokházat XIII. Gergely pápa 1579-ben átadta, évente méltóképpen ünnepelje meg a nagy magyar király ünnepét és gondoskodjék a magyar zárandokok ellátásáról. A templom évek óta elhagyatottan áll, mert teteje megromlott; az olasz műemlékek bizottsága évekkel ezelőtt elhatározta a gyökeres tatarozást, s a Kollegiummal tárgyalásokat is folytatott a költségek megosztását illetően, azonban ezen a ponton megakadt az akció. Az utolsó titularis bíbornok Skribensky ny. prágai érsek volt,³³ ki készségesen vállalta a bíbornokokat kötelező tetőjavítási költséget, de ez sem juttatta túl a holt ponton [sic!] az ügyet. Ma a magyarok nemzeti temploma lomtár gyanánt szolgál, a Szent István király kápolnájában csak a beázott mennyezet felirata emlékezteti a látogatót arra, hogy Szent István király Rómában egykor igen kiváltságos helyet biztosított nemzetének

A templom mellett épült kolostor, melynek a Magyar Kollégium székhelyéül kellett volna szolgálni, bérbe lett adva: először az Ágoston-rendi remeték, majd a Sarutlan Karmelita apácák éltek benne. Most évek óta üresen áll, ill. a Germanicum-Hungaricum régi épületének bontási anyagait raktározzák fel benne, s a kollégium ellátásának megkönnyebbítésére³⁴ földszinti helyegekben teheneket és sertéseket tartanak, kertjében tyúkfarmot létesítettek és zöldséget termelnek.

Az épület-csoport a telekkel együtt jelenleg a Collegium Germanicum et Hungaricum kezelésében van, s annak osztatlan vagyonállagához számít. A vagyontömbben magyar eredetű még a S. Maria in Galeria néven ismert birtok, mely szintén mint pálos vagyon került a Collegium birtokába.

Amennyiben szükségessé válik a közel jövőben, hogy a Pápai Magyar Egyházi Intézet a római magyar akadémiától elhelyezését illetően is elkülöníttessék, a S. Stefano Rotondo melletti kolostor-épület figyelembe jöhetne, ha erre a Szentszék kezdemé-

33 Skribensky-Hriste Leo prágai érseket XIII. Leó pápa 1901. április 15-én kreálta bíborossá. HC VIII (1846-1903), 41.

34 Az eredetiben: megkönnyebbítésére.

nyezésével a *Germanicum Hungaricum* vezetősége beleegyezését adja. A ház feltétlenül erős javításra és megfelelő átalakításra szorul, de nagyobb áldozatot is megér az erkölcsi érték, melyet az Egyh. Intézetnek a templom és kolostor évszázados, magyar rendeltetése kölcsönöz. Itt jegyzem meg, hogy a S. Stefano Rotondo-t (sic!), mint tituláris templomot, a mindenkori magyar bíbornoknak kellene biztosítani.³⁵

Luttor a feljegyzéssel alapos tájékoztatást adott a Santo Stefano Rotondo templom és a mellette álló kolostor szomorú állapotáról, valamint a jogi helyzetéről, illetve az azokkal kapcsolatos elképzelésekről. Érdeemes figyelni arra, hogy e dokumentum alapján már ekkor napirenden volt a PMI és az RMA elkülönítése.³⁶ Luttor javaslatának a lényege, hogy a PMI-nek a templom melletti kolostor adhatna helyet, illetve a templom lehetne a mindenkori magyar bíboros címtemploma.

Az elképzelések feltehetően nyitott kapukra találtak. Mindszenty azzal a módosítással tette azokat a magáévá – amint ezt még látni fogjuk –, hogy ott létrehozza a Szent István első magyar király által alapított magyar zarándokház utódját. Szándékáról talán még aznap beszélt a Collegium Germanicum et Hungaricum rektorával, P. Francesco Poppe SJ-vel,³⁷ akit szintén december 5-én, pár órával később, fél 6-kor fogadott tisztelgő látogatáson a Via Giulián, vagy másnap a Kollégiumban, ahová ellátogatótt.³⁸

A római út célja december 8-án teljesült, amikor sor került a találkozásra XII. Pius pápával, aki „mindenben egyetértett a püspöki kar és annak irányával. ... megható volt a magyarok iránti szeretete, és küldött apostoli áldást.”³⁹

Mindszenty másnap, december 9-én, Advent második vasárnapján, a PMI kápolnájában mondott szentmisét a magyar kolóniának.⁴⁰ Szentbeszédében arra buzdította a Rómában élő honfitársait, hogy törődjenek az inséget szenvedő menekült magyarokkal.⁴¹ Nagy örömmel fogadta őt a kolónia, a folyosókon is álltak az emberek. A primás a szentmisét követően az RMA könyvtártermében találkozott a hívekkel, akikben elültette a reményt, hogy kilátás van a Szent István által alapított zarándokház felújítására. A

35 PL 4038/1945, 2. számú irat. Luttor az irat végén a következő műveket sorolja fel: STEINHUBER A.: *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom*. Freiburg in Breisgau, 1906. GERŐ LÁSZLÓ: *A Római S. Stefano Rotondo a magyarok nemzeti temploma*. Bp., 1940. FRAKNÓI VILMOS: *A Sz. Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház*. Kath. Szemle, Bp., 1892. 169 és köv. oldalak. FRAKNÓI: *Egy magyar jezsuita a XVI. században*. Kath. Szemle, Bp., 1887. 385 és köv. oldalak. FRAKNÓI: *A római magyar szeminárium története*. Kath. Szemle, 1912. 444–453 és 562–580-ig.

36 A két intézmény szétválasztásának későbbi fejleményeiről lásd: CSORBA LÁSZLÓ: *i. m.* 77.

37 Két évig (1945-1946) vezette a Kollégiumot. Lásd: *Germanikerkatalog 1947, 7. Az Annuario Pontificio szerint Vice-rektor volt* Lásd: *Annuario Pontificio 1946, Città del Vaticano, 1946. 866.*

38 PL 3668/1945 heti program és *Új Ember*, 1(1945), 19. szám, 1945. december 23.

39 MINDSZENTY JÓZSEF: *i. m.* 108–109, és *Mindszenty József bíboros-hercegprímás nyilatkozata*. Az Emlékiratok szerint a pápa megszakította adventi lelkigyakorlatát, hogy fogadhassa Mindszentyt, az *Új Ember* leírása szerint pedig azért került sor éppen december 8-án a találkozásra, mert akkorra fejezte be a pápa a hét elején megkezdett lelkigyakorlatot. Lásd: *Új Ember* 1(1945), 19. szám, 1945. december 23: *XII. Pius pápa áldását küldte a magyar nemzetre, Mindszenty hercegprímás római útja*.

40 NÉMETH LÁSZLÓ: *Adalékok a római magyar lelképítőkörködés történetéhez*. Első rész, 1945–1963, (a továbbiakban: NÉMETH LÁSZLÓ: *Adalékok I.*), MEV 14(2002), 1-4. szám, 197–218.

41 A szentbeszédet közli *Mindszenty okmánytár I.* 91–92, és *Egyházam és hazám, Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei I., 1945–1946*, összegyűjtötte, bevezette, jegyzetekkel ellátta BEKE MARGIT: *Esztergom*, 1991. 49.

jelenl v magyarok elhat rozta k, hogy minden római magyart magába foglaló egyesületet alapitanak.⁴² Este b cs fogat st tartottak.

Másnap reggel, december 10- n Mindszenty m g hazaindul sa előtt latin nyelvű levelet  rt P. Norbert de Boynes SJ-nek, a Jézus Társaság vikárius generálisának, amelyben kérte, hogy papi kollégium céljára a magyar püspökök megkaphassák a templomot és a kolostort.⁴³ Római tartózkodása alatt egyébként meglátogatta a Rómában székelő rendi gener lisokat is, délutánonként pedig fogadta viszonz  l togat saikat. A kézzel írt program szerint erre december 7- n, pénteken került sor délután 4-t l 7-ig,⁴⁴ arról azonban nincsen feljegyzés, hogy a Jézus Társaság vikárius gener lis val találkozott-e. A levelezésükből inkább arra lehet következtetni, hogy köztük személyes találkozásra nem került sor.⁴⁵ Az említett levél megírását követően Mindszenty hazaindult. Rómából autón utazott Bariba, ahol repülőgépre szállt. A kedvezetlen időjárás miatt a repülőgép leszállt Udinében, ahol Nogara Giuseppe  rsek látta vendégül.⁴⁶ A hazafelé tartó esztergomi érsek kihasználva a lehetőséget és a rendelkezésre álló időt, felkereste azokat a temetőket, ahol sok, az első világháborúban elesett magyar katona nyugszik. Repülőgépe Udin b l december 13- n, csütörtökön délelőtt indult tovább Budapestre, ahonnan péntek reggel  rt haza székhelyére, Esztergomba.

Hazatérése után a prímás római tárgyalásairól a Püspöki Kar 1945. december 20-i soron következő ülésén számolt be, amelyet az Actio Catholica termében tartottak. Ezt a jegyzőkönyv az alábbiak szerint rögzítette:

*Végleges magyar istentiszteleti helynek a San Stefano Rotond t⁴⁷ kérte a Vatikánban. A Germanico-Hungaricumot is bevonta a tárgyalásokba. A Szentszék hajlandó is átadni ezt a magyar vonatkozású helyet magyar zarándokház és istentiszteleti célok szolgálatára.*⁴⁸

A beszámolót a Püspöki Kar tudomásul vette.

A római  t alkalmával történt fejlemények összetett képet mutatnak. Több cél megvalósítása kapcsolódott egybe, amelyek közül a nyilvánosság felé a hercegprímás elsősorban a Szent István által épített zarándokház felélesztésének gondolatát emelte ki, mig ezzel párhuzamosan a célok között szerepelt a PMI átvitelének és a Collegium Germanicum et Hungaricum szétválasztásának az ötlete is. Harmadik célként fogalmazódott meg a római magyar kolónia részére állandó mis z  hely biztosítása. Végezetül, de nem utolsó sorban a célok között szerepelt a templom megszerzése bíborosi címtemplomul.

Mindszenty Rómában meg rt levelét Luttor Ferenc sóját soraihoz mellékelve 1945. december 27- n továbbította a címzettnek,⁴⁹ amelyre a Vikárius 1946. január 25- n  rt

42 Az egyesület létrehozásáról eddig nem áll rendelkezésre további adat. A római lelkeszs g keretén belüli kezdeményezésekről lásd: NÉMETH LÁSZLÓ: *Adalékok I.*

43 PL 4038/1945, 1. számú irat.

44 PL 3668/1945.

45 PL 1532/1946, 1. számú irat.

46 Az  rsek 1872. június 26- n született Bellan ban (Milánói  rseksg ), 1928. január 27- n kapta a kinevezését Udin be. Lásd: *Annuario Pontificio* 1946, *Citt  del Vaticano* 1946, 329.

47 Helyesen: Santo Stefano Rotondo.

48 *MKPK jegyzőkönyvei*, 67. Az  j Embernek a római útról adott interjúban Mindszenty nem említette meg a Santo Stefano Rotondóval kapcsolatos terveit. Lásd: *Mindszenty József bíboros-hercegprímás nyilatkozata.*

49 PL 1532/1946 4. számú irat. Az iratot a Vatikánból küldte.

olasz nyelvű válaszában kilátásba helyezte, hogy a magyar primásnak válaszolni fog.⁵⁰ A Jézus Társaság vikáriusa latin nyelvű válaszát még aznap megírta Mindszentynek is, amelyben már bíborosnak szólítja, hiszen az év elején közhírré tették bíborosi kinevezését.⁵¹ A levélben a vikárius sajnálkozását fejezi ki, hogy a kérésnek nem tehet eleget, mert a templom a Collegium Germanicum et Hungaricum tulajdona és az utolsó vagyronrészt abból, amely alapján a régi Magyar Királyság területéről tizenkét növendéknek van helye a Kollégiumban. A kolostorra pedig egyébként is szüksége van a Kollégiumnak, mert ott a doktorálandó növendékek részére szeretnének helyet kialakítani. A Kollégium azonban készséggel rendelkezésre bocsátja a templomot ünnepi alkalmakra, szentmisékre. Az aktában megtalálható a Kollégium rektorának, P. Francesco Poppe SJ-nek 1946. február 2-i dátummal keltezett olasz nyelvű *Pro Memoria*ja is, amelyre a rendi előljáró által adott válasz épült.⁵² Az aktából nem derül ki, hogy a *Pro Memoria* hogyan jutott el Esztergomba. A rektor három oldalas feljegyzése kitér a történelmi előzményekre, amelyben a rektor elsősorban Steinhuber bíborosnak a Kollégium történetéről írt alapvető munkájára hivatkozik.⁵³ Fejtegetésének lényege, hogy a Kollégiumnak a Magyar Királyság területéről érkező növendékek eltartásához szüksége van a Santo Stefano Rotondo és a mellette lévő kolostor jövedelmére, amely a kiadásoknak csak egy részét fedezi, továbbá az új Kollégium elkészülte után a kolostorban szeretnének kialakítani helyet a doktorátusukat író növendékek részére. A *Pro Memoria* befejező része kitér a két Kollégium szétválasztásának lehetőségére is:

*A Magyar Kollégiumok esetleges elválasztása a Germanicumtól a német növendékek anyagi előnyét szolgálná, másrészt pedig nem jelentene különösebb jelentős változást a Kollégiumban lelki és kulturális téren. Ezzel szemben a magyaroknak, ahogy azt mi látjuk, nem csekély anyagi és lelki hátrányt jelentene. Ezért a Collegium Germanicum et Hungaricum volt magyar növendékeinek nagyobb többsége sohasem akart tudni arról, hogy elválasszák a Magyar Kollégiumot a Germanicumtól.*⁵⁴

Végül a rektor kifejezi készségét, hogy a Kollégium kész nagy ünnepekre, szentmisekre rendelkezésre bocsátani a templomot.

A levélben felsorakoztatott érvek kísértetiesen emlékeztetnek azokra az indokokra, amelyek 1580-ban a két kollégium egyesítéséhez vezettek,⁵⁵ ugyanakkor a magyar növendékekre nézve nem igazán kedvezőek. A Kollégiumnak az 1947. évi évkönyve sze-

50 PL 1532/1946 1. számú irat.

51 PL: 1532/1946 3. számú irat.

52 PL 1532/1946 2. számú irat.

53 STEINHUBER ANDREAS: *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom I-III*. Freiburg, 1895.

54 „Una separazione del Collegio Ungarico dal Germanico rappresenterebbe certo un vantaggio materiale in favore degli alunni tedeschi, senza produrre d'altra parte alcune notabile mutazione nel Collegio per sua condizione spirituale e culturale. Al contrario per gli Ungheresi ciò importerebbe a nostro modo di vedere un danno sia materiale che spirituale non lieve. Per questa ragione gli Ungheresi ex-alumni del Collegio Germanico ed Ungarico nella loro stragrande maggioranza, non vollero mai saperne di una separazione del Collegio Ungarico dal Germanico.” Lásd: PL 1532/1946 2. számú irat.

55 Lásd ehhez a témához ISTVÁN BITSKEY: *Il Collegio Germanico-Ungarico di Roma. Contributo alla storia della cultura ungherese in età barocca*, (Studi e Fonti per la storia dell'Università di Roma, Nuova serie 3), Roma, 1996.; JÓZSEF PÁL: *La fondazione del primo Collegio Ungarico a Roma (1579)*, in: *Santo Stefano Rotondo in Roma*. 159–164.

rint az 1945–46-os akadémiai évben összesen 37 növendék volt, amelyből hét volt magyar (zárójelben a Kollégiumba lépés éve).⁵⁶ Aman Norbert (1945),⁵⁷ Aman Raymund (1945),⁵⁸ Bisztyó József kalocsai (1940),⁵⁹ Farkas Géza veszprémi (1939),⁶⁰ Tóth Miklós esztergomi (1945),⁶¹ Fábian Károly (1943)⁶² és Zsigmond Albert (1942)⁶³ gyulafehérvári egyházmegyések. Feltűnő, hogy hárman is voltak a kalocsai főegyházmegyéből. Közülük az utóbbit, Bisztyó Józsefet, még Gróf Zichy Gyula kalocsai érsek küldte ki, aki tiszteletbeli germanikus volt.⁶⁴ A két Amant pedig már az ő utódja, Grósz József feltehetően a kialakult jó kapcsolat folytatásaként.⁶⁵ A Kollégium minden bizonnyal további magyar növendékek érkezését remélte, és nem a meglévők eltávozását, hiszen a magyarok részére biztosított tizenkét hely nem volt betöltve.

56 Germanikerkatalog 1947.

57 Aman Norbert 1924. március 18-án született Apatinban (Jugoszlávia). 1948-ban szentelték pappá Rómában. Illerkirchbergi plébánosként halt meg 1984. december 9-én. Lásd: A Kalocsai Főegyházmegye Schematismusa 1975, Kalocsa, 1975, 99. és A Kalocsai Főegyházmegye névtára, Kalocsa, 1985, 57.

58 Aman Raimund 1922. október 28-án született Budapesten, 1947. október 26-án szentelték pappá Rómában. Németországban működött, és 2000. október 7-én halt meg Sandenben. A Kalocsai Főegyházmegye névtára 1990, Kalocsa, 1990, 69. és a Kalocsai Főegyházmegye Körlevele 2001. évi 1. sz.

59 Bisztyó József 1922. február 8-án született Akasztón. 1946. november 1-jén Rómában szentelték pappá. Életének nagy részét Kanadában töltötte. Lásd: A Kalocsai Főegyházmegye Névtára 1990, Kalocsa, 1990, 70, és NAGY CSABA: *i. m.* 106. Hazatelepült Magyarországra, ahol Kalocsán él. Lásd: A Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye névtára, Kalocsa, 2003, 70.

60 Farkas Géza 1921. december 11-én született, 1945. december 24-én szentelték pappá. Tanulmányai befejeztével Rómában maradt és ott is halt meg 1969. szeptember 14-én a Congregatio de Sacramentis officialisaként. Lásd: A Veszprémi Egyházmegye papságának névtára 1975, Veszprém, 1975, 415. A Campo Teutonicóban van eltemetve.

61 Tóth Miklós 1921. november 22-én született. 1948. október 10-én szentelték pappá Rómában az Esztergomi Főegyházmegye papjaként. Először Észak-Olaszországban, majd Franciaországban volt káplán, 1961-től pedig Limában magyar lelkész. 1966. szeptember 30-án a Szent József Oblátusok kongregációjában tett fogadalmat. 1999-től mind a mai napig a limai La Sagrada Familia plébánosa. Lásd: OTT WILHELM-WYRWOLL KLAUS (szerk), *Correspondenzblatt Pontificium Collegium Germanicum Hungaricum* 2003, Tübingen, 2002, 126.

62 Fábian Károly 1919. október 25-én született Alsóbölkényén, és 1993. február 14-én halt meg Münchenben. 1947-ben Rómában szentelték pappá. Svájcban, majd az NSZK-ban élt, ahol a Szabad Európa Rádió egyházi adásainak volt a szerkesztője. Lásd: NAGY CSABA: *i. m.* 243,

63 Zsigmond Albert 1919. december 21-én született Nyárádremetén (Maros megye), 1946. október 27-én szentelték pappá Rómában. Nyugaton maradt. Kanadában telepedett le, ahol 1950-ben doktorált. 1960-ban Vancouverben lett egyetemi tanár. 1991. december 28-án Vancouverben halt meg. Lásd: Collegium Germanicum et Hungaricum, Nyilvántartó könyv Nr. 1766 (IV).

64 Zichy Gyula 1923-tól mint apostoli adminisztrátor, 1925-től pedig mint érsek vezette a Kalocsai Főegyházmegyét egészen 1942. május 20-án bekövetkezett haláláig. Lásd: A Kalocsai Főegyházmegye Schematismusa 1975, Kalocsa, 1975, 31, 106. A tiszteletbeli címhez lásd: Katalog der ehemaligen und jetzigen Alumnien des Collegium Germanicum et Hungaricum de Urbe nach dem Stande vom 1. Oktober 1930, Paderborn, 1930, 9.

65 Grósz József aránylag hosszú *sede vacante* után 1943. május 7-én lett kalocsai érsek. Életrajzát lásd: SINKÓ FERENC-BALOGH MARGIT: *Grósz József*, in: *Magyar Katolikus Lexikon IV*, Bp., 1998, 233.

XII. Pius pápa 1945. decemberében Mindszenty Józsefnek első római útja alkalmával megígérte bíborosi kinevezését. Az Emlékiratok ezt így örökítik meg:

*XII. Pius pápa a kihallgatás végén meleg, elismerő szavakkal fejezte ki, hogy meg van elégedve főpásztori működésével, mindenben helyesli magatartásomat a magyar katolicizmus élén. Ezt azzal is meg akarja mutatni, közölte, hogy a legközelebbi konzisztóriumon kinevezett bíborosok sorában ott lesz a magyar prímás neve is.*⁶⁶

A kinevezésre nem kellett sokáig várni. A világsajtó 1945. december 28-án tette közzé a hírt, ami még aznap megjelent a Magyar Kurírban, az Új Embernek pedig az 1946. évi első száma közölte azt.⁶⁷ Ezt követően Mons Montini érsek 1946. január 17-én a budapesti amerikai követet, Arthur Schonfeldet kérte meg arra, hogy érdeklődjön megkapta-e Mindszentyt bíborosi kinevezését.⁶⁸ A követ január 22-i keltezéssel küldte meg a tájékoztatást Esztergomba. Erre feltehetően azért volt szükség, mert nem volt Nunciatúra, ami a diplomáciai kapcsolattartás eszköze a Vatikán és a helyi egyház között. Mindszenty angol nyelvű válaszát ugyanezen az úton küldte január 23-i keltezéssel.⁶⁹ Válaszában azt jelezte, hogy a hivatalos értesítést nem kapta meg. Erre 1946. január 25-i keltezéssel Arthur Schoenfeld továbbította neki Montini 1945. december 23-án kelt üzenetét:

*Örömmel közlöm Excellenciáddal, hogy a legközelebbi konzisztórium, február 18-án a Szentatya Excellenciádat kardinálsi bíborra emeli. Szerencsekívánataim.*⁷⁰

A hivatalos értesítés a bíborosi kinevezésről tehát több mint egy hónapot késett! A kiutazáshoz szükséges útlevélkérelmet ennek ellenére Mindszenty 1946. január 2-án⁷¹ elküldte Keresztúry Dezső vallás és közoktatásügyi miniszternek,⁷² amelyben magán

66 MINDSZENTY JÓZSEF: *i. m.* 111.

67 *Új Ember* 2(1946), 1. szám, 1946. január 6: A magyar kardinális bíboros 1946-ban.

68 Mindszenty első római útjához hasonlóan készült egy akta második római útjáról is, ez azonban a PL-ban nem a helyén található, hanem az ÁVO által 1948-49-ben elvitt és a rendszerváltás után visszaszolgáltatót iratok között. Lelőhelye: Mindszenty periratok V-700/32, jelenleg a 12. dobozban. Az akta eredeti iktatószám PL 603/1946. Az elvitt iratokat az ÁVO sorszámozta így azok ezzel a sorszámmal is azonosíthatók. Az iratok visszaszolgáltatásáról, amelyben e sorok írójának is szerepe volt lásd: *Magyar Nemzet*, 1990. július 12: *Visszaszolgáltatták a Mindszenty-iratokat*. A kiutazásra vonatkozóan lásd: Mindszenty római útjával kapcsolatos levelezése V-700/32: 244-247. A levelezés megtalálható Esty Miklós irathagyatékában is. Idézi: MÉSZÁROS ISTVÁN: *Egyháztörténeti adalékok Esty Miklós irathagyatékában* (a továbbiakban: MÉSZÁROS ISTVÁN, *Esty*), in: MEV 15(2003), 1-2. szám), 109.

69 Mindszenty Emlékiratainak nyomtatott kiadásában ezzel szemben az olvasható (111. oldal), hogy az értesítés 1946. februárjában (!) érkezett meg. Az Emlékiratok első fogalmazványa (*Eredeti kézzel írott szöveg gépelt másolata I.* in: Mindszenty Archivum) nem közöl dátumot! Ez alapján feltételezhető, hogy a dátum megjelölése az útlevél megadása körüli nehézségekkel van összefüggésben, és az Emlékiratok kiadásra történő szerkesztése során került a szövegbe.

70 PL: Mindszenty római útjával kapcsolatos levelezése V-700/32: 248-249. Az angol nyelvű levél fordítását az ÁVO készítette el.

71 A levél fogalmazványa minden bizonnyal a második római útról készített akta első irata, és feltételezett iktatószáma PL 14/1946. Az ÁVO irattárában V-700/32, lapszám: 25.

72 Keresztúry Dezső 1904. szeptember 6-án született Zalaegerszegen és 1996. április 30-án halt meg Budapesten. Irodalomtörténész, író, költő volt. A Nemzeti Parasztpárt tagjaként 1945. november 15-től 1947. március 14-ig volt vallás- és közoktatásügyi miniszter. Lásd: *Keresztúry Dezső* in: *Révai Új Lexikon XI*, Szekszárd, 2004, 611, és BÖLÖNY JÓZSEF: *Magyarország kormányai 1948-1987*, Budapest, 1987, 107, 316-317.

kívül Esty Miklós *gentiluomonak*⁷³ és Zakar András titkárnak kért útlevelet. Eredeti szándéka az volt, hogy február 11-én utazik Rómába,⁷⁴ az útlevel azonban nem érkezett meg, ezért Nagy Ferenc miniszterelnöknek⁷⁵ az alábbi levelet írta:

Tisztelettel van szerencsém tájékoztatni Miniszterelnök urat, hogy mint bíboros a bíborosi kalap átvételére és a consistoriumra meghívót kaptam Rómába az öt világrész 31 más bíborosával egyetemben. Az útlevelügyet jan. 5-én, a hivatalos értesítés kapcsán azonnal elindítottam és pedig a magyar minisztérium vonalán úgy hogy azt jan. 14-én az oroszok kézhez vették. Azóta a sürgetés állandó volt és mindig másnapon, harmadnapon ígérték az elintézését. Febr. 11-én reggel kellett volna indulnom azzal a repülőgéppel, amelyet az amerikai katonai misszió bocsátott rendelkezésemre. Az útlevelet nem adták ki, ez volt a helyzet ma délben. Az utolsó egy-két nap áll már csak rendelkezésre, hogy az ünnepekre megérkezhessem. Ennek kapcsán azt vagyok bátor a magyar kormány szíves figyelmébe ajánlani, hogy a Szentszék kitüntette Magyarországot azzal, hogy középeurópából (sic!) egyedül hazánk kapott bíborosi méltóságot. Másrészt 31 bíboros megjelenhetett Rómában, csak a magyar bíboros nem jelenhetett meg. A Szentszék és Magyarország évezredes benső kapcsolatának csak kárára lesz ez a körülmény és alkalmul szolgál arra, hogy a magyar szabadságjogokat hátrányosan értelmezzék Rómában és a nagyvilágban.

*Kérem, méltóztassék a lépéseket nem annyira az én, mint az ország érdekében megtenni.*⁷⁶

A miniszterelnök másnap, február 12-én kelt válaszában jelezte neki, hogy levelének kézhezvételét követően azonnal interveniált az orosz hatóságoknál, amelyre azt a választ kapta, hogy a kiutazási engedély ügye a Szövetségi Ellenőrző Bizottság előtt fekszik, ahol az ügyben döntés még nem történt.⁷⁷

Mindszenty a kialakult helyzetről az Államtitkárságot az udinei püspökön, Nogara Giuseppén keresztül értesítette, akinél első római útja alkalmával hazatérőben látogatást tett. A püspök február 16-án kelt válaszában jelezte neki, hogy továbbította küldeményét az Államtitkárságra. Sajnálkozása mellett kifejezte továbbá reményét, hogy a

73 Esty Miklós 1895. november 29-én született Budapesten, és 1973. október 22-én ott is halt meg. Banktisztviselő, a Földhitelintézet főtisztviselője, majd egyik igazgatója volt. Csernoch János hercegprímás esztergomi érsek állandó személyi kísérelője lett. 1922-ben elkísérte a pápaválasztó konklávéra. Serédi Jusztinián mellett is hasonló feladatot látott el, így 1939-ben is részt vett a pápaválasztó konklávéban. Világi pápai kamarási kitüntetésben részesült. 1942-től élete végéig az *Actio Catholica* alelnöke volt. Lásd: HAJDÓK JÁNOS, *Esty Miklós* in: *Magyar Katolikus Lexikon III*, Bp., 1997, 315.

74 PL 96/1946. Luttor Ferencnek írt levél Kelt: Esztergom, 1946. január 6.

75 Nagy Ferenc 1903. október 8-án született Bisseben, és 1979. június 12-én halt meg Fairfax, Virginia, USA. 1930-tól a Független Kisgazdapárt főtitkára, 1943-tól országos titkára, 1945-től elnöke volt. 1946. február 4-től 1947. május 31-ig volt miniszterelnök. Lásd: BÖLÖNY JÓZSEF: *i. m.* 107, 337. Személyéről sokszor tesz említést Mindszenty az Emlékirataiban Lásd: Névmutató.

76 PL 945/1946: Öminenciája római útja: útlevelügy. Az ÁVÓ irattárában V-700/32, lapszám: 24. Az aktában csak a levél fogalmazványa található, amelyen nincsen dátum. A levél szövege alapján a fogalmazvány az elmaradt indulási nap előtt vagy aznap írható, azaz február 10-én, vagy 11-én. A kéziratban számos javítás található.

77 PL 945/1946: Öminenciája római útja: útlevelügy. ÁVÓ irattárában V-700/32, lapszám: 22.

magyar hercegprímásnak lesz még módja Rómába menni és akkor ismét megpihen majd Udinében.⁷⁸

Az útlevel még napokig nem érkezett meg. Az Emlékiratok szerint Mindszentynek személyesen kellett volna Budapestre mennie érte, de ezt megalázőnak tartotta és ezért inkább lemondott az utazásról. A kormány végül engedett a nemzetközi nyomásnak, és elküldte az útlevelet, azt követően, hogy a római magyar követ⁷⁹ táviratilag jelezte, minden leendő bíboros megérkezett Rómába, már csak a magyar prímást várják. Az Emlékiratok első fogalmazványa szerint a táviratot február 21-én küldte a követ,⁸⁰ az Emlékiratok nyomtatott kiadása ezzel szemben nem tesz említést arról, hogy mely napon érkezett meg a távirat.⁸¹ A fogalmazvány biztosan téved, hiszen február 21-én Mindszenty már Rómában volt. Itt tehát az Emlékiratok javítja a fogalmazvány szövegét. Végül egy megjegyzés. Az Emlékiratok szerint a követ táviratában azt jelezte, hogy a 32 bíborosból már 31 megérkezett, ezzel szemben február 21-én Rómában a bíborosi kalapot csak 28 bíboros vette át.⁸²

Az útlevel megérkezését követően Mindszenty indulhatott Rómába. Az Emlékiratok és az első fogalmazványa az indulás helyszínéül Esztergom városzéli mezőségét jelöli meg, az indulás időpontjául február 18-at, kísérőül pedig Zakar András titkárt. Ispánki Béla, aki ekkor Esztergomban, az Érseki Hivatalban dolgozott⁸³ hasonló módon emlékezik vissza az utazásra:

Dél felé járt már az idő, mire a Prímás visszaérkezett. Két óra múlva, Esztergom határában, vitorlázó repülőink gyakorlóterére szállt le Key tábornok apró repülőgépe. A Prímás és titkára nagy nehezen belepréselődtek a gépbe, amely azonnal Linzbe vagy Salzburgba repült. Onnan mentek másnap tovább Rómába, nagy utasszállító gépen.⁸⁴

78 PL: Mindszenty római útjával kapcsolatos levelezése V-700/32: 257–258. Itt csak az udinei püspök válasza található, Mindszenty neki írt levele azonban nem.

79 A II. világháború alatt 1941. július 18-tól Máriássy Zoltán volt a római követ 1943 nyaráig, mert Róma elfoglalása után hazatért Budapestre. Lásd: PRITZ PÁL: *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945*, Bp. 1994, 439, 456. A háború utáni első követ 1947-ben Kertész István volt. Lásd: *Kertész István in: Révai Új Lexikon XI*, Szekszárd, 2004, 637, és NAGY CSABA: *i. m.* 506–507. Utóbbi szerint két évig volt követ (1947–48), holott 1947 őszén a római követ már Velics László volt. Lásd: TOLNAI GÁBOR, *Szöbeli jegyzék, Róma, 1949–1950* (Tények és tanúk), Budapest, 1987, 24. és 28–32. 1946-ban a missziót Papp Álmos miniszteri titkár, ideiglenes ügyvivő vezette.

80 *Emlékirat, Eredeti kézzel írott szöveg gépelt másolata I: „A kormány táviratot kapott 21-i kelettel a quirinali magyar követtől: A Szent Péter Bazilikában megkezdődött az új bíborosok szertartása. A 32 újból együtt van 31, csak a magyar bíboros hiányzik. Nagy a botrány. Nagy méretben itt van a világsajtó. Minden tudósító értesítette lapját.”*

81 MINDSZENTY: *i. m.* 111: *„A miniszterelnök azért sürgette az elutazást, mivel a római magyar követ táviratilag értesítette, hogy az újonnan kinevezett 32 bíborosból 31 már régen megérkezett a Vatikánba, egyedül a magyar prímás hiányzik. A világsajtó felfigyelt, tudakolni kezdte, hogy miért nem jön. Hogy az ügyből ne legyen nagyobb botrány, a kommunistáknak engedniük kellett, s az útlevel Esztergomba érkezett.”*

82 Osservatore Romano, 1946. február 22-i száma.

83 Ispánki Béla 1916. október 31-én született Újpesten és 1985. május 9-én halt meg Londonban. NAGY CSABA: *i. m.* 434. A Mindszenty perben elítélték, 1956-ban szabadult, emigrált. Angliában telepedett le, ahol főlelkész volt. Lásd önéletrajzi írását: *Az évszázad pere*, Abaliget, 1995, és BORÓVI JÓZSEF: *A magyar katolikusok lelkigondozása Nagy-Britanniában*, Bp., 2003, 107–153.

84 ISPÁNKI BÉLA: *i. m.* 78.

Erről az útról is beszámolt az Új Ember.⁸⁵ Stílusából ítélve ezt a beszámolót is Zakar András hercegprimási titkár írta, ugyanúgy, mint az első római útról készült tudósítást. Ez a leírás néhány ponton eltér az Emlékiratokban⁸⁶ és Ispánki visszaemlékezésében írtaktól. Eszerint az indulás február 13-án volt, a budapesti mátyásföldi repülőtérről és a kíséret tagja volt Esty Miklós *gentiluomo* is. A rendelkezésre álló dokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy a kiutazás időpontja az Emlékiratokban szerepel helyesen, a kísérők száma és az indulás helye viszont az Új Emberben.⁸⁷ Az Emlékiratok és Ispánki feltételezhetően azért nem tesznek említést Esty Miklósról, mert az ő kapcsolata a bíborossal később megromlott.⁸⁸ Az Új Ember tudósításában viszont van néhány sajtóhiba és egy tárgyi tévedés is: az indulás napjának hibás közlése valószínűleg elütés, hiszen a 13-at a 18-al igen könnyű összetéveszteni. Sajtóhiba továbbá, hogy *gentiluomo* helyett *gentilnomo*-t írtak, súlyos tévedés viszont az, amit a Santo Stefano Rotondóról ír a cikk. Azt állítja ugyanis, hogy ott építette fel Szent István az első magyar zarándokházát!

Az indulás előtt, február 18-án, a mátyásföldi repülőtéren Mindszenty fogadta az amerikai sajtóügynökség (NCWC News Service) budapesti tudósítóját és egy nyilatkozatot tett közzé, amelyben kifejezte örömét, hogy Rómában találkozni fog az egyház bíborosaival, köztük a nagyrabecsült Spellmann New York-i érsekkel, akit a pápa vele együtt nevezett ki bíborossá.⁸⁹

A magyar hercegprímást szállító amerikai repülőgép, amelynek pilótája Key amerikai tábornok volt, ugyanaz, aki az első római útja alkalmával vezette a repülőgépet, rövid udinei megállást követően a római Ciampino repülőtéren szállt le február 18-án, déli 12 órakor,⁹⁰ ahonnan Mindszenty a kíséretével a szállására hajtattott, amely ismét a PMI-ben volt.

A Vatikánban, az Apostoli Palotában ezen a délelőttön tartotta XII. Pius pápa a titkos konzisztóriumot, amelyen megtörtént a 32 új bíboros kreálása. Ez azzal zárult, hogy a pápa elrendelte az új bíborosok értesítését biglietto útján, amelynek átadását követően kerülhetett sor a hagyományos *visite di calore*-ra, az új bíborosok köszöntésére.⁹¹

Mindszenty megérkezését követően, délután megkezdte hivatalos látogatásait.⁹² Elsőként a bíborosi kollégium dékánjánál, a 95 éves Granito Pignatelli bíborosnál tisztel-

85 *Új Ember* 2(1946), 13. szám, 1946. március 31. A cikk lényegét közli *Mindszenty Okmánytár I*, 140–141.

86 MINDSZENTY JÓZSEF: *i. m.* 111–112. Az Emlékiratok első fogalmazványának leírása ezekről az eseményekről lényegében megegyezik a nyomtatásban megjelent szöveggel, attól csak stílusosan különbözik lásd: *Emlékirat, Eredeti kézzel írott szöveg gépelt másolata I.* in: Mindszenty Archivum.

87 Az elutazásról beszámolt a Magyar Kurír is február 19-i számában. Indirekt módon megerősíti az *Új Ember* információját a *Mindszenty Okmánytár I*, Dokumentumok jegyzéke 284: A hercegprímás nyilatkozata Rómába való elindulása előtt a NCWC News Service munkatársának a mátyásföldi repülőtéren.

88 MÉSZÁROS ISTVÁN: *Esty Miklós*, 110–112.

89 *Mindszenty okmánytár I*, 139–140. Az *Új Ember* az interjúról nem tesz említést.

90 Ispánki Béla ezzel szemben tévesen azt állítja, hogy Mindszenty az indulás másnapján érkezett csak meg Rómába, azaz február 19-én, egy ausztriai átszállást követően. Lásd: ISPÁNKI BÉLA: *i. m.* 78.

91 *Osservatore Romano*, 1946. február 18–19, és NICCOLO DEL RE: *Visite di calore*, in: *Mondo Vaticano, Passato e presente*, a cura di NICCOLO DEL RE: Città del Vaticano, 1955, 1088.

92 Az eseményekről részletes beszámoló jelent meg az *Új Ember*ben, a közölt időpontok azonban pontatlanok. A leírás szerint a primás megérkezésének napján, azaz február 18-án, megkezdte látogatásait, másnap, azaz 19-én vette át a kinevező okiratot, majd fogadta a Szentatyát, és délután került sor a fé-

gett. Másnap, február 19-én délelőtt a pápai főszertartásmester kereste fel őt a PMI-ben és ünnepélyes külsőségek között átnyújtotta neki a bíborosi kinevezéséről szóló „biglietto”-t Montini aláírásával. Az átadásnál jelen volt Angelo Rotta c. érsek, apostoli nuncius, és Mimmi Marcello bari érsek, akinél első római útja alkalmával tisztelgő látogatást tett, valamint a magyar kolónia számos tagja. Február 20-án, szerdán délelőtt 12 órakor a Szentatya, XII. Pius külön kihallgatáson fogadta Mindszentyt.⁹³ Ezen a napon délután került sor a félig nyilvános konzisztóriumra a mozetta és a bíborosi birétum átadására az *Aula della Benedizione*-ban.⁹⁴ Az új bíborosok nevében Gregorio Pietro Agagiani bíboros mondott köszönetet a pápának.

A nyilvános konzisztórium február 21-én, csütörtökön délelőtt volt a Szent Péter-bazilikában, amelyen az új bíborosok megkapták a *galero rossot*, a bíbornoki kalapot.⁹⁵ Az új bíborosok a szentségi kápolnában tették le az esküt a bíborosi testület vezető bíborosai előtt, majd onnan vonultak egyenként két bíboros vezetésével kíséretükkel együtt a bazilikába. Ezt követően sorra járultak a pápa elé, aki fejükre tette a bíborosi kalapot a következő latin nyelvű imádság kíséretében:

*A Mindenható Isten dicsőségére és az Apostoli Szentszék ékességére, mint a bíbornoki méltóság különleges jelét fogadd ezt a bíbor kalapot, mely annak jelképezésére szolgál, hogy a Szent Hitnek felmagasztalásáért, a keresztény népek békéjéért és nyugalmaért, a Római Szentegyháznak állagáért és gyarapodásáért Magad rettenthetetlenül, véred hullása árán is, ragyogtatnod kell.*⁹⁶

Mindszenty József bíborost XII. Pius pápa megölelte, és „*Éljen Magyarország!*” szavak kíséretében tette a fejére a bíborosi kalapot.⁹⁷ Az Emlékiratok fogalmazványja szerint a pápa ehhez még a következő mondatot is hozzátette: *Te váltod elsőnek valóra a bíbor vértanúságát a 32-ből.*⁹⁸ A magyar kolónia számos tagja minden bizonnyal részt vett az ünnepélyes szertartáson, a magyar kormányt azonban senki nem képviselte, ellentétben más országokkal, akik magas szinten képviseltették magukat. A nyilvános konzisztóriummal kapcsolatban még két érdekes részlet ismeretes. Az amerikai magyarok

lig nyilvános konzisztóriumra. Ez azonban február 20-án volt. A bíborosi konzisztórium előzetes programja, in: *Új Ember* 2(1946), 6-szám, 1946. február 10: *Világegyház, Február 21-én a Szent Péter bazilikában lesz a nyilvános konzisztórium.*

93 PL: Mindszenty római útjával kapcsolatos levelezése V-700/32: 263-264. Az *Új Ember* tudósítása a pápai fogadást a bíborosi kinevezésről szóló biglietto átadása utánra teszi. Lásd: *A Hercegprímás római utazása* in: *Új Ember* 2(1946), 13. szám, 1946. március 31.

94 *Osservatore Romano*, 1946. február 22: Il Santo Padre impone le purpure insegne ai nuovi Principi di Santa Romana Chiesa. Az *Új Ember* cikkében tévesen Sala della Beatificazione szerepel.

95 A titkos és a nyilvános konzisztórium hivatalos aktája megtalálható: AAS XXXVIII, 1946. március 7. 101-135. Az új bíborosok névsora magyarul megtalálható in: *Világegyház, Az új bíborosok névsora, Új Ember* 2(1946), 6. szám, 1946. február 10. A szertartáshoz lásd: *A galileai halász sirjánál. A földkerekség hódolata az új kardinálisok előtt. Római szemtanú az új bíborosok felavatásáról* in: *Új Ember* 2(1946), 14. szám, 1946. április 7. és 15. szám. április 14.

96 Latin szöveget lásd: *Osservatore Romano*, 1946. február 22, a fordítást közli az *Új Ember*-ben a szemtanú által írt cikk.

97 *Új Ember* mindkét beszámolója: 1946. március 31. és április 14.

98 *Emlékirat, Eredeti kézzel írott szöveg gépelt másolata I*, másolata a szerző birtokában. Az Emlékiratokban a mondat javított változata olvasható: „*Éljen Magyarország!*”-ot kiáltó magyar szavak kíséretében helyezte fejemre az enyémet (t. i. a bíborosi kalapot): Utána megindultan hozzátette: „*A 32 közül te leszel az első, akinek vállalnod kell a bíbor színnel jelzett vértanúságot!*” (MINDSZENTY JÓZSEF: i. m. 112).

nevében Msgr. Joseph Trainer díszalbumot adott át a bíboros-hercegprímásnak.⁹⁹ Mindszenty pedig római szokások szerint segédkezőinek 15 ezer lírát küldött Luttor Ferenc útján.¹⁰⁰

Másnap, február 22-én, Szent Péter székfoglalása ünnepén titkos konzisztórium keretében került sor a bíborosi gyűrű átadására, valamint a tituláris templom kijelölésére. Mindszenty bíboros címtemploma, saját kérésére a Celius hegyen épült Santo Stefano Rotondo lett.¹⁰¹ Ezt eredetileg Joseph Frings, kölni bíboros, érseknek szánták címtemplomul és a pápa Mindszenty kifejezett kérésére változtatta meg döntését.¹⁰² A kérést Mindszenty Luttor Ferenc útján terjesztette elő, amint ezt tanúsítja 1946. január 6-án neki írt levele:

*Amennyiben lehetőség nyílik reá, méltóztassál kifejezésre juttatni illetékes helyen, hogy tituláris templomul a Santo Stefano Rotondo /S.Stephani in Caelio Monte/ szeretném elnyerni. Ez a templom a leggazdagabb magyar emlékekben és amint módom nyílik reá a magyar zarándokok otthonát szeretném a közelében feléleszteni.*¹⁰³

A levél gyorsan eljutott Luttorhoz, mert azt Key tábornok repülővel vitte Rómába. Minden bizonnyal ez a gyors lépés is hozzájárult ahhoz, hogy a korábbi döntést megváltoztatták.

A tituláris templomot kijelölő pápai bullát és a nagy bíborosi kalapot február 22-én délután Nasalli-Rocca Mario, Őszentsége szolgálattévő kamarása¹⁰⁴ hozta el a Via Giulia-ra és ékes latin nyelvű beszéd kíséretében adta át azokat.¹⁰⁵ Íme a bulla szövegének magyar fordítása:

99 *Az amerikai magyarok ünnepi hódolata Magyarország bíboros-hercegprímása előtt*, in: *Új Ember* 2(1946), 14. szám, 1946. április 7. Az átadott album tartalma megjelent a Katolikus Magyarok Vasárnapjának február 15-i számában: „A díszalbum tartalma: köszönti a hercegprímást az amerikai magyarság, de az Egyesült Államok negyedszáz millió katolikusa nevében is Father Tarzicius O.F.M. főszerkesztő lendületes köszöntője, Magyar Riadó címen ünnepi óda a primáshoz, a hercegprímás képe, amint a magyar rádió nov. 18-án rádiószózatot intéz az amerikai magyarokhoz, 47 amerikai magyar plébános fényképalbuma, az egyházközösségek ünnepélyes ígérete, hogy a hercegprímás magyar ínség-segítő akcióját teljes erejével támogatja.”

100 NÉMETH LÁSZLÓ: *Mindszenty József bíboros levelei a Pápai Magyar Egyházi Intézetben*, (a továbbiakban: NÉMETH LÁSZLÓ: *i. m.* 1999), in: MEV 1999/1-2, 241.

101 AAS XXXVIII 1946. március 7. 134–135. Ugyanezen a napon a magyar bíborost a következő dikasztériumok tagjának nevezte ki a pápa az Államtitkárság biglieto-jával: Sacre Congregazioni dei Sacramenti, Cerimoniale e dei Seminari e delle Università degli Studi. Lásd: *uo.* 138–139.

102 *A Bíboros birtokba veszi Szent István régi templomát. Római szemtanú riportja a Bíboros-Hercegprímás római napjairól*, in: *Új Ember* 2(1946), 16. szám, 1946. április 21.

103 PL 96/1946.

104 Giovanni Battista Nasalli-Rocca di Cornelio bíboros Piacenzában született 1872. augusztus 27-én, 1907. február 10-én szentelték püspökké. 1921. november 21-én lett bolognai érsek. 1923. május 23-án XI. Pius kreálta bíborossá. Mindszenty római címtemplomának átvétele után, 1946. március 5-én Bolognába érkezett, másnap a helyi bíboros, érsek fogadta a püspöki palotában, majd a táborokban felkereste a menekült magyarokat. Március 6-án este tovább is utazott. Lásd: *Bollettino della Diocesi di Bologna*, XXXVI(1946), numero 4–5, 52, *L'avvenire d'Italia*, Mercoledé 6 Marzo 1946: *Il Primate d'Ungheria ospite di Bologna és MINDSZENTY JÓZSEF: i. m.* 113.

105 *Osservatore Romano*, 1946. február 23. A nagy bíborosi kalapot a PMI-ben őrizték egészen 1990 elejéig, amikor Paskai László, bíboros, primás, érsek átvette őrzésre és Esztergomba vitte, ahol jelenleg a Mindszenty kiállításon megtekinthető. Lásd: PMI 3/1990, kelt Róma, 1990. január 12-én.

Pius püspök, Isten szolgáinak szolgálója

Szeretett fiunknak, Mindszenty Józsefnek, a Római Anyaszentegyház áldozár bíborosának, üdvöt és apostoli áldást. A Római Pápa tiszteletreméltó testvéreinek, a Római Anyaszentegyház bíborosainak, akiket apostoli gondjainak részeséül az egyetemes Egyház terhének viselésére maga mellé választ – ősi szokás és rendelés szerint – akár abban a szent városban, akár attól távol van székhelyük – mintegy annak megmutatására, hogy a legszorosabb jogi és egységi kötelék fűzi őket az Apostoli Szentszékhez, mindegyiküknek ősi római templomok vagy kerületek címeit adja, hogy azoknak régi ragyogó fényét gondosan ápolják és saját nevükkel –valamint bíboruk fényével ékesítsék.

Mikor tehát Mi, az apostoli hatalom teljességéből s a Római Anyaszentegyház bíbornokainak, a mi tisztelendő testvéreinknek tanácsára Téged, ugyanazon Római Anyaszentegyház áldozár bíbornokai közé felveszünk, Téged is fel akarunk díszíteni külön áldozár bíbornoki címmel és boldog emlékü Stragbensly Leo¹⁰⁶ Római Anyaszentegyház bíbornoka halála folytán jelenleg üresedésben levő római Caelius-hegyi¹⁰⁷ Szent Istvánról nevezett templomot bíbornoki címedül engedélyezzük és kijelöljük. Téged ennek az Egyháznak az élére állítunk a hozzákapcsolódó minden joggal és kötelességgel, joghatósággal és következményeivel, valamint a terhekkel és kötelezettségekkel együtt. Ennek a templomnak gondozását, kormányzását és fenntartását mind lelkiekben, mind az anyagiakban teljesen reád bízunk, úgy hogy szabad ennek a templomnak igazgatását és kormányzását valamint annak minden jogát, joghatóságát és tartozékát, mint birtokot vagy félbirtokot neked vagy a te nevedben másnak a te tekintélyeddel szabadon és megengedett módon birtokba venni. Magát Szent István Templomát lelkiekben és anyagiakban igazgatni és kormányozni jogodban áll, ahogy az áldozár bíbornokoknak a szent kánonok szerint saját cím-templomaikat igazgatniok és kormányozniok kell. Megparancsoljuk pedig az Úrban a fentnevezett Szent István templom igazgatójának és papságának, valamint a többi, ennek a templomnak a révén alárendelt személynek, hogy készségesen álljanak szolgálatodra és engedelmeskedjenek, a te üdvös intéseidet és parancsait illő tisztelettel fogadják, s buzgón teljesítsék, azokkal semmi módon szembe ne helyezkedjenek, különben gondoskodunk róla, hogy az ellenszegülőkre az általad szabályszerűen kiszabott ítéletet és büntetést legfőbb tekintélyünkkel sérthetetlenül megerősítsük.

Erős a reményünk és bizodalunk, hogy az Úr segítő jobbjá erejével az említett Szent István templomot a te lelkipásztori buzgóságod és termékeny fáradozásod értékesen irányítja és az napról-napra egyre jobban fog gyarapodni lelkiekben és anyagiakban egyaránt.

Kelt Rómában Szent Péter mellett az Úr ezerkilencszáznegyvenhatodik esztendejében, február hónap huszonkettedik napján, pápaságunk hetedik esztendejében.

106 A név itt tévesen szerepel. Helyesen: Skribensky-Hriste Leo.

107 Az eredetiben: *Római Caelius hegyi*.

108 PL 1532/1946 5. számú irat. Zakar András kézírásával, az eredeti latin szöveg: *Episcopus Servus Servorum Dei dilecto Filio Nostro Joseph S.R.E. Presbytero Cardinali Mindszenty salutem et apostolicam benedictionem. Romanus Pontifex venerabilibus Fratribus suis S.R.E. Cardinalibus, quos in apostolicae sollicitudinis partem ad universae Ecclesiae regiminis secum onera sustinenda assumit, more institutoque maiorum, sive ipsi in alma hac Urbe, sive ab ea procul resideant, ad arctissimum eorum cum Apostolica Sede iuris et unitatis vinculum veluti ostendendum, vetustos Romanos Titulos vel Diaconias singulis conferre solet, quorum pristinam ipsi fulgentem gloriam moderatores servent et nomine quidem suo et purpurea illustrent dignitate. Cum itaque Nos, de apostolicae potestatis plenitudine ac venerabilium Fratrum Nostrorum S.R.E. Cardinalium consulto,*

*A Római Anyaszentegyház Kancellárja részéről
Granito Pignatelli di Belmonte bíboros
Carinci Alfonz, seleucidi érsek, Apostoli Protonotárius dékán
De Felicis Bernát ap. protonot.*¹⁰⁸

A címtemplomról február elején Megyer József¹⁰⁹ az Új Emberben így írt „Római látomás” c. cikkében:

*A Caelius lejtőjén egy csendes városrészben áll a S. Stefano in Rotondo, Szent István vértanú kerektemploma. A pirostéglás bástyaszerű épület a császárok korában vásárcsarnok volt. Az idő megviselte, márványaitól megfosztotta a templommá lett rotundát, de az enyészet csak hangulatosabbá tette. Kúszónövényekkel borított magas kőkerítés veszi körül, mellette zárdaépület apró ablakokkal. Valamikor magyar pálosok rendháza. Ma már üres zárda, néma templom. Csak Szent István király napján jelennek meg az elhagyott helyen a római magyar kispapok a templom egyetlen miséjén.*¹¹⁰

A konzisztórium másnapján, február 23-án este az RMA nagytermében rendeztek fogadást az új magyar bíboros ünneplésére. Ugyanezen a napon a Pápai Gergely Egyetemen a rektor köszöntötte az új bíborosokat. Köszöntője után minden bíborost anyanyelvén is köszöntött egy-egy növendék. A magyar bíborost Farkas Géza veszprémi megyés germanikus növendék köszöntötte magyar verssel és magyar énekkel. Az új magyar bíboros másnap, február 24-én San Bartolomeo templomában mondott szentmisét a Tiberis szigeten, amelyben Szent Adalbert, az Esztergomi Főegyházmegye védőszentjének ereklyéit őrzik. Február 25-én XII. Pius pápa fogadta a bíborosokat és a

Te eiusdem S.R.E. Presbyterum Cardinalem assumperimus, volentes Te proprio Cardinalis Presbyteri Titulo decorare Tibi Ecclesiam S. Stephani in Caelio Monte de Urbe, per cl: me: Leonis S.R.E. Cardinalis Skrebenski obitum in praesenti vacantem pro tui cardinalatus Titulo concedimus et assignamus, Teque eidem Ecclesiae Presbyterum Cardinalem praeficimus cum omnibus iuribus et privilegiis, iurisdictionibus et pertinentiis, necnon oneribus et obligationibus eidem adnexis; atque eiusdem Ecclesiae curam, regimen et administrationem Tibi in spiritualibus ac temporalibus plenarie committimus, ita ut Tibi liceat eiusdem Ecclesiae regiminis et administrationis et illius iurium, iurisdictionum et pertinentiarum omnium possessionem seu quasi possessionem per Te vel alium aut alios nomine tuo, propria auctoritate, libere et licite apprehendere, ipsamque Ecclesiam S. Stephani in iisdem spiritualibus ac temporalibus regere et gubernare valeas, prout Presbyteri Cardinales suos quisque Titulos iuxta sacros canones regere et gubernare debent. Dilectis vero Filiis Ecclesiae praefatae S. Stephani Rectori et Clero, ceterisque eiusdem Ecclesiae ratione Tibi subditis personis in Domino mandamus ut praesto Tibi sint ac pareant, tuaque salutaria monita et mandata qua par est reverentia excipiant actuoseque impleant, neque iis ullo modo officiant, alioquin sententias seu poenas in rebelles a Te rite latas suprema auctoritate Nostra inviolabiliter observandas curabimus. Firmam autem spem fiduciamque concipimus fore ut, dextera Domini Tibi assistente propitia, memorata Ecclesia S. Stephani per tuam pastoralementem industriam et studium fructuosum regatur utiliter et maiora in dies tum in spiritualibus tum in temporalibus suscipiat incrementa. Datum Romae apud S. Petrum, anno Domini millesimo nongentesimo quadragésimo sexto, die vicesima secunda Februarii mensis, Pontificatus nostro anno septimo.

109 Megyer József piarista pap, író. 1890. január 22-én született Budapesten és 1972. november 9-én halt meg Nápolyban. 1948-tól élt Olaszországban, ahonnan 1949-ben Spanyolországba ment. Számos útleírása jelent meg. Lásd: NAGY CSABA: *i. m.* 679.

110 *Új Ember* 2(1946), 5. szám, 1946. február 3.

diplomáciai testületet. Február 28-án pedig az érsekeknek, köztük Mindszentynek is átadta az érseki palliumot. Délután Umberto herceg és felesége a Quirinaléban adott fogadást az új bíborosok tiszteltére.

Az új bíborosok személye természetesen érdekelte a médiát, amely különösen is felfigyelt Mindszenty személyére.¹¹¹ Közben az új bíborosok kezdték sorra átvenni címtemplomaikat, amelyekről beszámolt az *Osservatore Romano*.¹¹²

PRESA DI POSSESSO: A CÍMTEMPLOM BIRTOKBAVÉTELE

Mindszenty bíboros címtemplomát, a Santo Stefano Rotondót március 3-án vette birtokba.¹¹³ A szertartás időpontját az *Osservatore Romano* március 3-i száma adta hírül. A templom utolsó tituláris bíborosa Skrbensky-Hriste Leo prágai érsek, aki 1902. június 9-én vette azt birtokba, már tizenegy éve halott volt,¹¹⁴ a Rotondónak azóta nem volt tituláris bíborosa. A templom többek között ezért is elég elhanyagolt állapotban volt, de a *presa di possessora* kitakarították és oszlopait virágfüzérékkel feldíszítették. A szertartásról készült jegyzőkönyv hivatalos másolata megtalálható a PL-ban.¹¹⁵ Az eredeti példány pedig a Protonotárius Kollégium levéltárába került *ad perpetuam rei memoriam*, azaz örök emlékezetül.¹¹⁶ A szertartásnak minden részlete ennek és az *Új Emberben* megjelent beszámoló alapján igen részletesen ismert.¹¹⁷

A magyar bíboros nagy kísérettel négy óraker érkezett a templom bejáratához. Vele jött Angelo Rotta c. érsek, apostoli nuncius, Luttor Ferenc apostoli protonotarius, Humbertus Kaldawey lateráni kanonok, Salvatore Capoferri pápai szertartásmester,¹¹⁸ Verolino Gennaro pápai kamarás, Zakar András titkár, Esty Miklós *gentiluomo* és Tóth Miklós *caudatarius*, azaz bíborosi uszályvivő. A szenteltvízzel való meghintés és a párnán nyújtott kereszt megcsókolása után az ünnepi menet a templom közepén álló főoltár elé

111 Centrostamp, Centro Gironalístico, Viale Manzoni N. 37, Roma: A colloquio con sua Eminenza, il Primate d'Ungheria. Ezt az interjút a Via Giulián adta. Lásd: PL: Mindszenty római útjával kapcsolatos levelezése V-700/32: 235–238, Mindszenty jelentőségéről szól viszont a Reuters tudósítójának cikke: *Temps Nouveaux* 1946. március 1: Un Cardinal hongrois sur la ligne du fue, PL: Mindszenty római útjával kapcsolatos levelezése V-700/32: 267–270. Mindszenty maga is foglalkozott a médiával: márciusban ellátogatott a Vatikáni Rádióba és a magyar adások elindítása érdekében ajándékozott egy gépjárművet. Lásd: SZABÓ FERENC SJ: *A Vatikáni Rádió történetéhez: 50 éves a rádió magyar tagozata*, in: MEV, 11(1999), 12, és MÉSZÁROS ISTVÁN: *Mindszenty autója és a Vatikáni Rádió*, in: *Keresztény Élet*, 2001. január 7.

112 *Osservatore Romano*, 1946. február 28.

113 *A Bíboros birtokba veszi Szent István régi templomát, Római szemtanú riportja a Bíboros-Hercegprimás római útjáról*, in: *Új Ember* 2(1946), 16. szám, 1946. április 21. Emlékirataiban a bíboros nem tesz említést címtemplomának átvételéről.

114 A bíboros 1938. december 24-én halt meg. HC VIII (1846–1903), 41, 53, 469.

115 PL 2832/1946 1. számú dokumentum. Szövege közölve e tanulmány végén.

116 *Osservatore Romano*, 1946. február 28: *La cerimonia del „Rogito” nei possessi cardinalizi*.

117 Az *Új Ember* cikke alapvetően a jegyzőkönyvre épül, csak néhány ponton tér el attól. Az *Osservatore Romano* 1946. március 4–5-i dupla száma beszámol több március 3-i *presa di possessó*ról, Mindszentyéről azonban nem.

118 Mindszentyt 1946. február 8-án kelt levelében értesítette Mons. Carlo Respighi, a Ceremonie Apostoliche prefektusa arról, hogy bíborosi szertartója Mons. Salvatore Capoferri lesz. Lásd: PL: Mindszenty római útjával kapcsolatos levelezése V-700/32: 250–251.

vonult *adorációra*, majd onnan a trónszékhez. Közben a Collegium Germanicum et Hungaricum énekkara az *Ecce Sacerdos Magnus* énekelte. A kinevező pápai bullát latinul De Felicis valóságos apostoli főjegyző olvasta fel, majd magyarul Luttor Ferenc.¹¹⁹ Ez alatt mindenki állt, csak a bíboros ült fedett fővel. Ezt követően a jelenlévő papság és a Kollégium növendékei egyenként eléje járultak engedelmességet fogadva neki. A templom rektora,¹²⁰ P. Francesco Poppe SJ latin nyelven mondott ünnepi köszöntőt. Mindszenty bíboros ülvé válaszolt, először latinul, majd magyarul. Végezetül a Szent Istvánról szóló antifónát követő Te Deum éneklése alatt a bíboros a főoltárhoz vonult és áldását adta a jelenlévőkre, akiknek nagy részét a római magyar kolónia hívei tették ki. A szertartáson jelen volt a máltai lovagrend nagymestere Chigi Albani della Rovere herceg, Cattani Basilio érsek, Revertera gróf, és Apor Gábor báró. A szertartást követően az egyik mellékkápolnában elkészítették a *Rogitót*, a székfoglalásnak apostoli jegyzőkönyvbe foglalását, amelyet a következő egyházi méltóságok láttak el kézjegyükkel: Angelo Rotta érsek, volt budapesti nuncius, Luttor Ferenc apostoli protonotárius, a PMI rektora, Humbertus Kaldaway apostoli protonotarius, Francesco Poppe SJ, a templom rektora, Marco Rima(?), Mészáros György OFM, a menekült magyarok lelkésze,¹²¹ dr. Zakar András érseki titkár, Esty Miklós *gentiluomo*, valamint Salvatore Capoferri szertartásmester. A *presa di possesso* befejezéseként felhangzott a magyar himnusz.

Az ünnepség szervezésének részleteihez tartozik, hogy a *Collegium Decuriale Protonotarium Apostolicorum* tagjai ingyen vettek azon részt, csak a szállításukat kellett fizetni, ami 300 lírába került.¹²²

A címtemplom átvételével Luttor Ferenc egyik javaslata megvalósult. A templommal kapcsolatos további elképzelések megvalósítása pedig folytatódott. Az azonban közelről sem volt olyan könnyű, mint annak elérése, hogy a Santo Stefano Rotondo legyen a magyar hercegprímás bíborosi címtemploma.

Az új magyar bíboros a címtemplom átvételét követően még két hétig maradt Rómában, illetve Olaszországban. Rögtön másnap, március 4-én 11.15-kor magánkihallgatáson fogadta XII. Pius pápa,¹²³ majd további hivatalos programjai közben újabb lépéseket tett a Santo Stefano Rotondóval kapcsolatos tervek megvalósítása érdekében. A Germanicum et Hungaricum rektorának március 14-én kelt levelében írásban megköszönte a ceremónia előkészítését és kérte, hogy címtemplomában augusztus 20-án tartsák meg Szent István király ünnepét.¹²⁴ Hazautazása előtti napon, március 17-én pedig szóban megbízta Vajda Ferenc szatmári egyházmegyes papot, a Germanicum et Hungaricum

119 Ezt a jegyzőkönyv nem rögzítette.

120 Magyar egyházi szóhasználat szerint: templomigazgató. Lásd: ERDŐ PÉTER: *Latin magyar egyházi jogi kieszótár*, (Studia Theologica Budapestinensia 6), Bp., 1996, 61.

121 Mészáros György OFM 1916. szeptember 26-án született Gyorokon, Arad megyében. Vajdahunyadon végezte a teológiai tanulmányait. 1942–1947 között Rómában, az Antonianumon tanult, majd miután nem térhetett haza Erdélybe, a rend amerikai custodiájába küldték. 1994-ben hazatért Erdélybe, jelenleg Kolozsváron él. Bőjte Mihály személyes közlései. 1946-ban Mindszenty jelölésére a Pontificia Commissione di Assistenza magyar osztályát vezette. Lásd: NÉMETH LÁSZLÓ: *Adalékok I*, 200.

122 PL 1532/1946 7. számú irat. Kelt 1946. március 3-án.

123 *Osservatore Romano*, 1946. március 4, és Mindszenty római útjával kapcsolatos levelezés V-700/32: 239–240.

124 A levélnek csak a fogalmazványa található az aktában, illetve az elküldött levél tartalmára a rektor válaszából lehet következtetni. Lásd: Francesco Poppe SJ 1946. március 17-én kelt levele, PL 1532/1946, 6. dokumentum.

volt növendékét,¹²⁵ hogy lássa el képviselőjét a templom visszaszerzésére irányuló akcióban, amelynek keretében elsődleges feladata a jogi helyzet tisztázása.¹²⁶ Vajda Ferenc teológiai tanulmányait a Kollégium növendékeként végezte. Papszentelését követően a szegény római magyarok lelki gondozásában végzett értékes és általános elismerést keltő munkát, miután ordináriusától tanulmányi szabadságot kapott.¹²⁷ A választás minden bizonnyal azért esett rá, mert *frater maiorként* jól ismerte a Kollégiumot, jó kapcsolatai voltak Rómában és lelkipásztori elfoglaltsága is lehetővé tette, hogy segítséget nyújtson ennek a kényes kérdésnek a megoldásához, amelyben elsősorban a Collegium Germanicum et Hungaricum volt a tárgyalópartner. Lehet, hogy a bíboros még Rómából való elutazása előtt megkapta Francesco Poppe SJ-nek, a Germanicum et Hungaricum rektorának a választát, amely március 17-én kelt. A rektor levelében a februári *Pro Memoria* szellemében biztosítja a bíborost arról, hogy Szent István király ünnepét a napján, tíz órakor méltó módon meg fogja ünnepelni a Kollégium.¹²⁸ Aznap még egy másik levelet is írt a rektor Mindszentynek,¹²⁹ amelyben értesítette őt arról, hogy három esztergomi növendék, név szerint Ispánki Béla,¹³⁰ Kada Lajos,¹³¹ és Megyer Jenő¹³² március 16-án megérkeztek a Kollégiumba. Ispánkit azonban sajnos nem áll módjában felvenni, a

-
- 125 Vajda Ferenc 1919. július 14-én született Máramarosszigeten. Szülei 1922-ben Erdélyből átköltöztek Mátészalkára. Középiskoláit a nyiregyházi Érseki Szent Imre Internátusban végezte. 1937-től 1945-ig volt a Collegium Germanicum et Hungaricum növendéke. 1943. október 31-én Rómában szentelték pappá. 1950-es években emigrált az Egyesült Államokba, 1987. február 28-án halt meg. Lásd: Collegium Germanicum et Hungaricum felvételi lap, *Pontificium Collegium Germanicum Hungaricum*, Tübingen, 1986, 73 és 1989-i kiadás, 129. 1948 és 1951 között római magyar lelkész volt. Ehhez lásd: NÉMETH LÁSZLÓ: *Adalékok I*, 205–214.
- 126 Vajda Ferenc 1946. május 8-án kelt levele 2832/1946-as aktában, 2-es dokumentum.
- 127 PMI 72/1948, kelt Róma, 1948. szeptember 14-én.
- 128 Francesco Poppe SJ 1946. március 17-én kelt levele, PL 1532/1946, 6. dokumentum
- 129 PL 1555/1946.
- 130 Ispánki Béla 1935-től 1943-ig volt a Germanicum növendéke. 1941. október 16-án szentelték pappá Rómában. Germanikerkatalog 1947. 34. Második kiküldetése 1946. március közepétől 1947. április közepéig tartott. Kezdetben a Germanikumban lakott, majd később a PMI-ben. Könyvében részletes ír római kiküldetéséről is (i. m. 77–79): *Szerettem volna a doktori címet ... megszerezni. Ehhez szükséges volt tudományos értekezésem befejezése. Engedélyt kértem, 1946. február elején, Mindszenty primástól egyéves tanulmányútra. Ő megadta az engedélyt. Hozzátette: anyagilag nem tud segíteni. ... Külön regény leírnom, hogyan jutottam a két magyar teológussal együtt, a megszállási övezeteken keresztül Bécsből Rómába.*
- 131 Kada Lajos tibicai érsek 1924. november 16-án született Budapesten. 1948. október 10-én Rómában szentelték pappá az Esztergomi Főegyházmege papjaként. 1955-től a Pápai Diplomáciai Akadémia növendéke. 1975. július 20-án Rómában szentelték püspökké. Ezt követően Costa Ricában és El Salvadorban nuncius. 1984–1991 között a Szentségi Kongregáció titkára, majd ismét nuncius először Bonnban, utána pedig nyugdíjba vonulásáig Madridban, ahonnan hazatelepült Budapestre. Lásd: NAGY CSABA: i. m. 460, NÉMETH LÁSZLÓ: *Adalékok I*, 215, saját közlése alapján Kada Lajos, in: *Magyar Katolikus Lexikon VI*, Bp., 2001, 12–13, PAJOR ANDRÁS: „A te szavadra ...”, *Látogatások Kada Lajos érseknél*, Kecskemét, 2001. Budapestben halt meg 2001. november 26-án. Lásd: *Új Ember*, 57(2001), 48. szám, 2001. december 2. Római kiküldetéséről önmaga így vall (PAJOR ANDRÁS: i. m. 17): „teológiai tanulmányaimat azonban itt sem tudtam befejezni, mert előljáróim, maga Mindszenty hercegprímás úr rendelkezésére az utolsó éveket a római Collegium Germanicum-Hungaricumban kellett elvégezniem. ... Negyvenhat februárjában úgy jöttem el otthonról, hogy három-négy-öt év múlva visszajöhettek Magyarországra, ...”
- 132 Megyer Jenő 1921. december 12-én született Nagymenyeren, 1947. október 26-án szentelték pappá Rómában. Életének a nagy részét az Egyesült Államokban élte le, 1992-ben hazatelepült Magyarországra, ahol az Esztergomi Hittudományi Főiskolán morálist tanított. 1997. december 19-én hunyt el. Lásd: VICZIÁN JÁNOS: *Megyer Jenő*, in: *Magyar Katolikus Lexikon VIII*, Bp., 2003, 913.

két új papnövendéket viszont felveszi, ha alkalmasnak bizonyulnak, de ehhez szüksége van a főpásztor írásbeli ajánlására, amelynek megküldését kéri.

Másnap, március 18-án elutazása napján Mindszenty még válaszolt a rektornak,¹³³ amelyben jelezte, hogy a két új esztergomi papnövendéket, már ősszel ki akarta küldeni, de nehézségbe ütközött a kiutazásuk. A két papnövendék kiküldésével a bíboros betöltötte a Kollégiumban a Főegyházmegye három helyét. A Santo Stefano Rotondo megszerzésére irányuló akció közben ezzel azt jelezte, hogy továbbra is kíván küldeni növendékeket a Kollégiumba, azaz nincs szándékában elválasztani a Hungaricumot a Germanicumtól. Levelében még azt is megírta a rektornak, hogy a három esztergomi növendék (Tóth Miklós, Kada Lajos, Megyer Jenő) eltartására küldött 300 dollárt. Ez is fontos, jelzés értékű lépés volt, hiszen a rektor egyik érve a Rotondo megtartása mellett az volt, hogy a magyar növendékek nem tudják fizetni eltartási díjukat. A levelet és a pénzt P. Mészáros György OFM juttatta el a rektornak.¹³⁴ Végül meg kell említeni, hogy Mindszenty elutazása előtt címtemploma történetének felkutatására megbízást adott el Bánfi Floriának.¹³⁵

A magyar bíboros március 18-án katonai repülőgéppel hazatért Budapestre.¹³⁶ Gépe a mátyásföldi repülőtéren szállt le, majd onnan rövid budapesti tartózkodás után utazott haza a székvárosába, Esztergomba.¹³⁷

KÍSÉRLET A TEMPLOM ÉS A KOLOSTOR MAGYAR TULAJDONBA VÉTELÉRE

Mindszenty megbízottja, Vajda Ferenc május 8-i keltezéssel küldte meg jelentését a végzett munkáról.¹³⁸ Tárgyalásait rövid tájékozódást követően kezdte meg, amelynek oka volt az is, hogy a Kollégium előljáróinak az akció miatt feszült volt a hangulata. Vajda április 9-én, elsőként a Jézus Társaság német asszisztensével tárgyalt, aki készséges volt a téma iránt. Miután ő is tájékozódott az ügyről, azt jelezte Vajdának, hogy információi szerint a magyar bíboros kész egy cseretelket felajánlani, ezért szükségesnek tartja, hogy az ajánlatot a magyar fél konkretizálja.¹³⁹ Az asszisztens tanácsára Vajda

133 PL 1555/1946. A levelet idézi *Mindszenty-leveleskönyv, Gondolatok a bíboros leveleiből 1938–1975*, Összeállította: MÉSZÁROS ISTVÁN: Bp., 1997, 27: 85. sorszám.

134 Ezt az információt Zakar András kézzel írta rá az akta borítójára.

135 Lásd: 1947. május 19-én Dr. Zakar András hercegrímási titkárnak írt levelét. PL 5757/1947: *Bánfi Florió könyve a Santo Stefano Rotondóról*. Mindszenty első római útja alkalmával 1945. december 6-án, ½ 6 órakor fogadta őt a Via Giulián Lásd: itt a 29-es jegyzetet. Feltételezhető, hogy a második római út alatt is sor került erre. A megbízással és a kiadvánnyal kapcsolatos fejleményekre e tanulmány második részében visszatérünk. Bánfi Florió (Holik-Barabás Gyula, Hólik Flóris) 1899. december 1-én Nyiregyházán született és 1967. szeptember 2-án Rómában halt meg. Történész, irodalom-történész volt. A Collegium Hungaricum titkára volt. Lásd: NAGY CSABA: *i. m.* 60–61.

136 A hazatérés időpontja többször módosult. Lásd: PL Mindszenty római útjával kapcsolatos levelezése V-700/32: 254–255, 265–266, 270–271, 272–273. Korábban március 9-re, majd március 15-re volt kitűzve az indulás.

137 MINDSZENTY JÓZSEF: *i. m.* 113, és *A Hercegrímás római utazása* in: *Új Ember* 2(1946), 13. szám, 1946. március 31.

138 PL 2832/1946 2. számú irat.

139 Csereingatlanról az 1946-os dokumentumokban nincs említés, az csak a későbbi tárgyalások során, az 1947-ben íródott levelekben jelenik meg.

április 13-án felkereste a kollégium rektorát, P. Francesco Poppe SJ-t, akinek érveit 21 pontba szedve írásban is átadta, amit leveléhez mellékelve a bíborosnak is megküldött.¹⁴⁰ A megbeszélés feszült volt és Vajda a rektortól szóbeli feddést is kapott a sorok között kiolvashatóan azért, hogy volt Germanikusként ilyen feladatot vállalt. Vajda érvelését XIII. Gergely és VI. Pius bulláira építette, amelyek alapján szerinte a *Germanicum et Hungaricum* kötelessége gondoskodni a magyar zarándokokról (7. pont). A rektor ezt az érvelést nem fogadta el, és álláspontját a Kollégium ügyvédjének véleményével is alátámasztotta, akivel előzetesen egyeztetett. Szerinte ez nem a *Germanicum* kötelessége, mert a kötelesség a *hospitium* lerombolásakor a Palazzo Apollinare tulajdonosára szállt át, melyben a Seminario Romano működik. Ismételten hangsúlyozta viszont, hogy a templommal és mellette a rendházzal terveik vannak. Határozottan elutasította Vajda kérését, hogy a rendházba San Pastoréból átköltözhesse a kolostorba négy szatmári nővér, mert oda olasz nővéreket telepítenek, akik rendben tartják majd a liturgikus ruhákat, illetve ott akarnak kialakítani tanulóházat a doktorandusok részére és csütörtöki kirándulóvillát a San Saba helyett. Vajda ez ellen érvelt, mert szerinte a növendékek nem kötődnek a helyhez (11. pont), egy újabb részleg fenntartása anyagiilag is megterhelné a Kollégiumot (12. pont), valamint doktorandusok részére két másik kollégium már van (Teutonico és az Anima) (13. pont), illetve a doktorandusoknak könyvtárra van szükségük és ez ott nem biztosított, érveit azonban a rektor nem fogadta el. Vajda érvelésében rámutatott arra is, hogy a magyar hívek lelkipásztori ellátásához feltétlenül szükség lenne egy központra (15. pont).

Pár nappal később, április 16-án a Kollégium ökonomusával, Padre Marco Riccabona SJ-vel folytatott megbeszélést,¹⁴¹ amelyen egyértelműen kiderült számára, hogy az olasz nővéreket azért hívták a rendházba, hogy megakadályozzák a magyarok akcióját. Vajda kísérő levelében a továbbiakban a Szentatya környezetéből származó információk alapján arra hívta fel a bíboros figyelmét, hogy különbséget kell tenni a tulajdonjogi kérdés és az épületegyüttes használata között. A forrás szerint XII. Pius pápa a Santo Stefano Rotondo tulajdonjogát a Kollégiumtól nem veszi el. Ezért nem hiszi, hogy a tulajdonjogi helyzetet lehet változtatni, a használat megszerzésére talán van esély. Vajda, miután beszámolt tárgyalásairól, kifejtette saját véleményét is a kérdéssel kapcsolatban. Hangsúlyozta, hogy igen nagy szükség lenne Rómában egy katolikus magyar központra, ami összefogná a szétforgácsoló erőket. Utalt arra, hogy csak szóbeli megbízást kapott, a pontos cél meghatározása nélkül, ezért nem egészen világos előtte, hogy mi a bíboros szándéka, és a felmerült kérdésekre sem tudott választ adni, elsősorban a cseretelekkel kapcsolatban, amiről a *Germanicum* vezetősége tudott. A Rotondo és a kolostor átvételének veszélyére is felhívta a figyelmet, mert azt felújítás nélkül használni nem lehet, ha azonban nincs elegendő eszköz a felújításra, meggondolandó az átvétel kieroszakolása. Vajda leveléből kiderül, hogy Mindszenty valaki(k)nek megbízást adott telekvásárlásra és a templom történetének megírására.¹⁴² Vajda szerint azonban a megbízott személy(ek) nem kellően felkészültek, mert új történetet csak új

140 Az átadott huszonegy pont másolatát lásd PL 2832/1946 3. számú irat.

141 P. Marcus Riccabona SJ 1939-1947 között volt a Kollégium minisztere (=ökonomusa). 1953. október 11-én halt meg. Lásd: Pontificium Collegium Germanicum Hungaricum 1552-1952, Katalog 15. Oktober 1951, Rom, 8 és Veränderungen in Katalog Nr. 6, November 1954, 1.

142 A megbízott személy Bánfi Florió volt lásd itt a 135-ös jegyzetet.

levéltári kutatás alapján lehetne írni, mert az eddig ismert adatok ismételése nem vezet eredményre. Végezetül sorait így fejezte be:

*A tárgyalásokat igen megnehezíti az a körülmény is, hogy az érdekeltek egytől egyig – szerintük – Mons. Luttor régi tervét látják a S. Stefanoval kapcsolatos akció mögött, amelynek végső célja a Collegium Germanicum és Collegium Hungaricum kétévlasztása.*¹⁴³

A levélben írtaknak és a mellékelt 21 pontban foglaltaknak a felhasználásával Mindszenty a Szent István által emelt zárandokház lebontásának 170. évfordulóján, 1946. június 20-án, levelet írt XII. Pius pápának, amelyben magyar papi kollégium és zárandokház céljaira kérte a templomot és a kolostort.¹⁴⁴ Érvelésében két pontra helyezte a hangsúlyt: XIII. Gergely és VI. Pius pápa bullájában foglalt kötelezettségre, illetve arra, hogy sok más nemzetnek van önálló papi kollégiuma, csak a magyaroknak nincs, akiknek pedig már ezer táján volt zárandokházuk Rómában. A Luttorral kapcsolatban megfogalmazott állítólagos vád kivédése érdekében aláhúzta, hogy a Germanicum et Hungaricumba továbbra is érkezének magyar növendékek, a Santo Stefano Rotondo melletti kolostorba lényegében a PMI kerülne át, amelynek körülményei nem megfelelőek egy papi kollégium számára. A bíboros arra is utalt, hogy tudatában van a templom szerény állapotának, de a számos magyar emlék miatt a magyarok ehhez a templomhoz kötődnek és készek vállalni a felújítással járó terheket.

A Püspöki Kart ezt követően, a július 20-i ülésen tájékoztattá elképzeléseiről. A jegyzőkönyv szinte teljes egészében megegyezik a pápának írt levél szövegével.¹⁴⁵ A jegyzőkönyv az érvelés lényegét így örökítette meg:

Lehetőséget terveink megvalósításához az adja, hogy a még Szent István királyunk által alapított és gazdag javadalmakkal ellátott Magyar Zárandokház (Hospitium Hungarorum) pápai határozattal soha elvileg megszüntetve nem lett. Sőt, XIII. Gergely pápa 1580. április 13-án kelt Ita sunt humana című bullájával a magyar zárandokokról való gondoskodás terhét arra a kollégiumra bízta, amely a régebben alapított Collegium Hungaricumot a Collegium Germanicummal egyesítette (ez lett a Collegium Germanicum-Hungaricum). Mikor pedig a Szent István-zárandokház épülete lebontásra került 1776-ban, mert helyére épült a Szent Péter és Pál bazilika sekrestyéje, VI. Pius pápa 1776. évi június 20-án kelt bullájával kártérítés címén 7 500 scudit adott a Collegium Germanicum-Hungaricumnak és semmit sem változtatott a XIII. Gergely pápa által a Collegiumra ruházott kötelezettségen.

143 A levél végén Vajda referál egy másik rábizott ügyről is, de a szövegből nem derül ki, hogy miről van szó. Sikerült valamiben eredményt elérni, amelyre az alábbi sorok utalnak: „az Államtitkárság engedélye most már meg is érkezett. A feltételek eléggé megkötik ugyan a kezét, de megindulásnak ez is feltétlenül igen nagy eredmény.”

144 PL 2832/1946 4. számú irat, közölve e tanulmány végén. Az iratra hivatkozik Zágón József a Szent István Alapítványról írt cikkében. Lásd: ZÁGON JÓZSEF: A Szent István Alapítvány, in: *Katolikus Szemle* 18(1966), 1. szám, 86. Az itt felsorolt nemzetek száma több mint, a pápának küldött levél fogalmazványában: „Amíg a horvátoknak, cseheknek, szlovákoknak, románoknak, lengyeleknek – nem is szólva kis nyugati népekről: belgákról, hollandokról, skótokról, írekről – van önálló, az államtól független egyházi intézményük, vannak kollégiumaik, addig a magyar egyház nagy múltja szegyenére csak nehezen megtűrt vendég állami épületben, egyházasnak nem mondható környezetben.”

145 MKPK jegyzőkönyvei, i. m. 118–119. 1946. július 21-i ülés jegyzőkönyvében a 20. pont.

A Püspöki Kar ülésén a jogi alap kifejtése után Mindszenty beszámolt arról, hogy a Szentatyától a zarándokház lebontásának évfordulójára kéri a Santo Stefano Rotondót és a kolostort, illetve utalt római tárgyalásaira is. Konkrétan megemlítette a Jézus Társaság vikárius generálisával folytatott megbeszélését, amelyről azt rögzítette a jegyzőkönyv, hogy ő a maga részéről készségesnek mutatkozott az épület átengedésére. A téma rögzítése a jegyzőkönyvben így zárul:

az épület nem új, a város forgalmi középpontjától kissé távol van (a Colosseumtól gyalog nyolc perc), átalakítása jelentős áldozatkészséget kíván, fenntartása is, de végeredményben Szent István alapítását nem engedhetjük egészen elenyészni akkor, amikor – remélve a békésebb időket – papságunk tudományos felkészültségével és magyarországi zarándok központi otthonával bőven kárpótlást találnak híveink áldozatai, nem is említve, hogy okos vezetés mellett egy zarándokház anyagilag is jól fenn tudja magát tartani Rómában. A Szentséges Atya döntése szabja meg a további lépéseket annál is inkább, mert amint kegyes volt kinyilvánítani, ha a magyar püspöki kartól kezdeményezés indul meg, szívesen ad nagymértékű anyagi támogatást egy új, önálló, magyar kollégium létesítéséhez.

A pápának írt levél és a jegyzőkönyv alapján úgy tűnik, hogy Mindszenty nem vette komolyan a Germanicum et Hungaricum rektorának az ellenkezését a pápai bullákra alapozott ígérennyel szemben, mert a kérését azokkal indokolta meg. Vajdának az épület állagára vonatkozó személyes véleménye sem ingatta meg elhatározását, és nem követte tanácsát a tulajdonjog és a használat közötti különbségtételben sem. Számára két dolog volt fontos: önálló magyar papi kollégium létesítése és Szent István örökségének a megőrzése a tulajdonjog megszerzésével. A felmerülő nehézségekre a jegyzőkönyv szerint két választ adott: a Jézus Társaság vikárius generálisa támogatja az átengedést, ennek azonban a levelezésben nincsen nyoma, illetve XII. Pius pápa ígéretet adott arra, hogy a Szentszék kész anyagilag is támogatást nyújtani egy önálló magyar kollégium felépítésére. A pápa az ígéretet a személyes találkozások alkalmával, feltételezhetően 1946. március 4-én tehetta, amiről természetesen nem készült feljegyzés.

A püspökök az előterjesztést támogatták, csak Czapik Gyula, egri érsek szólott hozzá, aki hangsúlyozta, hogy a kollégium létesítésénél a cél felszentelt papok elhelyezése, akik így kikerülhetnének a Római Magyar Intézet női környezetéből. A Püspöki Kar a további lépések megtételére fölkérte Mindszentyt.

A bíboros a Püspöki Konferencia ülése előtt 1946. július 16-án kelt levélében kifejezte köszönetét Vajdának a küldött anyagért, és kérte, hogy továbbra is kísérje figyelemmel az ügyet, illetve leveléhez mellékelve megküldte neki a pápának írt levél másolatát, a Vajda által kért konkretizált megbízásról azonban a levélben nincsen szó.¹⁴⁶ Ennek feltehetően az az oka, hogy ekkor már előkészületben volt Péterffy Gedeonnak, a Központi Szeminárium vicerektorának kiküldése agensi minőségben,¹⁴⁷ amire 1946 au-

146 PL 2832/1946 6. számú irat. A levél fogalmazványa az iratcsomó borítóján olvasható. A fogalmazvány Zakar András kézírása.

147 Péterffy Gedeon 1912. augusztus 7-én született Budapesten. 1936. június 21-én szentelték pappá Esztergomban. 1936-38 között a PMI ösztöndijosa volt, az Angelicumra járt, moralist hallgatott, feltehetően 1937 őszén szerzett laureát. Lásd: Esztergomi sematizmus 1982, Esztergom, 368, NAGY CSABA: *i. m.* 788, NÉMETH LÁSZLÓ: *i. m.* 1999, 231–232, *A Római Kir. Magyar Akadémia Papi Osztálya, Tagjai-Munkatervek 1929-től*. Megtalálható a PMI irattárában, a személyi lapok dobozában, és NÉMETH LÁSZLÓ: *Adalékok I.* 199–201.

gusztusában ténylegesen sor került.¹⁴⁸ Az események további alakulásából egyértelmű, hogy az ügy továbbvitelében az ő munkájára számított a bíboros, aki bizalmasa volt.

A tárgyalások és az elképzelések, a résztvevő személyek változatos képet mutatnak. Egy valamit azonban Mindszentynek sikerült még 1946-ban elérnie. Augusztus 20-án, államalapító Szent István király ünnepén, a Santo Stefano Rotondóban a Collegium Germanicum et Hungaricum és a magyar kolónia együtt ünnepelte Szent István, magyar király ünnepét.¹⁴⁹ A szentmisét Mészáros György OFM celebrálta, a szentbeszédet P. Gallus Tibor SJ mondta.¹⁵⁰

Vajdának a bíboros személyes megbízottjaként további szerepe nem volt az ügyben. 1948-tól mint római magyar lelkész igyekezett megvalósítani a bíboros elképzelését a templommal kapcsolatban. Ez és a bíboros új agensének, 1947-től pedig a PMI új rektorának idejében történt fejlemények tárgyalása azonban e tanulmány második részének lesz a témája.¹⁵¹

DOKUMENTUMOK

I. A Santo Stefano Rotondo birtokbavételének hivatalos jegyzőkönyve Róma, Esztergom 1946. március 3.

Formanyomtatvány és nyomtatvány recto és verso, kézzel írva, latin
PL 2832/1946: 1. számú dokumentum

Collegium Decuriale Protonotariorum Apostolicorum
Instrumentum Possessionis
Tituli Presbyterialis
Ecclesiae
S. Stephani in Caelio Monte
Quam iniit
E. mus ac Re. mus D. nus S. R. E. Cardinalis
Joseph Mindszenty
Die 3 mensis *Martii* anni 1946
Rogante *Bernardo De Felicis*
Protonotario Decuriali.¹⁵²

148 CSORBA LÁSZLÓ: *i. m.* 76. és ehhez lásd: NÉMETH LÁSZLÓ: *i. m.* 1999, 231. 6. jegyzet.

149 *Új Ember*, 2(1946), 35. szám, 1946. szeptember 1: *Szent István ünnepe Rómában*.

150 Az *Új Ember* cikke Mészáros Györgyöt római magyar lelkésznek nevezi, holott valóságosan menekült lelkész volt. Gallus Tibor SJ 1906. április 5-én Kuntenz közelében született, és 1982. március 26-án halt meg az NSZK-ban. 1936-tól 1946-ig volt a Collegium Germanicum et Hungaricumban *repetitor* és a Pápai Gergely Egyetemen tanított. Lásd: NAGY CSABA: *i. m.* 307, és Germanikerkatalog 1947. 8.

151 Az eddig tárgyaltaakat szeretnénk majd még tovább részletezni illetve elmélyíteni a Collegium Germanicum et Hungaricum, és a Jezsuita Generalicia levéltáraiban található anyag feldolgozásával, valamint fontos lesz a témára vonatkozóan a Vatikáni Titkos Levéltár anyaga is, amire azonban a jelenlegi szabályozás szerint jó néhány évet, évtizedet még várni kell.

152 A címlap nyomtatva van, amelybe a dőlt betűvel írt részek kézzel kerültek beírásra.

Exemplar

In nomine Domini. Amen.

O

Anno post Christum natum millesimo nongentesimo quadragesimo sexto, Pontificatus S.S.mi D.ni Nostri Pii Papae XII anno septimo, die tertia mensis Martii. Possessio Tituli Presbyteralis Ecclesiae S. Stephani in Caelio Monte pro E.mo ac Rev.mo D.no **Josepho** S.R.E. Cardinali **Mindszenty**.

Quum Ecclesia S. Stephani in Caelio Monte titulum presbiteralem constituens per obitum clarae memoriae Leonis S.R.E. Card.lis Skrebenski vacaverit et adhuc in praesens vacet, SS.mus D.nus Noster Pius Papa XII E.mo ac Rev.mo D.no Josepho S.R.E. Cardinali Mindszenty eam in titulum concessit, cum facultatibus eiusdem tituli possessionem per se vel per alium libere adeundi, ut patet ex Litteris Ap.cis die vicesima secunda mensis Februarii currentis anni sub plumbo datis.

Hac igitur die, hora post meridiem quarta, E.mus ac Rev.mus D.nus Joseph S.R.E. Card.lis Mindszenty, comitantibus Ecc.mo ac Rev.mo D.no Angelo Rotta, Archiepiscopo titulari Thebano in Graecia, | atque Ill.mis ac Rev.mis DD. Francisco Luttor, et Umberto Kaldewey, Antistitibus Urbanis, ac adiuvante Magistro Caeremoniarum Apostolicarum Ill.mo ac Rev.mo Domino Salvatore Capoferri, _____ ad Ecclesiam S. Stephani in Caelio Monte sollemnem possessionis caeremoniam abiturus¹⁵³ se contulit, ibique a Rev.D.no Francisco Poppe, Ecclesiae Rectore aliisque clarissimis Viris ea qua par erat exceptus est reverentia.

Templum ingressus et Sacram Christi Crucifixi Imaginem deosculatus adstantem populum aqua lustrali respersit ac thuris incensi officium pro ratione suae dignitatis excepit; ac deinde, modulantibus interim cantoribus responsorium «Ecce Sacerdos Magnus», ad aram S.S.mi Sacramenti processit et, fuis ibi precibus, ad altare Ecclesiae maximum venit, et solium, festo cultu ornatum, ascendit. Tunc ego

Protonotarius Apl.cus de numero participantium, ad huiusmodi acta ratione officii mei canonice aptus atque rogatus, receptas a Viro E.mo Apostolicas Litteras concessionis tituli, | elata voce perlegi. Quibus recitatis Ipsemet Vir E.mus obedientiae signum ab omnibus ratione eiusdem Ecclesiae sibi subditis personis accepit. Deinde ipse Rev.mo D.nus Franciscus Poppe, Ecclesiae Rector, obsequii et reverentiae munus E.mo Titulari deprompsit, cui Ipse E.mus Vir, verbis aptis personae Suae et Ecclesiae circumstantiis optime respondit. Denum Ecclesiae S. Stephani in Caelio Monte possessionem iniit, omnes et singulos actus exercens, qui veram, realem, civilem et canonicam possessionem significant.

His omnibus expletis et gratiis Immortali Deo actis, E.mus ac Rev.mus Titularis, benedictione adstantibus impertita cum Indulgentia tercentum dierum, in forma Ecclesiae consueta, ab Ecclesia S. Stephani in Caelio Monte discessit; declarans se per huiusmodi discessum eiusdem Ecclesiae possessionem non dimittere, sed eam retinere iuxta canonicas sanctiones.

Actum Romae, in Aedibus Ecclesiae S. Stephani in Caelio Monte, die et hora de quibus supra, | praesentibus iisdem clarissimis Viris quos supra memoravi, aliisque Viris illustribus qui, honoris causa, nomen huic Instrumento praebent prout sequitur:

153 Helyesen: habiturus.

+Angelus Rotta, Archiep. tit. Theb.
Franciscus Luttor, Prot. ap.
Humbertus Kaldewey, prot. ap.,
Franciscus Poppe SJ, Rector Eccl.
Marco Riccabona SJ, Economistus
fr. Georgius Mészáros ofm.
Dr. Andreas Zakar asecretis
Nicolaus de Esty, gentiluomo
Salvatore Capoferri, caer. apo.mag.

Ita est:

Bernardus De Feliciis, Protonot. Ap. Particip.

Concordat cum originali uti ex actis in tabulario Collegii Protonorum Aplorum asservatis.

In fidem

Sigillum Sac. Aloisius Trussardi

a secretis

II. *Mindszenty József bíboros, hercegprímás Esztergom 1946. június 20.*

XII. Pius pápának,

Fogalmazvány, kézzel írott, recto, latin

PL 2832/1946: 4. számú dokumentum

Beatissime Pater!

Duobus gravissimis annis peractis magna erga divinam Providentiam gratitudine debemus gratias agere pro tot tantisque aerumnis feliciter perpassis quae omnia fidem catholicam fidelium sacerdotumque Hungarorum firmam inconcussamque reddidere fidelitatemque erga Cathedram Petri – si possibile est – adhuc auxere et solidavere.

Ante oculos Antistitum Hungariae nunc emergitur epoka nova in qua ab externis et internis inimicis Ecclesiae imo et Dei personalis multa et magna certamina erunt suscipienda. Id praevidens iam a sedis possessione mea utrumque clerum et iuvenes ad sacerdotium ab ipso Domino Nostro electos gratia Dei confortare satagebam, eruditionem perficiendo, theologica studia profundiora reddendo, restaurando non solum aedificium Seminarii Antiqui Strigoniensis sed etiam Seminarii Centralis Budapestinensis incursionibus aereis grave percussum.

Persuasum mihi est in annis sequentibus inter speciales circumstantias quibus nunc regnum nostrum versatur sortem catholicae Ecclesiae a clero firmo et Romae fideli pendere. Ideo praeter allata renovavi vitam Seminarii Hungarici a Petro Pázmány nuncupati Windobonae et misi – via quae patebat – in Urbem Sanctam quoque novos alumnos.

Unum restat adhuc habere nunc in Urbe patriam domum, ubi sacerdotes qui cursus theologicos suos complevere ulterius discendi se seque perficiendi navare possint ope-

ra, ut eo magis adhuc firmiores evadeverint, quanto maiorem firmitatem et orthodoxiam poscit divina Providentia a clero et populo hungarico circumdato ex undique inimicis crucis Christi. Inserviret secundo altera pars suprafatae Domus recipiendis ex Hungaria peregrinis, qui ex institutione Sancti Stephani Regis Hungariae inde iam ab anno 1001 gaudere in ea potuerunt etiam ab anno 1580 quando Gregorius XIII. bulla Ita sunt humana diei 13. Aprilis 1580 Collegium Hungaricum Collegio Germanico adiunxit iniungendo Collegio Novo obligationem hospitalitatis erga peregrinos Hungaros Urbem visitantes. Pius VI. bulla diei 20. Junii 1776 hanc obligationem tantum abest ut revocaret, ut 7500 scudos pro aedificio tantum Hospitii demoliti in indeunificationem dedit Collegio. Hospitium etenim cessit Basilicae SS. Petri et Pauli Apostolorum sacristiae. Nihilominus – proh dolor sustentatio alicuius Hospitii Hungarorum ex parte Collegii paulatim in desuetudine abiit quando Hungariae antistites post devastationem turcicam restorationi vitae catholicae in patria insudabant et non potuerunt se etiam rebus exteris occupare.

Liceat mihi nunc de genu rogare Sanctitatem Vestram nomine quoque omnium Hungariae Antistitum, ut rem supra allatam cum experta benignitate et iustitia considerare dignetur. Nos non volumus aliud, quam secundum generosam foundationem Sancti Stephani Regis perantiquam domum paternam iterum invenire in Urbe Sancta. Prope illam vero, attamen ab ea penitus separate Collegium Hungaricum fundare desideramus. Hoc collegium nihil abrogaret de Collegio Germanico Hungarico in quo alumni ex tota Hungaria sicut usque nunc ita etiam in futuro cursum completum theologicum absolvent. Collegium Hungaricum, sive Stephaneum, esset – uti supra exponere ausus sum – unum ex aliis collegiis quae Romae fere omnibus nationibus separatim praesto sunt pro perficiendis studiis altioribus. Quod necessarium est atque utile huiusmodi collegium, elucet ex eo, quod Germania – praeter supranominatum Collegium Germanico-Hungaricum – duo alia habet¹⁵⁴ Collegia Superiora (Campo Santo Teutonico et Anima). Praeterea ex nationibus minoribus Rutheni, Czechi, Hiberni, Neerlandi, Belgi, Porthogesi, Illirici, Scoti, et alii habent Collegia separata, tantum Hungari non habent qui ex istis omnibus primam domum habebant celeberrimam in Urbe Paterna. Collegium vero sic dictum Hungaricum in Via Giulia, ubi Stipendiati Hungari et mulieres simul habitant sumptibus Status Hungariae, non est tam aptum pro Instituto Pontificio Hungarico, quam esset Collegium separatum. Tam felix fui ut in Urbe commorans Sanctitate Vestrae hoc nostrum desiderium patefacere potui. Ulterius tamen non volui fatigare Sanctitatem Vestram ante quam claram situationem de re non cognovissem. Nunc vero post tractationes etiam cum Vicario Generali Societatis Jesu P. N. de Boynes – qui in litteris suis ... 25. Januarii 1946 inter cetera mihi scripsit: „Perlibenter utique, si possem, desiderio Eminentiae Vestrae satisfacerem, cedendo ecclesiam S. Stephani Rotundi, at pro dolor id facere non possum, quia nullum mihi est ius disponendi de bonis Collegii Germanici Hungarici” – liceat mihi rogare Sanctitatem Vestram, ut conamen episcopatus et fidelium Hungariae adiuvere dignetur.

Licet terra ubique sancta est Romae pro Collegio Hospitio et ideo ubique libenter instauraretamen plena reliquiis hungaricis domus prope Ecclesiam S. Stephani in Caelio Monte est nobis familiarissima. Ecclesia etenim dedicata est honoribus Sancti

154 Az eredetiben: *habent*.

Stephani et Ladislai Regis Hungariae et Emerici. Ducis ... licet non est tam prope confessionem Apostolorum, quam primum Hospitium, cordibus nostris tamen intime est coniuncta.

Si Sanctitas Vestra sequens voluntatem Gregorii XIII. et Pii VI. iterum vivificare dignaretur Hospitium cum nostro Collegio, tradendo domus S. Stephani Rotundi episcopatus Hungarico, gens Hungarica totusque clerus immenso gaudio et gratitudine afficeret libenterque afferret sacrificia materialia, ulterio ad Hospitium Collegium ulterius exornandum. Domus etenim, sicut ego pluries observari, non erat occupata, ab alumnis Collegii Germanici-Hungarici et licet mediocribus sumptibus esset renovanda, tamen – secundum meam humillimam opinionem – esset solutio pro Collegio Germanico Hungarico quoque minus onerosa.

Praeas nostras gratiis Sanctitatis Vestrae commendans

Pedes Sanctitatis Vestrae deosculor.

Strigonii die 20 Junii 1946, Anniversario 170. demolitionis Hospitii Hungarorum a S. Stephano fundati.

P.P.H.¹⁵⁵

LÁSZLÓ NÉMETH

CARDINAL JÓZSEF MINDSZENTY AND THE CHURCH OF SANTO STEFANO ROTONDO PART 1: 1945 - 1946

The Church of Santo Stefano Rotondo, which Pope Pius XII gave to Cardinal József Mindszenty, Primate, Archbishop of Esztergom as a titular church in 1946, is one of the most important churches for Hungarian believers in Rome. Current study based on various sources aims at presenting the relation of the church and Cardinal Mindszenty. Mindszenty had several plans concerning Rome during the studied years. Among others he intended to recreate the successor of the house for Hungarian pilgrims originally founded by the first Hungarian king, Saint Stephen. He also planned to separate Collegium Germanicum et Hungaricum, as well as proposed the foundation of a permanent place for worship used by the Hungarian colony in Rome. The author presents two sources: the official minutes about the entry on Santo Stefano Rotondo (3. March 1946.) and Cardinal József Mindszenty's letter addressed to Pope Pius XII. (20. June 1946.).

155 A P.P.H. rövidítés jelentése: Princeps Primas Hungariae



MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM
ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY
2004/3-4



CATHOLIC CHURCH'S HISTORY IN HUNGARY.
AN ENCYCLOPAEDIC PRESENTATION

E tanulmány az Encyclopedia of Hungary több kötetes angol nyelvű mű, a maga nevében talán az első, számára készült. Cél a magyar történelmi, kulturális, gazdasági, technológiai, tudományos, filozófiai s vallásos értékek bemutatása nem magyarul beszélő gondolkodók, tudósok, szak- és üzletemberek, kereskedők, politikusok, turisták, egyetemi könyvtárakat látogatók, vagy Magyarországról valami módon többet tudni akarók előtt.

A METEM Vázlatok kutatási területének megfelelően egy a Katolikus Egyház történetét összefoglaló címszót közöljük itt kritikai kiértékelésre, hozzászólásra. Választ köszönettel a következő címre kérnénk: A cikkre vonatkozóan: METEM-International, 2 Dale Ave, Toronto, Ontario, Canada M4W 1K4; Fax 1-416-922-2773. Encyclopedia of Hungary-val kapcsolatban: Pungur József, Főszerkesztő, 410,10636-120 Street, Edmonton, AB, Canada T5H 4L5, Tel/Fax:0-1-780-482-0844; e-mail: pungurj@shaw.ca

PART ONE
ONE THOUSAND YEARS 1001 - 1989

Foundation 1001 - 1526.

It was in 1001 that Saint Stephen, the first King of Hungary, was crowned with a crown he requested from Pope Sylvester II to keep his young kingdom independent of its two influential neighbouring powers, the Byzantine Empire and the German Holy Roman Empire. That year was the foundation of the independent Hungarian Kingdom, the organized Roman Catholic Church in Hungary and the beginning of a thousand-year long diplomatic relation between Hungary and the Holy See.

The Hungarians already knew about Christianity before 1001. Both the Byzantine and the German churches sent missionaries to convert Hungarians and not without success. The father of King Stephen, Géza, head of the Hungarian tribal confederation (971-997), with his family and numerous leaders of his tribes, was already baptized by Bruno of San Gallen in 973. Géza founded the Benedictine Abbey of Pannonhalma in 996, which ever since remained throughout the tumultuous centuries a symbol of survival for the church and the country. Géza was also instrumental in bringing his son, Stephen to marry Gizella, the sister of Henry II of Bavaria. Géza's wife, Sarolta, was also a Christian. She was the daughter of chief Gyula, who with another Hungarian tribal chief, Bulcsu, accepted Christianity in Byzantium around 972. This threefold

ecclesial and political orientation towards Rome, Byzantium and Bavaria remained the policy of the Árpád dynasty. Being at the crossroad between East and West a close relation to Rome was found always useful. The holy League initiated by Innocent XI in 1684 to liberate Hungary from the Ottoman Turkish occupation of over 150 years is just one example.

When the Hungarians settled in their present home more than thousand years ago, Christianity had already a history of about eight hundred years in Pannonia, a Roman Province from the time when during the reign of the emperor Augustus (27 B.C.- A.D 14) Rome's domain reached the Danube. About a century later Trajan recruited his soldiers from there to subdue the kingdom of Dacia and make it one more Roman province. Acts of martyrs and Christian archeological finds in Hungary make it sure that from the early 3rd century up to the year 896, in different forms though, Christianity survived in Pannonia long after the fall of the Roman Empire. Christian communities lasted through the Hun and Avar rules up to the Slavs who passed some of that heritage to the Hungarians. Quite a few early Hungarian Christian expressions, like for example *milost* (Slav) *malaszt* (Hungarian), *gratia* (Latin), *grace* in English, illustrate that. It was around the year 896 that the confederated tribes of the Hungarians with the Kabars under the central ruler Árpád occupied the Carpathian Basin.

Following the Roman ecclesial divisions King Stephen organized the Church into dioceses and parishes. He created two archdioceses, Esztergom and Kalocsa, eight dioceses, Győr, Csanád, Vác, Eger, Pécs, Veszprém, and Bihar and Erdély, the last two now in Romania. Although borders changed the names remained the same to this day. In addition to dioceses he founded three Benedictines abbeys and confirmed the Archabbey of Pannonhalma, which as the Benedictine monks used to tell to visitors, "The Mongols came (1241) and left (1242), the Turks came (1526) and left (1686), the Germans came (1526) and left (1920), came again (1944) and left again (1945), then the Russians came (1945) and left (1989), but Pannonhalma, is still there." And so after a thousand confusing years is the incorrupt right hand of the first King in the Saint Stephen Basilica, Budapest, honored as the "Szent Jobb," as well as the crown of the Árpáds in the Hungarian Parliament in Budapest.

To bring the Catholic Church closer to the people Stephen prescribed the building of a church for every ten villages in the country. To furthermore strengthen Christian faith he invited missionaries from Germany and Italy. The most known was Gerhard of Venice killed by the paganizing Hungarians in the hope of stopping Christianization. His statue stands on the hill of Buda holding high the cross for the people of Pest. Moreover to encourage his Hungarian subjects to visit the Holy Land King Stephen built inns in Jerusalem, and on the way to Jerusalem, one in Rome and one in Constantinople for lodging pilgrims. A deeply faithful and generous person as he was he could be and was ruthless with his enemies and his subjects breaking his laws.

After having lost his son and heir to his throne, Imre, by untimely death, Stephen progressively became dedicated to the Virgin Mary naming more and more churches to her honour. Before his death, according to the Great Legend of St. Stephen, he offered his country to the patronage of the Virgin Mary, as the Patroness of Hungary. Since that time reverence and devotion to Mary, the "Great Lady of the Hungarians," the *Magyarok Nagyasszonya* - an old Hungarian title for a leading woman of great dignity -

became a marking characteristic of the Hungarian people. Fifty years after his death in 1083 King Stephen was canonized as the first saint of the Árpád dynasty and probably the first of the canonized kings of the Roman Catholic Church. His cult spread quickly in the universal Church. Recently Bartholomew, Orthodox Patriarch of Constantinople, proclaimed him saint too. Out of the about 113 churches the Catholic Hungarians, emigrated to USA and Canada in the 20th century built in their new homeland, are as many dedicated to Saint Stephen as to Mary, the Patroness of Hungary, twenty each.

St. Stephen's cult reached even the Acoma Pueblo Indians of New Mexico. Their Church was built on top of a mesa, hundreds of feet above the surrounding land around 1629. The patron saint of their church is San Esteban King celebrated even today on September 2 by the Pueblo Indians. It is the day the universal church celebrated King Stephen prior to the liturgical reform of the Second Vatican Council which moved the feast to August 16, the day after the holy King died.

For establishing and organizing the church in Hungary King Stephen was known to his chronicists as an apostolic king, a title inherited by his successors on the throne with some privileges like naming bishops. The Christianization of the Hungarian people is considered to be completed by the time of King Ladislaus I (1077-1095), who was also canonized later, and honoured by the Hungarian faithful as a great helper and supporter for the poor, the oppressed, even to this day.

The 14 saints and blessed descendants of the Árpád royal dynasty (Saint Stephen, Blessed Gizella, Saint Imre, Saint Margaret of Scotland, Saint Ladislaus, Saint Piroška, Saint Elizabeth I (1207-1231) Blessed Gertrúd, Saint Margareth, Saint Kinga, Blessed Jolánta, Saint Elizabeth II (1292-1336), Blessed Csáky Mór, Saint Hedvig) as well as the great number of hermits and members of religious orders of those days indicate how quickly Christianity captivated the soul of the Hungarian people and their only native dynasty. The wild people of the Asian steppes, who raided Western Europe for six decades, accepted Christianity and became its bulwark for many centuries. Religious orders are to be credited to a great extent.

After the Benedictines came the Premonstratensians from Germany (1130). The number of their monasteries and cloisters before long reached the number 41. Shortly after that the Cistercians arrived from France (1142) who introduced a more advanced agricultural method and within a century they had 25 abbeys in Hungary. The Order of the First Eremites of St. Paul, founded in Hungary in 1250, spread to Italy, Germany, Austria, Poland, Lithuania and Sweden. Still more successful were the mendicant orders, the Franciscans and Dominicans. The sustenance for the churches and religious communities was provided by the serfs of the land donated by the Hungarian kings to bishops or religious communities. For not having a university in Hungary before 1367, talented religious and secular young men went to Paris, Bologna, Padua, Vienna, Cracow and Prague to get university education.

As the end of the fourteenth century approached the spirituality of Medieval Christianity was more and more challenged by Renaissance humanism. So long the kings and the Church shared the same faith and world-view, they felt equal and the dialogue was just a "tit for that." But when the renaissance humanism gained an upper hand the medieval Church tried to regain equality with the "world of the state" by serving renaissance values. This seemed justifiable since the Church could recognize

its own values in humanism. But the meaning of redemption for the world and the meaning of the world for redemption was much more complex than a simple imitation or submission.

We should keep in mind that Hungary – during the Anjou dynasty (14th century) and with Sigismund, king of Hungary (1387-1437) as the Holy Roman Emperor (1433-1437) as well as the king of Bohemia and Italy – was still a significant country for keeping the Constantinian heritage alive, more in memory though than in political life. Instead of unification the world got more diversified and the temporal power increased its strength. And so did the challenge of Islam. Reform movements raised their voices but neither of them could unite interest among classes and fractions.

The leaders of the Church inside as well as outside of Hungary became more secular without concern for the faithful. Some of them spent ecclesial revenues for their own influence in order to accumulate power and wealth. The Fifth Lateran Council (1512-1517) lamented that without being able to do anything about it. The kings of Hungary appointed bishops and archbishops like László Szalkai who despite the insistence of the pope refused to be ordained though he was already appointed archbishop of Esztergom since 1524. Landlord bishops were heads of their own army. So it could happen that in 1526 when the Turks defeated the Hungarian army seven bishops, half of the Catholic hierarchy of Hungary, died in the battle together with the humanist Archbishop Szalkai. And so did King Louis II (1516-1526). And when he was killed in the Battle at Mohács in 1526, the last non-Hapsburg king of Hungary died. With him the history of the foundational Hungarian Church ended. A new era, the era of Renewal, the time of Reformation, and the Hapsburg dynasty began which lasted up to 1920, the year of the Treaty of Versailles-Trianon.

Renewal 1526-1920

The history of the Catholic church in a country cannot be independent of the history of that country, which in turn is not independent of the history of the world. Otherwise a Church would not be the Church of the incarnated Christ. The era of renewal was not just a renewal of the Catholic Church thanks to the renewal of the Reformation. It was a renewal of the world of that time. It was a time of turning from the objective res “thing,” to the subjective, to the individual person, by emphasizing the internal instead of the external, the private instead of the public.

After the collapse of the Hungarian Medieval kingdom the country was divided into the western part which became a province of the Hapsburg kingdom, the central part, the bulwark of the Ottoman Turkish Empire, and the eastern part, the chiefdom of Erdély, Transylvania, a sort of vassalage of the same Ottoman Power.

The political division of the country brought about the division of the Church. That the Church survived in Turkish Hungary was thanks to the Franciscan and Jesuit missionaries who ventured to visit Hungarian communities illegally with the risk of sacrificing their own life. Their work was shared by the Licentiatii. The Licentiatii was a lay apostolate of a new form of evangelization created for the Turkish occupation in Hungary. The members were Catholic laymen commissioned by bishops as substitutes for parish priests. They baptized, witnessed marriages, preached, buried the dead, lead

communal prayers and taught the children. The long list of those nameless heroes and martyrs never will be compiled.

The political division implied further divisions. One of them was not new. The Mongol and Turkish invasions just deepened it more. Pannonia was already a land of different linguistic families. During the devastating invasion of the Mongols under Batu Khan in 1241-1242 half population of Hungary was massacred. The King Bla IV, remembered as the second founder of the country, welcomed emigrants from Germany, Bohemia, Orthodox, the Rusyns and the pagan Cumans from East, to repopulate the devastated Carpathian Basin. As time passed the Hungarian people became more and more a people of many nationalities. The never-ending fights between Christian and Moslem forces, particularly around the borders between the Turkish and Royal Hungary, the deportation of Hungarians sold into slavery, or recruited by the Ottoman Turks for their own army, all this in addition to plagues and starvation of the overtaxed peasants, not rarely by both the Turks and Royal landlords, many Hungarian villages and towns became empty again. The Hapsburg kings of the time, welcomed first Romanians and Serbs to repopulate the vacated villages. Charles VI (1711-1740) particularly promoted Catholic German and Slovak immigration to Hungary.

It was always the mission of the Church to cultivate concord and mutual respect among the various ethnic groups, reminding each one that all are members of the same one country and of the one Christian Church. But the mission this time became almost impossible and most often failed. To the earlier divisions Waldenses and Hussites as well as the various forms of Lutheran and Calvinist congregations were added. with the increasing estrangement between the exploited serfs and the rich feudal landlords. In 1514 a group of peasants called to fight against the Turks turned against the aristocrats. Following the expulsion of the Turks this was the same class which joined willingly the nobles in rebellions against the Hapsburg kings who happened at the time to be the "defensores" of the Catholic faith. Stephen Bocskay (1604-1606), Gabor Bethlen (1619-1622), and Georg Rákóczi I (1644-1645) Francis Rákóczi II, (1703-1711 and Louis Kossuth (1948-1949) rebelled against the Hapsburg kings. Political revolutions were also social and religious revolutions as well. The fourth division was a new one. Protestantism arrived when the Hungarian Medieval Kingdom collapsed. It was first welcomed as a reaction to renaissance humanism of the Roman Catholic Church calling Christians to return to the spiritual faith of the first Christians.

In Transylvania the Protestants, the Catholics and the Unitarians were equally strong so they agreed, for the first time in Europe, to grant religious liberty to each other in 1557. But the application of the religious freedom remained in the hand of the rulers. Three Catholic priests, two Jesuits, one Polish and one Hungarian and one Croatian Canon of Esztergom were murdered in Kassa, (now Košica, Slovakia) for being "papists" in 1619. On July 2, 1995, they were canonized together by John Paul II as symbols of the unity of the peoples living in the Carpathian Basin. On day of the canonization the Polish Pope paid homage and asked for forgiveness for the 60 Hungarian Protestant ministers condemned to galley-slavery by the Catholic royal court with the cooperation of the Primate of Esztergom, George Szelepcsényi in 1674.

When Hungarian Protestant theologians, trained at German universities, returned to Hungary with the new Hungarian translation of the Bible, made in 1590 by the Calvinist Gáspár Károli, they were able to lead the Hungarian Catholics over to

Protestantism. At the beginning of the 17 century about 90 percent of the population of the Hapsburg Hungary was Protestant, mostly Calvinist. According to some statistics there were no more than about 300 Catholic priests in Hapsburg Hungary when in the reformed churches 2000 ministers were preaching in powerful Hungarian. And the faithful were impressed by sermons inspired by the Bible. By the end of the 16th century out of the 900 parishes of the Archdiocese of Esztergom 800 were not Roman Catholic any more. Out of 230 monasteries only the Hermits of St. Paul had some left. The Calvinists had about 22 presses to publish Calvinist books, whereas the Catholic had only one. They were 134 Protestant high schools, compared to 30 Catholic.

The Catholic renewal in Hungary started with Miklós Oláh, Archbishop of Esztergom, who in 1561 invited the Jesuits. At a time when the Catholic Hapsburg King Maximilian (1564-1576) forbade the solemn promulgation of the decrees of the Council of Trent (1545-1563) the Archbishop established a seminary in 1566. The Catholic renewal became more intensive with the new primate of Esztergom, Cardinal Péter Pázmány (1570-1637). He was an eloquent speaker who mastered the Hungarian language as no one before him. Pázmány founded numerous educational and monastic institutions, including the University of Nagyszombat (now Trnava in Slovakia) in 1635, and a seminary in Vienna in 1624. He preached, disputed, published books with success and brought about that in his lifetime the Catholic Church regained its strength and the majority of the faithful became Catholic again. The shift was certainly due also to a law in praxis, that the subjects followed the religion of the landlords (*cujus regio ejus religio*).

Unlike Lipót I (1655-1705) who forcefully promoted the Catholic faith, not all Hapsburg kings were equally supporting the Roman Catholic Church. Some of them were not even religious. Charles III granted religious liberty in his countries but Joseph II (1780-1790) influenced by the rationalism of the French Encyclopaedists suppressed 134 male and 4 female religious orders affecting about 1700 members. Closed all except one seminaries. During 10 years he promulgated 6,000 laws affecting religious life.

What helped Church renewal, both Protestant and Catholic, were the schools, particularly universities, presses, printed Bibles, prayer-books, hymn-books and the Baroque arts. By 18th century the Jesuits directed about 40 schools, and their Baroque churches were popular as in all Catholic countries. In South America there were at least 30 Hungarian Jesuits converting the natives, and in Hungary about 800 teaching and publishing books on sciences until their suppression by Pope Clement XIV in 1773, only to be reinstated in 1814 by Pius VII. In the time of Enlightenment the local church as well as the universal church were continually losing their prestige and autonomy yet the popular devotion of the faithful deepened thanks to prayer-books and pilgrimages. And when poor Catholics and Protestants had to leave their old country in the 19th and early 20th centuries such a devotion was their heritage which encouraged them to build their Hungarian churches in North America throughout the 20th century.

Just before the First World War in 1910 the Roman Catholic Church in Hungary in addition to the ten dioceses founded by its first King had eight more dioceses (Besztercebánya, Erdély, Kassa, Nyitra, Rozsnyó, Szepes, Szatmár, Váradi) and eight more Greek Catholic Churches (Eperjes, Gyulafehérvár, Hajdudorog, Körös, Lugos, Munkács, Nagyvárad, Szamosújvár). The number of parishes was over 6,000. The total

population together with Croatia was 20,886.457 out of which 61.%, that is 12,913.647, were Catholics. After the War according to the census of 1920 Hungary lost 63.6% of its total population having left only 7,980.143 of which 66.1% was Catholic, i.e., 5,271.976

For the history of Hungary and so for the Catholic and Protestant Church the Treaty of Versailles-Trianon on June 4 1920, June 4 was another Mohács. Like Mohács, Trianon was a devastating outcome of a war lasting for four years which brought about the abdication of the last Catholic Hapsburg king and the loss of two thirds of the country. But like Mohács Trianon meant the inauguration of new era, which with a word borrowed from John Paul II we would like to call a time of Creative Fidelity divided in three periods.

Creative Fidelity 1920 -

First Period, June 4, 1920 (Treaty of Versailles-Trianon) - May 29, 1938 (Day of the First Anti-Jewish Law)

The time following the great loss of the World War, 1914-1918, was another time of awakening. Both the nation and the Church looked back to its tradition. The foundational Christian Church reclaimed its place in the 20th century. The saints of the Árpád electrified young and old, poor and rich. The first major event in the country was the celebration of the 900 hundredth anniversary of Saint Emeric's death in 1930, April 5- 17th, and the Eucharistic World Congress of May 26-29, 1938 with Cardinal Pacelli as papal legate, the later Pius XII who in 1942 canonized Margaret of Hungary, the daughter of the second founder of the country.

The Benedictines, Carmelites, Capuchins, Dominicans and Jesuits lost many houses, but gained in numbers of members. Processions to Marian shrines were popular. More and more influential Catholic leaders emerged. Among them there was Ottokár Prohászka (1858-1927) Bishop of Székesfehérvár, intellectual and popular speaker who reminded the faithful of Church's social doctrine and challenged liberal and communist ideas. There were others creative in Catholic tradition, like Bishop Gusztáv Károly Majláth, Sándor Giesswein, Tihámér Tóth, the apostle of youth, also laymen as Nándor Zichy, Móric Eszterhzy and Sándor Barkóczy. So were the member of various religious congregations among them the piarist Sík Sándor, the Jesuit Béla Banga (1880-1940) Ferenc Bíró (1869-1938), a promoter of the Catholic press, Jenő Kerkai, organiser of the rural youth, KALOT and the Catholic Agrarianism. There were associations founded for worker the EMSZO, Egyházközségi Munkás Szakosztály, for the young worker KIOE, Katolikus Iparos Ifjak Országos Egyesülete, for the young women KALASZ, Katolikus Lányok Szövetsége, for elementary school children the Guard of the Sacred Heart, Szívőárda. New Hungarian religious communities were formed for education and social work, like the Sisters of Social Service founded in 1923 by Margit Schlachta, and the Society of the Heart of Jesus, Népleányok by P. Bíró in 1921 to give unconditional priority to the Church's spiritual vision and mission and to compete, at the same time, with a world of economics where profit seems to be the only rule for survival.

Yet Creative Fidelity was not and could not be creative enough. It needed more time. The relationship between the bishops, still members of the Upper House of the Hungarian Parliament and priest- ministers was not cordial and later served well the communists' interest to subjugate the Church. A more equitable distribution of the ample lands the Church owned in Hungary involved the same difficulty Pius IX had to face in his encounter with the Italian revolution. He said, Non Possum. "I cannot do it." ("It was not given to me"). But if it is taken away by force he would never use force to take it back, because again "he could not do it." The life of the universal Church is the life of the local church and vice versa.

The first period of Creative fidelity ended when the first anti-Jewish law was passed under the pressure of the German National Socialism in the Hungarian parliament on May 29, 1938

Sources:

A Thousand Years of Christianity in Hungary. Edited by I. Zombori, P. Cséfalvy, M.A. De Angelis, published by the Hungarian Catholic Episcopal Conference Budapest. An encyclopedic book with 31 scholarly essays and a catalogue of historical documents, artistic objects, paintings, statues, and mintage demonstrating Christian life as lived by the Hungarian people over the past millennium - exhibited first in the Museum of Vatican City, 10 October 2001 - 12 January 2002, and then in the Hungarian National Museum in Budapest, January - May 2002.

BANGHA BÉLA, 1932. "*Magyarország*". Katolikus Lexikon. Budapest, 3 1932, pp. 244-245.

HERMANN, E., 1973. *A katolikus egyház története Magyarországon 1919-ig*. München.

JUHÁSZ, W. & M. Tomka. "*The Catholic Church in Hungary*" *New Catholic Encyclopedia* 2. end. vol. 7, pp. 209-223. Washington, DC. 2003.

KISS, J. J. SZIKLAY. *A Katolikus Magyarország 1001-1901*. Budapest 1902.

SZILAS, L. *Kis magyar egyháztörténet*. Roma 1982.

TÓTH, E. 2001 "*Christianity in Pannonia Prior to the Hungarian Conquest (Before 970)*." *A Thousand Years of Christianity in Hungary* Edited by I. Zombori and al. pp. 20-26. Budapest, 2001.

Persecutions

The time of the German National Socialists and the Russian Communists could be viewed also as a creative fidelity for the Church. It was a challenge to authenticity facing a changing future.

Persecution in the time of the German National Socialism May 29, 1938 - April 7, 1945

The German influence in Hungary was increasing since the year Hitler became the German chancellor in 1933. To prevent Nazi occupation the Hungarian Government became more and more submissive and introduced the first anti-Jewish law which passed under pressure of the German National Socialists in the Hungarian parliament on May 29, 1938. By that one and by the subsequent anti-Jewish laws not only Jews, but at least 61, 548 Christians by religion but having one Jewish parent or 2 or more

grandparents were “deprived of their civil rights and socially ostracized,” humiliated, persecuted, indicted and killed. Whatever was done to one living in Hungary it was done to the Christian Church in Hungary. It is a Christian doctrine that no one can persecute a human being without persecuting the Church of Christ (Mt 25, 40) and since every one belonged to the people of God no human being is alien to the Church. Born in Hungary or recent arrivals in Hungary all were the concern of the Christian Church in Hungary. Before the German occupation of Hungary, March 19, 1944, some Jews of the neighbouring countries, like Poland, Austria, Czechoslovakia, Romania, Croatia where the deportations were already in progress, took refuge in Hungary. So did the German speaking French soldiers of Alsace who visited the Champagnat, French school in Budapest, where one of the Marist brothers, Nandor Fischer, provided them the civilian dress, and forged documents to let them return home in France. When an agent provocateur uncovered his action the brother was arrested by the Gestapo. Posthumously he was given by the Consul of Israel in Vichy the Medal for the Righteous Among the Nations in January 10, 1982. The indictment of priests, like Fr Andrew Egyed, and Religious, like Sára Salkaházy, a member of the Sisters of Social Service, who was shot down by Hungarian Nazis on December 27, 1944 for keeping Jews in their house – her process of beatification is now in Rome – or Fr. Jakob Raile, S.J., who saved about 150 Jews in the cellar of the Jesuit Residence of Maria ut 25 and awarded the Medal for The Righteous Among the Nations, his name being also inscribed on the Honour Wall in the Garden of the Righteous, at Yad Vashem, Jerusalem, and many more documented by Charles Varga Hetényi’s five volumes of Priests and Religious in the Eclipse of the Arrow-Cross and the Red Star.

Joseph Mindszenty, bishop of Veszprém at the time, for encouraging the faithful, the clergy and religious communities to save the persecuted Jews, was imprisoned by the Hungarian Nazis and freed by the Russian Army. So did among others Vilmos Apor, Bishop of Győr, Kelemen Krizosztom, Archabbot of Pannonhalma. But this was not enough to save Hungarian and central European Jewish women with children and men wearing the distinguishing yellow star of David as they were marching on the street of Budapest and other Hungarian cities led by Gestapo and Hungarian Nazis towards an uncertain yet certain destination in West and a few month later another group of men and women driven by Russian soldiers to another uncertain yet certain destination, some as far as Kazakhstan in the East.

The Communist persecution (April 7, 1945 - October 18, 1989) the day the New Constitution was promulgated in Hungary and the country became a free democratic republic.

The communist persecution had nine chapters.

1. The first was the nationalization of all Catholic Schools in 1948. Expressed in numbers this included 3148 educational institutions, 436.000 students, 3597 professors and 9092 teachers. Following an agreement between the Catholic Church and the state in 1950, 6 boy schools and two girl schools were returned to four religious orders.

2. Cardinal Mindszenty was arrested, humiliated, accused of subversion, treason, spying and currency manipulation and then indicted. His death sentence was commuted to life in 1949. He believed that he could not consent to injustice. His life was a

revelation of his Church to the world and his sufferings the revelation of what injustice can do. The Hungarian freedom-fighters liberated him in 1956 and he remained a lasting witness to their success.

3. Except for some members of the 3 male (Benedictine, Franciscan, Piarist) and 1 female (Poor School Sisters of Notre Dame) religious communities for running their schools, all Religious orders were suppressed and about 2,500 male and 9,000 female religious were accused of being enemies of the communist regime. They were forced to leave their houses (about 700) in June 1950 in a most brutal way and confined far away. The secret police made its way into the house during the night, they were pushed around, beaten, gathered all in a corridor or common room, given short time to take necessary clothes and belongings, herded into camions and taken to concentration camps where they were kept for months before they were released to start a private life with a job unless they were indicted and imprisoned for years.

4. Most of the Seminaries were closed. The ones open were wired by the police, with a limited number of candidates for the priesthood, always one or two agents among them as spies who left before long.

5 Church properties were confiscated, about 862,704 cadastres never reclaimed by the Church.

6. Church activities and functions were controlled. Bishops were named, and priests were ordained only with the approval of the state. Appointments, transfer from one parish to another likewise.

7. Schools from elementary up to universities expounded communist doctrines and provided communist education. For a young woman or man higher education was prohibited if he or she did not enjoy the confidence of the system.

8. No books except communist ones were promoted. All other books were removed from schools and public libraries.

9. All associations were illegal except the ones formed by the state, and everybody had to be a member of a communist association corresponding to age and profession.

During over forty years (1945-1989) an unknown number (Hetényi Varga Károly documented 2010) of priests, religious, and faithful were indicted and imprisoned for being a member of an illegal organization, like a religious order, or simply for being not supportive to the spirit of the people's democracy. In prison they were beaten, tortured, humiliated, deprived of any self-esteem. Fr Antal Pálos described it as a life in anxiety and fear of moral death, and then, after having lost any honour, living with constant shame of oneself, humbled, and waking in the midst of the human race waiting for the physical death which finally liberates one from the crucifying pain of self-contempt.

The communist system invented a method and science of creating hatred in the human heart with a sick pleasure in destroying human self-esteem, breaking moral strength and transforming a loving brilliant human being into a zombie without will and brain. Stalinist communism did not want to make martyrs. From 1945 to 1964 some estimate that they were 34 priests executed or who died in prison. One may never know how many. But surely the system could and did kill the spirit and bring about a way of existence in which self-destruction appeared as a redemptive act. It was so terrible that the system itself could not stand it any more. Stalinist communism destroyed itself progressively. It was a redemptive act both for communism and the human race.

At the beginning, Hungarian communism, with its first leader Mátyás Rákosi, assumed that the time had come to terminate the Church. Its survival was a question of time. It is a number of coffins, Rákosi used to say. Yet it turned out otherwise. It was human nature which defeated communism. After over forty years a strong religious feeling was still alive and growing. The number of underground, illegal religious groups was increasing from a dozen up to 4,000 with a membership of 100.000 according to some sources. As the times were passing the second, third and fourth generations of the Hungarian communist party leaders realized that their time was over and prepared the way for a change. The prisons became emptier and emptier. The time of persecutions came to an end in 1989, October 18, on the day the New Constitution was Promulgated in Hungary. Hungary became a democratic republic. And the time of creative fidelity (3) returned, more experienced., stronger and hopefully lasting longer.

Sources

- ADRAS, E., J. Morel. *Kirche im Übergang*. Die Katholische Kirche Ungarns, 1945-1892. NÉMETH, E. Magyar Katolikus Püspöki KonferenciaTitkársága. Budapest.
- HETÉNYI, V. K. *Szerzetesek a horogkereszt s a vörös csillag árnyékában I-V*. Budapest 2002
- RÉVAY, E. OLI Vallásszociológia Központ Budapest.
- STARK, T. *Hungarian Jews During the Holocaust and After the Second World War, 1939-1949: A Statistical View*. Boulder: East European Monographs, 2000.
- TOMKA, M. "The Church under Communism" *The Catholic Church in Hungary* New Catholic Encyclopedia 2. end. vol. 7, pp. 221-223. Washington, DC. 2003.

The Third period of Creative Fidelity began on October 18, 1989, the day the New Constitution was promulgated and Hungary became a free democratic republic.

László Szilas, Tibor Horváth

PART TWO

CATHOLIC CHURCH AT THE DAWN OF THE THIRD MILLENNIUM

After the Second World War Hungary, with other central-eastern European states, fell under the Soviet sphere of interest as it was decided at the Jalta Conference. In the presence of the Red Army the forced transformation of the country according to communist ideology commenced with full force and lasted for forty years with a short brake during the Revolution of 1956. The persecuted Catholic Church, along with other Christians, had to find out methods of survival. Despite many accusations the survival succeeded.

The dictatorship suddenly collapsed and in 1990 the system changed unexpectedly by a bloodless revolution. Before the change there were signs of the political thaw, among them an invitation to the Pope in 1989 for a visit to Hungary, and a resumption

of diplomatic ties between the Holy See and Hungary which were severed in 1945. In 1990 the Statutum of the Hungarian Catholic Bishops Conference was endorsed and it elected for 5 years its president Archbishop István Seregély. In the same year the Parliament passed a Bill granting Freedom of Conscience and Religion (Acts IV, 1990), which stipulates, among other things, the separation of Church and State. Since then Church activities are free. Its weak points include e.g. the founding of new religious communities. In 1991 a new, vital Bill passed. This related to putting in order the ownership of the former Church properties, confiscated by the communist regime (Acts XXXII, 1991).

Between 16 and 20 August, 1991, Pope John Paul II visited Hungary. He met not only leading but common church-people, statesmen and other church-leaders. Beside celebrating masses, he participated in an ecumenical service in Debrecen and laid a wreath at the Protestant Martyrs Memorial. The pope visited Hungary for a second time in 1996 on the 1000 anniversary of the Pannonhalma Abbey.

An important event was the gradual rebuilding the religious orders, and spiritual movements. The communist regime nationalized all church schools in 1948. In 1950 the state abolished the religious orders. Although a state dictate allowed the operation of 8 Church Gymnasiums and activities of limited number of monastics. Benedictines, Franciscans, Piarists and the School Sisters allowed to run 2 schools each. In the '80s Jesuits, Cistercians and a new order of nuns were allowed limited activity.

After the political change renewed activities started by many monastic orders. It was a difficult new beginning but they prevailed. Now there are some 90 active Monastic Orders in Hungary. The new Sapientia Academy was founded for training of the new monks. New Spiritual Movements came into existence such as Opus Maria (Mária Műve), Married Couples' Weekend (Házasság Hétféje), the Cursillo, the Schön Stadt, the Neokatechumanatus and the Ark (Bárka).

As for the old societies: the Actio Catholica is not yet active. Only in principle renewed the KALOT, the KALÁSZ and the Boy Scout movements. Quite active the Kolping Association, the Christian Intellectual Association (KSZ) and the Pax Romana Organization.

The Church has some 300 education institutes, among them the Péter Pázmány Catholic University at Budapest-Piliscsaba. It has 7500 students. There are two teacher - training Academies at Zsámbék and Ersztergom, 50 Gymnasium secondary schools preparing students for the university. The dioceses of the Church were rearranged and two new ones were created (Debrecen-Nyíregyháza and Kaposvár). Thus the Church has 14 Ordinaries and one Army Ordinary with Military Bishop as its leader, 1994. In the '90s Diocesan Synods were held. The number of clergy is not yet sufficient and pastoral aids are employed.

The foreign relations of the Church were extended and strengthened not only with Rome and the members of the western churches but with sister churches in the neighbour countries. Pilgrimages were organized to Rome and to the Holy Land

The situation Christian literature is good. New publishers are at work and publish monographic and lexical works as well as new literature. There is no Catholic daily newspaper but there are two significant weeklies the New Man (Új Ember) and the Christian Life (Keresztény Élet) which reach Hungarians beyond the borders. Among the monthlies the Jesuit Perspectives (Távlatok) and the Vigilia are important.

In 1997 an agreement was made between the State and the Vatican with regard to the financial support of the Church. According to the agreement taxpayers may offer one percent of their income to support their own church.

The only positive result of the communist persecution of the Church is that Christians of different denominations pulled together. Since the Second Vatican Council the idea of Ecumenism is more popular. There is a good working relationship between leaders of the historical churches. Their statements with regard to church-life and community services are unanimous.

As for Christian heroism: the pope canonized the Martyrs of Kassa (now Košice, Slovakia), Saint Hedvig (Hedwiga) in Krakow 1997, and Saint Kinga at Ószandec, 1999. The processes of beatification of Cardinal József Mindszenty and others have been initiated.

Year 2000 signified the great Jubilee of Christianity and the millennium of foundation of the Hungarian state.

According to the 2001 census 75 % of the 10 m. population stated to be Christian, and of that three quarters are Catholic. It is remarkable that according to the census only 887 individuals considered themselves explicitly, without further qualification, atheist. The proportion of all those who on their own way decide what religion they belong to is too important to ignore. The Church has now some 2200 clergymen and 5000 churches, including 200 new ones.

So is the Catholic Church prepared to fulfil its pastoral duty at the beginning of the new millennium.

István Seregély

PART THREE

PASTORAL CARE OF THE HUNGARIAN ROMAN CATHOLICS IN THE NEIGHBORING COUNTRIES

The ethnographical transformation of the world, especially Europe, in the 20th century reflects the geological transformation of the earth according to the grand theory of plate tectonics. The Great Divide was followed by the earth in flux. Continents drifted apart just to come together again. The Great divides were National Socialism and Communism drifting families, peoples and nations apart just to let them again come together to form an European union. The 20th century was a century of emigration and immigration of masses. Peoples and religions were passing borders to form minorities in their new homes, or become a minority in their own homes. The popes beginning with Leo XIII, Pius X, Benedict XV and Pius XI expressed concern for the refugees. Pius XII in his encyclical "Exul Familia" on August 1, 1952 asked and directed the local hierarchies of the Roman Catholic Church to provide for the Catholic refugees priests speaking the language of the refugees. John Paul II went further and asked minorities to pray for priestly vocations from their own people. He insisted on "native" clergy and not just language-speaking priests. In the time of National Socialism and communism any pastoral care for the Hungarian Roman Catholics who without moving found themselves from one day to the other in a foreign country was

very difficult. But after the collapse of communism freedom had a chance again in all those regions which had a painful past, there is hope for a better future in a European Union where everybody will be home again.

Sub-Carpathia, Ukraine,

Since 1945 Sub-Carpathia, Kárpátalja, belonged to the Soviet Union. Under the politics of "leveling" population some of the Hungarian Catholics were moved as far away from their home as far as Kazahstan. The Greek Catholics were under additional pressure to give up their religion and join the Orthodox Church. The indictments of some of the Hungarian Catholic priests of the diocese of Munkacs who were persecuted for their church during the years prior to 1989 are documented in Hetényi, "Papi Sorsok," I.

After 1990 Sub-Carpathia belongs to Ukraine and the Catholic Church is free to serve its faithful. Sub-Carpathia now has two Hungarian Greek Catholic bishops and one Roman Catholic. There are about 40.000 Hungarian Roman Catholics living there. Since 1996 they have a Hungarian Roman Catholic bishop and 16 Hungarian priests and one deacon with 58 churches. Children from 2 years up to 18 can do their studies in Hungarian in 66 schools. They have 3 Catholic High Schools and in one of them the teaching is in Hungarian. And so it is one vocational school. In addition they are 27 Hungarian and Ukrainian bi-lingual schools. Various religious orders from Hungary provide pastoral visits to various cities and regions. So the Jesuits care for Ungvár, the Dominicans for Munkács and the Franciscans for Beregszász, Huszt and Nagyszőlős. Bishop Antal Majnek is the apostolic vicar who in the name of the pope directs the pastoral care of all the Roman Catholics in Sub-Carpatia.

Antal Majnek, Dániel Bendász

Transylvania, Romania

In Transylvania Erdély, now Romania the indictments of some of the Hungarian Catholic priests of the dioceses of Erdély, Nagyvárad, Csanád, Kalocsa-Bács and Szatmár who were persecuted for their Church during the years prior to 1989 are documented in Hetényi, "Papi Sorsok," II, III. The year 1989 was the beginning of a new era for Transylvania. Two world wars, the Nazi and communist occupation with the accompanying exodus decreased the number of the Roman Catholics living in Transylvania. Now they are about 892.400. According to the Annuario Pontificio in 2002, the Diocese of Gyulafehérvár had 491.763, Temesvár 182.649, Nagyvárad 108.012 and Szatmár 110.00 faithful. There about 620 Roman Catholic churches with 392 parishes where about 499 diocesan and 40 religious priests serve the people. Furthermore about 66 religious and 237 nuns support the priests in their pastoral care. In Transylvania there are 6 Hungarian Bishops and 2 Archbishops for 892.400 faithful. Márton Áron who courageously witnessed to his faith, was Bishop of Gyulafehérvár from 1939-1980, Antal Jakab became his successor. Now Msgr. Dr György Jakubinyi is the Archbishop of Gyulafehérvár.

In the Seminary of Gyulafehérvár 108 seminarians are studying for priesthood. This number does not include those seminarians who in Hungary or in other European countries prepare themselves to serve the faithful of the Roman Catholic Church in Transylvania. Being free now, religious orders increased in number and in their activities. So do the Franciscans in Déva, Dese, Csíksomlyó, Vajdahunyad, the Minorites in Arad, Premonstratensians in Nagyvárád, the Franciscan Sisters in Nagyvárád and Székelyudvarhely, Sisters of Szatmár in Szatmár and the Ursulines also in Nagyvárád. The Institute of Fr. Csaba Böjte helping poor children is well known in Europe.

The Hungarians in Transylvania have 2384 educational institutes from kindergarten up to university. In the years 2001-2002, 187.156 Hungarian students were studying in Hungarian schools. There are 9 Roman Catholic High Schools. Sapientia is the only university where all instruction is in Hungarian. It is recognized as a private university. Besides there are other nine universities offering certain courses in Hungarian. Since 1996 Babes-Bolyai University in Kolozsvár has a Roman Catholic Theological Faculty.

Source

HETÉNYI V. K. – B. BORBÁLA: *Papi Sorsok a Horogkereszt és a Vörös csillag árnyékában.* II, III Abaliget: Lámpás kiadó, 2001-2002.

Imre Tempfli

Upland, Slovakia

In Upland, Felvidék, now Slovakia, during the Communist era the head of one of the underground Christian youth organizations was László Bokor. The name Bokor which means bush in English, symbol of a covered unit, became the collective designation for underground Catholic youth movements in Croatia and in Hungary. In the latter Fr. György Bulányi, a piarist, organized such a youth organization. He was imprisoned for many years in Hungary. László Bokor was beaten and as a result crippled for the rest of his life. The indictments of some of the priests of Besztercebánya, Eperjes, Kassa, Nagyszombat, Nyitra, Rozsnyó, Szepes persecuted prior to the year 1989 are documented in Hetényi, "Papi Sorsok," I, III.

Since 1991 the Center of Hungarian Religious Instruction, "Magyar Hitoktatási Centrum" offers a three years program for teaching religion. By now they are more than 100 graduated and qualified to teach Christian faith. From the same time on Gloria publishers print liturgical and religious books. Párkány has a Catholic Kindergarten. Marianum in Komárom (now Kormano) opened a Kindergarten, elementary school and high school. Ipolyság has an elementary and high school. In Gúta there is a high school with a program for eight years. Komárom is the center of KIK, "Keresztény Ifjúsági Közösségek "The Association of Christian Youth." The Jópásztor Társulat "Good Shepherd Association" of Komárom, inspired by Pope John Paul II, visiting Pozsony in 1991, when he asked Hungarian Catholics to pray for priestly vocation among

the Hungarian youth in Slovakia. The main objective of the Association is the yearly Prayer-days in Komárom praying for a Hungarian Bishop for Upland. In 1995 the Association presented to John-Paul II in Rome a petition with 53.000 signatures. During the last 13 years the Association celebrated consecutively 13 prayer-days one can read on their home-page. Home-page recently informed that János Orosch is the new auxiliary bishop who speaks well Hungarian, but he does not have a "diocese" yet. www.jopasztor.sk

György Herdics

Voivodina

In Voivodina, Vajdaság, now a province in Serbia-Montenegro, there are about 350.000 Hungarian Roman Catholics. Two bishops and 82 priests serve them in 170-180 churches. There is no school in the Hungarian language. In Nagybecsberek (now Zrenjanin) there is a college for lodging but no teaching. For the young seminarians there is a high school in Szabadka but the teaching is not in Hungarian.

The indictments of some of the priests of the diocese of Kalocsa-Bács persecuted prior to 1989 are documented by HETÉNYI, "Papi Sorsok," III.

János Péntzes

A MAGYAR KATOLIKUS EGYHÁZ TÖRTÉNETE AZ *ENCYCLOPEDIA OF HUNGARY*-BAN

A tanulmány az *Encyclopedia of Hungary* több kötetes angol nyelvű munka, a maga nemében talán az első, számára készült. Cél a magyar történelmi, kulturális, gazdasági, technológiai, tudományos, filozófiai s vallásos értékek bemutatása nem magyarul beszélő gondolkodók, tudósok, szak- és üzlemberek, kereskedők, politikusok, turisták, egyetemi könyvtárakat látogatók, vagy Magyarországról valami módon többet tudni akarók előtt. A METEM Vázlatok kutatási területének megfelelően egy, a Katolikus Egyház történetét összefoglaló címszót közöljük itt kritikai kiértékelésre, hozzászólásra: Ezer év 1001-1989 (az államalapítástól a rendszerváltozásig); A katolikus egyház a harmadik évezred hajnalán; A római katolikus egyház pasztorációja; Kárpátalja, Ukrajna; Erdély, Románia; Felvidék, Szlovákia; Vajdaság.



BURA LÁSZLÓ

VÉRTANÚK ÉS HITVALLÓK ERDÉLYBEN

Boldoggá avatási eljárások az erdélyi római katolikus egyházmegyékben

A román politika által Nagyrománia néven emlegetett állam területe a II. világháború idején lényegében minden irányban módosult. A román állam lemondott az első világháború után megszerzett területeinek egy részéről, így Besszarábiáról, a bolgár Dobrudzsáról, magyar vonatkozásban pedig a Székelyföldről, a Partium és Észak-Erdély egy részéről.

A magyar állam keretébe 1940 szeptemberétől visszakerült erdélyi területek egészét szovjet csapatok szállták meg, 1944 októberének végétől a szovjet katonai közigazgatás alá kerültek, 1945. március 6-án pedig, amikor Petru Groza kommunista kormánya vette át a hatalmat, Erdély ismét román közigazgatás alá került.

Az új román államhatalom megkezdte a társadalom szovjet-bolsevik elvek szerinti berendezését, a közigazgatásban is, a rendőri szervezetben is vezető beosztásba helyezték a Román Kommunista Párt tagjait. Az első választások (meghamisított) eredményei alapján az ún. Országos Demokrata Arcvonal (lényegében az RKP és a Szociáldemokrata Párt) győzött, politikai szövetségese lett a (szintén kommunista vezetésű) Magyar Népi Szövetség.

A választásokat követően megkezdődött az ellenzéki pártok vezetőinek (és tagjainak) üldözése, bebörtönzése, majd fokozatosan az ún. társutasoké is, a szociáldemokratákat egyesítették a kommunista párttal, felszámolták a Magyar Népi Szövetséget, vezetőit bebörtönözték. Felszámolták az elit értelmiséget, majd a középosztályt. A romániai társadalomban is uralkodóvá vált a sztálinizmus, melynek lényeges eleme a terror intézményesítése, a vallásellenesség, a harcos ateizmus, az ún. proletárinternacionizmus.

Az 1948. július 13-án elfogadott új Alkotmányt követően a román kormány fokozott nyomást gyakorolt a katolikus püspökökre, hogy lazítsák kapcsolataikat a Szentszékkel. Takáts Lajos miniszteri rangú nemzetiségi államtitkár 1948. július 18-án Szatmárnémetiben elmondott beszédében ismertette a kormány álláspontját: a katolikusok tömörüljenek egy független nemzeti egyházba és álljanak a demokrácia mellé. Másnap a román kormány felmondta az 1927-ben megkötött, 1929-ben ratifikált konkordátumot. Ezt követően a kormány hozzáfogott az egyházigazgatás átszervezéséhez, a püspököket nyugdíjazta, illetőleg eltiltotta főpásztori jogaik gyakorlásától. Romániában két római katolikus egyházmegyét ismert el: (az ókirályság területén) a iaşit (Jászvásár), Erdélyben a gyulafehérvárit.

1948. október 1-jén kimondták a keleti szertartású (ún. görög) katolikus egyház felszámolását és beolvasztását az ortodox egyházba. Az ellenszegülőket, a Rómához hű papokat (néhány kivétellel), püspökeiket valamennyit bebörtönözték.

Betiltották a katolikus sajtót, minden vallási jellegű egyesületet, a körmeneteket, a szabadtéri vallási szertartásokat, a papoknak megtiltották, hogy az utcán papi ruhát viseljenek. Az iskolákat államosították, az iskolai hitoktatást megszüntették.

1949. január 21-én letartóztatták Márton Áron gyulafehérvári püspököt, július 29-én feloszlatták a szerzetesrendeket, ingatlanaikat államosították, a szerzeteseket szétszórták.

Előzetesen meghatározott politikai cél, az egyház és (a hozzájuk kapcsolt perekkel) a civil társadalom „lefejezése” céljából megrendezték Márton Áron, majd Pacha Ágoston temesvári püspök tipikusan koncepciós perét.

1950-ben, a stockholmi békekonferenciát követően Romániában is megindították az ún. „békeharcot”, az államhatalom ennek révén igyekezett befolyása alá vonni a szellemi életet is, az egyházakat is. A politikai szerepléstől vonakodó, a nemzeti egyházat létrehozni nem hajlandó katolikus egyház püspökeit az imperialisták kiszolgálójának nyilvánítják. Néhány megalkuvásra kész, karriervágyó katolikus pap bevonásával az állami hatóságok (megindítása helyéről marosvásárhelyi mozgalomként ismert) ún. „békepapi mozgalmat” kezdeményeznek. A Szentszék késlekedés nélkül elítélte a szakadár jellegű mozgalmat, a vezetőjéül szegődött Ágota Endre kanonokot kiközösítette, s kiközösítéssel fenyegette meg a követőit is.

1951-ben a feloszlott szerzetesrendek (Ferenc-rendiek, Jézus Társasága) szétszórtságban élő tagjait egy-egy kolostorba internálták.

Az egyházi kormányzat zavartalansága érdekében addig elismert egyházmegyei központokat 1951. május 4-én rendeletileg megszüntették, kényszerlakhelyre vitték az utolsó, még szabadon levő (szatmári) püspököt is.

Az állam tovább próbálkozik az egyházszakadás megvalósításával, minden egyházmegyében megkísérli gyenge jellemű, karriervágyó és/vagy (erkölcsi támadhatóságra alapozottan) zsarolható papok beszervezését, beépítését, az egyház hivatalosnak tudott vagy vélt (titkos) ordináriusait sorra letartóztatják.

A bebörtönözött római- és görög katolikus püspökök, titkos püspökök, ordináriusok, számos pap, több világi hosszú éveket tölt börtönben, közülük sokan ott is halnak meg.

Az 1990-es évek elején, a megindult politikai változások folyamatában a román állam ismét elismerte a megszüntetett egyházmegyéket, újból szabadon működhetett a keleti szertartású (görög) katolikus egyház, a Szentszék pedig minden egyházmegye élére püspököket nevezett ki.

Az erdélyi római katolikus egyházmegyék püspökei 1994-ben megindították Márton Áron, dr. Scheffler János és dr. Bogdánffy Szilárd boldoggá avatási eljárását. (A bukaresti érsekség és a iași római katolikus egyházmegye később indította el Ghika Vladimir (pap), illetőleg Durcovici Anton püspök ügyének eljárását.)

A börtönben vértanúhalált halt dr. Scheffler János (szatmári megyéspüspök) és dr. Bogdánffy Szilárd (titokban felszentelt szatmári-nagyváradi püspök) boldoggá avatási ügyében a Szentté Avatási Kongregáció már elkészítette az ún. Positio-t is, a Szentatya elé terjesztésre, jóváhagyó aláírására vár.

A hitvalló Márton Áron püspök ügyiratát is elkészültek, a hitvallók ügyében azonban elengedhetetlenül csodára van szükség.

2002-ban a romániai római- és görög katolikus püspökök együttes konferenciája számbavette a megindított boldoggá avatási eljárásokat, egyben kezdeményezte, hogy a megyéspüspökök állapítsák meg, kik azok, akiknek élete/vértanúsága alapján boldoggá avatási eljárását kezdeményezhetnék. A Gyulafehérvári Főegyházmegye érseke ezt követően kezdeményezte Ambrus György, dr. Boga Alajos, Bokor Sándor, dr. Boros Domonkos P. Fortunát, Fekete János, Gajdátsy Béla, Hajdu Gabriella, Macalik Győző, Pálffy János, Sándor Imre; a Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegye püspöke pedig Györgypál Albert ügyének megvizsgálását, ügyiratcsomójának elkészítését.

A következőkben röviden bemutatjuk az erdélyi egyházmegyék vértanúit, hitvallóit, akiknek boldoggá avatási eljárását 1994-ben, illetőleg 2003-ban kezdeményezték:

Dr. Scheffler János (Kálmánd, 1887. október 29., Szatmár megye – Jilava, 1952. december 6.). Tízgyermekes földműves szülők második gyermeke. Középiskoláit Szatmárnémetiben, a Királyi Katolikus Főgimnáziumban, teológiai tanulmányait Budapesten, a Pázmány Péter Tudományegyetem Teológiai Karán végezte (1906–1910). 1910. július 18-án szentelték pappá, rövid ideig segédlelkész, majd Rómában, a Gregoriana Egyetemen egyházbogot tanul, kánonjogi doktorátust szerez (1912). A Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karán egyháztörténeti tanulmányokat folytat (1914-ben vizsgázik). Tanulmányainak befejezése után három évtizedig munkálkodott különféle beosztásokban: volt segédlelkész, plébános, hittanár, teológiai tanár, a szemináriumban tanulmányi felügyelő, lelkiigazgató, majd másfél évig egyetemi tanár a kolozsvári egyetem jogi karán. Itt érte püspökké való kinevezése (1942. május 17-én szentelték fel). Öt évig kormányozta egyházmegyéjét, olyan viszonyok között, amelyek erőteljesen korlátozták cselekvési lehetőségeit.

A püspöki funkciót megelőző három évtized küzdelmekben és eredményekben bővelkedő időszakában számos könyve, szaktanulmánya és cikke jelent meg, ugyanakkor több munkája kéziratban maradt.

Püspökké szentelését követően működését (az egyházkormányzási feladatok mellett), apostoli hivatását teljesítve hitbeli kérdések megvilágítása, papjainak és híveinek tanítása képezte. A II. világháború idején a magyar kormánynál elérte Alexandru Rusu nagybányai román görög katolikus püspök kényszerlakhelyre internálásának megszüntetését, közbenjárta a zsidó középiskolai oktatás ügyében, kinyomtatta a magyar püspöki kar (általa is aláírt) körlevelét a zsidók védelmében, kimentette az SS-be erőszakkal elhurcolt papjait, 1945 januárjában személyesen járt közbe a szovjet hatóságoknál német (sváb) származású híveinek deportálását megakadályozandó, orosz nyelvű beadványban tiltakozott a kollektív bűnösség elve ellen.

Áldozatvállalásra, engesztelésre szólította fel papjait. Elmenekülhetett volna, hiszen felajánlották neki a vértanúhalált halt Apor Vilmos győri püspök helyét. Megírta Rómába: csak akkor megy el, ha ezt a Szentatya kifejezetten óhajtja.

Püspöki működését a román kormány az 1948. évi kultusztörvény alapján felfüggesztette, majd az egyházmegye hivatalos megszüntetése után 1950. május 23-án a Déva melletti Körösbánya Ferenc-rendi kolostorába kényszerlakhelyre internálta. A letartóztatott Márton Áron helyett Gyulafehérvárra akarták vinni, az állam által elismert egyházmegye (és mozgalom) vezetésére. Nem vállalta a neki szánt szerepet, 1952. március 11-én letartóztatták és a Belügyminisztérium fogdájába, majd Jilava földalatti börtönébe vitték. A kihallgatások megviselték, kimerítették. Itt halt meg 1952. december 6-án.

Dr. Bogdánffy Szilárd Ignác (Feketető [ma: Crna Bara], 1911. február 21., Torontál megye – Nagyenyed, 1953. október 1.)

Falusi tanítói családban született. 1929-ben Temesváron, a Kegyes Tanítórendi szerzetesek gimnáziumában elvégzett középiskolai tanulmányai után felvételét kérte a nagyváradi római katolikus egyházmegye szemináriumába, illetőleg Teológiai Főiskolájába. Teológiai tanulmányai elvégzésére Budapestre küldték a Központi Papnevelő Intézetbe. Tanulmányai idején 1933-ban hittanári vizsgát tett. Fiedler István püspök szentelte pappá Nagyváradon, 1934. június 29-én.

1934. szeptemberétől a szatmárnémeti Hittudományi Főiskolán tanít, 1935-től (újabb hittanári vizsgát követően) Nagyvárad több középiskolájában tanít, 1937-ben (hogy a román iskolarendszer előírásainak megfeleljen) a balázsfalvi román görög katolikus teológián (görög katolikus hittanból és latinból) licenciátust szerez.

1939 őszén a román királyi csendőrség őt is zaklatja, novemberben letartóztatják, hadbírótság elé állítják, és nemkívánatos személynek nyilvánítják, állampolgárságáról lemondatták és kitoloncolják az országból. 1940 szeptemberében hazatér Nagyváradra, a Hittudományi Főiskolán erkölcsant, aszkétikát, szertartástant és missziológiát tanít. A nagyváradi Papnevelő Intézet lelkiigazgatója.

Budapesten a Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karán 1941-ben licenciátusi vizsgát tesz, 1943-ban hittudományi doktorrá avatják.

A magyarországi zsidóüldözés megkezdése után zsidó származású személyeket bűjtat a teológián, ezért zaklatják, 1944-ben rejtőznie kell a hatóságok elől, eltűnik a nyilvánosság elől.

1945 októberében megalapítja a Merici Szent Angéla (orsolyita) Harmadrendet.

1947. április 16-án Dr. Scheffler János megyéspüspök, nagyváradi apostoli kormányzó kinevezi a szatmári püspöki iroda titkári beosztásába, ugyanakkor a két egyházmegye püspöki tanácsosává. 1948 őszén megszervezi a megszüntetett szeminárium kispapjainak titkos képzését. 1949. február 14-én a bukaresti nunciatúrán Paricius O'Hara érsek titokban püspökké szenteli. Április 5-én letartóztatják. Nem írta alá a Rómától független katolikus egyház létrehozását célzó okmányt. Súlyos kínzásokat (vilanysokk, csigára húzás, stb.) szenvedett. Megjárta Jilava, Máramarossziget és Nagyvárad börtöneit. Konceptióis perét követően (1953) már súlyos betegen Nagyenyed börtönébe szállították, ahol a kezelés, gyógyszer szándékos mellőzése következtében meghalt. [Dr. Rauca börtönorvos nyilatkozata: Nem kár érte, a nép gyilkosai közé tartozik.]

Márton Áron (Csíkszentdomokos, 1896. augusztus 28. – Gyulafehérvár, 1980. október 4.) – A gimnáziumot Csíksomlyón, Csíkszeredában és Gyulafehérváron végezte, 1915-ben érettségizett. Érettségi után három nappal behívták katonai szolgálatra, 1918-ig harctéri szolgálatot teljesített; három fronton háromszor sebesült meg. Leszerelés után földművesként dolgozott, majd egy erdészetben tisztviselőként. 1920-ban felvételét kérte a gyulafehérvári teológiára, 1924. július 6-án szentelték pappá. Papi pályája során káplán, hittanár, plébános, püspöki levéltáros, püspöki titkár, egyetemi lelkész. Létrehozza és szerkeszti az Erdélyi Iskola nevelésügyi folyóiratot. 1936-tól kolozsvári plébános, kanonok, főesperes, 1938. szeptember 21-től a gyulafehérvári egyházmegye apostoli kormányzója, december 24-én XI. Piusz kinevezte az egyházmegye püspökévé. (Szentelése: 1939. február 12.). Az egyházmegye kettészakadása idején (1940–1944) Gyulafehérváron maradt. A negyvenes évek végén a magyar kisebbség jo-

gaiért folytatott harc mellett keményen szembeszállt a vallás- és lelkiismereti szabadságot veszélyeztető kommunista törekvésekkel, a vallásszabadság kiterjesztését kérte Románia valamennyi egyháza számára. Síkra szállt az egyházi iskolákért, a szerzetesrendekért, tiltakozott a görög katolikus egyháznak az ortodoxiába való beolvasztása ellen, szembeszállt a Rómától elszakadó, nemzeti katolikus egyházat létrehozni szándékozó törekvésekkel. A sajtó féktelen támadásait követően 1949. június. 21-én letartóztatták, a bukaresti katonai törvényszék életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. Különböző börtönökben – Pitești, Nagyenyed, Máramarossziget, Bukarest – sínylődött 1955. február 2-ig. Március 24-én tért vissza Gyulafehérvárra és visszavette az egyházmegye kormányzását. 1956–1967 között azonban ismét háziőrizetben, hatósági felügyelet alatt tartották. Bérmaútjait 1968-ban kezdhette el. A börtönélet viszontagságai megviselték az egészségét, hatásukat öregségében éreztették. Ezt tetézte jelentkező súlyos rákbetegsége. Az egyházmegye kormányzására 1972-ben segédpüspököt kapott, 1980-ban hivatalosan is átadta az egyházmegye kormányzását.

Az egyházmegye hívei börtönéveinek szenvedéseit vértelen vértanúságnak tekintik, tántoríthatatlan hűségéért hitvallóként tisztelik.

A 2003-BAN KEZDEMÉNYEZETT ÚJ ÜGYEK:

Ambrus György (Gyalár, 1923. december 4., Hunyad megye) – plébános. Édesapja bányamérnök. Teológiai tanulmányait Kolozsváron, Zircen és Gyulafehérváron végezte. 1948. június 24-én Márton Áron szentelte pappá. Három évig (Nagykászonban, Szászrégenben) segédlelkész, majd Katona község plébánosa. Tevékenyen részt vett az állam által kezdeményezett, Rómától független nemzeti egyházat létrehozni akaró mozgalom ellen küzdő ellenállásban, ezért 1955-ben letartóztatták és államellenes tevékenység címen hat évi börtönre ítélték. Büntetését kényszermunkában tölti a Dunadeltában, nádat vág. Törékeny szervezete nem bírta az éhséget és a kegyetlen munkakörülményeket, 1960. február 18-án meghalt. Sírja ismeretlen.

Dr. Boga Alajos (Csíkkozmás, 1886. február 18., Csík [ma: Hargita] vm) – A gyulafehérvári főegyházmegye általános helynöke, később ordinarius substitutus.

Teológiai tanulmányait Bécsben, a Pázmáneumban végezte, 1910. július 14-én szentelték pappá Bécsben. Két évig Szászrégenben segédlelkész, majd (1912–1914-ben) a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem filozófia szakos hallgatója, filozófiai doktorátust szerez. A kézdivásárhelyi gimnázium latin-történelem és hittantanára, igazgatója, majd az iskolák egyházi főtanfelügyelője. Megyéspüspöke kinevezi gyulafehérvári kanonoknak, Kolozsváron a Katolikus Státus igazgatója lesz. 1945 őszén Márton Áron kinevezi általános helynökévé. A püspök letartóztatása után ő az első ordinarius substitutus. Szembehelyezkedett az állam által kezdeményezett, Rómától független nemzeti egyházat létrehozni akaró ún. békepapi mozgalommal, ezért 1950. május 10-én letartóztatták. Azt feltételezték róla, hogy titokban felszentelt püspök, ezért Máramarosszigetre (a volt miniszterek és a püspökök) börtönébe vitték. Öntudatosan készült a vértanúhalálra. 1954. szeptember 14-én halt meg, sírja a máramarosszigeti börtöntemetőben ismeretlen.

Bokor Sándor (Esztelnek, 1915. július 15., Háromszék vm) – plébános. Elemi iskolát Esztelneken és Zabolán, a középiskolát Brassóban és Kolozsváron végezte. Teológi-

ai tanulmányait 1935–1938 között végezte. Marosvásárhelyen, 1938. március 20-án szentelte pappá Vorbuchner Adolf gyulafehérvári segédpüspök. Segédlelkész Lemhánynon, Sepsiszentgyörgyön, szórvány-plébános a Hunyad megyei Nagyágon, majd a Máramaros megyei Erzsébetbánya plébánosa. Többször letartóztatták, 1948-ban harminc, 1949-ben hatvanöt, 1951-ben negyvenöt napra. A plébánost a hatóságok megfenyegették, amiért bérmaszülőnek nem fogadott el más vallásúakat, rendezetlen házasságban élöket, beidéztek Nagybányára, a megyeszékhelyre. A bérválást megelőző héten, hétfőn ment el Nagybányára, június 5-én még látták, azóta nyoma veszett. Megyéspüspöke 1972-ben, június 12-re, pünkösd másodnapján az erzsébetbányai bérválást, ő nem volt ott. Márton Áron püspök ismételt számon kérte a hatóságoktól, a Belügyminisztériumtól. Választ nem kapott. – Haláláról öt hónap múlva, november 4-én értesítették a plébániát. Állítólag szovjet halászok fogták ki holttestét a Duna-deltában a Duna Chilia nevű ágából (június 13-án). Holttestét senki nem nézhette meg, a rendőrség zárt koporsóban vitte Kolozsvárra, ott temették el.

Dr. Boros Domonkos P. Fortunát OFM (Zetelaka, 1895. június 13., Hargita vm) – Szent Ferenc-rendi szerzetes. Földműves család gyermeke, 1912. augusztus 20-án lépett be a rendbe, 1917. április 29-én tett ünnepélyes fogadalmat. Teológiai tanulmányait a rend vajdahunyadi Hittudományi Főiskoláján végezte, 1918. június 11-én szentelte pappá gróf Mailáth Károly. 1922-ben a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán doktorátust szerez. A székelyudvarhelyi ferences főiskola, a Collegium Seraphicum tanára, tanulmányi felügyelője, majd a rend kolozsvári nyomdájának igazgatója, rendi lapok szerkesztője, újságíró, sajtóapostol, házfőnök, történész. 1942–1948 között az erdélyi rendtartomány főnöke, utána brassói házfőnök. 1951. augusztus 20-án éjjel letartóztatták és minden ítélet nélkül a Duna-csatornához vitték kényszermunkára. Cukorbetegsége a gyógyszerhiány miatt egyre súlyosbodik, éheznek, a kegyetlen kényszermunka a zord időjárású Capul Midia táborában 1953. március 18-án kioltja életét, sírja ismeretlen.

Fekete János (Bélafalva, 1885. szeptember 30., Kovászna vm) – főesperes-plébános. Elemi iskoláit szülőfalujában, a gimnáziumot Kézdivásárhelyen, teológiai tanulmányait Gyulafehérváron végezte. 1908. február 8-án szentelték pappá. Káplán volt Petrozsényben, a Zsíl-völgyében, ezt követően plébános Vulkánban, Sepsiköröspatakon, 1936-tól Gelencén, 1938-tól kézdi-orbai főesperes. Lelkiismeretes, rendtartó, hűség plébános és főesperes. 1950-ben házkutatást tartanak nála, 1951-ben letartóztatják, mert nem ismerte el a Márton Áron letartóztatása után államilag állított egyházmegyei vezetőket. Fél évig Brassóban a politikai rendőrség földalatti, fénytelen, levegőtlen celláiban tartják, sorozatos éjszakai kihallgatásokon kínozzák, amikor augusztusban a Bukarest melletti Ghencea-ra kényszermunkára viszik, testsúlya 92-ről 38-ra fogyott. A Târgu-Jiu-i kényszermunka táborban halt meg 1952. március 25-én. A gelencei temetőben temették el.

Gajdátsy Béla (Bécs, 1887. január 16., Ausztria) – teológiai tanár. Jezsuita növendék volt, aki Mailáth püspök hívására jött Erdélybe. 1918. szeptember 22-én szentelték pappá. Az egyházmegyei központban szolgált: püspöki titkár, irodaigazgató, teológiai tanár, 1946-tól a teológia rektora. Nagy tudás, szorgalmas munka, az egyházhoz való hűség jellemezte, e szellemben nevelte a kispapokat is. Ordinárius-jelölt volt, de nem került rá a sor, ugyanis 1951. március 10-én letartóztatták, mivel nem ismerte el a Márton Áron letartóztatása után államilag állított egyházmegyei vezetőket, hazaárulás vád-

jával 25 év börtönre ítélték. A nagyenyedi börtönben halt meg 1953. szeptember 14-én. A titkos rendőrség megakadályozta, hogy holttestét kihantolják, a börtöntemető fölé tömbházakat építettek, így sírja elveszett.

Györgypál Albert (Melence, 1914. június 28. (Torontál megye) – Nagyvárad, 1947. július 19.) – hittantanár. A középiskola (Békéscsaba, 1924–1932) elvégzése után a nagyváradai római katolikus egyházmegye szemináriumába jelentkezett, teológiai tanulmányait Nagyváradon és Szegeden végezte. Glattfelder Gyula püspök 1937. május 2-án szentelte pappá. Oroszcsabán segédlelkész és hitoktató, 1941-ben megyéspüspöke Nagyváradra helyezi, a kisszeminárium lelkiigazgatója, egyben hittanára.

Ebben az időben jelenik meg *A dicséret áldozata*, (Elmélkedő megfontolások a papi breviárium felett) című könyve. 1942-ben behívják katonai szolgálatra, tábori lelkész. A keleti frontról, Kijevből kísérte Magyarországra a sebesülteket szállító vonatokat. 1943-ban leszerelt. Nagyváradon: a Szent László Menedékház papja és a kisszeminárium tanulmányi felügyelője, gimnáziumi hittantanár. Hittant tanít a Szent Orsolya zárda tanítóképző részlegén is. Az ifjúság vallási nevelésében eredményesen munkálkodik, ezért 1945 januárjában letartóztatják, formális okként egy, 1944-ben oroszországi élményeiről írt cikkére hivatkoznak. Közel kilenc hónapig kint tartják a nagyváradai várbörtönben, végül súlyos betegen kiengedik, Nagyváradon a Szent József Kórházba kerül, rövidesen meghal. Életszentségének híret a hívek halála óta vallják.

Hajdu Gabriella (Csikmadaras, 1915. január 8., Hargita vm) – orsolyita nővér, tanárnő. Középiskolai tanulmányait Nagyváradon, az orsolyita nővérek gimnáziumában, egyetemi tanulmányait Budapesten végezte. Az orsolyiták nagyváradai leánygimnáziumában tanított az 1948-as államosításig, ezt követően, illetőleg a szerzetesrendek felszámolása után szüleikhez költözött Marosvásárhelyre. Magánórákat adott, azzal a feltétellel, hogy a szülők engedélyével hittant is taníthat. Ezért tartóztatták le 1961. december 1-jén, öt évre ítélték. A nagyváradai börtönben halt meg 1963. április 20-án délelben. A Rulikovszky temetőbe temették, 1970-es években exhumálták és a váradolasi katolikus temető nővér-parcellájában temették újra.

Macalik Győző (Nagyszében, 1890. március 1., Szeben vm) – tanár, spirituális, titkos püspök. Rómában a Collegium Germanicum et Hungaricum növendéke, tanulmányait a Gergely-egyetemen végezte és filozófiából doktorált. A világháború kitörése miatt teológiai tanulmányait 1915-től Innsbruckban folytatta, ahol 1916. június 15-én pappá szentelték, 1917-ben pedig teológiai doktorátust szerzett. Segédlelkész Kolozsváron és hittantanár 1922-ig, ekkor Gyulafehérváron teológiai tanár és a szeminárium spirituálisja, 1940-ben a szeminárium rektora lesz. 1941-ben a megyéspüspök kanonokká nevezi ki, a püspöki iroda vezetője lesz. Nagy tudású, az órákra és az elmélkedésekre pontosan készül, tanítványaival és önmagával egyaránt igényes; példás életű pap. A pápa 1951-ben titokban püspöknek nevezi ki, így szenteli fel Alexander Teodor Cisar bukaresti érsek. 1951 augusztusában letartóztatták és minden bírói ítélet nélkül Jilava börtönébe vitték. 1953-ban súlyos betegen a Ghencea-i börtönbe szállították és megoperálták, augusztus 19-én (vagy 17-én) meghalt. Földi maradványait családja 1966-ban kiásathatta, Márton Áron püspök 1966. december 8-án szűk segédlettel újratemette a gyulafehérvári székesegyház kriptájába.

Pálfy János (Maréfalva, 1874. május 15., Udvarhely [ma: Hargita] vm) – jobbágyfalvi plébános. Elemi iskolai tanulmányait szülőfalujában, a középiskolát Székelyudvarhelyen, a teológiai tanulmányait 1894–1899 között Gyulafehérváron végezte.

Mailáth püspök 1899. július 6-án szentelte pappá. Több helyen segédlelkész, Brassóban hittantanár. 1916-tól a Maros-Torda megyei Jobbágyfalva plébánosa. Tiltakozott a kommunizmus igazságtalanságai és kegyetlenségei ellen, ezért 1958 nyarán letartóztatták. A hadbíróság a szocialista rend megdöntésére irányuló tevékenység címén öt évre ítélte. [Az ítélet elleni fellebbezését halála után „távollétében” tárgyalták, helyben hagyták.] A halálra buzgón felkészülve a marosvásárhelyi börtönben halt meg 1958. november 6-án. Sírja ismeretlen.

Sándor Imre (Csíkverebes, 1893. augusztus 23., Hargita vm.) – általános helynök, ordinarius substitutus. Teológiai tanulmányait Gyulafehérváron és Budapesten végezte. Mailáth püspök 1916. július 3-án szentelte pappá Gyulafehérváron. Életpályája szabályosan ível: káplán, tíz évig hittantanár, 1934-ben Székelyudvarhelyen főesperes-plébános. 1939-ben Gyulafehérváron általános helynök, 1940-ben, a II. bécsi döntés után az egyházmegyének Magyarországhoz csatolt részeinek általános helynöke Kolozsváron. 1945-ben megyéspüspöke kanonokká nevezi ki, majd provicarius generalis. 1950. május 10-étől, Boga Lajos ordinárius letartóztatása után ő az ordinarius substitutus 1951. március 10-ig, letartóztatásáig. Moldovában, Râmnicul Sărat börtönében (mindig fűtetlen cellában) tartják, 1956. február 29-én halt meg, megfagyott. Sírja ismeretlen.

LÁSZLÓ BURA

MARTYRS AND CONFESSORS IN TRANSYLVANIA: BEATIFICATION PROCEDURES IN THE TRANSYLVANIAN ROMAN CATHOLIC DIOCESES

After the new constitution was approved on 13th July 1948, the Romanian government started the reorganization of Church administration. Bishops were forced to retirement or prohibited to practice their pastoral rights. In Romania only the two dioceses of Iasi (Jászvásár) and the Transylvanian Gyulafehérvár (today Alba Iulia, in Romania) were acknowledged by the state. On 1st October 1948 the Byzantine Rite Catholic Church was demolished and united with the Orthodox Church. Priests and bishops loyal to Rome were imprisoned. Monastic orders were banned as well as the Catholic press, religious associations and religious rituals outside of churches were forbidden. Denominational schools were socialized and catechism in schools was abolished.

In the early 1990s as a result of political changes the Romanian state acknowledged the abolished dioceses, the Byzantine Rite Catholic Church restarted its activity and the Holy See appointed bishops to each diocese. Bishops of Transylvanian dioceses launched beatification procedures in 1994. In 2002 the Latin and Byzantine Rite Catholic bishopric conference reviewed the running beatification procedures and ordered the assessment of prospective future ones.



SZÖGI LÁSZLÓ

EMLÉKEZÉS CICUTTI LAJOSRA

2004. április 27-én hunyt el Rómában Dott. Luigi Cicutti, akit az Itáliát és Rómát járt magyarok csak Lajosként, vagy Lajos bácsiként ismertek, s aki fél évszázadig a római magyar közösség meghatározó és kikerülhetetlen személyisége volt. Különösen jól ismerték őt a római magyar emlékek, s a magyar egyháztörténet iránt érdeklődők, így éppen e közösség folyóiratában illik megemlékeznünk róla.

Családja a 19. század elején éppen a Habsburg Monarchiához tartozó Lombard-Veneczei Királyság részét alkotó Friuli tartományából származott, egy kicsiny hegyi faluból, a Gemona városától nem messze fekvő Montenarsból. Egy kalandvágyó fiatalember az 1850-es évek elején itt vette kezébe a vándorbotot, hogy szerencsét próbáljon az ugyancsak a birodalomhoz tartozó Magyarországon. A friuli fiatalember már magyar lányt vett feleségül és unokája, nagyapám, Cicutti Lajos apja már az iskolaigazgatóságig vitte Budán, megjárva előtte az első világháborút, ahol az olasz front másik oldalán egykori unokatestvérei harcoltak az értelmetlen háborúban.

Az olasz, sváb, magyar családba, 1918. szeptember 21-én született Lajos a budai érseki katolikus gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait, majd a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karára iratkozott be, ahol már a második világháború alatt szerezte meg diplomáját és jogi doktorátusát. Olasz származása őt ragadta meg a családból legjobban, s már a harmincas évek végén járt a cserkészekkel Itáliában, így érthető, hogy amikor fiatal diplomásként lehetősége volt Olaszországba kerülni, kereskedelmi tanácsosként állást vállalt az itáliai magyar nagykövetségen. Kiváló nyelvtudását ekkor alapozta meg, amelyet később nagyon jól hasznosított. 1944 őszén hazajött, és családja körében Budán vészelte át az ostromot. Édesapjával és testvérével két zsidó lányt rejtegettek hamis papírokkal a lakásban, s valamennyien szerencsésen túléltek a harci cselekményeket. Ezért a cselekedetükért csaknem fél évszázaddal később Izrael államtól kapták meg az elismerést. 1945-ben rövid ideig a Kereskedelmi Minisztériumban dolgozott, de hamarosan B listázták és elvesztette az állását. 1946 nyarán nem látva maga előtt semmi perspektívát, úgy döntött végleg elhagyni Magyarországot és visszatér Itáliába.

A háború utáni Olaszországban rettentő nagy szegénységben kezdte pályáját, de nyelvtudása és megalapozott klasszikus műveltsége, az itáliai művészet iránti érdeklődése hamarosan lehetővé tette, hogy Rómában idegenvezetőként keresse kenyerét. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy Rómáról, az itáliai kultúráról és művészetről, amit ő nem tudott azt már nem is érdemes tudni. Olaszul, angolul, németül, franciául vezetett csoportokat, de megértette a spanyolokat és portugálokat is. Mindenkinek különleges

élmény volt az ő vezetésével megnézni Rómát, a Vatikáni Múzeumot, de bármelyik más olasz város műemlékeit is. Nem véletlen, hogy számtalan Rómába látogató magyar politikust, vezető személyiséget ő kísért végig az örök városon. 1955-ben Ausztráliából származó angol nőt vett feleségül, így családjá már valóban igazán nemzetközi lett. Ha kérdeztem, európainak vallotta magát, de a magyar kultúra és a magyar egyház iránti érdeklődését egy percre sem veszítette el. A második világháború alatt rövid utazást tett Erdélyben, s ez úgy látszik egy életre meghatározó élmény maradt számára, mert szívügyének tartotta az erdélyi magyar kultúra támogatását. A hatvanas évek végétől gyakrabban járt haza, s a magyar kulturális élet számos kiválósága számított barátjának, hogy csak egykori iskolatársát Karinthy Ferencet említsük meg. A nyolcvanas évekig inkább a római művészekkel tartott kapcsolatot, gyakori résztvevője volt a „Triznya kocsmá” összejöveteleinek. A rendszerváltás után szorosabb lett a kapcsolata a hivatalos Magyarországgal is, gyakori résztvevőjeként a Pápai Magyar Intézet és a Római Magyar Akadémia rendezvényeinek.

Élete utolsó másfél évtizedében nyugdíjasként fokozott figyelemmel fordult Erdély és Magyarország felé, s szerette volna, hogy a magyar kultúra minél jobban legyen jelen Itáliában. Gyakran kíméletlen kritikával illette a magyar kultúrpolitika tehetetlenségét, amikor úgy érezte más közép-európai országok sokkal ügyesebb és okosabb kulturális propagandát folytatnak mind Itáliában, mind Nyugat Európában. Szívügyének tekintette a római magyar emlékek megismertetését, elsősorban a Santo Stefano Rotondo templomának magyar vonatkozásait.

A templomot és a mellette lévő kolostort 1454-től a magyar pálosok gondozták. A csodálatos ókeresztény kerek templomban tartotta Cicutti Lajos esküvőjét és valószínűleg a saját sorsa jelképének is tekintette a templomban nyugvó római magyar gyóntatónak, Lászlai János, gyulafehérvári kanonoknak sírfeliratát: *Natum quem gelidum vides ad Istrum, Romana tegier viator urna, Non mirabere si extimabis illud, Quod Roma est Patria omnium fuitque.*

Cs. Szabó László fordításában a felirat így hangzik: *Vándor, ha látod, hogy római sír földi azt, aki a hideg Dunánál született, Nem fogsz csodálkozni, ha meggondolod, hogy közös hazánk volt Róma és az is marad.* Cicutti Lajos majd egy évtizedig küzdött azért, hogy az 1523-ban elhunyt, a Szentföldet is többször megjárt erdélyi kanonok sírkövééről nemes másolat készüljön és azt helyezték el az általa 1508 után építtetett gyulafehérvári Lászlai kápolnában, amely a magyarországi reneszánsz építészet egyik legnagyobb megmaradt alkotása. Szerencsére megérhette, hogy terve 1999-ben megvalósult és egy évvel a halála előtt még maga is láthatta a gyulafehérvári székesegyházban felállított sírkövet. Tegyük hozzá szégyen, hogy a kápolna és a székesegyház külső restaurálása évek óta áll, pedig évekkel ezelőtt itthon is komoly ígéretek hangzottak el, hogy a magyar állam segíti az egyetlen épen maradt Árpádkori magyar székesegyház helyreállítását. A Lászlai kápolna csodálatos reneszánsz faragványai már olyan állapotban vannak, hogy nemsokára nem lesz mit helyreállítani.

Az elmúlt hat évben egyre többet foglalkozott Erdéllyel. Szinte erőszakos makacssággal törekedett arra, hogy az erdélyi megmaradt katolikus egyházi forrásokat gyűjtsük össze és mentsük meg az utókor számára. Ennek szükségességéről meggyőzte a Rómába látogató gyulafehérvári érseket, Dr. Jakubinyi Györgyöt, aki zöld utat adott az érseki és főkáptalani levéltár létrehozásának. Cicutti Lajos kezdeményezése nélkül alighanem jóval később indul el az a munka, amelynek lépéseit folyamatosan nyomon kö-

vette és végzését sürgette. Most, amikor e munka legvégénél tartunk és reményeink szerint 2005-ben megjelentethetjük a fél évtizedes gyűjtő és rendező munka eredményét, a Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani, valamint az Erdélyi Katolikus Státus levéltárainak repertóriumát, tisztán látjuk, hogy Cicutti Lajosnak mennyire igaza volt. Napjainkban mintegy ezer folyóméter, 1500 és 2000 között keletkezett levéltári anyag van biztonságos és rendezett állapotban Gyulafehérváron és Kolozsvárott. Megkezdődött az erdélyi római katolikus gyűjtőlevéltárak rendszerének kiépítése, éppen az utolsó pillanatban, mert a szórvány területek plébániáin az iratok pusztulás előtt álltak. Ezen források jelentőségét a hazai és erdélyi történetírás csak a következő évtizedekben tudja majd felmérni.

Cicutti Lajos érdemeit a Magyar Köztársaság élete végén a Pro Cultura Hungariae emlékérem adományozásával ismerte el. E hivatalos elismerésnél jóval nagyobb büszkeséggel mutogatta annak a gyergyószentmiklósi kisfiúnak a levelét, amelyben a fiucska egy ötgyermekes székely család nevében köszönte meg a családnak küldött támogatását.

A magyar és egyben az európai kultúra különleges tudású ismerője a római protestáns temetőben várja a feltámadást.

LÁSZLÓ SZÖGI

REMEMBERING LAJOS CICUTTI

Dott. Luigi Cicutti died in Rome on 27th April 2004. He was a remarkable and outstanding figure of the Hungarian community in Rome for half a century long. Especially those interested in Hungarian mementos and Hungarian Church history knew him closely. After his retirement during the last two decades of his life Cicutti turned his attention to Transylvania and Hungary. Besides he intended to present Hungarian culture in Italy with more efficiency. He often criticized rather sharply the incompetence of Hungarian cultural policy, when he noted how other Central-European countries propagated their culture more effectively and successfully both in Italy and Western Europe. He was especially concerned with introducing the Hungarian mementos in Rome, first of all the Hungarian aspects in the church of Santo Stefano Rotondo. In the past six years he dealt more intensively with issues in Transylvania. He aimed at collecting and preserving Catholic ecclesiastic sources still survived. He managed to convince the archbishop of Gyulafehérvár (today Alba Julia, in Romania) during his visit to Rome. The archbishop gave permission to found an ecclesiastic archive in Transylvania. Had it not been for Lajos Cicutti's initiative, the work may have started belatedly. He was carefully following the proceedings, at times also accelerating the achievement. He was one with exceptionally thorough knowledge of both Hungarian and European culture.





MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK
REGNUM
ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY
2004/3-4



EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

ALEKSEI L. PETROV

MEDIEVAL CARPATHIAN RUS'. THE OLDEST DOCUMENTATION ABOUT THE CARPATHO-RUSYN CHURCH AND EPARCHY.

Edited with a bio-bibliographic introduction by Paul Robert Magocsi.

Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship 2.; East European Monographs No. CDXCI.
Columbia University Press, New York, 1998.

Az alább ismertetett kötet eredetileg 1930-ban, Prágában jelent meg *Drevnieishiia gramoty po istorii karpatorusskoi tserkvi i ierarkhii, 1391–1498 g.* címen. Új kiadásának címe magyarul: *A középkori kárpáti rusz. A legkorábbi feljegyzések a kárpáti-ruszin egyházzól és püspökségről.* Miért volt érdemes egy háromnegyed évszázados, első látásra mindössze forrásközlésnek tűnő munkát 1998-ban angolul megjelentetni és most ismertetni itt? Mindenekelőtt azért, mert a szerző, Alekszej Petrov életútja, a politika csábítása ellenére elfogulatlan kutatásai megemlékezést érdemelnek. Emellett érdemes azért, mert megismerhetjük a modern politikai nemzetek létrejöttét kísérő mitológia-gyártást egy konkrét eset kapcsán. Maga az itt ismertetett munka pedig egy napjainkban is zajló identitáskeresési mozgalom, a ruszin identitástudat formálódásának megértéséhez ad támpontot.

A kötet a Paul Robert Magocsi alapította és a Carpatho-Rusyn Research Center gondozta *Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship* sorozatban jelent meg, és egyben része a Columbia University Press East European Monographs sorozatának is. A ruszin kutatások talán legelismertebb alakja, Magocsi, aki a torontoi egyetem Ukrán Tanszékének vezetője, kiemelkedően fontosnak tartotta, hogy a több nyelven (többek között oroszul, ukránul, szlovákul, magyarul), eltérő nemzeti (orosz-, ruszin-, ukránpárti) és politikai (/cseh/szlovák-, ukrán-, szovjet- vagy magyarpárti) orientációk között megosztott és ezen kontextusokban megszületett, de a kutatás számára kiemelkedő értéket hordozó ruszin témájú munkákat hozzáférhetővé tegye angolul is. A ruszin klasszikusokat közreadó sorozatban jelent meg többek között Bonkáló Sándor eredetileg 1940-ben kiadott *A rutének* című műve, csakúgy mint Mayer Mária 1977-ben megjelent *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860-1910* című monográfiája is. Petrov könyve a sorozat második kötete.

A munkához írott előszavában Magocsi röviden áttekinti Petrov pályáját. A következőkben erre, illetve Magocsi más írásaira és a jeles ukrán és ruszin filológus, Udvari István írásaira támaszkodva mutatjuk be e munka megszületésének körülményeit.

Alekszej Petrov 1859-ben született Szentpétervárott. Apja a teológia, dogmatika és egyháztörténet professzora volt. Fiatal korában a matematika érdekelte, de a 19. század utolsó harmadának délszláv-török konfliktusai a szláv múltra irányítják a figyelmét és a szentpétervári egyetemen végül szlavisztikát tanult. Az egyetem elvégzését követően, rövidebb közép- és felsőoktatási kitérők után rövidesen a helyi egyetem szláv történeti professzora lett. 1884-től módszeresen beutazta a kutatása homlokterében álló, kárpát-medencei, ruszinok lakta területeket. Az első világháború előtt többször is (1885, 1890, 1897, 1911) megfordult a legfontosabb magyar levéltárakban és Kárpátalján.

Petrov abban az időben tanult a szentpétervári egyetemen, amikor Oroszország mint minden szlávok védelmezője tekintett a határain túli szlávok lakta területekre. Kárpátalja különös helyet foglalt el e gondolkodásban. Jól tükrözi ezt az, hogy Petrov előszeretettel használta a más orientációt jelző *Zakarpatska* ('Kárpátokon túli') kifejezést a terület megnevezésére. A ruszinokat mindig kárpáti-oroszoknak nevezte, és az orosz nemzet egy részéként tekintett rájuk. Emiatt hangsúlyozta az ortodox hagyományokat és azt, mint a ruszinok 'régi hitét' emlegette. Ellentétben számos kortársával azonban Petrov egész életében a tényekhez makacsul ragaszkodó pozitivistá maradt. Legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy felkutassa és közreadja a ruszin történelemmel kapcsolatos dokumentumokat. Felfogása szerint mindössze a – nem hamisított emlékekkel - dokumentált tények fogadhatók el. Tudományos tevékenysége döntően dokumentumok (- korai nyelvi és irodalmi emlékek, vallási viták, topográfiai névgyűjtemények -) közreadására korlátozódott. Mindehhez természetesen kiterjedt kommentárokat írt. A folklórt és a régészeti dokumentumokat, mint az etnikai csoportok történetének bizonyítékait kerülte. Óvakodott a túlzott általánosításoktól, spekulációktól. (Mindössze egy munkájában foglalkozott részletesebben hipotézisekkel és általánosításokkal – az itt ismertetettben, ahol ezek cáfolatára törekszik.)

Petrov munkáit a 20. század első évtizedében kezdte publikálni. Később kilenc kötetes sorozatba rendezte *Adalékok Magyar-Oroszország történetéhez* címmel (*Материалы для истории Угорскою Руси*). Petrov a bolsevik forradalom után, 1922-ben Prágába emigrált. Aktív emigráns és tudományos életet élt, 1932-es haláláig szinte évente ellátogatott Kárpátaljára. A sokakat elidegenítő turbulens politikai változások közepette is rendszeres és jó kapcsolatot tartott fenn Bonkáló Sándorral csakúgy, mint a hazai ukrán/ruszin filológia egyik előfutárával, Hodinka Antallal.

A munka, amelyre itt hívjuk fel a figyelmet számos, a ruszinok korai történetével kapcsolatos legenda cáfolatával foglalkozik. Petrov könyve a ruszin történetírás fontosságáról és eredményeiről írott tanulmánnyal kezdődik. Ebben pontosan mutat rá, hogy az „ügynevezett történeti-néprajzi jog, amely egy terület eredeti lakosságának adta a dominancia jogát különösen elterjedt volt [a 19. századi] Magyarországon. Ezt átvették a magyarországi nemzetiségek értelmiségi körei is, többek között a ruszinok is.” Ennek tulajdonítható véleménye szerint a történeti hamisítások, mitológia-gyártás népszerűsége. Bemutatja, ahogyan a 18. század kezdetétől fogva két 14. századi történelmi személyiség, Petó (Petun/Petrovych) Péter és Korjatovics Tódor köré legenda szövődik. E legendák, a fentiek szellemében összekapcsolódtak egy mitikus államalakulattal, a magyar honfoglalás előtt létrejött, azután is részleges függetlenségét őrző, majd ezt a 15. században elvesztő Ruszka Krajnával. „Ehhez a történethez hősöket is találtak. Ilyen hős ... Petro Petrovics főúr, de a legnagyobb hős a szuverén vagy félig szuverén Koriatovics Tódor, Isten kegyelméből Munkács hercege. ... Egy szegény elnyo-

mott nép értelmiségi osztályának érthető és természetes is a vágya, hogy a múltban keressen vigasztalást... A kárpáti oroszok politikai története azonban csak illúzió, csak délibáb. Az illúzióknak és az illúziószülte, képzelt hősöknek a kárpáti oroszokra nézve a jelen és a jövő szempontjából semmi haszna, semmi jelentősége. ... Ámde ez az álomkép nemcsak hazug, hanem káros is. Káros, mert meddő munkára kárhoztatja a kutatókat, és káros, mert a múlt képzeletszülte hősei elfedik a kutatók szemei elől az igazi kárpáti orosz hőst, a kárpáti orosz népet.” (Idézi Bonkáló S.: A rutének. Basel-Budapest, 1996., 43-44.) A bevezető és – mindmáig – programadó tanulmány végén Petrov vázolja a ruszin történetírás előtt álló feladatokat. Könyve második részében áttekinti a hazai történeti és földrajzi gondolkodásban Kárpátalja néven ismert terület történetét az addig ismert források figyelembe vételével. Ezen belül tárgyalja a gyepük történetét, majd az áldokumentumokból összeállított bizonyítékok rendszerét tárja fel. Teszi mindezt lenyűgöző filológiai apparátussal. Munkája ezen részében a ruszinokról létező korai, valós és hamisított említéseket tekinti át és lebontja a korábbi kétszáz év során darabkákból felépített múltigazolói építményt. A könyv harmadik részében a magyarországi keleti szlávokról ír, elterjedésükről illetve letelepedésükről. Végül eredeti szöveggel közli a hivatkozott dokumentumokat, mindegyiket alapos elemzéssel látva el.

Magocsi jellemzése szerint Petrov „képromboló” volt, bár nem a szó klasszikus értelmében. Célja a ruszinok története köré szőtt mítoszhaló lerombolása volt: a megbízható források megtalálása mellett a hamisított dokumentumokra való rámutatás. Kora tudósaként hitt abban, hogy alapos filológiai kutatások és tanulmányok segíthetnek az objektív valóság feltárásában. A magyarság előtti ruszin jelenlétet előállító, politikai célból rendkívüli módon pártoló korban, az identitását erősen felépítő két háború közti Csehszlovákiában Petrov volt elég bátor rámutatni a történelmi hamisításokra. A kor nemzetépítő buzgalmára gondolva nem meglepő, hogy művét heves reakciók környezték: többen magyar ügynöknek bélyegezték. Hiánypótló művének megjelenése angol nyelven nagy lépés a ruszinkutatások és a nemzetközi érdeklődő közönség számára egyaránt.

Pusztai Bertalan

SZENT FERENC LEÁNYAI BAJÁN. HÁZTÖRTÉNET 1929–1948.

Szerk. Merk Zsuzsa és Rapcsányi László.

Baja, Múzeumbarátok Köre Alapítvány, 2003. 242 p.

A magyar ferencesek kiemelkedő alakja volt *Oslay Oszvald* atya (1879–1962). 1928 nyarán a Kapisztrán-rendtartomány főnöke lett, ekkor tette közzé a *hazai szegénygazdász korszerűsített rendszeréről* megalkotott tervét. Ennek lényege az, hogy „a szegényügyi társadalmi jótékonyossági akcióba belevonják a lakosság azon rétegeit is, amelyek eddig tudomással sem bírtak a szegényügyről, a jótékonykodásról. Ettől kezdve a társadalom mindegyik rétege – felekezeti és osztálykülönbség nélkül – együtt dolgozik elsett embertársai megsegítésében.”

Ezért – *Oslay* atya szerint – egy-egy városban három intézmény munkáját kell összehangolni: a *Szegényügyi Hivatal* a város részéről intézi az anyagi ügyeket; az *Adománygyűjtő Hölgybizottság* szervezi a helyi lakosság körében a rendszeresen gyűjtő höl-

gyek „társadalmi” munkáját; a *Szegénygondozó Nővérek* szerzetesközössége foglalkozik közvetlenül a szegényekkel.

Olsey tartományfőnök előterjesztésére az egri érsek 1928 őszén jóváhagyta a *Ferences Szegénygondozó Nővérek Társulatának megalapítását*, s a nővérek rögtön megkezdték munkájukat. E szegénygondozási rendszert először Egerben szervezték meg, s ezért *Egri Norma* lett a neve. Másodiknak *Baján követték a példát 1929 júliusától*.

Baján 1886-tól működött a 100 fő befogadására alkalmas városi szegényház, amelyben négy világi személy látta el a gondozási feladatokat. Itt kapott helyet 1929. július 1-jétől az öt ferences szegénygondozó nővér, akik 1950-ig – tagjaikat időnként cserélve – végezték itt áldozatos munkájukat. Legmagasabb létszámuk 9 volt.

Vezetőjük alkalmanként naplószerű feljegyzéseket írt egy kötetbe 1929–1948 között. Ez a kötet – kalandos úton – ránk maradt, s ezt most nyomtatásban megjelentette a Bajai Múzeumbarátok Köre Alapítvány *„Szent Ferenc Leányai Baján. Háztörténet 1929–1948”* címmel, *„A bajai Ferences Szegénygondozó Nővérek feljegyzései”* alcímmel. Szerkesztette, a szöveget gondozta, az előszót és a jegyzeteket *Merk Zsuzsa és Rapcsányi László* írta.

A bajai Háztörténet első kimutatása: „1929. év II. felében a társadalmi gyűjtés eredménye 9837.- P volt, amelyet teljes egészében 176 munkaképtelen szegényünk ellátására fordítottunk.” 83 önkéntes gyűjtő hölgy „minden hónap elején házról házra járva, fáradtságot nem kímélve” végezte a gyűjtést. A nővérközösség lakóhelyét a városi szegényházban alakították ki, elkészült ott szép kápolnájuk is. A nővérek 1930. március 1-jén átvették a városi szegényház vezetését. „Nagyon sok munka várt itt a nővérekre, hogy a külső szegények gondozása mellett a belső szegények gondozását is ellássák.” ... „1930. évben belső szegény volt 78, akikről a városi ellátmány terhére gondoskodtunk. Külső szegény volt 265, akikről az 1930-ban begyűjtött 18.758 P társadalmi adakozásból történt gondoskodás.” 1931 elejétől a városi szegényház nevet a polgármesteri hivattal *Városi Szeretetház* névre cserélte. Ekkor már kialakították a gazdasági keretet, az állattartást is a ház körül.

1933 márciusában arról számolt be a napló, hogy Baján továbbfejlesztették az Egri Normát: „összekapcsolták a külső szegénygondozást a belső szegénygondozással, a család- és munkaközvetítéssel, az inségesek munkával, illetve utalvánnyal segélyezésével és gyermekebédeltetéssel.”

Így teltek ezután az évek. A Háztörténet hűségesen képet ad a nővérek áldozatos életének mindennapjairól, a Szeretetház lakóinak, a belső és külső szegények hétköznapjairól és ünnepeiről. De ezen túl híven tükrözi egy 1930-as évekbeli hazai kisváros „szegényügyét”, tájékoztatást ad a szegénység fajairól, a szegénység kiterjedéséről, a nekik nyújtott élelem-, ruházat- és tüzelő-segítségéről, s a felebaráti szeretet megnyilvánulásának ezernyi formájáról.

Sokfelől érkeztek látogatók a bajai Szeretothonba tapasztalatgyűjtés céljából, elsősorban más hazai városok szegényügyének intézői, felsőbb állami tisztviselők, a helyi, illetve a kalocsai tanítónőképzők tanárai és növendékei és sokan mások. Járt itt miniszterelnök, belügy- és pénzügyminiszter (de az egyik húsvétkor egy cigánybanda is...).

A külvilág ekkoriban igencsak zajló eseményei is beszüremkedtek a bajai otthon falai közé: éreztették hatásukat a gazdasági válságok, a Délvidékről jött menekültek; a második világháború éveit is meggyarapították az ellátandó szegények számát. 1940

első felében több száz lengyel menekült ellátásáról gondoskodtak a városban, a következő években magyar háborús sebesültek érkeztek. 1944 október elején a szovjet csapatok elől a nővérek eltávoztak a városból, 1945 májusában tértek vissza, s vezetésük alatt az új politikai körülmények közepette is tovább folyt a Szeretetotthon élete. De ritkultak a Háztörténetbe írt bejegyzések, majd 1948 márciusában megszűntek.

A kötet függelékében a szerkesztők korabeli újságcikkekkel, levéltári anyagokkal és más kiegészítő információs közlésekkel, valamint képekkel tették az olvasók számára árnyaltabbá a Ferences Szegénygondozó Nővérek bajai munkásságát.

A könyv oldalairól jól érzékelhető e nagyon nehéz, ugyanakkor igen fontos munkát végző ferences *nővérek* áldozatos lelkülete, másokért felajánlott dolgosaik nagy értéke. Egyikük vallomása: „...ő továbbra is a szerzetben akar vígan és önfeláldozóan szolgálni a jó Istennek.” De megismerhető a korabeli Baja, e határszélre került kisváros igen változatos életű, sokféle nyavalyával küzdő *szegényeinek* sajátos arca, szíve-lelke. Ugyanakkor megismerhető – s külön tanulmány tárgya lehet – a város *magasabb társadalmi rétegeinek* a szegényekhez való sajátos viszonya is.

A teljes szakszerűséggel szerkesztett, értékes tartalmú s esztétikus nyomdai kiállítású kötetet haszonnal forgathatják egyrészt a múlt iránt, vagy éppen Baja múltja iránt érdeklődő olvasók, másrészt egyes szaktudományok oktatói (egyház-, szerzetes-, lelki-ségtörténet; az 1930-as évekbeli hazai alsó társadalmi rétegek szociális helyzetét, a szegénységet, mint társadalmi ellentéteket gerjesztő veszélyforrást, illetőleg a korabeli kisvárosok szociális problémáinak megoldási módjait, valamint a városok egyes társadalmi rétegei egymáshoz való viszonyának szociálpszichológiáját kutatók és mások).

Külföldiek is felkeresték a bajai Szeretetotthont. A Háztörténet megörökítette egy amerikai újságíró házaspár véleményét is:

„Minden iránt érdeklődve lelkes örömmel ismételtgették: *„Ahol így szeretik a szegényeket, ahol így gondoskodnak róluk, az az ország nem veszhet el!”* Bár adná az Isten, hogy szerény munkánkkal nemcsak a szegények javára, de egyben az Isten nagyobb dicsőségére, édes hazánknak dicsőére válhatnánk!”

Mészáros István

SZOLNOKY ERZSÉBET

SZOCIÁLIS IGAZSÁGOSSÁG ÉS KERESZTÉNY SZERETET.

[Giesswein Sándor élete és munkássága]. Bp., Éghajlat Kiadó, 2003. 224 p.

Rendkívül sokszínű, széleskörű munkásságot folytatott *Giesswein Sándor* (1856–1924), aki teológiával, filozófiával, nyelvészettel, pedagógiaelmélettel és sok minden mással foglalkozott; tucatnyi különféle egyesület, szervezet, mozgalom nagy teherbírási vezető egyénisége volt hosszú életében. Mégis, ami miatt halála után nyolc évtizeddel említik nevét: *politikai, politikusi tevékenysége*. Szolnoky Erzsébet e győri-egyházmegyei pap, győri kanonok teljes életét ismerteti könyvében, precíz alaposággal, kitűnő pozitivistá adatbőséggel, kellő részletességgel.

A kötet anyaga nyomán az olvasó saját tájékozottsága, társadalmi, vallási elkötelezettsége, ez irányú hozzáértése alapján *saját egyéni* véleményt formálhat: *vajon hogyan*

értelmezhető Giesswein politikai, politikusi pályafutása? Nyilván lehet úgy is, ahogyan a mai pártpolitikai célú értékelés jobbra teszi: nagy politikus volt Giesswein, új keresztény politikát hirdetett és képviselt Magyarországon, de nem értették meg annak igazi katolikus tartalmát, ezért háttérbe szorították őt a többi keresztény („álkeresztény”) politikusok, valamint a katolikus egyházi vezetők, püspökök, papok; pedig – mondják – ő volt az „igazi”, „modern”, 20. századi keresztény-katolikus párt egyedüli hazai reprezentánsa.

Való igaz: így is felfogható Giesswein politikai szereplése. De másként is.

Magam úgy látom: *Giesswein politikai jelentősége abban áll, hogy magyar nyelven, a magyar közvéleménnyel először ismertette – s a hazai körülményekre vonatkoztatta – a keresztényszocializmus elveit, elméletét, céljait, teendőit.* Szolnoky Erzsébet részletesen bemutatja Giesswein ezt tartalmazó alpműveit: „Munkásvédelem és keresztény szociális tevékenység” (1901), „Társadalmi problémák és keresztény világnézet” (1907), „Keresztény szociális törekvések a társadalmi és gazdasági életben” (1913), „A szociális kérdés és a keresztény szocializmus” (1914).

Szerintem ez a közvetítő, ismertető, tájékoztató munkásság Giesswein kiemelkedő érdeme a magyarországi politikátörténetben. Ami viszont – ugyancsak egyéni véleményem –, Giesswein *konkrét politikusi tevékenységét* illeti, az bizony kudarc volt, a győri kanonok *megbukott, mint politikus*, s a keresztény szellemű politika tekintetében is *téves útra tévedt*, saját vélt igazának sikere érdekében *korábbi világnézeti ellenfelei szövetségébe sodródott.*

Konkrét politikai tevékenysége az 1890-es években kezdődött a mozgósító erejű pápai enciklika, a *Rerum Novarum* nyomán: a társadalmat – s benne a katolikusokat – minden erővel *meg kell óvni az egész Európában, s nálunk is már hatalmas társadalmi-politikai erőt képviselő – marxista és liberális, materialista-ateista töltetű – szociáldemokrata (szocialista, kommunista) pártok agitációjától és térryerésétől*, mert ezek halálos ellenségei a polgári társadalomnak, hitnek, vallásnak, egyháznak. „Meg kell akadályozni, hogy a munkásság a szociáldemokrácia kezébe kerüljön!” – hangoztatta Giesswein. (21. old.)

Majd megindult a hazai keresztényszocialista mozgalom, 1907-től létezett az Országos Keresztény-Szocialista Párt is. De mind a mozgalom, mind a párt erőtlen maradt, nem tudott elterjedni, tömegeket megmozgatni az országban, mindvégig teljes sikertelenség kísérte. Vezetői nem tudtak együttműködni a Keresztény Néppárttal sem; s habár nagyon keresték, nem tudták a papság és a püspökök tartós és hatékony támogatását sem megnyerni.

S az 1910-es években *Giesswein kapcsolatokat kezdett keresni az egykori ellenféllel, a szociáldemokratákkal*, 1917-ben időszakos pártszövetségbe is került a két párt. A közös rokonszenv folytatódott 1918–1919-ben, 1920 után is, amikor Giesswein az „álkeresztény” politikusokkal, pártokkal szemben parlamenti ellenzéki pártszövetséget kötött a szociáldemokratákkal és a liberálisokkal, majd velük közös, baloldali színezetű pártot szervezett, s ennek ő lett az elnöke. S Giesswein a Trianon utáni években tevékenyen részt vett a szomszédos kis-antant államokban érvényesülő – erősen baloldali irányultságú – pacifista körök munkájában is.

Egy katolikus pap-politikustól azonban mindezt *a hazai katolikus közvélemény – okkal és joggal – nem tudta elfogadni*: a szociáldemokraták, s velük szövetséges liberálisok romboló hatásairól szóló pápai tanítás igazsága nálunk jelentősen felerősödött az 1918 októberi őszirózsás forradalom s az 1919-es tanácsköztársaság hazai keserves tapasztalatai

nyomán, s Trianon 1920-i szörnyű diktátumát követően a szocialista liberális nemzetköziség, internacionalista testvériség eszméinek döbbenetes negatív élménye után. A „szocializmus” korábban, az 1900-as, 1910-es években sem volt vonzó a hazai keresztény tömegek előtt (akiknek ez szimpatikus volt, azokat magukba szívták a szociáldemokraták, a szakszervezetek), s még inkább taszító lett a szocializmus 1919/1920 után.

Kétségtelen: Giesswein tévútra sodródott, zsákutcába került; s bizony, ez a pápai tanítás megtagadása volt. Érthető, hogy magára maradt mind a kifejezetten katolikus, mind a keresztény polgári oldal felől egyaránt.

Mindezt alighanem elősegítette Giesswein *egyéni karaktere* is (erről sajnos nem olvashatunk a könyvben): mint tipikusan mindenütt vezetésre töre egyéniség volt ott – mint szó volt róla – tucatnyi szerveződés élén; ugyanakkor nemigen túrt meg maga mellett más vezetőt. Egyetlen nevet nem olvasunk a kötetben, akik Giesswein munkatársai lettek volna a Keresztény Szocialista Párt vezetésében s másutt.

Szerepel viszont a kötetben, hogy Giesswein 1903-tól a *Szent István Társulat alelnöke* volt. Ezért költözhetett Budapestre, Ezzel párhuzamosan volt pártszervező és -vezető, országgyűlési képviselő s seregnyi más tisztség viselője. Itt érdemes megemlíteni, hogy a Szent István Társulatnál egészen 1945-ig az alelnök volt a Társulat – a hatalmas kiterjedésű könyvkiadó- és nyomdavállalat – *tényleges vezetője* (az elnök mindig egy világi arisztokrata volt, aki csak reprezentált).

S azt is megemlíti szerzőnk, hogy Giesswein alapította 1916-ban a *Szent István Akadémiát*. Ez valóban időtálló, jelentős alkotása volt. Ő lett ennek kezdetől fogva elnöke. 1921 tavaszán azonban – az említett, a keresztény közvélemény többsége által jogosan elmarasztalható okok miatt – Giesswein ellen a Szent István Akadémia 30 tagja nyilatkozatot fogadott el, amely szerint megvonják tőle bizalmukat, „mert az Akadémián kívüli szereplése összeférhetetlen az Akadémia elnöki tisztségének viselésével.” S az Akadémia együttes ülése magáévá tette a javaslatot: Giesswein Sándor elnöknek „kiváló érdemei vannak az Akadémia alapítása és felvirágoztatás körül, valamint az utóbbi évtizedekben lefolyt magyar katolikus, tudományos, szociális, egyházi és politikai mozgalmaknak jelentős eredményeiben, itthon és külföldön folytatott fáradhatatlan személyes és irodalmi tevékenységével. Mégis az utóbbi években a Szent István Akadémián kívül eső közéleti szerepléseiben – a szorosan vett politikait teljesen figyelmen kívül hagyva – úgy a katolikus világnézet, mint a magyar nemzeti érzés és érdek szempontjából több ízben oly elvi álláspontot foglalt el és oly magatartást tanúsított, mely a Szent István Akadémia többségének meggyőződésével ellenkezik.” Kérik ezért, hogy elnöki tisztét bocsássa az Akadémia rendelkezésére.

Ezt azonban Giesswein nem tette, ezért az elnöki széket megüresedettnek nyilvánították azzal, hogy „a távozó elnöknek Akadémiánk érdekében tanúsított fáradozásairól és itt többször hallott, eszmékben gazdag beszédeiről tisztelettel és köszönettel megemlékezünk”, s jegyzőkönyvbe iktatták „Giesswein Sándornak, a Szent István Akadémia első elnökének az Akadémia megalapításában és vezetésében szerzett érdemeit.” (Ld. Mészáros István: A Szent István Társulat százötven éve. Bp. 1998. 149.)

Tehát Giesswein nem „lemondott” az akadémiai elnöki tisztről, hanem *lemondatták*.

Értékes munka Szolnoky Erzsébet e kötete, mert a szerző leírt mondanivalójának továbbgondolására, s esetenként a vele való vitatkozásra ösztönöz.

Például magam úgy vélem, hogy Giesswein *nem* „a magyar keresztényszociális és kereszténydemokrata gondolkodás megalapozója” volt, ahogy szerzőnk állítja köteté-

nek alcímében, hanem a keresztényszocializmus eszméinek közvetítője volt hazánkban. Ez bizony „szocializmus” volt, sajátos szocializmus, mégpedig *keresztény alapokon*, de amelyből 1917-től már *közeledési lehetőség, tágabb-szorosabb kapcsolódási lehetőség volt a baloldal felé, ekkor már együttműködő partnert, harcostársat látva az egykori ellenfélben az átkeresztények ellen.* (Ezért volt olyan kedvező ítélete az 1970-es, 1980-as évek hazai marxista történészeinek Giessweinről és keresztényszocializmusáról.) Pedig az 1910-es évektől *nem a pápai tanítás változott meg ez ügyben, hanem Giesswein politikai stratégiája.*

És Giesswein Sándor még nem ismerhette a „kereszténydemokráciát”, hiszen az az ő életében még nem is létezett; az ő keresztényszocializmusa nem azonos azzal a kereszténydemokráciával, amely halála után több mint két évtizeddel Nyugat-Európában a második világháború után keletkezett; s egészen más, mint Helmut Kohl kereszténydemokráciája, vagy mint Barankovics „evangéliumi szocializmusa”, vagy mint az 1990-es évek hazai KDNP pártprogramja. Ezek mindegyike egészen más társadalmi közegben keletkezett, más és más társadalmi problémákra igyekezett megoldást találni, mindegyik egészen másként reflektált az adott körülmények közepette keletkezett kihívásokra.

A *forrásuk* azonban kétségtelenül közös: Krisztus „szociális” tanítása.

Mészáros István

BUDAI ATLANTISZ

A Budai Szent Imre Kollégium (1900–1948) és az utána következő félszázad (1949–2004) története. Szerk. Harsányi László.

Bp.: BME Baross Gábor Kollégiuma – Műegyetemi Kiadó, 2004. 215 p.

Gyakori, hogy iskolák, kollégiumok, felsőoktatási intézmények őrzik hagyományait, ápolják a diákelődök emlékét, követik szokásaikat. A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Baross Gábor Kollégiumának igazgatója, Mátrai Miklós is a hagyományörzők közé tartozik. Sajátos a kollégium helyzete, elődje ugyanis a nagyhírű és ismert Szent Imre Kollégium, amely közel fél évszázadig a nemzeti keresztény gondolkodásmódot igyekezett – megfogalmazottan is – fönntartani a Budapestben tanuló egyetemi hallgatókban. Az intézmény tehát világnézeti alapon szerveződött, fönntartója és felügyelője a katolikus egyház volt.

A most megjelent Budai Atlantisz című kötet az egykori „szentimrés” kollégisták és a kollégium mai vezetésének közös kiadványa. A könyvet Harsányi László szerkesztette, társszerkesztőként Mátrai Miklós működött közre. A kiadvány két részből áll. Az első a kollégium történetét tekinti át. Alapításától 2004-ig. A második rész egykori diákok visszaemlékezéseit tartalmazza, elsősorban a harmincas-negyvenes évek fővárosi diákéletébe engednek bepillantást. A vizsgálisméltlések és diákcsínyek részletezése mellett innen tudhatjuk meg, hogy miért nevezik az egykori kollégistákat „vén tevéknek”. Az egyik borgőzös hajnalon az ablakon beigyekvő jókedvű hallgatók zajongásukkal fölverték az igazgatót, Tiefenthaler Jánost, aki így fogadta őket: „Hogy merészelnek a kolléga urak ilyen hangosan dobogni a folyosón, mint a vén tevék?! – Kérem, hogy fogják vissza alkoholos hangulatukat és bújjanak végre a paplanok alá.” (153)

Az intézményt 1900-ban alapította fiatal lelkészként a későbbi teológiaprofesszor, majd csanádi püspök Glattfelder Gyula, az 1888-ban létrehozott Szent Imre Kör tagjainak elhelyezésére. Először egy bérház két lakásában működött, tíz lakóval. Azonban nemsokára megmutatkozott az igény a bővítésre, ezért gróf Zichy János megszervezte a Szent Imre Főiskolai Internátus Egyesületet, amelynek mihamar 150 pártoló tagja lett. Adományokból, a katolikus egyház támogatásával kétszáz férőhelyes kollégiumot építettek a Fehérvári (ma Bartók Béla) út 17. szám alatt, amelyet 1908. május 17-én nyitottak meg ünnepélyesen. 40 000 kötetes könyvtár állt a hallgatók rendelkezésére. Az intézményben működött énekkar, zenekar, színjátszó kör, cserkészcsapat, a fiataloknak lehetőségük volt biliárdozni, vívni, nyári pihenésükről egy balatonfűzfői üdülő gondoskodott.

A könyvben olvashatjuk a kollégium vezetőinek (igazgatók, prefektusok) névsorát, a kiemelkedőbbek életrajzi vázlatát. Az esztergomi kanonok Tiefenthaler József 1926 és 1946 között volt a kollégium igazgatója, a német megszállás alatt a Gestapo börtönét is megjárta, a szociálpolitikus, később emigrációba kényszerülő Közi-Horváth József tanulmányi felügyelője volt az intézménynek. A nemzetközi hírű filozófus Nyíri Tamás 1946 és 1948 között volt a Szent Imre Kollégium prefektusa. De olvashatunk Simon László, Ispánki Béla, Fábíán János és Rády György életéről is. Sajnálatos, hogy nem került bemutatásra a filozófus, szegedi egyetemi tanár Mester János (1879-1954) és a szegedi tanítóképzőt igazgató címzetes apát, Becker Vendel (1878-1968) élete. Mindketten a neveléstudomány területén alkottak maradandót. Oláh János neveléstörténész könyvei a két tudós papról: Mester János élete és munkássága (Gyula, 1998), valamint Becker Vendel élete és munkássága (Gyula, 1999).

1948-ban a kollégiumot államosították, a műegyetem kezelésébe került. Neve 1948-ban Vásárhelyi Pál Népi Kollégium lett, nem sokáig, mert 1949-ben az önkormányzattal bíró népi kollégiumokat fől számolták. Az intézmény neve a következőképpen alakult az elmúlt ötven évben: Vásárhelyi Pál Kollégium (1949), Vásárhelyi Pál Diákokthon (1963), Landler Jenő Kollégium (1981), Baross Gábor Kollégium (1991).

A kollégium mostani vezetése föl vállalta az intézmény „szentimrés” hagyományait. Ennek szép példája a kollégium első és második világháborús hősi halottainak emlékművének restaurálása és 2001. augusztusi újbóli föl avatása, átadása. Olvashatunk a könyvben a névadó Baross Gáborról, s megismerhetjük Mátrai Miklós igazgató életútját is. A szép nyomdai kivitelű kötetet – amelynek első része alaposan, olvasmányos stílusban megírt intézménytörténet, második része izgalmas visszaemlékezés-csokor – jó minőségi fényképek teszik színesebbé.

Miklós Péter

A NAGYVÁRADI SZEMINÁRIUMI NYOMDA. 1745-1802.

Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Emődi András. Nagyvárad, Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár – Országos Széchényi Könyvtár, 2004. 271. o.

Nagyváradon a nyomdászat kezdete a protestantizmushoz köthető. A lengyelországi származású Hoffhalter Raffael és Hoffhalter Rudolf 1565 és 1567, illetve 1584 és 1585 között működött a városban. Az 1639 és 1660 között nyomtató Szenczi

Kertész Ábrahám váradi (a református parókia és iskola mellett működő) műhelye a 17. századi legszínvonalasabb magyar nyomdák egyike volt. A város Habsburg uralom alá kerülése után megindult a katolicizmus újjászervezése: az elenyészett középkori püspöki központ kiépítése, katolikus szellemű oktatási intézmények szervezése (köztük a papnevelde és a hozzá kapcsolódó nyomda), szerzetesrendek (jezsuiták, ferencesek, kapucinusok, pálosok, premontreiek) letelepítése.

A visszafoglalás utáni első püspök, Benkovics Ágoston (1692–1702) 1699-ben 6000 forintos alapítványt tett a szervezendő váradi gimnázium javára. Az intézmény – a jezsuita páterek vezetése alatt – 1722-ben kezdte meg működését. Eleinte négyosztályos rendszerben oktatták a diákokat, majd 1735-ben megszervezték az 5. (retorika) és 6. (poézis) osztályokat is. Az iskolát 1774-ig vezették a jezsuiták. Az oktatási intézmény 1778-ban – a Ratio Educationis kiadása után – állami főgimnázium lett, s a Tanulmányi Alapból tartották fenn.

Patachich Ádám püspök (1759–1776) püspöki líceum néven két éves bölcseleti osztályt szervezett, hogy biztosítsa a papképzést megelőző teológiai stúdiumok elsajátítására a keretet. Ennek folytatásaként, a meglévő szellemi alapokra 1780-ban az uralkodó királyi akadémiát állított föl, kezdetben bölcseleti, majd (1788-tól) jogtudományi karral. Az utóbbiból jött létre 1850-ben a főgimnázium 7. és 8. osztálya. 1776-ban az országban kilenc tankerületet hoztak létre, köztük a nagyváradit – élén királyi tanügyi főigazgatóval –, amelyhez Arad, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Szabolcs megyék területe, valamint a Nagykunság (és később a Temesvidék) tartozott. Ez tovább növelte Nagyvárad oktatási és kulturális központ jellegét.

A papi utánpótlás biztosítására azonban nem működött a püspöki székhelyen papnevelő intézet. A váradi kispapokat a kassai szemináriumban nevelték. Csáky Miklós püspök (1737–1747) kinevező iratában – akinek főpásztorsága idején a négy vármegyét magába foglaló egyházmegyében 24 plébános tevékenykedett – már megfogalmazásra került egy önálló váradi szeminárium szervezésének igénye. A nagyváradi Sárlos Boldogasszony oltalmába ajánlott papnevelő intézet alapító okirata 1741. február 17-én kelt. Új épület emelésére a Helytartótanács 1804 decemberében adta meg az engedélyt Miklósy Ferenc püspöknek. Az épület (amelyben 1927-ig folyt a papnevelés) 1806-ra készült el. (A jozefinista egyházpolitika idején – amikor csak állami központi szemináriumok működhetek – a nagyváradi teológushallgatók Egerben, illetve Pesten tanultak.)

Az első – a katolikus főpap Csáky Miklós hívására érkező – váradi nyomdász Schmid János Miklós volt, aki 1740-ben alig egy hónapos ott tartózkodás után meghalt, így nyomdai tevékenységet nem folytatott. Csáky azonban megbízta titkárát, hogy az özvegyet bírja maradásra, és segítsen neki személyzetet szerezni. Az első tényleges működő szemináriumi nyomdász Kállai Gergely volt (1745), akihez két nyomtatvány (két vizsgatétel) előállítására köthető. Becskereki Mihály 1746 és 1755 között 32 kiadványt készített. Őt a 23 könyvet nyomtató Wolf József követte (1761–1766), aki – Patachich Ádám bőkezűségének köszönhetően – Bécsben vásárolva fülújította a nyomda betű- és nyomdadisz-készletét. Heller János 1768 és 1770 között 19 nyomdai terméket állított elő.

A legtermékenyebb, a szemináriumi nyomdában dolgozó nyomdász Bálent Ignác János volt, akinek 1771 és 1785 közötti váradi munkásságának eredménye 110 nyomtatvány. Ifj. Eitzenberger Ferenc Antal (1786–1797) és Guttmann János Pál (1798–1802) 35, illetve 32 kiadványt készített. A nyomda utolsó bérlője Máramarosi

Gottlieb Antal volt, aki 1803-ban 12, 1804-ben 28 kötetet nyomtatott. Gottlieb 1804-ben vette meg a nyomdát a szemináriumtól – a szerződést Lajcsák Ferenc prefektus, későbbi püspök írta alá –, amelyet 1808-ban eladott Tichy Jánosnak.

Az Emödi András összeállította katalógus 303, a nagyváradai szemináriumi nyomdában 1745 és 1804 közt előállított nyomtatvány könyvészeti leírását tartalmazza. A fősorolt kiadványok 60%-a 1 ív vagy az alatti, 15%-a 1 és 10 ív közötti terjedelmű. 64%-a magyar, 28%-a latin, 7%-a német nyelvű, 3 nyomtatvány pedig olaszul készült. A katalógusban szereplő könyvek 13%-a nem maradt ránk (csak az irodalomból, s a bibliográfiákból ismerjük őket), 48%-a 3 vagy annál kevesebb, 25%-a 3 és 10 közötti példányban ismert.

A nyomtatványok többsége az egyház oktatási, igazgatási és hitterjesztő tevékenységéhez kapcsolódik. Nagy számban találhatóak közöttük gimnáziumi vizsgák nyomtatott tézisei, iskolai értesítők, alkalmi (temetéskor, beiktatáskor, templomszenteléskor elmondott stb.) egyházi beszédek, de a kiadványok közt van Csokonai Dorottyája is. Különösen becsesek az egyháztörténeti kutatás számára a rendszeresen kiadott váradai egyházmegyei papi cím- és névtárak (*Calendarium dioecesanum*, *Schematismus cleri venerabilis*).

A katalógust – amelynek használatát névmutató segíti – a benne szereplő (és föllelhető) könyvek címlapjának másolata egészíti ki, valamint a szemináriumi nyomdában használatos fejlécek, líneák, cifrák, kezdő- és záródíszek, címerek másolatai teszik színesebbé. A kötet adalékokkal szolgál a magyarországi nyomdászattörténet mellett a bibliográfia és a művelődéstörténet számára is. Rámutat a katolikus egyház – s benne a nagyváradai papnevelde – 18. századi gazdag könyvkiadói tevékenységére.

Miklós Péter

ADRIÁNYI GÁBOR

A VATIKÁN KELETI POLITIKÁJA ÉS MAGYARORSZÁG, 1939–1978.

A MINDSZENTY-ÜGY.

Bp., Kairosz Kiadó, 2004. 250 p.

2001 elején jelentette meg a Kairosz Kiadó *Mindszenty és az Ostpolitik* című könyvet, amely széles érdeklődést keltett a hazai szakemberek körében, de Rómából és az USA-ból is kaptam róla visszajelzést. Három év múlva, 2004 júniusában a Kairosz Kiadó egy újabb, ugyanezt a témát tárgyaló könyvet adott közre *A Vatikán keleti politikája és Magyarország. 1939–1978* címmel, *A Mindszenty-ügy* alcímmel. Szerzője a bonni egyetem neves egyháztörténész professzora, Adriányi Gábor, a téma egyik legfőbb szakértője.

E művében lényegében a vatikáni Ostpolitik, „keleti politika” Magyarországgal kapcsolatos, már korábban is jól ismert történéseit foglalja ismét össze, s benne mások által már korábban is feldolgozott dokumentumokat elemez. *Három vonatkozásban* azonban kiegészítette szerzőnk az eddig ismert szaktudományos megállapításokat.

Az egyik: Adriányi Gábor 1961-től Németországban él, de otthonosan mozog Rómában és a Vatikánban is, jól ismeri az ottani viszonyokat. Néhány, a Szentzséknél dolgo-

zó magyar származású főtisztviselővel – Csertő Sándorral, Zágon Józseffel, Mester Istvánnal, Kada Lajossal – sikerült közelebbi kapcsolatokat kiépítenie. Számos szóbeli, illetve levélbeli tájékoztatást kapott tőlük, írásos dokumentum-másolatokat is átadtak a bonni professzornak. Mindezekben fontos információk is szerepeltek a vatikáni Ostpolitik-kal, illetve a Mindszenty-üggyel kapcsolatban. Ezek az új információk ugyan abszolút lényeges momentumokkal nem gazdagítják az eddig ismert képet, de számos vonatkozásban árnyalják, színezik, plasztikusabbá teszik azt.

(A magyar bíboros ekkor, 1971-ig a budapesti amerikai követség irodaház-épületében tartózkodott „félrabság”-ban, majd 1871-től Bécsben élt, haláláig, 1975. május 6-ig.)

Értékes irat például az a többoldalas feljegyzés-másolat, amelyet Zágon József készített arról a tárgyalásról, amelyet Mindszentyvel 1971. június 25–27-én a budapesti amerikai követségen folytatott. Ennek témája a bíboros külföldre távozásának megbeszélése volt. (89–95. old.) Érdekes Zágon levele Kada Lajoshoz 1971. szeptember 10-én, amelyben a vatikáni küldöttek (Cheli és Casaroli) Mindszentyvel való tárgyalási stílusát kritizálja: „... Az a benyomásom, hogy szív nélkül és kapkodva intézik az ügyet.” (115. old.)

Adriányi professzor „magánlevéltárában” megvan VI. Pál pápa levelének másolata, amelyet 1971. december 14-én intézett Mindszentyhez Bécsbe: „... kérünk téged, hogy mielőtt egy beszédet mondasz a nyilvánosság előtt, vagy valamit nyilatkozol vagy kommentálsz, a szöveget az Apostoli Széknek mutasd be és döntését fogadd el.” Mindszenty 1972. március 10-én terjedelmes levéllel válaszolt a Szentatyának. Utolsó mondata: „... az előadott okok alapján kérem és könyörgök, kegyeskedjék Szentséged visszavenni ezt az előírt római cenzúrárt. Keserű száműzetésemben nagyon remélem, Szentséged nem fogja tőlem ezt a vigasztalást megtagadni.” (136–143. old.)

Csertő Sándor 1972. november 7–9-én tárgyalt – mint Szentszék küldötte – a bíborossal Bécsben, közvetítve számára a Szentszék óhaját: a Kádár-rezsim állandóan panasszal él a bíboros megnyilvánulásai ellen a pápánál, „azonnal tiltakoznak a Szent-széknel, mihelyt valamit találnak, ami a legtávolabbról is érintheti az egyház és az állam viszonyát, vagy az otthoni vallási, egyházi helyzetet.” Mindszenty válasza: „Mindenkinek joga van nyilatkozni, csak neki nincsen, aki olyan súlyos igazságtalanságokat szenvedett el és akinek erkölcsi kötelessége szavát hallatni. Az otthoni hívők korlátozókat szenvednek el legszentebb emberi jogaik gyakorlásában, de erről nem panaszkodhatnak. Külföldön élő főpásztoruktól várják, hogy emelje fel szavát védelmükben. S amit mondott, az megfelel az igazságnak.” Három napi beszélgetés után is ez maradt a véleménye. (146–153. old.)

Annak a levélnek a másolata is a szerző birtokában van, amelyet VI. Pál 1974. január 14-én küldött Mindszentynek az érseki tisztről való lemondása ügyében. Csertő Sándort ismét Mindszentyhez küldték ez ügyben való tárgyalásra. Ennek 1974. január 25-én kelt jegyzőkönyvmásolatát is birtokolja szerzőnk. (161–169. old.) Mindszenty érseki tisztétől való megfosztásának vatikáni indokai jól kiviláglanak a szövegekből.

De a döntés fogadtatásáról is jellemző dokumentumot közöl a kötet: Mester István levelét Jean Villot bíboros államtitkárhoz 1974. február 9-én. Egyetlen részlete „A Szentszék magatartása a kommunizmussal való összeütközésben – miután a kommunizmus Kelet-Európa országaiban hatalomra került – nem félreérthetetlen. Prelátusok egyre optimista nyilatkozatokat adnak, soha nem hallatszik egy kritikus szó, és a hivatalos orgánumok is mélyen hallgatnak az egyház és a hívek ellen elkövetett eseményekről. Az újságokat és a katolikus folyóiratokat következképpen ugyanerre ösztönzik,

és ezzel egy hamis kép áll elő, mivel a nép azt hiszi, ami valójában nem igaz ...” És így tovább. (173–183. old.)

Szerzőnk a 122. oldalon exponálja az ismert vitát: vajon VI. Pál pápa tudott-e 1971. október 23-án reggel arról, hogy megbízottai előzőleg Budapesten azt ígérték magyar tárgyalópartnereiknek, hogy Mindszentyt külföldre utazása után a pápa meg fogja fosztani érseki tisztétől. A személyes megszólítotttság okán szeretném megjegyezni Adriányi professzor elveivel szemben: sem az 1967. október 14-én kelt szentszéki emlékeztetőben, sem a magyar külügyminiszter 1971. április 16-án tett pápai audienciáján nem esett szó Mindszenty érseki tisztéről való lemondásáról, vagy lemondatásáról, se arról, hogy a pápa a jövőben megfosztja őt érseki tisztétől. Csakis arról volt szó mindkét esetben, ami eddig is történt 1949 óta: apostoli kormányzó kinevezéséről s ez nem járt együtt automatikusan az érseki székből való letétellel, illetve arról való lemondással. (82–83., 84–86. old.)

A kötet értékes része a függelékben található kilenc – fentebb említett – írásos dokumentum fénymásolata a szerző „magánlevéltárából”; ezek jól szolgálják a további kutatást, újabb szövegértelmezést. (Sajnos a lapok a kinyomtatás során összekeveredtek, a sorszámozás ezért nem igazítja el az olvasót.)

Adriányi Gábor könyvének másik újszerűsége, hogy anyagába beledolgozta azokat az adatokat, információkat, amelyeket Kiszely Gábor 2001-ben kiadott *Állambiztonság. 1956–1990* című, nagy vihart kavart művében tett közzé az 1964–1975 között kinevezett magyarországi katolikus püspökökről az *Államvédelmi Hatóság besúgó-jelentéseiből*. Ezekben bizony igen sok, rájuk kompromittáló adat található mind egyházi tevékenységüket, mind a kommunista hatalomhoz való viszonyukat, mind magánéletüket illetően.

Végül a harmadik újdonság Adriányi Gábor e könyvében: a szerző saját véleményét, értékelését igen kemény szavakkal fogalmazza meg. Németországban ez a történeti értékelési stílus megszokott, nálunk alighanem feltűnést fog kelteni. Ide tartoznak a már említett, ebben az időszakban kinevezett püspökök őszinte, kendőzés nélküli minősítései, de ezzel kapcsolatban a Szentszék intézkedéseinek, hivatalnokainak szókimondó megítélése is.

Például: „1964. szeptember 15-én öt püspök kinevezésére került sor. A Szentszék engedékenysége azonban túlmént minden határon, és a mai ismeretek alapján valóságos botránynak kell minősíteni.” (53. old.) Súlyos kritikával illeti a szerző Casaroli tevékenységét, többek között így: „állításai egyoldalúak, sőt félrevezetőek”. (60. old.) A magyar egyházat „nemcsak tagjaikban és funkcióikban ellenőrizték, hanem jóformán egy egész rendőrségi és egy raffináltan kiépített besúgó- és ügynökrendszer is elnyomta. Az egyház gúzsbakötése tökéletes volt. És mit tett ez ellen Casaroli? Semmit. Az agrément [= 1964-i megegyezés] bebetonozta ezeket az állapotokat”. (63. old.)

Az 1969. évi püspöki kinevezésekkel „a magyar katolikus egyház vezetését egy mérőben új, a rendszerrel szemben szolgáló gárda vette át. Biztosítva lett az egyház további kollaborációja azzal az ateista-kommunista hatalommal, amelyik pedig minden vallás kiirtását tűzte ki célul”. (71. old.) 1972 után „a Szentszék a következő években a megkezdett lejtőn ment tovább”. (73. old.)

VI. Pál 1977-ben fogadta a Vatikánban Kádár Jánost. A pápának az volt – ezzel és más hasonló vendégek fogadásával – „meggyőződése és reménye, hogy ezzel sikerült neki a rendszert a kommunista államokban fellazítani, vagy egyenesen megváltoztatni, úgy tűnik még ma is, hogy nem volt más, mint mérhetetlen naivitás, illúzió.” (198. old.)

Még erőteljesebben, élesebben kritikus hangú és megfogalmazású mind a pápával, mind a Szentszék diplomataival szemben *Fábián Károly emigráns pap-közíró terjedelmes levele* a szerzőhöz, amely 1974. február 10-én kelt, a Mindszenty bíboros érseki címétől való pápai megfosztását követő napokban. Két bekezdés:

„Ha a pápa az alvilág minden ostoba tanácsadóját összehívta volna, akkor sem ejtett volna mélyebb és fájdalmasabb sebet az ezeréves magyar kereszténységen, mint minapi döntésével. Ennek ellenére döntése nem lepett meg, mert ettől a pápától semmi jót nem várok. Nem. Mert olyan makacsul kapcsolt rá a keleti politika lehető legrosszabb formájára, amire még nincs példa ebben a nyomorult helyzetben.”

„Szolzszenyicin teszi Moszkvában azt, amit a Vatikánnak kellene tennie. Ő az orosz-lánveremben sokkal tisztességesebb, mint a Vatikán. Szolzszenyicin bátran védi az emberi értékeket, a Vatikán pedig makacsul kúszik a kommunisták karjaiba. Ki felelős ezért az ostoba politikáért? Elsősorban VI. Pál, mert ő hajszolja munkatársait, köztük az erre a politikára hajló Casarolit ...”. (203., 209. old.)

Hát azért ezt a történetkritikai kifejezésmódot egyelőre még szoknunk kell ... Még akkor is, ha lényegében egyetértünk a szerzővel.

Részletek a *kötetet záró összefoglalásból*, Adriányi professzor összegzéséből:

„A vatikáni politika félreállította azokat az egyházakat, akik felvették a küzdelmet és kizárólag a kormány embereivel és a hatóságok által beszervezett egyházi ügynökökkel tárgyalt.” ... „A vatikáni politika azt sugallta, hogy az ellenállás céltalan és értelmetlen, a hozott áldozatokat leértékelté ...”.

„A vatikáni politika túlértékelté a püspökök szerepét. Tudása és információi ellenére elfogadott a püspöki kinevezéseknél olyan állami javaslatokat, személyeket, akik politikailag és erkölcsileg kompromittálva voltak.” ... „A Vatikán tolerálta a békepapok bomlasztó tevékenységét és kifogásolható életvitelét ...”.

„A Vatikán nem tiltakozott nyilvánosan sem Nyugaton, sem Keleten a továbbfolytatódó egyházüldözés ellen, ezáltal – főként Nyugaton – szinte megtévesztette a közvéleményt.” ... „A Vatikán keleti politikája feláldozta az egyház hú fiát, Mindszenty bíborost, aki ennek a politikának az útjában állt.”

„Végkövetkeztetés: ezek a tények a Vatikánnak egy olyan nem őszinte – mondjuk ki nyíltan: hazug – keleti politikájáról tesznek tanúbizonyságot, amilyenre a pápai diplomácia egész történetében nincs példa.” (211–213. old.)

Adriányi Gábor professzor könyve *előszavát* így fejezi be: „... A későbbi kutatás minden kétséget kizárólag még sokkal több és terhelőbb adatot fog napvilágra hozni. De amit tudok és találtam, azt már most közzéteszem magyarul is, mert egy budapesti kollega bizonyára jó okkal azt mondta: „Ezt neked kell megtenni. Mi nem tehetjük.” Nem az teszi az egyháznak a jó szolgálatot, aki annak történetét elhallgatja, elkendőzi, vagy megszépíti, hanem aki annak valóságát őszintén feltárja. Ezért az Üdvözítő mondásával hozom – lényegében szomorú – tanulmányomat a magyar közönség tudomására: »Veritas liberabit vos – az igazság fog szabaddá tenni titeket.«”

Igaza van.

Mészáros István

ESZTERGOMI ÉRSEKEK 1001–2003.

Szerk. Beke Margit.

Bp.: Szent István Társulat, 2003. 480 p.

2003-ban újabb hasznos kézikönyv jelent meg a történések és egyháztörténések számára. A kötet a kezdetektől napjainkig veszi számba az esztergomi érseki széket betöltő személyeket, időrendi sorrendben. A magyar kereszténység millenniuma és az esztergomi érsekség 1000 éves fennállásának évfordulója tiszteletére megjelent munka Erdő Péter bíboros, esztergom-budapesti érsek ajánlásával indul. Ebben a primás előrebocsátja, hogy a kötet szerzői az egyes személyekkel kapcsolatban egységes formához igazodva igyekeztek összefoglalni az eddigi kutatások alapján felhalmozott ismereteket, bizonyos esetekben újabb kutatási eredményekkel bővítve azokat.

Az érsekek életét és munkásságát ismertető adattár előtt Beke Margit röviden összefoglalja az érsekség létrejöttének történetét, majd ismerteti a főegyházmegye területi kiterjedésének lényegesebb módosulásait, tájékoztat az érseki székhely kényszerű áthelyezéseiről, végül a főpásztorok életútjával kapcsolatos fontosabb korábbi munkák gyűjteményét adja. Ennek áttekintése után is világosan kiderül, hogy az itt ismertetett munka rendkívül hiánypótló.

A témában készült modern feldolgozás eddig valóban nem látott napvilágot. Igaz lehet ez a kötet időben átfogott terjedelmére és módszerét tekintve is. A gyűjtemény a címben foglaltaknak megfelelően az 1001-es évvel kezdődik, és gyakorlatilag napjainkig, Erdő Péter hivatalba lépéséig (2003. január 11.), illetve bíborosi kinevezéséig (2003. szeptember 28.) követi az eseményeket. A kötet életrajzai összesen harmincnégy szerző tollából származnak, valamennyien egy-egy, az általuk kutatott korszakban tevékenykedő főpásztor biográfiáját állították össze.

Az itt szereplő személyek életrajzai két fő csoportra oszthatók. Az első csoportba tartozó összefoglalások olyan személyekről készültek, akikről a történelmi távlat, vagy a felhasználható források jellege miatt kevés konkrét adatot ismerünk, ezért velük kapcsolatban inkább csak feltételezéseket lehet közölni, a történelmi forrásokban található utalásokat lehet ismertetni, és a hozzájuk kapcsolódó nézeteket közölni. A második csoportba azok az életrajzok tartoznak, amelyek összeállításához több tényszerű adat, forrás és történelmi tárgyú feldolgozás áll rendelkezésre. Ezen ismeretekből adódóan tehát természetesen következik, hogy az egyes közlemények terjedelme eltérő. A feldolgozás jellege és mélysége azonban minden esetben egyforma.

A kézikönyv egységei azonos módon épülnek fel. A személyek sorszámával vannak jelölve, annak megfelelően, hogy hányadikként töltötték be az érseki tisztséget. Ezt követően találjuk a nevet, alatta a méltóság betöltésének idejét. Itt következik a biográfia, majd a felhasznált forrásadatok közlése (jegyzetek), végül az illető személyhez köthető legfontosabb irodalom. Minden egyes esszé felvonultatja a felhasználható források teljes választékát, feltüntetve a forrással kapcsolatos kétségeket, nézetkülönbségeket, kitérve a történelmi háttér viszonyaira és a kutatók esetlegesen eltérő véleményére is. A feldolgozások mélységét egyaránt érzékeltetik a hosszú jegyzetapparátusok, és a bőséges szakirodalmat tartalmazó bibliográfiák.

A kiadás kézikönyv jellegét erősíti, illetve könnyebb felhasználását segíti a 411-413. oldalakon található jegyzékszerű összeállítás, amely a kötetben helyet kapó érsekek és apostoli adminisztrátorok névsorát közli időrendben, a tisztség betöltésének lehető leg-

pontosabb kezdő és záró dátumával. Abban az esetben, ha egy személy megszakításokkal többször is elnyerte a címet, az a neve mellett fel van tüntetve.

A kötet különleges értékét emeli a főpásztorokról fellelhető színes, ritkábban fekete-fehér képmások közlése, pecsétjeik, címereik és zászlaik ábrázolása, illetve kézjegyük képe. Az itt felsorolt illusztrációkhoz tartozik egy további jegyzék is, amelyben az ábrákhoz tartozó legfontosabb adatok (az ábrázolások tárgya, az ábrázolások forrásának jellege, a források lelőhelye, ismérvei) kapnak helyet.

A kötet szerkezete tehát kézikönyvre utaló, tartalmi megbízhatóságát pedig a szerzők névsora biztosítja.

Teiszler Éva

LAKATOS ANDOR

A KALOCSA-BÁCSI FŐEGYHÁZMEGYE TÖRTÉNETI SEMATIZMUSA 1777–1923
– SCHEMATISMUS HISTORICUS CLERI ARCHIDIOECESIS COLOCENSIS ET
BACSIENSIS 1777–1923

Kalocsa 2002. 486. O. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai. 3.)

A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye sematizmusa – ahogy az a szerzőnek a kötet bevezetésében olvasható történeti áttekintéséből kiderül – 1777-ben jelent meg először, és néhány esztendővel leszámítva 1923-ig éves rendszerességgel kiadásra került. Kezdetben egy hagyományos értelemben vett kalendáriumot is tartalmazott (sőt, ezzel a névvel is illették), melyben egyházi naptár és egyéb információk voltak találhatóak. Ezt követte az egyházmegye klérusát bemutató névtár, kezdve az érsektől, a káptalantól és az érsekség központi szerveitől le egészen a plébániákig, illetve a nem plébániákon szolgáló (nyugállományban vagy betegállományban lévő, az egyházmegyén kívül tartózkodó stb.) papságig. A naptári rész 1851-től megszűnt, míg a névtár adatai folyamatosan új szempontokkal bővültek. A XIX. század első felében olyan információk jelentek meg, mint például a plébániák leányegyházai, a plébániák lélekszáma és vallási megoszlása, majd a plébániák alapításának dátuma és a kegyurak nevei. Ezenkívül 1851-től a sematizmusok rövid hivatali életrajzot is adtak az egyes papokról, illetve 1847-re visszamenőleg a papok halálozási adatait is közölték. Újabb minőségi előrelépést jelentett 1855-ben a plébániatemplomok történetét bemutató rövid ismertető megjelenése, majd egy évvel később a népiskolák és általában az egyházmegye tanügyi szerveinél dolgozók bemutatása, felsorolása. Emellett 1870 és 1890 között egyfajta tudományos jelleget is kaptak a névtárak, ugyanis Haynald Lajos érseknek köszönhetően az érsekséggel kapcsolatos tanulmányok jelentek meg bennük, többek között Fraknoi Vilmos és Városey Gyula tollából. Ez a folyamatos tartalmi gyarapodás egészen 1915-ig tartott; ekkorra terjedelme már mintegy 270 oldalt tett ki.

Lakatos Andor, a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár igazgatója bevezetőjében rámutat, hogy a sematizmusok eme sokrétű ismeretanyaga elsőrendű forrássá emeli őket a főegyházmegye történetének kutatásában. Felhívja azonban a figyelmet arra, hogy felhasználásuk sok nehézséggel jár az érdeklődők számára. A legfőbb problémát az okozza, hogy a sematizmusok kevés helyen találhatóak meg hiánytalanul, márpedig a

kutatók számára – legalábbis az általuk vizsgált korszakra vonatkozóan – csak teljes sorozatok jelenthetnek igazi segítséget. Emellett a szerző kiemeli, hogy a sematizmusok felhasználása igen nehézkes, hiszen például egy papi életpálya felvázolásánál akár 30–40 kötetet is át kell böngészni. Végül emlékeztet arra is, hogy a névtárak latinnyelvűsége, illetve latin terminológiája mára már nem annyira közismert, hogy ezt a kutatók nehézség nélkül értelmezni tudják. Lakatos ezekkel indokolja – megalapozottan – a tárgyalt időszakban megjelent 137 sematizmus adatainak rendszerezett és bőséges segédlettel ellátott kiadását.

A szerző 1923-nál húzta meg a feldolgozás időbeli határát, aminek az az oka, hogy eddig jelentek meg folyamatosan a sematizmusok, míg ezután a dátum után egyre ritkábban kerültek kiadásra. A szerző jelzi, hogy az ezt követő időszakot is fel kívánja dolgozni egy következő kötetben, de ehhez a munkához értelemszerűen más forrásokat is be kell majd vonnia a vizsgálatba az egyre foghíjasabb sematizmusok mellett. Ezenkívül más szempontból is korszakhatár az 1923-as dátum, ugyanis az ez évi sematizmusban „jelent meg utóljára a történeti Kalocsa-Bácsi Érsekség területének egésze.” (8. o.)

A huszadik század nagyobbik részét feldolgozó, tervezett második kötetén kívül Lakatos egy harmadik kötet megjelenését is ígéri. Míg ugyanis az itt tárgyalt első részben (és nyilván a második részben is) az egyházmegyei tisztségek és hivatalok, illetve a plébániák szerint tekinti át a klérus 1777–1923 között szolgáló tagjait – követve ezzel a sematizmus szerkezetét –, addig a majdani harmadik kötetben az egyes papok és tanítók életpályáját kívánja összeállítani, melynek alapjául, legalábbis részben, szintén a sematizmusokban levő, fent említett hivatali életrajzok fognak szolgálni.

Lakatos úgy döntött, hogy – a népiskolák jórészt magyarul megjelenő adatai kivételével – eredeti latin nyelven közli a sematizmusok tartalmát. Így latinul olvashatók a nevek, az egyes személyek hivatalai, címei, valamint minden, a sematizmusokban található kiegészítő, magyarázó szöveg. A szerző ezek egy részét magában a szövegben fordítja, míg a latin személynevekhez, valamint az ismétlődő kifejezésekhez külön függelék készített. Eljárása mindenképpen indokolt, hiszen a kötet értékét nagyban emeli, hogy latinul és magyarul egyaránt megtalálható benne a teljes főegyházmegyei hierarchia terminológiája.

A kötet felépítése nagyrészt a sematizmusok mintáját követi. Elsőként a kalocsai érsekek, annak tartománybeli püspökei, a főzékeskáptalan tagjai, az érsekség területén található apátságok és prépostságok, valamint azok apátjai és prépostjai kerülnek sorra (az apátságok és prépostságok esetében a szerző a sematizmusokban olvasható rövid történeti ismertetőt is közli). Ezt követi a központi szervek (Érseki Főszentszék, Helynöki Hivatal, szeminárium stb.) tisztségviselőinek, tanárainak kronologikus felsorolása, majd a nyugalmazott, betegállományban levő, az egyházmegye területén kívül tartózkodó, iskolákban tevékenykedő, illetve az egyházmegyében tartózkodó idegen egyházmegyes papok számbavétele, végül a főegyházmegyében szolgáló szerzetesrendek és társulatok ismertetése. Ezután kerül sorra a plébániáknak és az ott szolgáló papoknak a bemutatása, végül pedig a népiskolákról szóló adatok közzététele. Az adatközlésnek az egész kötetre jellemző módszere a következő: az egyes címek, tisztségek stb. alatt időrendben következnek annak betöltői, nevük mellett esetleges további címükkel és rangjukkal, illetve zárójelben annak vagy azoknak a sematizmusoknak a kiadási évével, amelyek ebben a tisztségben említik az illetőt (természetesen kettőnél több ilyen évfolyam esetén az első és az utolsó évszám szerepel). Ezek az évszámok azonban –

amint arra Lakatos is figyelmeztet az előszóban – a sematizmusok jellegéből adódóan sok esetben nem egyeznek meg pontosan az adott személy hivatali idejével. Ha például egy papot a sematizmus megjelenése után, de még ugyanabban az évben helyeztek át egy másik plébániára, a változás szükségképpen csak a következő évfolyamban lett regisztrálva. A sematizmusok ilyesfajta éves „csúszásait” feltétlenül figyelembe kell vennie a felhasználónak. A szerző az egyes személyek életpályáit bemutató, tervezett harmadik kötetben – személyes közlése szerint – igyekszik majd más források bevonásával (a papok személyes iratanyagai stb.) korrigálni ezeket az adatokat. Így viszont megjósolható az is, hogy ezek a korrekciók az első kötet adatait jelentős mértékben „át fogják írni”.

A plébániák leírása alkotta a sematizmusok legfontosabb és legterjedelmesebb részét, s ez a fejezet a legkidolgozottabb Lakatos kötetében is. A települések alfabetikus sorrendben következnek egymás után, mivel a sematizmusok espereskerületek szerinti besorolása az idők során többször is módosult. Ezek a változások azonban jól nyomon követhetők a kötetben, egyrészt, mert Lakatos egy külön fejezetben bemutatja az espereskerületi beosztás három állapotát (1794, 1869, 1915), másrészt, mert a plébániák adatainál is szerepel, hogy az adott település mikor melyik kerületbe tartozott. Az egyes helységek/plébániák ismertetésének elején a kerületi beosztás mellett a plébánia alapítási éve, az anyakönyvezés kezdetének éve, illetve a templom titulusa és méretei tudhatók meg. Itt is szerepel zárójelben, hogy melyik évfolyamban jelent meg először egyik vagy másik adat, de mivel ezek az ezt követő évfolyamokban már folyamatosan helyet kaptak, Lakatos érthető módon itt nem jelöl „záró” évszámot. A fenti információk után következnek a templom építésére és felújítására vonatkozó adatok, valamint az esetleges kápolnák leírása és a kegyurak megnevezése. A szerző az erről szóló folyamatos latin szöveget áttemeli a sematizmusokból, itt is jelölve zárójelben, hogy bizonyos szövegrészek, bővítmények melyik évfolyamban tűntek fel (például a kegyuraság változása, vagy a templom restaurálása módosíthatta a korábbi szöveget). Ezt megelőzően Lakatos magyarul ismerteti az említett latin szövegrész tartalmát, ám, amint a bevezetőben is figyelmeztet, nem pontos fordítást készített, továbbá nem tüntette fel benne az évszámokat sem. Véleményünk szerint tanácsosabb lett volna pontos fordításokat készíteni, mert így a latinul nem tudó érdeklődők, akikre egyébként Lakatos mindig tekintettel van a kötet szerkesztésében, elbizonytalanodhatnak az említett magyar szövegek felhasználását illetően. Ezután a plébánosok és a segédlelkészek névsora következik, majd a leányegyházak ismertetése. Befejezésként Lakatos táblázatba foglalva közli a sematizmusok adatait a plébánia lakosságának vallási megoszlásáról – az első oszlopban feltüntetve, melyik évfolyamokból származnak az adatok –, majd a településen kötött házasságokról és vegyesházasságokról, illetve a szentáldozásokról szóló információkat is ismerteti.

A szerző a sematizmusokon kívül két másik forrást is felhasznált a plébániák ismertetésénél. Egyrészt Katona Istvánnak (1732–1811), a jeles történétírónak a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történetét bemutató művére támaszkodott (*Historia Metropolitanae Colocensis Ecclesiae*. I–II. Colocae 1800.; magyar fordításban: Katona István: A kalocsai érseki egyház története. I–II. Kalocsa 2001–2003.). Katona ugyanis egyrészt műve elején bemutatja az érsekség plébániáit – ahol megemlékezik többek között a plébániatemplomról, a plébánia leányegyházairól, illetve az érsekség újjászervezése utáni első plébánosokról –, másrészt műve végén egy névtárat állított össze az elhunyt

és a kötet megírásakor funkciót betöltő egyházmegyes papokról. Lakatos tehát hasznosan egészíthette ki a sematizmusok adatait az egyébként is megbízható forrásközlőként ismert Katona művének információival, különösen az 1777 előtti időszak plébánosai tekintetében. Emellett Lakatos merít Dóka Klára művéből is, mely a Kalocsai Főegyházmegyről készült egyházlátogatási jegyzőkönyvek tartalmát foglalja össze (Dóka Klára: Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa. I. Kalocsai Főegyházmegye. METEM Bp. 1998²). Erre a leányegyházakról szóló adatok miatt volt szükség. A vizitációk jegyzőkönyvei ugyanis – melyek már a XVIII. század első felétől fennmaradtak – tartalmazzák a plébániák filiáit, míg a sematizmusok csak a XIX. század elejétől kezdik említeni azokat. Így Lakatos a XVIII. századra vonatkozóan a Dóka-féle katalógusból, illetve Katona művéből állította össze a települések leányegyházait.

A kötetet a népiskolák, illetve az egyházmegye tanügyi szerveinek, és az ott funkciót betöltő személyeknek a bemutatása, felsorolása zárja. Ezek az adatok, mint említettük, 1856-tól szerepelnek a sematizmusokban, néhány évfolyamtól eltekintve magyar nyelven. A szerző – követve a névtárak struktúráját – először a központi intézmények (tanfelügyelőség, tanítóképző intézetek stb.) tagjait, oktatóit mutatja be, majd a népiskolák leírása, valamint tanítóik felsorolása következik. A módszer itt is ugyanaz, vagyis az egyes személyek neve és esetleges címe (vagy egyéb információ) után zárójelben található az évfolyam(ok) száma, mely(ek)ben az adott funkcióval szerepelt az illető. A népiskoláknál az oktatókon kívül Lakatos közli a sematizmusok egyéb tájékoztató adatait, így az iskola tankerületi beosztását, tannyelvét, tantermeinek és tanulóinak létszámát, valamint további megjegyzéseket (alapítványok, fenntartók, az iskola bővítése stb.). A szerző itt is feltünteti, hogy az adott információ melyik évfolyamban jelenik meg először.

Hasznos segítséget jelentenek a kötet használatában a függelékek és mutatók. A sematizmusok bibliográfiai leírásával maguknak a forrásoknak a könyvészeti adatait ismerheti meg az olvasó, míg a latin keresztneveknek, illetve a latin kifejezéseknek és magyar megfelelőiknek a betűrendes összeállítása a latin szövegrészekben segít eligazodni. Ezután található a kiválóan megszerkesztett személy- és helynévmutató.

A fentiekből látható, hogy a szerző igen széleskörű és egyben értékes forrásanyagot tett hozzáférhetővé és kutathatóvá kötetével. Külön kiemelendő a plébániákról szóló rész, mely jól összeszerkesztett adataival elsőrendű segédletül szolgál az egyháztörténelemszerek, illetve a helytörténelemszerek számára. A tervezett két következő kötettel pedig egy olyan adattár jön majd létre, mely felöleli a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye egész újkori történetét, intézményrendszerét, és papjainak életrajzát. Bízunk benne, hogy más egyházmegyék kutatói számára is követendő példaként áll majd ez az egyedülálló és igen hasznos vállalkozás. Köszönet érte Lakatos Andornak, valamint segítőinek, Lakatos Adélnak és Szabó Attilának.

Tóth Gergely

HISTORICAL ATLAS OF CENTRAL EUROPE:
REVISED AND EXPANDED EDITION

University of Washington Press, Seattle, 2003., 288 o., 109 térkép, 46 táblázat

Rendkívüli könyvek esetén talán nem fölösleges második kiadásokra is felhívni a figyelmet. Az itt bemutatott munka pedig – túlzás nélkül állíthatjuk – rendkívüli. Minden bizonnyal nem összefoglalása egy kimagasló életműnek, de mindenképpen fontos alkotás. A legtágabban értelmezett Közép-Európa elmúlt ezredév során történt vallási és etnikai változásait összefoglaló könyv Paul Robert Magocsi munkája. Magocsi professzor a Torontói Egyetem Ukrán Tanszékének vezetője, számos tudományos társaság tagja. Megdöbbentően produktív szerző: 2000-ben kiadott bibliográfiája (Ed: Gabriele Scardellato, University of Toronto, 2000.) tanulása szerint három és fél évtized alatt több mint ötszáz könyvet, tanulmányt és tudományos közleményt adott közre. Kutatásai homlokterében a ruszin és ukrán filológia, történelem, görög katolikus egyháztörténet áll. Munkái széles körben ismertek és elismertek a nyelvészek, történészek, egyháztörténészek, néprajzosok körében és méltán figyelmet érdemelnek az érdeklődő nagyközönségtől is.

Az itt bemutatandó mű a kívülről nézve etnikailag és vallásilag kaotikusan tagolt térségünk változásának bemutatására tesz kísérletet. Első kiadása 1993-ban jelent meg *Historical Atlas of East Central Europe* (University of Washington Press – University of Toronto Press) címmel. Éppen akkor, amikor a hidegháború elmúltával sorsdöntő változások kezdődtek térségünkben. A könyv megjelenése jól tükrözte a régióra irányuló figyelem növekedését. A változások felértékeltek minden fogódzót a jelenségek megértésében, még akkor is, ha a Magocsi-féle atlasz első kiadása döntően az 1980-as évek végéig mutatta be a térséget. Véletlen, mégis jól jelzi a kort, hogy az itt tárgyalt munkával összemérhető, bár a nemzetközi tudományos életben jóval kevesebb figyelmet kapott Rónai András-féle *Közép-Európa Atlasz* (1945) digitálisan felújított magyar és angol nyelvű kiadása (Budapest, Szent István Társulat – Püski, 1993.) ugyanebben az évben jelent meg. Mint tudjuk, a Rónai-féle térkép az 1940-es évek állapotát tükrözte egyfajta segédanyagot kínálva egy reménytelen igazságosabb békéért a második világháború végén. Magocsi atlasza némileg más megközelítéssel 1993-ban (1995-ben újrakiadva) egészen friss ismereteket kínált. Akkor. Úgy tűnt, a legnagyobb változásokon immár túl vagyunk a Szovjetunió és szatellit szövetségi rendszere felbomlásával. Az elmúlt évtized azonban ismét alapvetően átrajzolta térségünk térképét. A Magocsi-féle atlasz ezen változásokat is be kívánja mutatni új kiadásában.

A rendkívül igényes kiállítású munka friss kiadása címéhez Magocsi már a Közép-Európa kifejezést választotta. Új bevezetőjében részletesen megindokolja, hogy nemcsak a földrajzi szempontok vezették ebben, de jól érzékelhető térségünkben a kelethez való kötődés leértékelődése, egyfajta verbális újrapozicionálása régióknak. Az atlasz 2003-as kiadása 21 új térképet tartalmaz. Ezek döntően az elmúlt évtized alapvető változásait, a létrejött új országokat, az átalakult határokat mutatják be. Mindössze a Német Lovagrendet tárgyaló térkép foglalozik a legutóbbi évtizeden kívül eső változásokkal. A szerző javította az első kiadást szemlélő – nem tévedés – 75 (!) ismertetés és kritika jelezte hiányosságokat. A térképgyűjtemény természetesen nem nélkülözi az

egy-
tes térképlapokat értelmező szöveges magyarázatokat sem. Áttekintve ezeket világos, hogy Magocsi messze többet alkotott, mint etnikai, vallási, politikai változásokat áttekintő térképgyűjteményt. Munkája alapvető tájékoztatást nyújt a fentiek mellett a térség művelődéstörténetében, hadtörténetében vagy éppen az iparosodás bemutatásában is. Magocsi kiemelkedő biztonsággal képes világos, átfogó tájékoztatást nyújtani régióink kérdéseiről. Munkája vitán felül hosszú időre az egyik legbiztosabb áttekintő forrás lesz és nemcsak a szakmai közönség számára. A könyvet részletes irodalomjegyzék és alapos személy- és helységnevmutató egészíti ki.

Pusztai Bertalan

METEM-Könyvek

Sorozatszerkesztők:

Várszegi Asztrik OSB és Zombori István

1. **Szabó Ferenc S. J.:** A teológus Pázmány. A grazi „theologia scholastica” Pázmány életművében, Róma, 1990. 365. p.
2. kiadás Budapest, 1998. 368 p. ára: 399 Ft
elfogyott
ára: 980 Ft
2. **Sólymos László Szilveszter – Várszegi Imre Asztrik:** Pannonhalmi főapátok. 1. Kreuzz Krizosztom (1856–1885), Kelemen Krizosztom (1929–1950), Budapest, 1990. 370 p. ára: 280 Ft
3. **Udvardy József:** A Kalocsai Főszékeskáptalan története a középkorban, Budapest, 1992. 152. p. ára: 180 Ft
4. **Csapodi Csaba:** Gróf Zichy Nándor élete és politikája Budapest, 1993. 160. p. ára: 200 Ft
5. **Kelet–Közép–Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla)** Szerkesztette: Somorjai Ádám Budapest, 1994. 206. p. ára: 300 Ft
elfogyott
6. **B. Murádin Katalin:** Faragott kőszószékek Erdélyben Budapest-Kolozsvár, 1994. 168. p. ára: 350 Ft
7. **Elmer István:** Börtönkereszt Budapest, 1994. 224. p. ára: 350 Ft
8. **Fülöp Éva Mária:** A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949) Budapest, 1995. 252. p. ára: 400 Ft
9. **Gerics József:** Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995. 318. p. ára 550 Ft
elfogyott
10. **Keisner Ferenc:** A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertórium (1887–1944). Budapest, 1995. 178 p. ára: 250 Ft
11. **Boba Imre:** Morávia története új megvilágításban Budapest, 1996. 197 p. ára: 650 Ft
12. **Orbán Gyula József:** Friedensbewegung katholischer Priester in Ungarn, 1950–1956. Budapest, 1996. 380 p. ára: 1500 Ft
13. **Rónay Jácint:** Napló Budapest–Pannonhalma, 1996. 400 p. ára: 896 Ft
14. **Galcsik Zsolt:** Szerzetesrendek felosztása Nógrád megyében (1950) (Dokumentumgyűjtemény) Budapest, 1996. 316 p. ára: 650 Ft

15. **Mező András:** A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Budapest, 1996. 314 p. ára: 650 Ft
16. **Sólymos Szilveszter:** Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon Budapest, 1996. 176 p. + [18] t. ill. ára: 650 Ft
17. **Magyar egyháztörténeti bibliográfia (1980–1990)** Budapest, 1997. 223 p. ára: 450 Ft
18. **Jakó Zsigmond:** Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. Budapest, 1997. 479 old. ára: 950 Ft
19. **Dóka Klára:** Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században. Budapest, 1997. 463 p. ára: 850 Ft
20. **Hermann Egyed Emlékkönyv.** Budapest, 1998. 206 p. ára: 650 Ft
21. **A magyar piarista rendtartomány történeti névtára 1666–1997.** Budapest, 1998. 548 p. ára: 1350 Ft
22. **Kubinyi András:** Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 382 p. ára: 1200 Ft
23. **Zakar Péter:** A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–1849-ben Budapest, 1999. 191 p. ára: 800 Ft
24. **Kelemen Miklós:** Unitárius kislexikon. Budapest, 1999. 191 p. ára: 800 Ft
25. **Borovi József:** Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása. Budapest, 2000. 218 p. ára: 1200 Ft
26. **Holl Béla:** Laus librorum. Budapest, 2000. 300 p. ára: 1500 Ft
27. **Szabó Lajos:** Utolsó szalmaszál Budapest, 2000. 352 p. ára: 1000 Ft
28. **Mészáros István:** „Állok Istenért, egyházért, hazáért”. Írások Mindszenty bíborosról. Budapest, 2000. 222 p. ára: 1200 Ft
29. **Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918.** Szerkesztette: Sarnyai Csaba Máté. Budapest, 2001. 184 p. ára: 1200 Ft
30. **Kisházi-Kovács László:** A városi kegyuraság Szegeden. 1917–1948. Budapest–Szeged, 2001. 226 p. ára: 1200 Ft
31. **Kund Miklós Regényi:** Die ungarischen Konvente der oberdeutschen Karmelitenprovinz im Mittelalter. Budapest–Heidelberg, 2001. 130 p. ára: 1500 Ft
32. **Orbán Imre:** „Ecce, iam vici mundum!” Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon. Budapest, 2001. 233 + 24 p. illusztráció. ára: 1500 Ft

33. **Orbán József Gyula:** Katolikus papok békemozgalma Magyarországon. 1950–1956. Budapest, 2001. 307 p. ára: 1500 Ft
34. **Szilas László SJ:** Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599). Budapest, 2001. 159 p. ára: 1200 Ft
35. **Frenyó Zoltán:** Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelics Vid életműve. Budapest, 2002. 277 p. ára: 1500 Ft
36. **Tempfli Imre:** Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora 1892–1966. Budapest, 2002. 1157 + 10 p. illusztráció. ára: 4800 Ft
37. **A bécsi Pázmáneum.** Budapest, 2002, ára: puha kötés: 2000 Ft
377 + 29 p. illusztráció. kemény kötés: 2500 Ft
38. **Sarnyai Csaba Máté:** Polgári Állam és katolikus egyház (1848. március–december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése. Budapest, 2002. 179 +5 p. illusztráció. ára: 1200 Ft
39. **Schwarcz Katalin:** „Mert ihon jönnek Afonyotok és kezében új szoknyák” – Források a klarissza rend magyarországi történetéből. Budapest, 2003. 288 p. ára: 1600 Ft
40. **Mező András:** Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. 546 p. ára: 1800 Ft
41. **Molnár Antal:** Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török kori történetéből. Budapest, 2003. 120 p. ára: 1000 Ft
42. **Csetri Elek–Frivaldszky János, id.:** A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvaldszky János a jezsuita, tudós és feltaláló. (1730–1784). Budapest, 2003. 160 p. ára: 1300 Ft
43. **Valter Ilona:** Árpád-kori téglateplomok Nyugat-Dunántúlon Budapest, 2004. 330 p. ára: 3500 Ft
2. kiadás: Budapest, 2005, 330 p.
44. **Molnár Antal:** A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Budapest, 2003. 213 p. ára: 1500 Ft
45. **Molnár Antal:** Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez. Budapest, 2004. 189 p. ára: 1500 Ft
46. **Tóth Sándor Attila:** Rómából a Pannon Árkádiába. Patachich Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa. Budapest, 2004. 311 p. ára: 2000 Ft
47. **Leslie László:** Church and State in Hungary (1919–1945). Budapest, 2004. 400 p. ára: puha kötés: 4000 Ft
kemény kötés: 4500 Ft

48. **Holl Béla:** A váci püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyvek protestáns vonatkozású bejegyzései a 18. században. Budapest, 2004. 315 p. ára: 1900 Ft
49. **Molnár Antal:** Mezőváros és Katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. Budapest, 2005, 322. p. ára: 2000 Ft
50. **Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére.** Szerkesztette: Petrovics István. Budapest, 2005. 307 p. ára: 1900 Ft

Előkészületben:

A Magyar Sion repertórium

Kakucs Lajos: Santiago de Compostela: Szent Jakab tisztelete Európában és Magyarországon

ECCLESIA SANCTA sorozat

1. **A katolikus egyház Magyarországon.** Budapest, 1991. 160 p. ára: 150 Ft
2. **A katolikus egyház a Szovjetunióban.** Budapest, 1994. 124 p. ára: 150 Ft
3. **A katolikus egyház Lengyelországban.** Budapest, 1994. 441 p. ára: 280 Ft
4. **Az orosz ortodox egyház története.** Budapest, 1999. 295 p. ára: 1200 Ft
5. **A katolikus egyház a balti országokban.** Budapest, 2000. 344 old. ára: 1680 Ft
6. **A katolikus egyház Írországon.** Budapest, 2002. 414 p. ára: 2500 Ft
7. **A katolikus egyház Észak-Európában.** Budapest, 2003. 284 p. ára: 1900 Ft
8. **A katolikus egyház Svájcban.** Budapest, 2004. 495 p. ára: 2600 Ft

Előkészületben:

A cseh egyház története

A horvát egyház története

Az örménykatolikusok

A kopt egyház története

EGYÉB KIADVÁNYOK

- Igazságot szeretettel.** Szerk.: Zombori István. Budapest–Szeged, 1995. 203 + 4 p. ára: 440 Ft
- Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete.** Szerk.: Zombori István. Szeged, 1995. 172 + 28 p. ára: 360 Ft

- Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve.** ára: 1250 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 1996. 337 + 16 p.
- Pál József:** Ferences harmadik rend Szegeden (1919–1944). ára: 300 Ft
Budapest, 1996. 80 p.
- Lapo Lombardi:** La Santa Sede e i cattolici dell'Europa Orientale agli arbori della guerra fredda. ára: 850 Ft
Roma-Budapest, 1997. 155 p.
- Mille anni di storia dell'arciabbazia di Pannonhalma.** ára: 1200 Ft
Roma-Pannonhalma, 1997. 233 p. + [11] t. ill.
- Rudnay Sándor és kora.** Esztergom–Nagyszombat, 1998. 188 p. ára: 1000 Ft
- Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban** ára: 1400 Ft
Piliscsaba–Budapest, 1999, 358 p.
- Lorenz Weinrich:** Hungarici monasterii ordinis Sancti Pauli primi heremitae de urbe Roma. Instrumenta et priorum registra (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 2.) ára: 2000 Ft
Roma-Budapest, 1999, 416 p.
- Bálint László:** Lakos Endre. Budapest–Szeged, 2000. 90 p. ára: 400 Ft
- Katolikus múzeumok és kincstárak Magyarországon.** ára: 1200 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 2001. 106 p.
- Kereszténység, kultúra, közélet.** Szerk.: Žilka Tibor. ára: 1200 Ft
Budapest–Piliscsaba, 2001. 184 p.
- Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000.** Szerk.: Zombori István. Budapest, 2001. 135 + 21 p. ára: 1990 Ft
- Le relazioni diplomatiche tra l'Ungheria e la Santa Sede 1920-2000.** A cura di István Zombori. Budapest, 2001. 146 + 21 p. ára: 2200 Ft
- Sasvári László:** Az ikonosztáz vonzásában. Budapest, 2002. 122 + 6 p. ára: 900 Ft
- István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) I. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.) Roma-Budapest, 2002. 756 p. ára: 3000 Ft
- István György Tóth:** Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) II. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.) Roma-Budapest, 2003. 839 p. (757–1596 p.) ára: 3000 Ft
- Cevins, M.-M. de:** L'église dans les villes Hongroises à la fin du Moyen Age (1320–1490). ára: puha kötés: 4000 Ft
Budapest–Paris–Szeged, 2003. 419 p. kemény kötés: 4500 Ft
- Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból.** ára: 3800 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 396 p.
- Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében.** ára: 1800 Ft
Szerk.: Zombori István. Budapest, 2004. 219 p.
- Fight against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th Century.** Edited by István Zombori. Budapest, 2004. 227 p. ára: 2500 Ft

A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. I-II. Szerk.: Óze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba–Budapest, 2005. 1086 p. ára: 4400 Ft

István György Tóth: Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) III. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2005. 800 p. (1597–2396 p.) ára: 3000 Ft

István György Tóth: Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) IV. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 4.) Roma–Budapest, 2005. 665 p. (2397–3061 p.) ára: 3000 Ft

Bohdan Cywiński: Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában. II. Budapest, 2005. 464 p.

HASONMÁS KIADVÁNYOK:

Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában Budapest, 2000. 181 p. ára: 1200 Ft

Monumenta Vaticana I–VI., (V–VI. – egy kötet). Budapest, 2000 ára: 1800 Ft/db
Monumenta Vaticana II. sorozat I–III. ára 1800 Ft/db

A Monumenta Vaticana (Vatikáni Magyar Okirattár) köteteinek eredeti megjelenési éve

Első sorozat:

- I. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375. Budapest, 1887. LXXVII + 520 p.
- II. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311. Budapest, 1885. CXX + 510 p-
- III. IX. Bonifác pápa bullái 1389–1396. Budapest, 1888. XXXVIII + 365 p.
- IV. IX. Bonifác pápa bullái. Második rész. 1396–1404. Budapest, 1889. 654 p.
- V. A római Szentlélek-Társulat anyakönyve 1446–1523. Budapest, 1889. XXVIII + 168 p.
- VI. Mátyás király levelezése a római pápákkal 1458–1490. Budapest, 1891. LXXV + 275 p.

Második sorozat:

- I. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. Budapest, 1884. CLIII + 472 p.
- II. Buonvisi bíbornok bécsi nuncius jelentései. Budapest, 1886. CLIV + 308 p.
- III. Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből. Budapest, 1909. XXXVI + 485 p.

EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEK

Sorozatszerkesztők:
Szántó Konrád és Zombori István

1. **Kalocsai főegyházmegye.** Budapest, 1994. ára: 250 Ft
135 p. Összeállította: Dóka Klára
2. kiadás, Budapest, 1998. 115 p. ára: 250 Ft
2. **Váci egyházmegye.** Budapest, 1997. ára: 250 Ft
136 p. Összeállította: Patkóné Kéringér Mária
3. **Székesfehérvári egyházmegye.** Budapest, 1997. ára: 250 Ft
127 p. Összeállította: Dóka Klára
4. **Veszprémi egyházmegye.** Budapest, 1997. ára: 450 Ft
296. p. Összeállította: Dóka Klára
5. **Egri főegyházmegye.** Budapest, 1998. ára: 250 Ft
217. p. Összeállította: Dóka Klára
6. **Győri egyházmegye.** Budapest, 1998. ára: 250 Ft
214 p. Összeállította Dóka Klára
7. **Pécsi egyházmegye.** Budapest, 1999. ára: 250 Ft
208 p. Összeállította: Patkóné Kéringér Mária
8. **Szombathelyi egyházmegye.** Budapest, 1999. ára: 400 Ft
276 p. Összeállította Dóka Klára
9. **Esztergomi főegyházmegye. I–IV.** Budapest, 2000. ára: 3000 Ft
Összeállította: Hegedűs András–Tóth Krisztina
I. kötet A–K. 300 p.
II. kötet L–Z. 251 p.
III. kötet. Mutató. 168 p.
IV. Térképek 12 db.



Az Olvasókhhoz!

Folyóiratunk szerkesztősége 1991-től működött Szegeden, a Dugonics tér 12. sz. épületben. Itt voltak az irodák, a könyvraktár és a könyvtárunk is. Ezért érintett mindannyiunkat rosszul, hogy 2005. április végén felszólítást kaptunk a tulajdonostól, hogy néhány napon belül költözzünk ki, mert az épület életveszélyessé vált.

Így májusban – néhány nap alatt mindent ládába csomagoltunk és átköltöttünk egy új helyre. Sikerült megoldani, hogy a telefon, fax, e-mail csak néhány napig nem működött, de azután már igen, így a velünk kapcsolatba lépők semmit nem vettek észre. De az új helyen az irodákat fel kellett újítani (gáz, víz, villany, fűtés), ami sok-sok pénzbe – és főleg hónapokba került.

Ezután került sor a ládák, dobozok kirakására, a berendezkedésre. Mivel csak kevesen vagyunk, a pénzügyi lehetőségeink pedig korlátozottak, a kiadói tevékenység mintegy 4 hónapig, szeptember végéig alig működött. Októberben azonban már ismét teljes erővel dolgoztunk, így került – jókora késéssel – a nyomdába a Vázlatok 2004/3-4-es száma, amit most az Olvasó kézbe vesz. Egy hónap múlva elkészül (2005. december) a 2005/1-2 és 2006 januárjában a 2005/3-4. Szeretnénk felhívni a figyelmet megváltozott adatainkra:

Új postai címünk:

6701 Szeged, Pf. 245
Tel/fax: H 62/426-043
E-mail: heh@xelero.hu

Várjuk szíves küldeményeiket, cikkeket, forrásközléseket, könyvismertetőket,

Szeged, 2005. október 30.

A MEV Szerkesztősége

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Scholarly manuscripts related to Church history in Hungary, academic comments on books, articles, — photocopies of unpublished documents and sources, — related to the Church's history in Hungary and in Hungarian linguistic communities with correct references, double-spaced and typewritten, are invited and should be submitted in two copies to the Editor:

Zombori István, Szerkesztő, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Szeged, Pf. 245. H-6701 Hungary.

Tel./fax: +36+62+426+043.

E-mail: heh@axelero.hu

References should be included in text within parenthesis and arranged as this example (Gabriel, 1986, p. 15). All references should be listed alphabetically at the end of the manuscript, author, title, year, place, publisher, and should be arranged as in the following examples:

Book:

3 Gabriel, Astrik, L. 1986. *The University of Paris and Its Hungarian Students and Masters During the Reign of Louis XII and François I.* Frankfurt am Main: Verlag J. Knecht.

Article:

Fraknói, Vilmos. 1902. „Vatikáni levéltár és a római magyar intézet.” *A katolikus Magyarország 1001–1901.* Edited by János Kiss, János Sziklay. Budapest: Stephaneum, I. pp. 425–429.

Every contributor should include with his/her manuscript a short abstract limited to 250 words and a short introduction about him/herself.

Author will receive 3 complimentary copies of the issue in which his/her article appears and 50 separatum

Any comment on method and observation about METEM project, request for information about advertising, sponsorship, bequeath, supporting Patron-, and Director-membership in METEM-International should be sent to Rev. Dr. Tibor Horváth, S. J., METEM, Regis College, 15 St. Mary Street, Toronto, Ont., Canada M4Y 2R5. Tel.: 1-416-922-2476. Fax. 1-416-922-2773

